

EN FORSKNINGSAUTOLOGI
UTARBETAD FÖR
LITTERATURUTREDNINGEN

LÄSARNAS MARKNAD, MARKNADENS LÄSARE

REDAKTÖRER

Ulla
Carlsson

Jenny
Johannisson

NORDICOM är ett nordiskt kunskapscenter för medie- och kommunikationsområdet. Med utgångspunkt i den akademiska forskningen insamlar, bearbetar och förmedlar Nordicom kunskap till olika brukargrupper i Norden, Europa och övriga världen. Arbetet syftar till att utveckla mediekunskapen och bidra till att forskningens resultat synliggörs i behandlingen av mediefrågor på olika nivåer i både offentlig och privat verksamhet. Nordicom är en institution inom Nordiska Ministerrådet. Verksamheten utmärks av tre huvudsakliga områden.

- **Medieforskningen och dess resultat i de nordiska länderna**

Nordicom utger en nordisk tidskrift, *Nordicom Information*, och en engelskspråkig tidskrift, *Nordicom Review* (refereed), samt antologier och rapporter på flera språk. Olika forskningsdatabaser, bl a gällande litteratur och pågående forskning, uppdateras löpande och är tillgängliga via Internet. Nordicom kan sägas utgöra navet i det nordiska samarbetet vad gäller medieforskningen. Ett viktigt inslag i Nordicoms arbete är att göra nordisk medie- och kommunikationsforskning känd i andra länder samt förmedla kontakter mellan nordiska och internationella forskningsmiljöer. Verksamheten är uppbyggd kring nationella dokumentationscentraler.

- **Medieutvecklingen och medietrender i de nordiska länderna**

Nordicom utarbetar samnordisk mediestatistik och redovisar kvalificerade analyser i skriftserien *Nordic Media Trends*. Även medieäggande och medielagstiftning i de nordiska länderna dokumenteras. Nordicom ger de nordiska länderna en samlad röst i flera europeiska och internationella nätverk och organisationer som utarbetar underlag i medie- och kulturpolitiska frågor. Samtidigt insamlar Nordicom relevant omvärldskunskap för vidareförmedling till olika brukargrupper. Det gäller mediepolitiska frågor inom EU, Europarådet och internationella organisationer.

- **Forskning om barn, unga och medier i världen**

Nordicom startade 1997 på uppdrag av UNESCO *The International Clearinghouse on Children, Youth and Media*. Arbetet syftar till att öka kunskapen om barn, ungdomar och medier och därmed ge underlag för relevant beslutsfattande, bidra till en konstruktiv samhällsdebatt samt främja barns och ungdomars mediekunnighet och mediekompetens (media literacy). Det är också en förhoppning att Clearinghusets arbete ska stimulera vidare forskning om barn, ungdomar och medier. Verksamheten är uppbyggd kring ett globalt nätverk med 1000-talet deltagare som representerar inte bara forskarsamhället utan även t ex mediebranschen, politiken och frivilliga organisationer. En årsbok och ett nyhetsbrev utges.

Läsarnas marknad, marknadens läsare

Läsarnas marknad, marknadens läsare

En forskningsantologi
utarbetad för Litteraturutredningen

Ulla Carlsson & Jenny Johannisson (red.)

NORDICOM

Läsarnas marknad, marknadens läsare
En forskningsantologi utarbetad för Litteraturutredningen

Ulla Carlsson & Jenny Johannisson (red.)

© Författarna och Nordicom; för de konstverk som återges på sid 163-164 har tillstånd erhållits från upphovsmännen, Pontus Raud och Fredrik Wretman.

Forskningsantologin har tidigare utgivits av Litteraturutredningen, SOU 2012:10. Föreliggande utgåva innehåller dessutom följande tre tillägg:

Skans Kersti Nilsson: *Biblioteken, litteraturen och läsaren*, s. 151-162

Aktuell statistik om e-böcker. Sammanställd av Ulrika Facht, s. 231-240

Jenny Johannisson, Linnéa Lindsköld & Amira Sofie Sandin: *Läsningen av den goda boken: Litteraturpolitik som demokratipolitik*, s. 337-341

ISBN 978-91-86523-42-8

Nordicom
Göteborgs universitet
Box 713
SE 405 30 Göteborg
www.nordicom.gu.se

Omslag: Daniel Zachrisson
Tryck: Ale Tryckteam AB, Bohus, 2012

Innehåll

Förord	7
<i>Ulla Carlsson</i>	
Några inledande ord i spåren av tidigare utredningar om förändrade medielandskap, läsning och kulturpolitik	9
<i>Ann Steiner</i>	
Läsarnas marknad, marknadens läsare. Reflektioner över litteraturens materiella villkor	23
<i>Lars Höglund</i>	
Bokläsning i skiftet mellan traditionella och digitala medier	39
<i>Ulf Fredriksson</i>	
Hur 15-åringars läsning förändrats mellan 2000 och 2009. Resultat från PISA-undersökningarna	81
<i>Monica Rosén</i>	
Förändringar i läsvanor och läsförmåga bland 9- till 10-åringar. Resultat från internationella studier	95
<i>Olof Sundin</i>	
Att hantera kunskap och information i den digitala samtiden	119
<i>Lisbeth Larsson</i>	
Om värdet av att läsa skönlitteratur	131
<i>Magnus Persson</i>	
Läsning i skolan – och läsning i den högre skolan	141
<i>Skans Kersti Nilsson</i>	
Biblioteken, litteraturen och läsaren	151
<i>Pamela Schultz Nybacka</i>	
Bokläsning i överflödssamhället – ett konsumtionsperspektiv	163
<i>Petra Söderlund</i>	
Med livet som insats. Om bokprat på internet	175

<i>Per Rydén</i>	
Litteraturkritikens betydelse	187
<i>Yvonne Lindqvist</i>	
Det globala översättningsfältet och den svenska översättningsmarknaden. Förutsättningar för litterära periferiers möte	197
<i>Johan Svedjedal</i>	
Svensk skönlitteratur i världsperspektiv	209
<i>Pelle Snickars</i>	
Boken som medium	221
Aktuell statistik om e-böcker Sammanställd av <i>Ulrika Facht</i>	231
<i>Katarina Renman Claesson</i>	
Boken, författaren och läsaren. En upphovsrättslig reflektion	241
<i>Patrik Wikström</i>	
Boken, berättelsen och pengarna i den digitala tidsåldern	249
<i>Staffan Sundin</i>	
Ökad integration och koncentration. Den svenska bokmarknaden i förändring	259
<i>Åsa Warnqvist</i>	
Dragonball, LasseMaja och Twilight. Utgivningen av barn- och ungdomslitteratur i Sverige 2001–2010	295
<i>Åsa Warnqvist</i>	
Frågan som alla glömde: Vem tar fram statistiken?	315
<i>Helge Rønning & Tore Slaatta</i>	
A Very Special Trade? Or Just Like Other Media? Characteristics of the International Book Industry	323
<i>Jenny Johannisson, Linnéa Lindsköld & Amira Sofie Sandin</i>	
Läsningen av den goda boken: Litteraturpolitik som demokratipolitik	337
Författarna	343

Förord

Regeringen beslutade våren 2011 att tillsätta en litteraturutredning (Ku 2011:04) för att analysera litteraturens ställning idag och identifiera utvecklingstendenser som förväntas kunna påverka litteraturområdet framöver. Ett antal områden för närmare analys definierades. När utredningen väl hade börjat sitt arbete vände den sig till forskningen för att få underlag rörande medievanor, särskilt barn och ungas läsvanor. Men även frågeställningar om medievanornas eventuella påverkan på ungas läsförmåga formulerades. Utredningen sökte också vidare kunskap om bokmarknaden och påvisbara utvecklingstendenser.

Sedan 1982 års bokutredning har utredarna som underlag för sina överväganden rörande bokläsning använt den årliga medievaneundersökningen *Mediebarometern*. Nordicom, som ansvarar för undersökningen, hade även ett särskilt uppdrag i anslutning till *Bokpriskommissionen* 2002-2005 att följa läsvanorna efter ändringen av bokmomsen. Sedan slutet av 1990-talet redovisar Nordicom även statistik och analyser av *den svenska mediemarknaden*. Mot den bakgrunden föll det sig naturligt att tillfråga Nordicom om att för den nya litteraturutredningen utarbeta ett underlag som innefattar analyser av såväl läsning som marknad.

För Nordicom, som är ett kunskapscenter för medie- och kommunikationsforskningen, var det viktigt att inte bara basera detta underlag på Nordicoms egen dokumentation av medieutveckling utan även inkludera den forskning av relevans för utredningens frågeställningar som pågår vid olika universitetsinstitutioner inom såväl samhällsvetenskap som humaniora. Bidrag som skulle kunna medverka till ett mer holistiskt perspektiv – något som ofta saknas i dagens behandling av olika frågeställningar. Så växte idén om en antologi fram.

Nordicom har i flera sammanhang samarbetat med centrubildningen Swe-Cult (Swedish Cultural Policy Research Observatory) vid Linköpings universitet och dess ordförande Jenny Johannisson, forskare vid Institutionen Biblioteks- och informationsvetenskap/Bibliotekshögskolan vid Högskolan i Borås,

tillfrågades om att som biträdande redaktör medverka i det vidare arbetet för att bredda kunskapsunderlaget. Med utgångspunkt i Nordicoms forskningsdatabas inventerades området mot bakgrund av Litteraturutredningens uttalade kunskapsbehov och vår egen uppfattning om giltiga frågeställningar.

Till vår stora glädje visade de tillfrågade forskarna stort intresse för att medverka i boken. Det finns en spridd uppfattning om att statliga utredningar numera allt för sällan efterfrågar kunskap från forskningen – något som kan leda till sämre förslag och beslut. Vad gäller litteratur- och bokutredningarna har forskare heller inte involverats i någon större utsträckning sedan 1968 års litteraturutredning.

Det är en mångfacetterad antologi som nu föreligger. Vi har så långt det har varit möjligt försökt att förena perspektiv från samhällsvetenskap och humaniora. Här återfinns forskare, som har sin bakgrund i så skilda discipliner som sociologi, statsvetenskap, företagsekonomi, medie- och kommunikationsvetenskap, pedagogik, litteraturvetenskap, historia, nordiska språk samt biblioteks- och informationsvetenskap.

Litteraturutredningen utgav i mars 2012 forskningsantologin i SOU-serien (SOU 2012:10). Den trycktes i en liten upplaga och för att tillgodose de förfrågningar som har kommit till Nordicom utges antologin på nytt. Föreliggande utgåva innehåller dessutom ytterligare material: en artikel om bibliotekens roll i det litterära systemet, ett inlägg om samtida litteraturpolitik samt en redovisning av aktuell statistik om e-böcker.

Det är vår förhoppning att boken ska tjäna som ett fruktbart underlag för utredningens diskussioner och utarbetande av förslag. Men det är också en önskan att boken skall ha ett värde för alla som är intresserade av böcker och litteratur i dagens digitala tidsålder och inte minst att den ska stimulera till vidare forskning inom området.

Ett varmt tack riktas till alla de forskare som medverkar i boken. De har visat ett osedvanligt stort intresse och engagemang i arbetet att förverkliga denna bok. Ett stort tack också till Högskolan i Borås och SweCult för bidrag som möjliggjort denna utgåva.

Göteborg i maj 2012

Ulla Carlsson
Nordicom

Göteborgs universitet

Jenny Johansson
Institutionen Biblioteks- och
informationsvetenskap/
Bibliotekshögskolan
Högskolan i Borås

Några inledande ord i spåren av tidigare utredningar om förändrade medielandskap, läsning och kulturpolitik

Ulla Carlsson

E-books have the potential to make a huge impact on society's engagement with reading, and the evidence is they are beginning to do so. The proliferation of websites dedicated to books, particularly ebooks, and the number of visitors they attract is quite phenomenal. It seems that owning an e-reader encourages us to read more, and encourages people who are not readers, to become them.

Harry Freedman, *Huffington Post*, 12 December 2011

Jag är en anhängare av en pryl av papper som anses rätt förlegad: boken. Den är jättepraktisk. Den laddar inte ur. Man behöver inga sladdar eller batterier. Ingen adapter och inga koder. Den kan bläddras i med händerna och ibland står det jättespännande saker i den. Till exempel i den lilla bok av Jorge Luis Borges som jag läser just nu. Inga rörliga bilder, ingen musik, ingen reklam. Dessa gamla pappersprylar är jättebra! Prova!

Daniel Birnbaum, *DI Weekend*, 9 december 2011

Boken och litteraturen har varit föremål för fem större statliga utredningar – den första tillsattes 1948 och därefter kom utredningarna 1968, 1982, 1996 och 2002. Fyra av utredningarna har bok i namnet medan 1968 års mer omfattande utredning benämns litteraturutredningen men slutbetänkandet bär titeln *Boken*. Den sjätte utredningen, som tillsattes 2011, går även den under namnet litteraturutredningen. Bok signalerar medium, kommunikation på en marknad, medan litteratur associerar till texter som skapar värde och mening. Oomtvistat i alla utredningarna, särskilt i de två första, är den kulturpolitiska betydelse boken tillskrivs utifrån ett demokratiperspektiv även om tyngdpunkten med tiden skiftar mellan läsare och marknad.

För alla utredningarna är det en given utgångspunkt att litteraturen förmedlas genom boken och genomgående finns den alltid lika aktuella frågan om bokens ställning i ett föränderligt samhälle. Varje utredare har haft att brottas

med de dilemman som uppstår genom att boken tillmäts stor kulturpolitisk betydelse, är en vara på en marknad och ett litterärt verk – mot bakgrund av en teknikutveckling som omformar såväl medielandskapet som mediekulturen.

Ytterst handlar alla utredningarna om vikten av att läsa – om allas rätt till den ”goda” litteraturen. Läsvanorna står i centrum, särskilt i de två första utredningarna genom betydande läsundersökningar. I 1948 års utredning framträder både de som läser och de som inte läser genom egna formulerade svar i mötet med intervjuande forskare via ett antal mindre specialstudier. Tillsammans med en utförlig Gallup-undersökning blir det till en gedigen kunskap. Den andra utredningen utmärker sig genom en omfattande intervjuundersökning baserad på olika geografiska områden och redovisad i en ansevärd mängd tabeller. Men frågan är om vi någonsin har haft en sådan utförlig kunskap som 1948 års utredning förmedlade utifrån sitt helhetsperspektiv på den tidens författare, böcker, bokläsare – och icke bokläsare.

Barn och unga har naturligt nog i varje utredning mer eller mindre tilldelats särskild uppmärksamhet. Varje direktiv innehåller någon central formulering om värdet av läsning och intresse för litteratur bland de unga. Här gör sig också ett tydligt klassperspektiv gällande – återigen något som särskilt genomsyrar de första utredningarna. I direktiven 1968 heter det att:

Den torftiga eller undermåliga litteraturen, som ges ut i spekulationsssyfte och håller ett lågt pris, tycks vinna spridning särskilt inom kulturfattiga grupper, medan de goda böckerna som ofta ligger högt på prisskalan hamnar hos dem som också på annat sätt kommer i kontakt med ett kvalificerat kulturutbud. Stora grupper nås inte alls av utbudet av böcker och tidskrifter. (SOU 1974:5, s. 415)

I de första utredningarna gäller det främst att grundlägga goda bokvanor i tidig ålder. Det fanns en återkommande oro för att ”dåliga” böcker och veckotidningar skulle konkurrera ut den ”goda” boken. Men med digitaliseringen kommer det mer och mer att handla om att hantera tecken på en negativ utveckling vad gäller läskunnighet och läsförståelse i den unga generationen. Alla utredningar påvisar bibliotekens roll för ungas människors läsning.

På det hela taget illustrerar utredningarna tidsandan: från 1950-talets tro på folkbildningens möjligheter, 1960- och 1970-talets jämlikhetssträvanden med ”ideologiska” förtecken, 1980-talets konkurrensperspektiv och 1990-talets ”ekonomism” och teknologiska determinism. Kvalitet framstår i varje utredning som en konstant – men begreppet behandlas i alla utredningarna lika subtilt.

Hur får man fler att läsa böcker av ”god” kvalitet?

När den nu sittande litteraturutredningen presenterar sitt slutbetänkande hösten 2012 har det gått 60 år sedan 1948 års bokutredning redovisade sina överväganden och förslag. I slutbetänkandet (SOU 1952:23) som presenterades av särskilda sakkunniga – en bokförläggare, en bokhandlare, en författare, en riksdagsledamot, en studiesekreterare, en redaktör – under ledning av Ragnar Edenman, då statssekreterare (senare minister) inom Ecklesiastikdepartementet, konstateras följande:

I det kulturella upprustningsarbete, som präglar vår tid och som syftar till en allmän demokratisering av bildningsmöjligheterna, är boken oundgänglig. (SOU 1952:23, s. 16)

De sakkunnigas uppgift blir således att utreda, vilka åtgärder som från det allmännas sida bör vidtagas för att såsom ett led i den eftersträvarvärda kulturella upprustningen göra värdefull litteratur tillgänglig för alla svenska hem. (SOU 1952:23, s. 12)

Slutbetänkandet från 1968 års omfattande litteraturutredning, *Boken* (SOU 1974:5), som leddes av tidigare chefredaktören för *Ny Tid*, riksdagsmannen och ambassadören Kaj Björk, fortsätter i samma anda men betonar också medborgarnas deltagande och aktivitet i rådande 1970-talsanda:

Kulturpolitiken inom litteraturens område skall ge fler människor möjligheter och impulser att läsa bra böcker, medverka till att trygga yttrandefriheten, bidra till ökade yttrandemöjligheter och på så sätt möjliggöra konstnärlig och kulturell förnyelse, ta tillvara och levandegöra äldre tiders och andra länders litteratur och därigenom trygga den svenska litteraturens fortsatta utveckling. (SOU 1974:5, s. 19)

Talar klarspråk gör 1982 års bokutredning i sitt slutbetänkande genom titeln *Läs mera!* (SOU 1984:30). Utgångspunkt för denna utredning, med juristen och generaldirektören Gunnar Petri som ordförande, var förverkligandet av de kulturpolitiska mål som antogs 1974. Uppdraget var koncentrerat till de statliga insatserna för stöd till utgivning och spridning av kvalitetslitteratur samt de allmänna villkoren för bokbranschen. Men utredarna är nogna med att betona att:

Grundläggande för en framgångsrik litteraturpolitik är emellertid att *läsningen* i vid mening sätts i centrum. Helt avgörande härvidlag är de insatser som kan göras för att förankra läsningen och upplevelsen av litteratur hos den uppväxande generationen. Jämfört med detta ter sig alla andra litteraturpolitiska insatser som mindre betydelsefulla. (SOU 1984:30, s. 9)

Då fanns boken i huvudsak tillgänglig via lån på bibliotek och köp i bokhandel. Att köpa via agent eller postorder, som var relativt vanligt vid tiden för den första utredningen, hade mer eller mindre försvunnit. Vikten av att upprätthålla ett väl sorterat bokhandelsnät över hela landet gavs stort utrymme liksom bibliotekens roll – i skolan och på arbetet.

I utredningen om boken och kulturtidskriften 1996 skulle utredaren pröva hur "ändamålsenliga de statliga insatserna på området var samt lämna förslag till framtida statliga insatser". En av de första frågorna som ställdes lyder: "Är det viktigt med litteratur?" (SOU 1997:141, s. 22). Frågan besvarades förstas ja-kande och bokens betydelse för modersmålet och samhällsdebatten betonades.

När bokpriskommissionen tillsattes 2002 var det inte bara för att följa och granska prisutvecklingen på böcker efter att mervärdesskatten sänktes från 25 till 6 procent. Kommissionen hade också ett kulturpolitiskt uppdrag – att redovisa vad sänkningen betydde för läsningens bredd och omfattning (SOU 2005:12).

Teknikutvecklingen – utredningarnas brännpunkt

En utmaning för varje utredning har varit att beakta bokens och litteraturens ställning i ett föränderligt medielandskap – något som i högsta grad anses ha konsekvenser för såväl läsare som marknad. Ständigt har frågor formulerats om hur boken skall kunna hävda sig i konkurrens med allt det nya som följer med teknologikutvecklingen. I 1948 års utredning heter det:

Den rangplats, som boken och det tryckta ordet intagit sedan 1500-talet, är ännu obestridd, trots att nya och på andra uppfinningar grundade reproduktionsmetoder kommit i bruk. Hittills har dock ingen sådan uppfinning kunnat mer än komplettera tryckförbandet – radion med det talade ordet, filmen med den rörliga bilden och televisionen med en trådlös överföring av både tal och bild. Vad som hittills i viss utsträckning har hämmat dessa uppfinningars konkurrensförmåga är att den, som tar del av framförbandet, blott får en engångsupplevelse. Nya metoder som möjliggör en individuell reproduktion av trådlösa utsändningar kan i en framtid medföra en omgestaltning av de ekonomiska och juridiska förutsättningar för de hittills använda reproduktionsmetoderna. Men den utrustning, som de nya metoderna kräver, är ännu mycket kostsam, vilket begränsar deras allmänna utnyttjande. (SOU 1952:23, s. 16)

Att en annan tid är i vardande framgår av betänkandet från 1968 års litteraturutredning:

De ekonomiska betingelserna för utgivning och spridning av böcker har successivt förändrats därhän att mångfalden och mångsidigheten, som är

bland bokens största fördelar, hotas. Även om restriktionerna är av delvis annan art än vad som gäller för t ex tidningsutgivning kan man se parallella utvecklingstendenser – och faror – inom hela sektorn det tryckta ordet. För boken gäller att ju mer dess massmediala karaktär förstärks, dvs. ju mer en producent satsar på att få allmänheten att konsumera samma sak samtidigt, desto färre titlar kan då få tävla om allmänhetens intresse på lika villkor, desto mer kostnadskrävande, riskfylld men också i vissa fall vinstgivande blir utgivningen. En sådan utveckling begränsar valmöjligheterna för läsarna och yttrandemöjligheterna för författarna. (SOU 1974:5, s. 13)

När 1970-talet inträder har televisionen fått sitt genomslag och en ungdomskultur utan tidigare jämförelser har med den och andra expanderande mediegenrer, t.ex. populärmusik via fonogram och radio, etablerats. Något som i hög grad bidrog till konsumtionsmarknadens expansion i en ny socioekonomisk verklighet. Massmediernas roll och villkor omprövades, vilket även genomsyrar 1968 års litteraturutredning, som i sitt slutbetänkande 1974 reflekterade:

Boken har alltså varit ett väl fungerande medel att överföra tankar och känslor över tid och rum från en människa till en annan. Är den det fortfarande? Är inte i själva verket boken, och då kanske särskilt den traditionella skönlitteraturen som konstform, på väg att konkurreras ut av modernare media, som kan överta dess roll som central källa för information och upplevelse? (SOU 1974:5, s. 13)

Men slutsatsen blir:

Det kan med fog antas att en allmän samhällsutveckling med förbättrade livsvillkor, stigande utbildning och ökad information via övriga media inte heller fortsättningsvis kommer att hota bokens ställning utan snarare stärka den. (SOU 1974:5, s. 13)

1982 års bokutredning ägnar "boken i mediesamhället" ett eget kapitel med följande slutsatser:

Skönlitteraturen i vidsträckt mening är och förblir vår viktigaste källa för *mänsklig* kunskap och upplevelse, för förmedling av erfarenheter, känslor och värderingar. Kort sagt kunskaper utan vilka ett civiliserat samhälle inte kan utvecklas. För skönlitteraturen kommer boken liksom idag att vara det unika mediet. [...] Nya medier kommer därför att få konkurrera med dem som redan är etablerade [...] Medier som troligen minskar i relativ betydelse är brev, vissa typer av böcker, tidningar, traditionella AV-medier, radio och television. Medier som får ökad relativ betydelse är olika teletjänster, fono-

gram, videogram, text-tv och video-tex. Vi kommer att få en spridning av olika datamedier, databaser och tredimensionella representationer, t ex hologram. (SOU 1984:30, s. 52)

Här uttrycks också farhågor för att den tekniska utvecklingen mot fler "talstyrda" medier får till följd att läskunnigheten kommer att minska relativt sett – något som kräver läsfrämjande insatser.

Läskunnigheten, i synnerhet vad gäller små barn, är även föremål för behandling i den utredning som lämnar sitt betänkande 13 år senare, 1997, när datorerna, och även internet till dels, har gjort sitt intåg i gemene mans liv. Vid tiden för denna bokutredning hade den s.k. IT-boomen inletts och en allmän uppfattning var att teknik i sig var en avgörande förändringsfaktor – i ett allt mer marknadsstyrt samhälle. Många av mediemarknadens aktörer hävdade att de tryckta mediernas tid var förbi. Under ledning av verkställande direktören för Skansen och tidigare statsrådet, Anna-Greta Leijon, presenterade utredningen 1997 sitt betänkade *Boken i tiden* (SOU 1997:141). I avsnittet om bokens framtid formuleras frågorna mer drastiskt än någonsin tidigare. Man utgick från att mycket snabba förändringar var att vänta och antog att människor raskt skulle ändra sina medievanor.

Kommer boken att överleva? Kommer framtidens barn att ens behöva lära sig läsa? Kanske räcker det att hantera kunskapsmaskiner? (SOU 1997:14, s. 27)

Men även denna gång fastslås att boken fortsatt har en mycket viktig roll att spela för att uppnå de kulturpolitiska målen. Samtidigt konstateras att kvalitetsbegreppet håller på att upplösas. Med hänvisning till den franske litteratursociologen Robert Escarpits kretsloppsmodell där det bildade respektive populära kretsloppet uppstår som en konsekvens av växelspelet mellan bokmarknadens olika aktörer – författare, förlag och läsare – drar utredarna slutsatsen att det inom en snar framtid endast kommer att finnas ett kretslopp – det populära. Mot denna bakgrund betonade utredaren vikten av kraftfulla stödåtgärder – inte minst vad gäller barns och ungdomars läsning.

Hot mot den lokala bokhandeln och dess lönsamhet uppmärksammades särskilt med tanke på den snabba teknikutvecklingen på medieområdet. Den elektroniska boken hade blivit verklighet och man förutsåg att inom kort skulle en stor del av bokläsningen ske via internet liksom att publicera, beställa, sälja och köpa litteratur.

Nu, 15 år senare, är det dags för en ny litteraturutredning, och mycket av det man förutsåg då tillhör vardagen i dag. Medielandskapet har ritats om och i flera avseenden råder en annan mediekultur. Dagens kommunikationsteknologier ger näst intill obegränsade möjligheter till kommunikation, information och kunskap över alla gränser – numera kan vi leva våra liv både offline och

online. I spåren av en tilltagande kommersialisering har förutsättningarna för mediernas funktioner i samhället ändrats och därmed även det för demokratin så viktiga offentliga samtalet. Fragmentering, diversifiering och individualisering är begrepp som ofta återkommer i analyserna av dagens mediekultur.

Digitaliseringen möjliggör nya vägar till boken. Nya sätt att ge ut och distribuera böcker liksom nya sätt att köpa och läsa litteratur har skapats på nätet. Var och en kan bli sin egen redaktör eller författare. Nya frågor formuleras: Vad är en bok? Vad är litteratur? Vem är författare? Vad är ett folkbibliotek? Vad gör skolan? Vem betalar? Det är sådana frågor som skymtar i bakgrunden till den nya litteraturutredningens uppdrag.

I grunden handlar det om samma fråga som har varit utgångspunkt för de tidigare utredningarna: Hur får man fler att läsa böcker – av god kvalitet? Vad kan politiken göra för att få till stånd en bokutgivning präglad av mångfald och kvalitet som alla har tillgång till? Den kulturpolitiska målsättningen består över tid men kontexten förändras. Här handlar det oftast om att skapa hållbara förhållningssätt till förändringar i medielandskapet och mediekulturen för att hitta fram till förslag om åtgärder.

Har läsvanorna förändrats – läser fler de ”goda” böckerna?

Alla utredare har haft som målsättning att öka läsningen och inte minst läslusten i befolkningen genom att särskilt beakta de ekonomiska villkoren för utgivning och spridning av böcker – så var det från början. Böcker ansågs vara allt för otillgängliga, för dyra, kvaliteten i bokutgivningen för bristfällig, etc. Efter hand, via utredningarnas förslag, infördes olika åtgärder, t.ex. litteraturstöd, stöd till bokhandeln, stöd för distribution till folkbiblioteken av titlar som fått litteraturstöd och läsfrämjande insatser initierades. Och vad blev effekterna?

Den första bokutredningen från skiftet mellan 1940- och 1950-tal ger i vissa avseenden möjlighet att åtminstone reflektera över den frågan i ett mer långsiktigt perspektiv – med hjälp av undersökningen *Mediebarometern* som sedan slutet av 1970-talet genomförts årligen.

Till de första utredarnas förvåning var det inte tillgången till böcker eller bokpriset som primärt förklarade läsmönstren. Även i ödebygder utan bibliotek och bokhandel inom räckhåll fann de bokintresserade vägar till boken, och trots många gånger knappa ekonomiska omständigheter köptes böcker både i bokhandel, via agenter och på postorder. Istället handlade det mer om att dygnets timmar inte räckte till för bokläsning. En stor majoritet av dem som var sporadiska bokläsare, och även icke-läsare, uttryckte en stark önskan om att läsa mer men att det inte fanns tid. Den fria tiden var mycket begränsad på grund av långa och krävande arbetsdagar för många grupper, t.ex. jordbrukare och husmödrar.

Mot den bakgrunden måste man ha i minnet de socioekonomiska förändringar som har skett under det senaste halvsekle. Det var under denna tid den moderna välfärdsstaten formerades. Flertalet befolkningsgrupper har fått avsevärt högre ekonomisk standard och fritiden är betydligt mer omfattande. Och fritid och konsumtion är nära relaterade till varandra i det moderna samhället. Frågar man i dag vad som hindrar läsning så blir säkerligen det vanligaste svaret detsamma som för 60 år sedan – brist på tid – men orsakerna är helt andra för de flesta.

Mest lästa författare 1949

1. Jan Fridegård, Wahlström & Widstrand
2. Sven Edvin Salje, LT, Natur & Kultur, Askild & Kärnekull
3. Sigge Stark (Signe Björnberg), Wennerbergs förlag
4. Ivar Lo-Johansson, Bonnier
5. Wilhelm Moberg, Bonnier
6. Bernhard Nordh, B. Wahlström, Wahlström & Widstrand
7. Selma Lagerlöf, Bonnier
8. Karl Gunnarsson (Gunnar Schultze), Hökerbergs bokförlag
9. Olle Hedberg, Norstedts
10. A.J. Cronin, Tiden och B. Wahlström

Källa: SOU 1952:3.

I dag upptar användningen av medier över 50 procent av vår fritid och tv-tittandet är den enskilt dominerande fritidsaktiviteten. För de unga tenderar internet att överta den rollen. Konsumtionen av tjänster och utrustning inom medie- och kommunikationsområdet ökar för varje år. Under det senaste decenniet är detta det konsumtionsområde som i särklass har ökat mest (Konsumtionsrapporten 2011). Den samlade tid som ägnas medier har ökat något bland unga människor sedan 1990-talet – det handlar om 15–20 minuter en vanlig dag. Men medietiden har i hög grad förtätats, vilket påverkar konsumtionen av våra traditionella medier – vi ser såväl ett minskat dagstidnings- och bokläsande som radiolyssnande och tv-tittande i ungdomsgruppen.

Ett interaktivt och mobilt kommunikationssamhälle lever vid sidan av de traditionella massmedierna och samspelet dem emellan är betydande. Vi köper fortfarande både inbundna böcker och pocketböcker i handeln, lånar böcker på biblioteket och vår uppfattning om vad en bok är skiljer sig inte från tidigare uppfattningar – trots nya format, genrer och andra trender som avlöser varandra. Böcker har aldrig varit så lätt tillgängliga som i dag och de har blivit allt billigare. Bokutgivningen har heller aldrig varit så omfattande som under det

senaste decenniet. Dagens distribution av böcker är utan tvekan omvälvande och den har effekter på marknaden, det vet vi redan, och det finns tecken på att det även gäller läsningen.

Modern e-readers do the job of making e-books mimic printed books to a degree that most people now accept as sufficient for them to use and enjoy. So e-books themselves, books in electronic form, are far from revolutionary. Similarly there is nothing about e-readers and the way most e-books are now encountered that is new. What is revolutionary and drives change in publishing is the distribution of e-books. (<http://bookselector.blogspot.com/2011/12/>)

Utmaningen ligger i att finna hållbara system med länkar mellan läsaren och litteraturen: författarna, bokförlagen, distributörerna, bokhandeln och biblioteken. Men oaktat stora förändringar i såväl samhället som medielandskapet finns det fortfarande likheter i läsvanorna i dag och de som rådde under 1948 års bokutredning.

De regelbundna bokläsarna var i slutet av 1940-talet kanske något fler och flitigare läsare. Bokintresset var då liksom nu störst bland barn och unga för att sedan sjunka med stigande ålder. Flickor var och är fortfarande betydligt flitigare bokläsare än pojkar. Generationsskillnaderna synes således på det stora hela bestå. Billigare böcker och läsfrämjande projekt verkar inte i någon större utsträckning ha fått fler att läsa böcker – å andra sidan vet vi inte vad som hade hänt utan billigare böcker och lässtimulerande aktiviteter. Andelen som aldrig läser i befolkningen är sedan länge ungefär 11–12 procent.

Mest utlånade författare 2010 (vuxenlitteratur)*

1. Nora Roberts, Bonnier
2. Mari Jungstedt, Bonnier
3. Alexander McCall Smith, Damm
4. Håkan Nesser, Bonnier
5. Henning Mankell, Norstedts; Ordfront; Leopard
6. Camilla Läckberg, Bokförlaget Forum
7. Karin Fossum, Bokförlaget Forum
8. Liza Marklund, Piratförlaget
9. Karin Wahlberg, Wahlström & Widstrand
10. Jo Nesbø, Bokförlaget Forum; Piratförlaget

*De tio mest utlånade böckerna totalt var alla barnböcker, med Martin Widmark, Astrid Lindgren och Helena Willis som första namn.

Källa: Författarfonden, <http://www.svff.se/pdf/Topp2010.pdf>.

I vissa grupper ökar andelen som aldrig läser en bok och det gäller särskilt högre utbildade. Ett liknande resultat noterades av 1948 års utredning och skälet då var ett mer omfattande nyttjande av andra medier som radio och tidningar. Nu handlar det om ökad användning av medier på nätet. Men utbildning och yrke är fortfarande avgörande faktorer för om och hur mycket man läser. Även om en viss social utjämning har skett så kvarstår mönstret som redovisades i 1948 års utrednings slutbetänkande.

Läsning av skönlitteratur dominerar nu som då. Några större förändringar vad gäller införskaffandet av böcker kan inte heller noteras – böcker köps och lånas i ungefär samma utsträckning – även om kanalerna varierar över tid.

Mest sålda böcker 2010 (alla kategorier)

1. Jonas Jonasson, *Hundraåringen som klev ut genom fönstret*, Pocketförlaget
2. Anders Roslund & Börge Hellström, *Tre sekunder*, Pocketförlaget
3. Lars Kepler, *Hypnotisören*, Månpocket
4. Mia Skäringer, *Dyngkåt och hur belig som helst*, Månpocket
5. Mari Jungstedt, *Den dubbla tystnaden*, Bonnier Pocket
6. Dan Brown, *Den förlorade symbolen*, Albert Bonniers förlag
7. *Vår kokbok*, Norstedts Förlag
8. Markus Zusak, *Boktjuven*, Damm Förlag
9. Mons Kallentoft, *Höstoffer*, Pocketförlaget
10. Henning Mankell, *Den orolige mannen*, Pocketförlaget

Källa: Svensk Bokhandel, <http://www.svb.se/topplistor/%C3%A5rstopplista-2010>.

Men självklart finns det betydande skillnader. Den mest iögonfallande är att det för 60 år sedan var männen som var flitigare bokläsare än kvinnorna. Flickorna hade inte möjlighet att fortsätta att utöva sitt läsintresse i vuxen ålder. Orsakerna var säkerligen flera, men en viktig orsak var många husmödrars brist på fri tid. I dag läser 40 procent av kvinnorna böcker en vanlig dag medan motsvarande andel bland männen är 24 procent. Vändpunkten kom på 1970-talet och klyftan har påtagligt ökat sedan *Mediebarometern* startade sina mätningar 1979. Män som aldrig läser en bok har också blivit fler – det gäller både bland ungdomar och äldre. När resultaten av *Mediebarometern* 2010 redovisades våren 2011 konstaterades att "när unga män spelar datorspel läser unga kvinnor en bok eller bloggar".

Den åldersgrupp som i dag uppvisar den mest nedåtgående trenden vad gäller läsning, 20- till 25-åringarna, var i slutet av 1940-talet de flitigaste bokläsarna. Dagens ungdomar, i synnerhet de unga männen, är den grupp som ägnar mest tid åt internet en vanlig dag. Det är betydligt fler som använder

sociala medier än som läser en bok. Knappast är detta något att förvåna sig över utan det visar att unga människor nu liksom då går sina egna vägar i sökandet efter andra världar, förströelse, kunskap och identitet. Då var det i boken man fann vad man sökte; i dag är det på nätet och främst i umgänget med likasinnade på nätet.

Stabilitet och förändring i medievanorna

Utvecklingen går sällan så fort som man tror – prognoser om framtiden slår sällan in. Vår syn på förändring har spelat oss många spratt genom tiderna och så kommer det att fortsätta. Ingen kan sia om framtiden – den skapas av ständigt oförutsedda processer. Det finns skäl att påminna om den paradox, ofta sammanfattad som "allt flyter", formulerad av den grekiske filosofen Herakleitos för mer än 2 500 år sedan:

Man kan inte två gånger stiga ner i samma flod, I samma vatten stiger vi och stiger vi icke, det är vi och det är icke vi.

Bilden kan överföras till våra medier, t.ex. boken. Det som paradoxen fokuserar på är förhållandet mellan stabilitet och förändring. Den problematiserar hur vi uppfattar förändring och därmed vad som kan tänkas vara förändringens villkor. Inte minst handlar det om hur värderingar och vanor formas och bibehålls. Ett känt faktum är att detta sker mycket långsamt – verkligheten tolkas utifrån föreställningar som har sin grund i tidiga erfarenheter, t.ex. de värderingar och vanor som råder inom familjen under uppväxtåren, och tidsandan i samhället. Detta gäller även medievanorna. I den Gallup-undersökning som 1948 års bokutredning initierade konstaterades att "uppväxtmiljö och förtrogenhet med böcker i barndomen" är den främsta förklaringen till regelbunden läsning (SOU 1952:23, s. 39).

Vanorna uttrycker både stabilitet och förändring. Den långsiktiga stabiliteten hos bokläsningen är till stor del en följd av att det hela tiden faktiskt skett förändringar. Utbudet har förändrats med tiden, nya genrer har vuxit fram, nya boktyper som pocketboken och e-boken har lanserats, nya distributionsvägar har tillkommit och prisförändringar har genomförts. Sådana insatser har otvivelaktigt haft betydelse men det är en betydelse som bara kan utläsas på lång sikt.

Och för att kunna utläsa efterfrågade effekter krävs forskning av relevans och kvalificerad statistik på kontinuerlig basis. Bästa kunskap erhålls i växelverkan mellan sådan statistik och forskningens nedslag.

De två första utredningarna, 1948 och 1968, baserades i hög grad på vetenskapliga arbeten och flera ambitiösa studier initierades. Forskningen resulterade i arbeten som stimulerade till debatt, underlag för beslut och ny forskning. Men

efter 1970-talet har forskningen spelat en mer undanskymd roll. Det berodde inte bara på att utredningarna därefter negligerade forskningen utan även på att det många gånger saknades forskning av relevans, t.ex. litteratursociologiska studier. Få forskare – dock en mycket väl kvalificerad skara – har ägnat sig åt sådana studier under senare år trots frågeställningarnas aktualitet och stor efterfrågan på kunskap. Men något håller på att hända och förhoppningsvis kommer nya forskargrupper och därmed ny vitalitet att göra sig gällande framöver.

Varje utredning har uppmärksammat behovet av relevant bokstatistik. Redan i den Edenmanska utredningen konstateras stora brister i statistiken på i stort sett varje område rörande boken: produktion, försäljning, distribution, bibliotekslån samt köp- och läsvanor. När undersökningen *Mediebarometern* startade 1979 erhöles ett verktyg att följa våra läs- och övriga medievanor över tid. En mer utförlig statistik rörande bibliotekens boklån är möjlig att genomföra men försummas. Att statistiken rörande bokutgivningen är mycket bristfällig har påtalats i årtionden. Nordicom har genom sitt arbete rörande den svenska mediemarknaden fyllt i vissa viktiga luckor, men att producera en tillförlitlig försäljnings- och utgivningsstatistik för bokområdet kräver helt andra resurser. Det är beklagligt att Sverige inte har lyckats lösa detta sedan lång tid utpekade statistikproblem.

Till slut...

Denna globaliseringens och digitaliseringens tidsålder är också en period av omprövning. Det förflutna har flyttats fram. Förändring blir viktigare än kontinuitet.

Mediernas roll och villkor i samhället har förändrats. Medborgarna har i dagens interaktiva och mobila kommunikationssamhälle att hantera ett aldrig sinande flöde av information. Var och en kan dessutom skapa sin egen referensram efter egna intressen och preferenser – skapa sina egna flöden och ställa sig utanför andra. En situation som sätter frågor om etik, källkritik, personlig integritet, skydd av privatlivet och datorsäkerhet samt upphovsrättsliga frågor i blickpunkten.

Uppenbart är att dagens mediekultur kräver en mycket mediekunnig och mediekritisk befolkning utifrån ett demokratiperspektiv. "Media and information literacy" är en nödvändig nyckelkompetens. Vikten av mediekunskap i skolan kan inte nog understrykas. Det gäller att lära unga att hantera kunskap och information, att tillägna sig ett kritiskt förhållningssätt samt att uttrycka sig på olika sätt genom ord, ljud och bild. På många håll i världen står "media and information literacy" högt på dagordningen och så borde det även vara i Sverige. Och som så ofta är det skolans kunskaps- och demokratiuppdrag som aktualiseras – förutsättningen för framgång är en skola lika för alla – det handlar om jämlikhet och solidaritet (Sahlberg 2011).

När bokens och litteraturens ställning skall ventileras är det också viktigt att komma ihåg att så länge det skrivna ordet har funnits har det nedtecknats och gjorts tillgängligt på ett sätt som möjliggör skrivande och läsande – sten, bark, lera, tyg, papyrus, pergament, bokrulle, codex, pocketbok, datorskärm, läsplatta... Det finns inget som pekar på att detta i grunden skulle förändras. Vårt behov av berättelser, förströelse, andra världar, nostalgi, att förhålla oss till vår egen tid genom att se det förflutna och vägledning i livets alla faser är kanske större än någonsin. Trots allt kan det utläsas av såväl bokutgivningens omfattning, titlar och försäljning som vad som används på internet. Något som motsäger det som så ofta gör sig gällande i debatten – att allt som varit är förbrukat och nu handlar allt om det nya – gårdagen är glömd medan morgondagen är nu.

Men vad som händer med oss som människor i dagens kommunikationssamhälle är en betydligt svårare fråga. I varje samhälle är kommunikation nödvändig. Det är kommunikation som gör att vi kan leva och verka tillsammans – förutsättningen för gemenskap och demokrati. Medierna – och boken – är fortsatt ett offentligt rum av avgörande betydelse i demokratiutvecklingen, eller...?

Det är en bland andra frågor som vi som forskare måste våga formulera utifrån förändringar i samhället. Om svaret blir ja är det fortsatt nödvändigt att belysa frågor som rör det faktum att vissa i högre grad än andra har tillgång till litteraturen och språket och vissa står utanför. Mot bakgrund av erövrad kunskap måste vi bryta ny mark – vi behöver oväntade insikter. Vi måste lära av varandra – över ämnes- och fakultetsgränser. Forskare ska bidra till att kvalificera beslutsfattande och samhällsdebatt och möjliggöra reflektion och eftertanke. Det handlar om att förklara och förstå verkligheten. Något som är nog så viktigt i den tid vi lever i som kännetecknas av snabba och många gånger allt för kortsiktiga beslut. Som forskare har vi ett ansvar för en långsiktig kunskapsutveckling där saklighet och välgrundade utsagor är själva kärnan.

Referenser

- Carlsson, Ulla & Lennart Weibull (2003). "Om kultur- och medievanors förändring", i *Bokpriskommissionens tredje delrapport: Det skall vara billigt att köpa böcker och tidskrifter III* (SOU 2003:76). Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- Carlsson, Ulla (2004). *Bokläsning i den digitala tidsåldern: Resultat från Mediebarometern 1979–2003*. Göteborg: Nordicom, Göteborgs universitet.
- Ds U 193:16. *Läs- och bokvanor: Delrapport från 1982 års bokutredning* (1984). Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Escarpit, Robert (1973). *Litteratursociologi*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Konsumtionsrapporten (2011). *Konsumtionsrapporten – 2011*. Göteborg: Centrum för konsumtionsvetenskap, Handelshögskolan vid Göteborgs universitet.
- Läs! (1983). *Läs! Rapport från 1982 års bokutredning*. Stockholm: Liber Förlag.
- Mediebarometern (1979–2010). Göteborg: Nordicom, Göteborgs universitet.
- Sahlberg, Pasi (2011). *Finnish Lessons: What Can the World Learn from Educational Change in Finland?* New York: Teachers College, Columbia University.

- SOU 1952:23. *Bokutredningen: Betänkande avgivet av särskilda sakkunniga inom ecklesiastikdepartementet*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- SOU 1972:20. *Läs- och bokvanor i fem svenska sambällen: Litteraturutredningens läsvanestudier*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- SOU 1974:5. *Boken: Litteraturutredningens huvudbetänkande*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- SOU 1984:30. *Läs mera! Slutbetänkande av 1982 års bokutredning*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- SOU 1997:141. *Boken i tiden*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- SOU 2005:12. *Det skall vara billigt att köpa böcker och tidskrifter – slutrapport från Bokpriskommissionen*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.

Läsarnas marknad, marknadens läsare

Reflektioner över litteraturens materiella villkor

Ann Steiner

Är det marknaden som styr vad vi läser, vilka slags böcker vi köper och vilken litteratur vi diskuterar? Eller är det tvärtom så att bokmarknaden är öppen nog för att människor ska kunna hitta böcker som är betydelsefulla för dem som individer? Dessa två – till synes – skilda perspektiv hänger paradoxalt nog samman och är beroende av varandra. För svaret är både och; litteraturen är både fri och marknadsstyrd. Detta faktum gör en översikt över svensk bokmarknad, litteratur och läsning vanskelig. Det är lätt att tippa över åt det ena eller andra hållet i synen på bokens samhälle. Debatter under det senaste århundradet har återkommande motiverats av antingen ett marknadsliberalistiskt synsätt eller en tro på att litteraturen är en unik, kreativ kraft som måste skyddas från kommersialismens verkningar. Detta har i sin tur skymt sikten för fakta, kunskap och skildringar av de komplicerade förhållanden som gäller böcker, litteratur, läsning och bokmarknad i Sverige.

Litteraturen åläggs i den politiska diskursen viktiga värden. En genomgång av de senaste tio årens motioner och debatter i riksdagen visar bland annat att begreppen bok, litteratur, skönlitteratur, läsning av text och läsning av skönlitteratur blandas samman och blir synonyma. Dessa sammanblandade begrepp visar upp en vision om något som ska göra samhället bättre. Att det skulle kunna vara skillnad på att läsa skön- respektive facklitteratur syns varken i motioner eller i debatter. Inte heller att skönlitteratur kan läsas i andra medier än den tryckta boken. Den fusion som görs i språkbruket – av medier, olika slags texter och olika slags aktiviteter – är också emblematiskt för det som sker i nästa led, då dessa heterogena funktioner fylls av möjligheter. Böcker, litteratur och läsning ska bidra till att uppnå demokrati, nationalism, svenskhet, språklig förmåga, fantasi, mänskliga värden och frihet.¹ Det är inga små anspråk som läggs på en konstform som samtidigt i stor utsträckning ska överleva på marknadens premisser.

1. Dessa uppgifter är baserade på Ann Steiner, "Bok, litteratur och läsning som synonymer – en analys av parlamentarisk debatt om litteratur 2000–2010", som publiceras i *Statsvetenskaplig tidskrift* under 2012.

Det finns många intressenter på bokmarknaden och beroende på vems perspektiv man anlägger kan man måla upp mycket skilda bilder av den. Läsare, bokhandlare, förläggare, författare, bibliotekarier, kritiker, lärare och politiker har alla sin agenda och sina intressen att tillvarata. Dessutom är tillgänglig statistik av varierande omfattning och kvalitet, vilket ytterligare försvårar möjligheterna att redogöra för verkliga förhållanden. I det följande görs ett antal nedslag som jag menar är centrala för att förstå pågående förändringar. De ska ses som ingångar till områden som vi behöver veta mer om och där forskningen än så länge endast undersökt de grundläggande premisserna. De områden som kommenteras är den internationella bokmarknaden; relationen mellan teknik och text; handeln med böcker; bokfloden och den ökande utgivningen; marknadens läsare och avslutningsvis läsarnas marknad.

Den internationella bokmarknaden

Den svenska bokmarknaden är en kombination av en nationell verksamhet och en internationellt förgrenad företagsstruktur. Världen blir alltmer globaliserad och inflytandet från andra språk, kulturer och litteraturer är stort. Den svenska bokmarknaden har historiskt sett alltid varit en importkultur, både vad avser utländska original och översättningar. Inflödet av litteratur och globaliseringen av bokmarknaden innebär på så vis inte en genomgripande förändring, men det har skett en ökning i tempo, en vidare spridning och tydliga förändringar i ägande och makt. I Sverige, liksom i övriga västvärlden, kan man identifiera två parallella rörelser – nationalism och globalisering – som är varandras motsatser men som samtidigt är betingade av varandra. Bokmarknaden blir allt mer internationellt inriktad vad avser rättigheter, ägande och marknadsföring, men samtidigt säljer svensk litteratur bättre än någonsin tidigare.

Den inhemska litteraturen är, oavsett vilka ideologiska synpunkter man kan tänkas ha på detta, en del av ett nationalmedvetande. Det rör sig här om hela det litterära fältet: såväl om kritikerkåren, upphöjda författare som populärlitteratur. Litteraturen är viktig för att främja läsinläring och språklig utveckling, men också för att sprida föreställningar om vad som är svenskt. Intresset för det svenska syns bland annat i att både försäljningen och utgivningen av svensk litteratur ökar. Topplistorna över såld litteratur domineras av svenska originalverk; de utgjorde 70 procent av de mest sålda hundra titlarna år 2010. Granskar man olika kategorier träder ett mer differentierat mönster fram. Bland nyutgiven skönlitteratur utgör de svenska titlarna omkring 70 procent, men bland fackböcker är de mest sålda titlarna nästan enbart svenska – på topp tjugo fanns endast en översatt titel. Barn- och ungdomslitteraturens försäljning 2010 dominerades av en amerikansk författare, Stephenie Meyer, vars populära Twilight-böcker intar

fem platser. Resten av topplistan tjugo platser består av svenska originaltitlar.²

Man kan invända att detta bara rör sig om de hundra titlar som hade stora kommersiella framgångar ett visst år, men jämförelser med utgivningen av svensk originallitteratur i sin helhet visar ett liknande mönster. Uppgifter från andra halvan av 1900-talet brukar beräkna andelen översättningar till omkring 50 procent av den skönlitterära utgivningen.³ Men detta är gamla sanningar; en granskning av Nationalbibliografin visar att endast 16 procent av den samlade utgivningen av nya verk samt nya upplagor år 2010 var översatta. Till stor del beror denna låga andel översättningar på att kategorin facklitteratur består nästan helt av svenska originaltitlar (92 procent). Inom skönlitteratur utgör de svenska originalen 65 procent, medan barn- och ungdomslitteraturen har en lägre andel svenska originaltitlar (55 procent). Böcker som skrivs på svenska, vilket ovanstående siffror visar, ges ut i hög grad och säljer bra i jämförelse med översatta titlar. Det enda område som avviker är barn- och ungdomslitteraturen där översatta titlar står för halva utgivningen, även om försäljningen av svenska originaltitlar går bättre än de översatta böckerna.

Utgivningen av böcker är en sida av branschen, men en annan och nog så viktig sida handlar om ägandestrukturer. En allt tydligare tendens är att förlagsmarknaden har internationaliserats vad avser ägande, rättigheter, agenter och marknadsföring. Det har skett en tydlig förskjutning i förlagsvärlden mot internationella mediekonglomerat där de stora globala förlagsaktörerna är så kallade TMC:s (Transnational Media Conglomerates): Pearson, Bertelsmann, Reed Elsevier, Wolters Kluwer och Hachette Livre. Även om det endast är få förlag och andra företag på den svenska bokmarknaden som ägs av någon av de internationella jättarna, påverkas de svenska förlagens utgivning, marknadsföring och försäljning likväl av vad de internationella aktörerna gör. Den största svenska förlagskoncernen, Bonnier AB, har också ett brett ägande i förlag och bokklubbar framför allt i övriga nordiska länder och Tyskland. Samtidigt framstår Bonniers inte som ett särskilt stort förlag internationellt sett. Visserligen låg man på 21:a plats i 2010 års statistik över världens förlagsgrupper, men jämför man omsättningen mellan olika koncerner rör sig de ovanstående förlagsgrupperna i en helt annan division med årsomsättningar som är många gånger högre.⁴

Det finns tecken på att den internationella bokbranschens struktur, som varit dominerad av anglosaxiska förlag sedan andra världskriget, håller på att förändras. En studie av översättningar, förlag och försäljningsframgångar i Europa 2008–2009 visar att engelskspråkiga författare inte är lika dominerande på de europeiska topplistorna som de varit tidigare. Den visar också att både

2. Uppgifterna är baserade på *Svensk Bokhandels* topplistor från 2010.

3. Det är till exempel denna siffra som redovisas i 1968 års litteraturutredning för åren 1965–1970. *En bok om böcker* (SOU 1972:80), s. 243.

4. Rüdiger Wischenbart & Fabrice Piault, "The 2010 Ranking of World Publishing", *LivresHebdo: Frankfurt Special 2010*. Jfr även med tabellen i Helge Rønning & Tore Slaattas artikel "A Very Special Trade?" i denna antologi.

små förlag och mindre språk, som till exempel det svenska, har publicerat framgångsrika titlar som fått internationell spridning.⁵ Översättningsströmningar och försäljningsstrukturer håller på att förändras, och de stora amerikanska och brittiska mediekonglomeraten kan inte längre räkna med att dominera marknaden så som man gjort under de senaste trettio åren.⁶ Den engelskspråkiga dominansen har minskat även i Sverige. Andelen engelska översättningar har under hela 1980- och 1990-talen samt under början av 2000-talet legat på omkring 80 procent, men har nu sjunkit till 70 procent. Inte sedan slutet av 1970-talet har andelen översättningar från andra språk än engelska varit så stor.⁷ Det är visserligen ofta mindre förlag som står för dessa översättningar. Förlag som Sekwa, Thorén & Lindskog, Akvilon, Ersatz och Elisabeth Grate ger ut skönlitteratur i översättning från bland annat franska, tyska och ryska. De stora förlagen har onekligen större medialt genomslag, men flera översatta titlar från de mindre förlagen har rönt uppmärksamhet och varit framgångsrika försäljningsmässigt.

För att försvara sina marknadsandelar har de brittiska och amerikanska förlagen förändrat sina strategier. Deras utgivning har ökat drastiskt under de senaste trettio åren, och med smidigare och snabbare distribution framstår inte längre bara forna kolonier och närliggande länder som lämpliga handelspartners. De brittiska och amerikanska förlagen är väl medvetna om att Sverige och Norge har bäst kunskaper i engelska i Europa och att särskilt yngre anser sig ha så goda kunskaper i språket att de gärna läser romaner på originalspråk. I dag söker sig de brittiska och amerikanska förlagen direkt in på bokmarknader i andra länder och marknadsför titlar på originalspråket. När e-boken får större genomslag kommer denna utveckling att förstärkas eftersom e-boken enkelt kan distribueras över gränser utan logistiska svårigheter. Än så länge finns det hinder för e-boken i form av en outvecklad marknad, skattefrågor, copyright och tekniska lösningar, men de flesta menar att detta bara är en tidsfråga. Det kommer att leda till att det blir svårare att sälja en översättning från engelska eftersom originalet redan länge varit tillgängligt med en enkel knapptryckning. Kommer det att betyda att förlagen skär ned sin utgivning av översättningar från engelska? Jonas Axelsson på Albert Bonniers Förlag konstaterar att förlaget redan har börjat fundera i dessa banor och menar att pris- och tidspress sannolikt kommer att påverka översättningarna framför allt från engelska till svenska.⁸

Den svenska bokmarknaden är svensk på flera sätt. Utgivningen är starkt centrerad kring svenskspråkiga originaltexter och marknadens struktur kan förklaras både historiskt och i samtiden av nationellt specifika förtecken. Sam-

5. Miha Kovač & Rüdiger Wischenbart, *Diversity Report 2009* (Wien, 2009).

6. Ann Steiner, "World Literature and the Book Market", i Theo D'haen, David Damrosch & Djelal Kadir, red., *The Routledge Companion to World Literature* (London: Routledge, 2011).

7. Uppgifterna grundar sig på en undersökning av statistik från Svensk Bokförteckning, Bibliografiavdelningen på Kungl. biblioteket och Nationalbibliografen.

8. Lasse Winkler, "Gränslösa böcker skapar ny värld", *Svensk bokbandel*, nr 13 2011, s. 24.

tidigt är detta något som förändras. Bokmarknaden blir alltmer internationell; försäljningssystem och sätt att ge ut böcker i andra länder påverkar även svenska förhållanden. Internetförsäljning, e-böcker och ökande kunskaper i engelska är exempel på några faktorer och fenomen där nationella gränser inte är relevanta.

Teknik och text

Den tid vi lever i har kallats "the late age of print", vilket antyder att den tryckta boken är på väg ut, men det finns egentligen inga tecken på att detta skulle vara fallet.⁹ Däremot förefaller det rimligt att föreställa sig att tryckt och digital kultur kommer att existera parallellt under lång tid framöver. E-böcker, läsplatator, smartphones, surfplattor, elektroniskt bläck, internet och print-on-demand är några exempel på medier, teknologier och format som förändrat var, hur och när människor läser litteratur. Men boken är fortfarande det mest använda och gångbara mediet för litteratur.

Att den tekniska, och framför allt den digitala, utvecklingen har förändrat spelreglerna på bokmarknaden är alla överens om. Vilka konsekvenser detta kommer att få, samt på vilka områden det blir betydelsefullt, råder det däremot oenighet om. Man kan observera två parallella diskurser: teknorädsla respektive besvikelse över långsam utveckling. Rädslan – eller oron kanske är ett bättre uttryck – kan gälla att den tryckta förlagsutgivna boken ska försvinna, att läskunnigheten ska försämrast eller att den litterära kultur som vi är vana vid ska upphöra. De senaste tjugo åren, med förändrade teknologier och medier, har upprepade gånger fört med sig diskussioner kring hur man ska kunna behålla de positiva sidorna av den fortfarande existerande bokliga läskulturen utan att vara bakåtsträvande. Det har varit en utmaning för vissa i den litterära offentligheten att framstå som nytänkande och öppna i sinnet för de stora förändringar som pågått, eftersom dessa förändringar samtidigt har ifrågasatt de system och värderingar som samma personer är uppvuxna med och har byggt sina karriärer på.

Å andra sidan har de personer, aktörer, företag och grupper som har velat se snabba förändringar blivit besvikna. Ofta har de fått höra att marknaden inte är redo; att tekniken är klumpig, långsam och tråkig; att läsarna är besvikna på innehåll, form och pris; att det kostar mer att utveckla de nya formaten än man kan ta ut från privatpersoner medan en tryckt bok är billig som medium; att det inte finns betalningsmodeller som gör det lönsamt; att det är besvärligt att läsa på skärm och att ögonen inte orkar; att funktionerna som ska vara "mer-än-bok" är få och ointressanta.

9. Jay David Bolter, *Writing Space: The Computer, Hypertext, and the History of Writing* (Hillsdale NJ & London: Taylor & Francis, 1991); Ted Striphas, *The Late Age of Print: Everyday Book Culture from Consumerism to Control* (New York: Colombia University Press, 2009).

E-boken har kommit att symbolisera en framtid där allt är bättre. Den blir en vision varpå man har projicerat drömmar om en bokvärld där alla vinner. Utopin är ett samhälle där fler läser mer och där böcker är mer lättillgängliga och billigare. Författarna kan ha hela sin backlist i utgivning och få bättre betalt. Förläggarna kan använda sig av sin backlist och erbjuda alla kunder vad de vill ha. Biblioteken kan tillhandahålla Jorge Luis Borges dröm om ett världsbibliotek i olika format. Litteratur är inte längre bara text utan interaktiv och medskapande konst. Alla kan bli författare eftersom tryckkulturens gränser har upplösts. Detta är bara några exempel på vad man tror att e-boken kan komma att betyda, men som synes är de motsägelsefulla. Det kan inte samtidigt bli bättre för alla och visionen inskränks av praktiska och ekonomiska villkor. Dessutom är det inte säkert att läsare är intresserade av en helt avreglerad bokmarknad där allt är tillgängligt.

De första läsplattorna för e-böcker lanserades redan kring år 2000, men de har först nyligen fått fäste på den amerikanska bokmarknaden, och fortfarande inte alls på den svenska. I september 2011 fanns det omkring tjugofem olika läsplattor på den internationella marknaden och ytterligare fler om man även inkluderar surfplattor (som använder sig av en annan slags teknik), men flera av dessa säljs endast i ett eller ett fåtal länder. En genomgång av äldre och nyare förteckningar över läs- och surfplattor visar på stor rörlighet i företag och teknik. Nya företag skapar plattor, andra går i konkurs eller slutar med sina läsplattor och flera av de mer framgångsrika utvecklar hela tiden nya modeller. På den svenska marknaden säljs ett tiotal (bland annat Cybook, Iriver Story, Sony eReader och BeBook och flera surfplattor där Apples iPad har varit den mest framgångsrika).

De internationella producenterna av läsplattor består till största delen av teknikföretag. Det har varit en brist eftersom de än så länge endast har liten kunskap om innehåll och inte heller har samarbetat med aktörer inom bokbranschen. Det är kanske därför inte så underligt att den enskilt mest framgångsrika läsplattan är den amerikanska Kindle, som är framtagen, distribuerad och understödd av nätbokhandeln Amazon.¹⁰ Kindle är en av företagets viktigaste produkter; det finns inga officiella siffror men en uppskattning brukar hamna omkring åtta miljoner sålda läsplattor (2011). I maj 2011 hävdade Amazon i ett pressmeddelande att de sålde fler e-böcker än tryckta böcker, men denna uppgift gäller antalet sålda exemplar och inte intäkternas storlek. Flera av Amazons största försäljningsframgångar kostar mindre än fem kronor och de har också sålt böcker med ren förlust i syfte att driva fram en marknad för e-böcker. Som helhet visar de amerikanska siffrorna en tydlig expansion för försäljningen av e-böcker. Dessa utgjorde 6 procent av den totala marknaden till privatpersoner

10. Det finns ytterligare en läsplatta som brukar framhållas som en av de bästa på marknaden och även denna är framtagen och såld i samarbete med ett amerikanskt bokhandelsföretag, nämligen Barnes & Noble och deras Nook.

2010, vilket betyder att det än så länge handlar om en låg marknadsandel.¹¹ Att en återförsäljare säljer fler e-böcker än andra utgivningsformer betyder heller inte att e-boken har blivit dominerande.

Den senaste tillgängliga statistiken för Sverige visar en ökad utgivning av e-böcker: från 53 titlar 2007 till 469 titlar 2010 (Förläggareföreningens medlemmar). Det företag som i dag distribuerar e-böcker till bibliotek och bokhandel, Elib, har 3 851 svenska titlar i sitt system (september 2011). Medlemmarna i Förläggareföreningen – varav flera gör ambitiösa satsningar på e-boksutgivning – har ökat sin försäljning av e-böcker från 0,01 procent (2007) till 0,18 procent (2010). Det är alltså fortfarande fråga om en liten andel av den totala försäljningen.¹² Förlagen är avvaktande, bland annat på grund av svårigheter kring rättigheter och prissättning. Det finns heller ingen svensk aktör, motsvarande Amazon, som arbetar medvetet med att skapa en marknad för läsplattor och e-böcker, men de flesta inom branschen räknar med en expansion av svenska e-böcker liknande den amerikanska.

E-boken är inte beroende av en läsplatta eller surfplatta utan kan även läsas på en smartphone eller dator. E-boken, en förkortning för elektronisk bok, är en publikation av ett helt verk i digital form, men det råder oenighet om hur begreppet bör definieras.¹³ I vissa sammanhang anses det att verket även måste vara utgivet i tryckt form för att kunna betraktas som en e-bok, men andra menar att det inte är nödvändigt. Den utgivning som sker på de större förlagen är nästan alltid föregången av, eller samtidig med, en tryckt utgåva. Oenigheten kring vad som bör ingå i begreppet e-bok gäller även de verk som finns inskannade och utlagda på nätet inom ramen för exempelvis Litteraturbanken och Projekt Runeberg. Vanligtvis brukar inte dessa inkluderas eftersom de säljas på ett enkelt sätt kan föras över till en läsplatta som helt verk. Det bredare begreppet elektronisk litteratur är i dessa fall mer användbart.

Handel med böcker

När bokmarknaden 1970 avreglerades i Sverige innebar det en fullständig omstrukturering av systemen för bokförsäljning. Avskaffandet av fasta bokpriser, bokhandelskommissionärer och etableringskontroll innebar att en tydlig struktur, med ett fokus på kvalitet och innehåll snarare än pris, försvann. Även om förändringarna som följde inte skedde över en natt har de kommit att betyda att den handel med böcker som finns i Sverige ser helt annorlunda ut än i länder där fastprissystem och reglering finns kvar, som exempelvis Tyskland och Frankrike.

11. Julie Bosman, "Publishing Gives Hints of Revival, Data Show", *New York Times*, 9 augusti 2011. Som skribenten påpekar har tillväxten för e-böcker varit stark under 2011, vilket inte syns i siffrorna.

12. Kjell Bohlund, *Bokmarknaden 2010* (Stockholm: Förläggareföreningen, 2010), s. 26–29.

13. För resonemang kring definitioner av e-boken se bland annat *När kommer boomen? En kartläggning av e-boken i Sverige ur ett biblioteksperspektiv* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 2011).

Den fysiska bokhandeln i Sverige har generellt sett dålig ekonomi, och både kedjor och enskilda affärsinnehavare har svårt att klara sig. Alltsedan friprissystemets införande har pris varit det främsta konkurrensmedlet. Bokhandel, bokklubbar, nätbokhandel och matvaruaffärer talar alla mer om pris än om innehåll, titlar och service. Priskonkurrensen har lett till förändringar i försäljningsledet och så småningom till att Sverige har bland de billigaste böckerna i västvärlden. Det beror inte på att förlagen sätter lägre priser utan på att återförsäljarna har pressats att ha lägre marginaler och sämre möjligheter att få ekonomin att gå runt. I förlängningen har detta lett till att det finns färre bokhandlare och att dessa har ett smalare sortiment. I gengäld har vi, som sagt, billiga böcker. I en situation där pris sätts främst kan aldrig den fysiska bokhandeln vinna. Det har inom branschen istället diskuterats att man måste utveckla det som den fysiska bokhandeln är bäst på – såsom författaraftnar, social samvaro och bokhandeln som kulturell mötesplats. Traditionell bokhandel är bäst på *känslan och upplevelsen* av att köpa böcker i bokhandeln, något som nätet och mataffärer aldrig kan erbjuda, vilket är viktigt att ta fasta på.

En tydlig förändring under 2000-talet vad gäller handeln med böcker är att det finns färre aktörer, att dessa har blivit större och att det ofta rör sig om företag som äger flera olika distributions- och försäljningskanaler. Ett exempel är Bonnier som äger en internetbokhandel (Adlibris), bokklubbar (t.ex. Bonniers bokklubb och Månadens bok) och distributionsföretag (Pocketgrossisten och Samdistribution). Det mest inflytelserika företaget i återförsäljarledet är KF Media, som äger både Akademibokhandeln och Bokus, och samtidigt har en stor försäljning genom Coop-butikerna. KF:s position innebär att de har omkring 25 procent av marknaden i återförsäljarledet – och därmed stor makt. Denna makt använde man bland annat 2009, när KF ställde hårda krav på förlagen om rabattsatser och marknadsföringsbidrag. Det var första gången som ett företag krävt samma rabatter för all sin försäljning, och dessutom agerade man som *en* inköpare för tre olika kanaler.¹⁴ Den efterföljande oron och de konflikter som uppstod mellan olika aktörer på bokmarknaden visade att det nuvarande systemet är långt ifrån stabilt.

Det har hävdats att det i dag säljs böcker på fler ställen än tidigare, vilket skulle göra litteraturen mer tillgänglig för fler, och kanske även för ovana, bokköpare. Det är ett påstående som bör nyanseras. Det finns platser där det inte tidigare sålts böcker, exempelvis bensinmacken och tågbiestron. Men man kan också konstatera att andra återförsäljare har försvunnit, såsom bokombud på arbetsplatser och kring hemmen. Den fysiska bokhandeln har aldrig varit det enda sättet att sälja böcker i Sverige, däremot har det varit den enskilt största kanalen, och på så sätt den viktigaste. Man räknar med att kommissionsbokhandeln (mellan 1843 och 1970) hade 30-50 procent av marknaden,

14. Lars Schmidt, "KF tar kommandot i rabattkriget", *Svensk Bokhandel*, nr 21 2009.

beroende på vilken period man talar om.¹⁵ Övrig försäljning stod en rad olika typer av återförsäljare för: predikanter, byskollärare, politiska agitatorer, bokombud, Pressbyrå-kiosker, antikvariat, postorderförsäljning och kringresande bokhandlare som sålde exempelvis på marknader. Floran av återförsäljare ändrade karaktär efter 1970. Många av de äldre sätten att sälja böcker försvann och ersattes av andra, som bokklubbar och så småningom internetförsäljning. Den fysiska bokhandelns andel av marknaden har förblivit omkring en tredjedel. Det som under 2000-talet beskrivs som en nyhet framstår snarare som en omstrukturering, lik andra sådana som kan identifieras under de senaste 200 åren. Vissa återförsäljare krymper (exempelvis bokklubbar), andra har i gengäld stärkt sin position (detaljhandel, dagligvarukedjor, kiosker).

Bokfloden och om att hålla huvudet över ytan

Att utgivning och förlagsmarknad expanderar råder det inga tvivel om. I många länder har utgivningen av böcker under den senaste tioårsperioden ökat kraftigt, men hur stor den sammantagna bokutgivningen i världen är vet ingen.¹⁶ En granskning av statistiken från ett antal viktiga utgivningsländer visar mycket höga siffror.¹⁷ 2010 gavs det exempelvis ut följande antal böcker i original och nya upplagor:

- USA: 300 000 titlar
- Storbritannien: 150 000 titlar
- Indien: 90 000 titlar
- Tyskland: 85 000 titlar
- Spanien: 76 000 titlar
- Frankrike: 67 000 titlar
- Sverige: 16 000 titlar

Uppgifterna är avrundade och bör läsas med försiktighet eftersom det är oklart om de olika myndigheter och institutioner som sammanställt dem har använt

15. Johan Svedjedal, *Bokens sambälle: Svenska Bokförläggareföreningen och svensk bokmarknad 1887–1943* (Stockholm: Svenska Bokförläggareföreningen, 1993), s. 82–84 och 492–494.

16. Unesco har vid flera tillfällen samlat in statistik, men uppgifterna är av blandad kvalitet. Bland annat råder det oenighet kring vad och hur man räknar. Uppgifterna bör därför användas med stor försiktighet och jämföras med andra tillgängliga siffror.

17. För exemplen nedan se följande källor. USA: *Bowker's Annual Book Production Report 2010*, <http://www.bowker.com> [tillgänglig 11 januari 2012]. Storbritannien: Nielsen Book Data, *Nielsen Book Releases 2010: Book Production Figures* (Woking, 2011). Indien: Vinutha Mallya, "The Indian Invitation", *Publishing Perspective: London Book Fair Issue 2011*. Tyskland: *Buch und Buchhandel in Zahlen 2011* (Frankfurt am Main: Börsenverein des Deutschen Buchhandels, 2011). Spanien: Instituto Nacional de Estadística i Spanien, <http://www.ine.es/> [tillgänglig 11 januari 2012]. Frankrike: Centre national du livre, *Économie du livre 2009–2010*, <http://www.centrenationaldulivre.fr> [tillgänglig 11 januari 2012]. Sverige: <http://www.kb.se/soka/Bibliografier/statistik/> [tillgänglig 11 januari 2012].

samma metoder och definitioner. Men oavsett dessa brister, ger siffrorna en fingervisning om en omfattande bokutgivning i världen. Om man sätter utgivningen i relation till befolkningsmängden i enskilda länder är Indiens utgivning ganska liten. I andra änden sticker Storbritannien ut som det land som ger ut flest titlar per capita men de producerar snarare för en världsmarknad än för en inhemsk marknad. Frankrike, Tyskland och USA har en ungefär lika stor utgivning per capita. Däremot har Spanien en betydligt större produktion, vilket sannolikt också det hänger samman med goda exportmöjligheter. Sveriges siffra än anmärkningsvärt nog lika hög per capita som Spaniens vilket antyder att det, trots dåliga exportmöjligheter och ett litet språkområde, i Sverige finns en välfungerande förlagsverksamhet.

När det gäller de svenska uppgifterna om utgivning är statistiken dock otillräcklig. Tillgängliga uppgifter skiljer sig beroende på vem som räknar, vad man inkluderar och vilka syften som finns med uppgifterna. Bristen på pålitlig statistik över svensk bokutgivning är slående. Varken historiskt eller i samtiden kan man ta fram säkra uppgifter. Det finns ingen fullständig statistik över de böcker som har getts ut nedbruten i genrer, utgivningsformer och antal förläggare. Exempelvis uppgavs i branschstatistiken från 2010 att Svenska Förläggareföreningens och Svenska Läromedels medlemmar gav ut drygt 4 000 nya titlar och nya upplagor.¹⁸ Kungl. bibliotekets registrering av nya titlar för samma år var 16 465. Den senare täcker givetvis all svensk (eller snarare, den största delen av den svenska utgivningen), medan den förra endast redovisar medlemmarnas utgivning. Skillnaderna beror också på olika sätt att se på nya verk och upplagor. Kungl. biblioteket registrerar alla slags böcker, exempelvis statliga rapportserier, religiös och andlig utgivning som inte säljs genom traditionella kanaler, men även böcker som främst har lokalt intresse och säljs genom en hembygdsförening eller på annat sätt på orten. Detta förklarar stora delar av skillnaden, som är på över 12 000 titlar årligen. Men trots att en stor del av uppgifterna består i rimliga skillnader visar detta att 75 procent av den svenska bokutgivningen inte är redovisad i den mer detaljerade branschstatistik som finns att tillgå.

Diskrepansen mellan olika uppgifter visar hur svårt det är att fastställa storleken på den svenska bokutgivningen, liksom var böckerna säljs och vilka upplagor de går ut i. Om man jämför antalet utgivna skönlitterära titlar för vuxna kan man konstatera att Nationalbibliografen registrerade 3 186 titlar 2010. Av dessa härstammar endast 918 från Förläggareföreningens medlemmar. Det är givetvis stora skillnader i upplagor och genomslag, men det är ändå anmärkningsvärt att resterande dryga 2 000 skönlitterära verk inte finns med i någon sammanfattande statistisk över försäljning, upplagor eller spridning.

18. *Branschstatistik 2010* (Stockholm: Svenska Förläggareföreningen, 2011).

Tydligt är att bokutgivningen i Sverige under den senaste 20-årsperioden har ökat. Antalet nya titlar utgivna av Förläggareföreningens medlemmar har stigit från drygt 3 000 titlar (1986/87) till 4 671 (2007). Det är främst facklitteratur samt barn- och ungdomslitteratur som står för den ökade utgivningen.¹⁹ Bland Förläggareföreningens medlemmar skedde under 2008 en nedgång i utgivningen som höll i sig 2009–2010. Försäljningen hade försämrats och flera stora förlag har därför skurit ned antalet nya titlar, men man bör notera att utgivningen bland de stora förlagen fortfarande är avsevärt högre än för tio år sedan. Vidare kan man konstatera att det är bland Förläggareföreningens medlemmar som det har skett en nedgång, utgivningen som helhet ökar. Rimligen kan dessa uppgifter tolkas som att en del av den utgivning som tidigare fanns på de etablerade förlagen har flyttat över till mindre förlag (anslutna till NOFF, Nordiska oberoende förlags förening), egenutgivning eller print-on-demandsystem som Vulkan. Det ökade antalet titlar leder även till fler tryckta volymer och till fler sålda exemplar, men allt fler titlar konkurrerar på en marknad som inte expanderar i nämnvärd utsträckning. De höga genomsnittliga försäljningssiffrorna beror främst på framgångar för ett litet antal titlar. Aldrig förr har det sålts så många böcker, men samtidigt minskar förlagens marginaler i en hårdnande konkurrens.

Bokutgivning i såväl Sverige som internationellt ökar, vilket har lett till en bokflod som det är lätt att drunkna i. Förlag och författare riskerar att bli osynliga på en marknad som i allt högre grad handlar om uppmärksamhet. Den största risken är inte att förbli outgiven utan att gå obemärkt förbi trots inbunden bok utgiven på seriöst förlag. Historiskt sett har det inneburit en stor kostnad att bli publicerad – tryck, papper och distribution har varit dyrt – och därför har utgivningen varit selekterad. Men i dag kostar vare sig enklare tryck eller spridning via internet några stora pengar. Istället ligger svårigheterna i att få läsare – att bli sedd, uppmärksammas, läst och kanske till och med uppskattad. I vad som har kallats "the attention economy" har synlighet blivit det viktigaste, men också det mest ouppnåeliga.²⁰

För läsarens del har det blivit allt svårare att hitta pålitliga auktoriteter för sina bokval. Risken är att böckerna skymmer sikten för varandra. Det kan bli helt andra kriterier som styr vad man läser än tidigare. Marknadsföring och exponering har kommit att få större betydelse och förändrade sociala strukturer har bland annat lett till att nya grupper och aktörer har fått betydelse och makt.

19. Ulla Carlsson & Ulrika Facht, red., *MedieSverige 2007: Statistik och analys* (Göteborg: Nordicom, 2007), s. 149.

20. Thomas Davenport & John C. Beck, *The Attention Economy: Understanding the New Currency of Business* (Boston: Harvard Business School Press, 2001), s. 2–3.

Marknadens läsare

De stora förändringar som går att identifiera på bokmarknaden har däremot inte nämnvärt påverkat hur människor läser, vem som läser och varför man läser. Det som har ändrats är hur man skaffar boken, hur man kommunicerar kring den, vilka slags böcker man läser och var man läser olika slags texter. Den status som boken tidigare har haft är hotad av andra medier, framför allt av internet.

Det finns tre institutioner som gör regelbundna undersökningar av läsande i Sverige: Nordicom, SOM-institutet och Kulturrådet. Jämför man deras resultat framkommer en splittrad bild. Det beror främst på att man har frågat på olika sätt, haft olika befolkningsunderlag och varit ute efter olika slags resultat. Det som genomgående kan avläsas i undersökningarna är små förändringar över långa tidsperioder. Exempelvis har det uppstått ett större glapp mellan de som läser mycket och icke-läsarna. Båda grupper har förstärkt sina läsvanor. Undersökningarna visar samma mönster som tidigare: unga män slutar läsa, kvinnor läser mer än män, högutbildade läser mer än lågutbildade och det egna arbetets karaktär har betydelse för läsning.²¹ Därmed vill jag inte ha sagt att alla våra bok- och läsvanor är exakt likadana som de har varit de senaste femtio åren, men förändringarna ligger delvis på ett annat plan än vad som kan synliggöras i befintlig statistisk. Det handlar framför allt om att människor hanterar, diskuterar och interagerar med litteratur på ett annat sätt än tidigare.

En påtaglig förändring på bokmarknaden, som även berör läsarnas position, är att den har gått från att vara ett system där funktioner varit åtskilda till att vara ett system där funktionerna konvergerar. Fram till 1970-talet, och i viss mån även fram till tidigt 1990-tal, var olika delar av en boks livscykel uppdelade på olika individer eller företag. En person skrev boken, en annan var redaktör, ytterligare andra var förläggare, tryckare, bokbindare, marknadsförare, distributörer och läsare. Givetvis går det att hitta exempel på motsatsen, men detta var det dominerande systemet. De senaste decenniernas digitala utveckling har förändrat denna bild.²² Läsare har blivit medförfattare på forum på internet, i fanfiction eller när professionella författare ber om hjälp. Olika slags print-on-demandsystem har förändrat gränsdragningarna mellan förläggare, marknadsförare och återförsäljare eftersom de i princip uppfyller alla dessa funktioner samtidigt. Internetbokhandlare som Adlibris och Amazon har bokklubbar och recensionsverksamhet, de publicerar böcker, marknadsför dem och har system för informationssökning.²³ Detta är bara några exempel på nya fenomen som förändrat bilden av vem som gör vad på bokmarknaden. Därmed har också

21. *Läs- och bokvanor i fem svenska sambällen: Litteraturutredningen läsvanestudier* (SOU 1972:20) och *Läs! Rapport från 1982 års bokutredning* (Stockholm: Liber, 1982) visar exempelvis samma resultat som senare års studier.

22. Petra Söderlund, "Författaren och den digitala världen", i *Författaren i den digitala tidsåldern: En studie beställd av den nordiska digigruppen* (Stockholm: Nordiska digigruppen, 2009), s. 87–89.

23. Johan Svedjedal, "Bortom bokkedjan: Bokmarknadens funktioner – en ny modell och några exempel", *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr 3–4 1999.

läsarens position och roll förändrats. Från att ha varit en mottagare har läsaren även blivit en medskapare, en kritiker, en distributör och en marknadsförare. Som enskild individ är inte varje person allt detta, men sammantaget kan man se en tydlig tendens, där läsare har blivit "prosumenterna".²⁴ De bloggar om böcker, skriver egen litteratur och har blivit en viktigare del av marknaden.

Man kan också fundera över hur läsaren eller brukaren rent kroppsligt interagerar med det materiella objektet respektive det immateriella verket. Vilka begränsningar och möjligheter har exempelvis datorn, läsplattan och mobilen i relation till text och litteratur? Förändrar dessa medier den fysiska läsakten jämfört med hur man hanterar den tryckta boken? Texten blir performativt iscensatt av en maskin – påverkar det läsning- och tolkningsprocessen? Har relationen mellan människa och maskin betydelse för litteraturen? Detta är ett intressant idékomplex där vi än så länge bara kan ana svaren. Nämligen att det materiella objektet och mediet för läsningen har betydelse. Människans civilisation och samhällsutveckling har löpt parallellt med teknologins utveckling. En av grundförutsättningarna för mänsklighetens framsteg historiskt sett har varit förmågan att använda, utveckla och bemästra olika slags tekniska hjälpmedel (alltifrån flinta, hjul, eld och mineraler till senare teknologier). Maskinen, som är en mer avancerad form av teknologi, har framför allt de senaste 500 åren varit betydelsefull och man kan hävda att den mänskliga kroppen och maskinens kropp befinner sig i ett symbiotiskt förhållande. Teknologin utgör i dag en nödvändig del av mänsklig kommunikation och av att vara människa. Den mänskliga kommunikationens hjälpmedel – bok, penna, papper, läsplatta, lertavla och så vidare – står inte i motsats till människan. Användningen av pennan, den förlängda handen, är ett exempel på hur teknologin har blivit en närmast oupplöslig del av oss själva. Den amerikanska vetenskapsforskaren Donna Haraway menar att ett sätt att betrakta dagens teknologier är att de är ett slags cyborger, det vill säga delvis maskin och delvis organism, som är både vetenskapligt konstruerade och socialt medskapade.²⁵

Läsarnas marknad

I en marknadsföringsfilm för det anglosaxiska förlaget Dorling Kindersley läses "The Future of Publishing", en dikt om morgondagens bokmarknad, upp av en ung röst:

24. För ytterligare resonemang kring detta se bland annat Christina Olin-Scheller & Patrik Wikström, "Literary Prosomers: Young people's reading and writing in a new media landscape", *Education Inquiry*, vol. 1, nr 1 2010.

25. Donna Haraway, "A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Social Feminism in the 1980s", *The Haraway Reader* (New York & London: Routledge, 2004).

*This is the end of publishing
and
books are dead and boring
no longer can it be said that
we like to read
my friends and I*

Dikten fortsätter att tala om den nya ytliga generationen som bara bryr sig om populärkultur, nuet och teknik. Men när dikten tar slut vänder bandet och rösten läser raderna bakifrån. Istället framträder en bild av en hoppfull framtid (läs ovanstående rader nerifrån och upp).²⁶ Klippet belyser på ett intressant sätt det faktum att bokvärlden kan avläsas på diametralt olika sätt. Om man vänder på perspektivet från marknaden till läsarnas upplevelse av densamma framträder en helt annan karta.

Vi lever i vad Henry Jenkins har benämnt en konvergenskultur, där konstarter och medier sammanstrålar.²⁷ För läsare skiljer sig inte litteratur från andra konstarter och de flesta har ingen tydlig uppfattning om villkoren på den svenska bokmarknaden. Man kan fråga sig hur läsarna uppfattar de förändringar som denna artikel har diskuterat? Vad betyder den internationella bokmarknaden, den tekniska utvecklingen, förändringarna i handeln med böcker och den ökande utgivningen för den litteraturintresserade? Ett första svar är att de problem som politiker, kritiker, författare, förläggare och bokhandlare identifierar sällan upplevs som ett problem för enskilda läsare eller bokköpare. Det är till exempel inte ett problem att böcker är alltför billiga. Det är inte heller ett problem för den enskilde läsaren att det ges ut för många böcker för att de ska bära sig ekonomiskt. För de flesta är böcker lätta att skaffa: genom vänner, bibliotek, bokhandel, internet osv. Läskunnighet, kunskaper i engelska och låga priser bidrar till att göra det möjligt. Att många inte läser så mycket som de kanske skulle vilja brukar man tillskriva tidsbrist snarare än möjligheter.

Hur man upplever bokmarknaden beror till största delen på vem man är som läsare. I dag är överflödet av medier, aktiviteter och krav på enskilda individer ett hinder för läsningen eftersom böcker och litteratur har en tendens att komma långt ner på listan av saker som bör, kan eller önskas göras. Alla de olästa böckerna på mitt nattduksbord ger mig oftare dåligt samvete än läslust. I takt med att bokutgivningen ökar uppfattar jag mig själv som exponentiellt mindre bildad eftersom det hela tiden blir en större andel böcker som jag inte hinner läsa. För en annan läsare är bildning inte något eftersträvanvärt utan det är kanske viktigare att hitta personliga och unika läsupplevelser, eller att ingå i en social gemenskap av litteratordiskussioner i en bokklubb eller kanske

26. Hela filmen finns på YouTube under "The Future of Publishing". Dorling Kindersley var inte först med detta sätt att skriva och läsa upp dikt. Filmen är en variant av "Lost generation" av Jonathan Reed.

27. Henry Jenkins, *Konvergenskulturen: Där nya och gamla medier kolliderar* (Göteborg: Daidalos, 2008).

att vara en del av en fankultur där litteratur, filmer och musik är komponenter i en helhet. På den moderna bokmarknaden är behoven och målen alltmer individuella. För de allra flesta är inte läsning väsensskilt från annan konsumtion av kultur, såsom musik, film och tv. Det betyder också att läsarna tar den litterära bredden, de låga bokpriserna, tillgången till böcker på bibliotek och den tekniska utvecklingen för självklar.

Bokläsning i skiftet mellan traditionella och digitala medier

Lars Höglund

Läsning ses ofta som en grundläggande färdighet och ett etablerat sätt att förmedla kultur, information, fakta och underhållning. Förmågan att läsa olika typer av texter är i dagens värld fundamental, inte bara för möjligheterna till personlig utveckling och utbildning utan också för de flesta verksamheter med anknytning till arbete och fritidsaktiviteter av olika slag. Det är också en förutsättning för demokratin och för det ekonomiska systemets funktion att man kan tillägna sig information.

I Sverige har läskunnigheten länge varit hög och både böcker och dagspress har internationellt sett en stor läsargrupp. Att stimulera barnens läslust är en viktig uppgift för skola, bibliotek och föräldrar, men kan också ses som en samhällsinvestering för framtiden med stora ekonomiska vinster i potten. Att kunna läsa bra är inte bara en grundkompetens i dagens komplexa samhälle, utan också väsentligt för integration i samhället. Omvänt innebär dålig läsförmåga risk för utanförskap och försämrade chanser till utbildning och arbete. En brittisk rapport visar att samhällskostnaderna för dem som inte lär sig läsa uppgår till mångmiljardbelopp och vidare att just läslust är en viktig faktor för framtida studieframgång (KPMG 2006).

Läsande och läsförmåga behandlas inom en rad olika discipliner, kanske särskilt inom pedagogik och utbildning, men också inom olika humanistiska discipliner, inom biblioteks- och informationsvetenskap, psykologi och medicin. Martin Ingvar har studerat hur hjärnans funktioner påverkas av läsning. Han har bland annat kommit fram till att bristande läskunnighet negativt påverkar utvecklingen av det abstrakta tänkandet och därmed förmågan att verkligen förstå information (Borgström 2006, s. 50). När det gäller åtgärder för att förbättra läs- och skrivförmågan menar Mats Myrberg att de flesta forskare är överens om att långsiktiga pedagogiska insatser behövs och att man med tidiga stödinsatser väsentligt kan minska andelen unga med mycket dålig läs- och skrivförmåga (Borgström 2006, s. 111). Det finns således goda skäl

att följa hur läsningen av litteratur utvecklas över tid, hur det ser ut i olika grupper och hur läsning sammanhänger med andra förhållanden.

Även om läsningen sett till befolkningen som helhet länge varit relativt stabil har man under senare år noterat tecken på minskad läsning och även minskad läsförståelse bland svenska barn (Skolverket 2001, 2007, 2010). Vad man läser och vilka medier som används förändras både genom samhällsförändringar och genom ny teknik. Den digitala utvecklingen med nya nätbaserade medier har bidragit till att konkurrensen om läsare och användare av olika medier ökat väsentligt under senare år.

Läsningen i den svenska befolkningen följs bland annat i årliga surveyundersökningar, såsom Nordicoms Mediebarometer och SOM-undersökningen. Läsning av skön- och facklitteratur ingår där i ett mer omfattande batteri av frågor kring medievanor. Frågor om bokläsning ingår också i SCB:s studier av levnadsförhållanden i de s.k. Ulf-undersökningarna. Dessa undersökningar ger möjlighet att studera trender över tid, liksom att analysera läsande mot bakgrund av andra medier. Nordicom har också med yngre i ett representativt urval i åldrarna 9-79 år, medan SOM-undersökningens urval omfattar åldrarna 15-85 år och Ulf-undersökningen 16-84 år.

Datainsamlingsmetoderna skiljer sig också i dessa undersökningar. Nordicom och SCB använder i huvudsak intervjuer, via telefon respektive besök, medan SOM-undersökningen bygger på postala enkäter. Sammantaget finns i dessa undersökningar data om läsningen av böcker, såväl skönlitteratur som facklitteratur, men också frågor om användning av bibliotek, bokköp, tidsanvändning för olika medier m.m. Huvudkälla i detta kapitel är Nordicoms Mediebarometer, men hänvisningar görs också till SCB, till SOM-undersökningen och andra datakällor om läsande och medievanor samt statistik som rör litteraturutbudet.

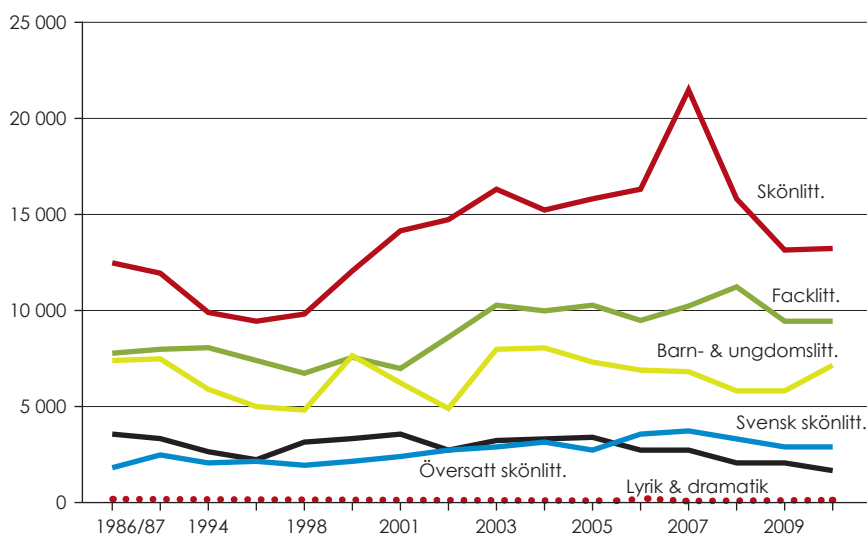
Utbudet av litteratur

Tillgången till litteratur är givetvis en viktig förutsättning för läsandet och förändringar härvidlag följs av olika intressenter. En tidig förändring var introduktionen av pocketböcker som möjliggjorde bokinköp för breda grupper. Penguin Books i England, som redan 1935 introducerade pocketböcker, var något av en föregångare när det gäller produktion av god litteratur till lågt pris (Penguin Books 2011). Detta har med tiden utvecklats och bidrar till att åtminstone vissa typer av skönlitteratur är relativt lätt tillgänglig och prismässigt överkomlig för ett flertal.

Antalet tryckta volymer har ökat under 2000-talet med en topp för skönlitteraturen, som är den största kategorin, omkring 2007, närmast följd av facklitteraturen som också den producerats i fler exemplar totalt under 2000-talet än under 1990-talet. Utvecklingen har bland annat understötts genom en sänkning

av bokmomsen 2002. Efter 2007 har antalet tryckta volymer minskat påtagligt. Det har också skett förändringar inom gruppen skönlitteratur så att svensk skönlitteratur ökat medan den översatta skönlitteraturen minskat. En långsiktig minskning kan också noteras för den i sammanhanget mindre posten lyrik och dramatik. Produktionen av barn- och ungdomslitteratur har inte en sådan tydlig trend och går till skillnad från övriga litteraturkategorier upp markant under 2010 (diagram 1).

Diagram 1. Antal tryckta volymer per litteraturkategori

Anm.: Tabellen innefattar endast litteratur utgiven av förlag som är anslutna till Svenska Förläggareföreningen. Vidare omfattar den endast allmänlitteratur.

Källa: Svenska Förläggareföreningens branschstatistik 1986/87–2005, 2010 (bearbetning av Nordicom).

Om man i stället ser till antalet olika titlar i bokproduktionen blir bilden annorlunda genom att skönlitteraturen innehåller ett antal storsäljare medan facklitteraturen i högre utsträckning präglas av en spridning på fler titlar med mindre upplagor. Antalet titlar för facklitteratur ökar väsentligt mellan 2003 och 2008 för att därefter falla tillbaka. Ökningen från 2004 innehåller dock viktiga förändringar i statistikproduktionen, som framförallt innebär att fler olika typer av facklitteratur ingår (se diagram 1 i appendix). Antalet olika titlar för skönlitteratur är färre och mer stabilt, men ligger väsentligt högre under de senaste sex åren än under 1980- och 90-talet.

Minskat utbud och minskad bokförsäljning de senaste tre åren

Det senaste året verkar den kraftiga minskningen i bokproduktionen under 2008–2009 ha avstannat. Svenska Förläggareföreningen rapporterar för 2010 en något minskad försäljning och utgivning, men noterar att nedgången efter toppåret 2007 saktat in. Däremot sker nu en snabb expansion av e-böcker. Mellan 2009 och 2010 fördubblades antalet nya e-bokstitlar och de motsvarar över 10 procent av medlemmarnas utgivning (SvF 2011). Medlemmarna i föreningen utgör dock bara en del av det totala antalet bokutgivare, men står samtidigt för ca 70 procent av bokförsäljningen i Sverige. Fortfarande används e-böcker endast av några få procent av befolkningen, men ökningen är påtaglig och syns även i bibliotekens utlåning.

Att utgivningen av e-böcker nu ökar snabbt från en låg nivå har flera orsaker. Samtidigt som utbudet ökat har spridningen av eboksläsare varit snabb. Det finns 2011 utöver Apples iPad minst 39 olika varianter av läs- och surfplattor på marknaden. Biblioteken rapporterar ökad nedladdning av e-böcker men framhåller samtidigt problem med ökade kostnader för detta (SBF 2011). Medan mycket talar för en fortsatt framgång för e-böcker finns skäl att räkna med att såväl tryckta böcker som ljudböcker kommer att efterfrågas parallellt. Således får man fler parallella medier under lång tid, på liknande sätt som skett vid tidigare introduktioner av nya medier och informationsteknologier.

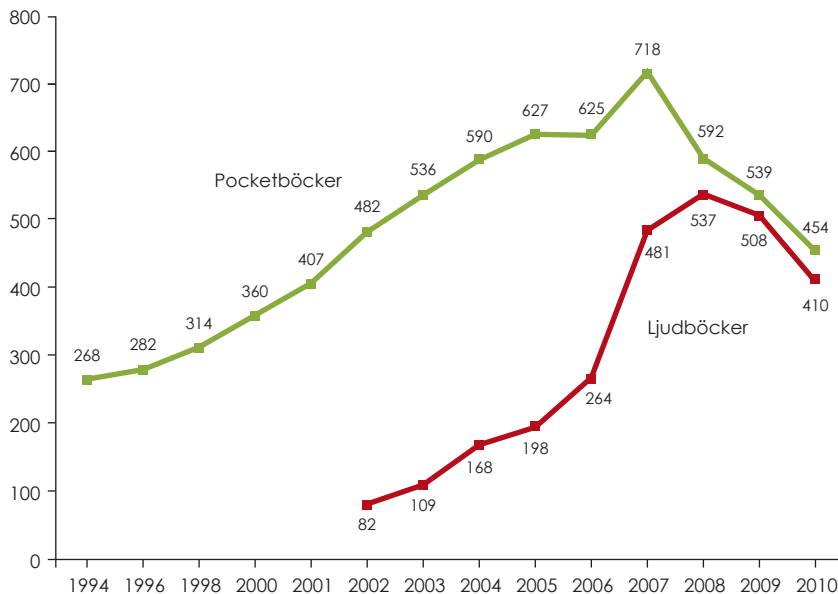
Även pocketböcker minskar efter rekordartad uppgång

Den goda tillgången på pocketböcker har understött läsningen av skönlitteratur, men också utgivningen av ljudböcker har ökat väsentligt under 2000-talet. Även här noteras dock en minskning under de senaste två åren efter en kraftig uppgång under föregående 10-årsperiod. Den andra figuren visar utvecklingen för nya utgåvor av pocket- och ljudböcker. Både antalet tryckta volymer och antalet exemplar per titel har ökat under motsvarande tid. År 2010 trycktes mer än 9 miljoner pocketböcker med en snittupplaga om drygt 20 000 exemplar per titel (diagram 2).

Ett ökat utbud av tryckta böcker – inte minst pocketböcker – under 2000-talet är således en aspekt av läsandets förutsättningar. Men många andra förändringar har ägt rum inom området under de senaste två decennierna.

Diagram 3 sammanfattar ett antal indikatorer med trender som beskriver bokmarknadens utveckling i stort under perioden 1995 till 2010. Diagrammet innehåller både data från utgivningsstatistiken och från Nordicoms intervju-serier. Bokläsning i befolkningen under en vanlig dag uppvisar här en svagt minskande trend. Det rör sig dock endast om några få procentenheter mätt som här för befolkningen totalt. Diagrammet inkluderar också detta uppdelat på skönlitteratur och facklitteratur, vilka har väsentligt olika trender under perioden.

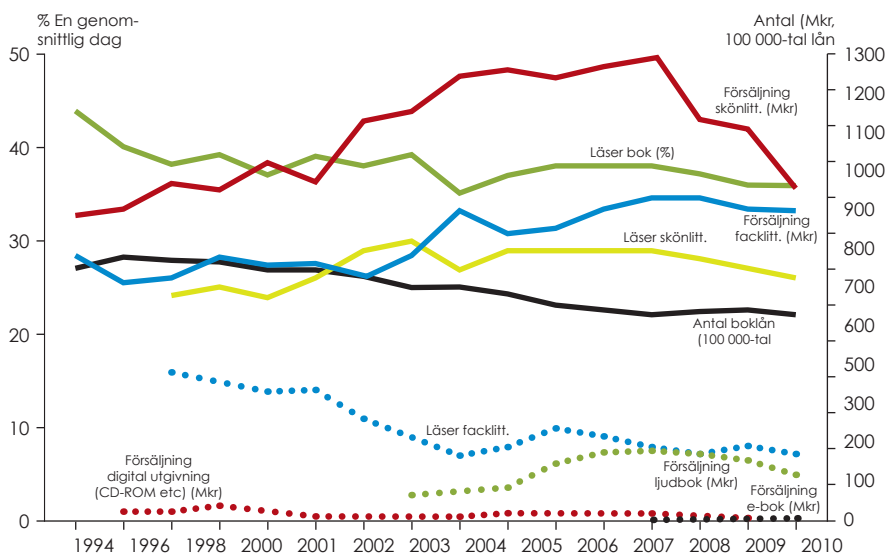
Diagram 2. Utgivning av pocketböcker och ljudböcker (antal nya titlar och nya upplagor)

Anm.: Tabellen innefattar endast litteratur utgiven av förlag som är anslutna till Svenska Förläggareföreningen. Vidare omfattar den endast allmänlitteratur.

Källa: Svenska Förläggareföreningens branschstatistik 1994–2010 (bearbetning av Nordicom).

Diagram 3. En översikt av förändringar inom bokbranschen 1995–2010

Källa: Nordicom-Sverige.

Det framgår också att det skett en viss övergång från boklån på bibliotek till köp av böcker. Försäljningen av böcker, särskilt av skönlitteratur, har ökat väsentligt under perioden, medan utlåning av litteratur via biblioteken minskat påtagligt. Längst ned i diagrammet ingår även försäljning av ljudböcker, som hade sin topp kring 2007, samt en ny kurva för e-boksförsäljningen.

Bokläsning

I det följande skall vi med hjälp av data från Nordicoms Mediebarometer och andra återkommande representativa undersökningar se närmare på bokläsningen, på trender och på skillnader mellan olika grupper i befolkningen. Särskilt intressant är de ungas nya läs- och informationsvanor.

Tecken på nedgång?

Genomgående i flera undersökningar ligger läsning av böcker totalt sett högt och har hittills förändrats ganska långsamt. Nio av tio läser böcker någon gång per år eller oftare. 2010 läste ca 57 procent någon typ av bok en vanlig vecka och 36 procent av befolkningen mellan 9 och 79 år läste i minst en bok en vanlig dag (Nordicoms Mediebarometer 2010). Samtidigt kommer då och då rapporter om minskad läsning i vissa grupper och ökade skillnader i detta avseende. Vi finner också här sådana orostecken, men kan notera att de inte gäller i samma utsträckning för alla grupper och för alla typer av litteratur. Tvärtom rymmer utvecklingen för bokläsning olika delar med olika tendenser.

I tidigare undersökningar av bokläsningens utveckling har den relativa stabiliteten i utvecklingen ofta betonats. Sett till befolkningen som helhet är förändringarna mellan enskilda år små. Nordicom och SCB redovisar en stabil, svagt minskande tendens totalt sett. När det gäller bokläsning någon gång per år eller oftare redovisar SOM-institutet en liknande trend. En viss uppåtgående trend i andelen som läser böcker ofta, en eller flera gånger i veckan, har däremot noterats, särskilt i SOM-undersökningarna där veckoläsningen går upp under den första hälften av 2000-talet och följs av en viss tillbakagång under de senaste 4–5 åren. Denna utveckling återspeglas i utgivningsstatistiken, men är inte lika markant i Nordicoms eller SCB:s mätningar. En möjlig förklaring är att frågorna formulerats olika.

Medan Nordicom explicit även inkluderar läsning av facklitteratur och skolböcker i sin intervjubaserade undersökning – och dessutom omfattar fler yngre personer – följer svaren i SOM-undersökningens siffror för bokläsning nära en kurva för "läst eller tittat i" skönlitterär bok. "Läst bok" i frågan verkar då av många främst tolkats som läsning av skönlitteratur. En annan aspekt är skillnader i undersökningsmetodik. SOM-undersökningen bygger på skriftliga

enkäter som förutsätter god läsförståelse medan de två andra bygger på intervjuer, under senare år telefonintervjuer. De olika undersökningarna skiljer sig således åt i väsentliga detaljer kring frågeformulering, frågornas kontext och utvalda åldersgrupper, vilket resulterar i att nivån för andel läsare kan variera mellan olika undersökningar. Det är därför viktigt att inte okritiskt använda enskilda siffror eller övertolka mindre skillnader mellan enstaka år.

Under senare år finns en viss, svag nedgångstendens i bokläsningen för befolkningen som helhet i Nordicoms mätningar som innehåller flera olika frågor. Det handlar dock om små procentskillnader om man talar om all bokläsning, dvs. både fack- och skönlitteratur inklusive barn- och ungdomslitteratur. Detta rymmer, som vi kan se närmare i det följande, en särskilt uttalad nedgång i läsning för befolkningen som helhet vad gäller facklitteratur/kurs- och läroböcker. Denna nedgång gäller dock inte skönlitteratur där läsningen är mer stabil, även om också den förändrats något under perioden med en liten nedgång de senaste åren efter en uppgång i slutet av 1990-talet och början av 2000-talet. Större förändringar finns dock i vissa grupper.

Minskande läsförmåga

Om vi ser till yngre, lågutbildade män och, enligt Skolverket, vissa grupper av barn, finns tydligare tecken både på minskad läsning och sjunkande läsförmåga. I den internationella studien av läsförmåga hos elever i årskurs fyra, PIRLS 2006, konstateras att svenska barns läsförmåga försämrats något och att andelen mycket goda läsare minskat under senare år (Skolverket 2007). I den senaste PISA-undersökningen redovisas försämrad läsförståelse för 15-åringar mellan åren 2000 och 2009, vilket också medfört att Sverige i jämförelse med andra OECD-länder tappat position och nu ligger under genomsnittet, samtidigt som skillnaderna mellan elever med olika socioekonomisk bakgrund framhålls ha ökat (se vidare Ulf Fredrikssons kapitel i denna antologi).

De här skisserade förändringarna skall i det följande belysas mer i detalj med data från nämnda undersökningar och framförallt med data från Nordicom, som har en omfattande statistik kring såväl olika typer av bokläsning som användning av andra medier under en längre tidsperiod.

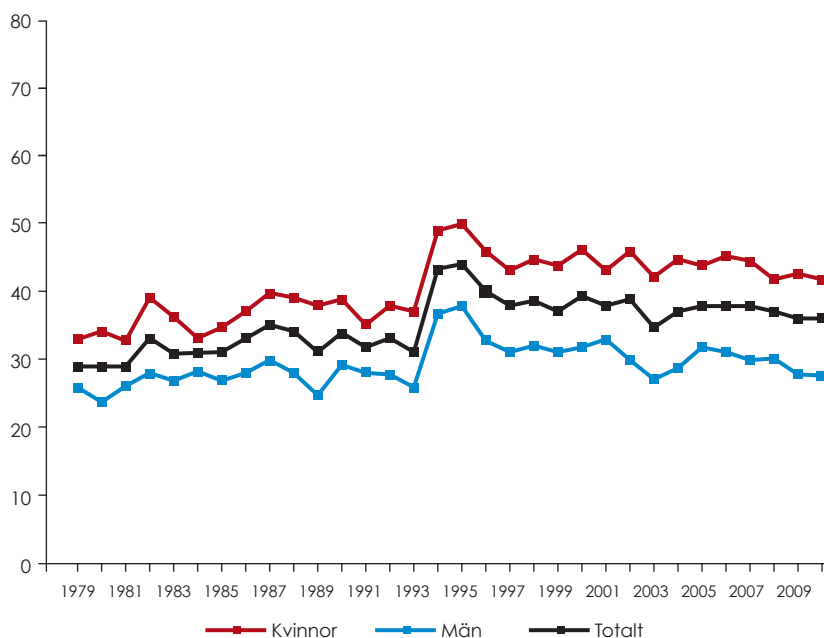
Läsning en genomsnittlig dag och en genomsnittlig vecka

Om vi inledningsvis ser till den regelbundna läsningen i befolkningen som helhet syns en relativt stabil utveckling, men också en påtaglig och bestående skillnad mellan män och kvinnor. Nordicom har mätt bokläsning en genomsnittlig dag sedan 1979. År 1994 gjordes ett förtydligande för att betona att all bokläsning äsyftas, vilket resulterade i ett skift uppåt i kurvan. Sedan dess har en svagt nedåtgående trend noterats under några år för att följas av en mindre

uppgång. 2010 uppgav 36 procent av befolkningen mellan 9 och 79 år att de läst bok, men för kvinnor noterades 42 procent och för män endast 28 procent en genomsnittlig dag. Intrycket för perioden som helhet är att bokläsning är en vanlig och relativt stabil aktivitet trots stora förändringar i medieutbudet.

Trenden i bokläsning för befolkningen totalt, 9–79 år, är ganska stabil, men mycket svagt nedåtgående efter 1995, vilket även framgick av diagram 3 ovan. I diagram 4 återges bokläsning totalt samt för män och kvinnor under en längre period med start redan 1979. Då kommer även en förändring i statistiken fram. När man fr.o.m. 1994 betonar att också facklitteratur inklusive kurs- och läroböcker ingår i frågan om bokläsning sker ett skift uppåt i kurvan, men förändringarna perioden före och efter detta är ganska små. Från 2006 ingår också böcker man lyssnat till.

Diagram 4. Bokläsning i befolkningen 9–79 år en genomsnittlig dag (procent)

Anm.: I den fråga som ställdes om bokläsning infördes 1994 ett förtydligande för att betona att all bokläsning åsyftades. Detta förtydligande har sannolikt bidragit till en ökad andel bokläsare från detta år, något som är särskilt tydligt bland de yngsta. I frågan infördes 2006 ett förtydligande om att även böcker man lyssnat till ingår.

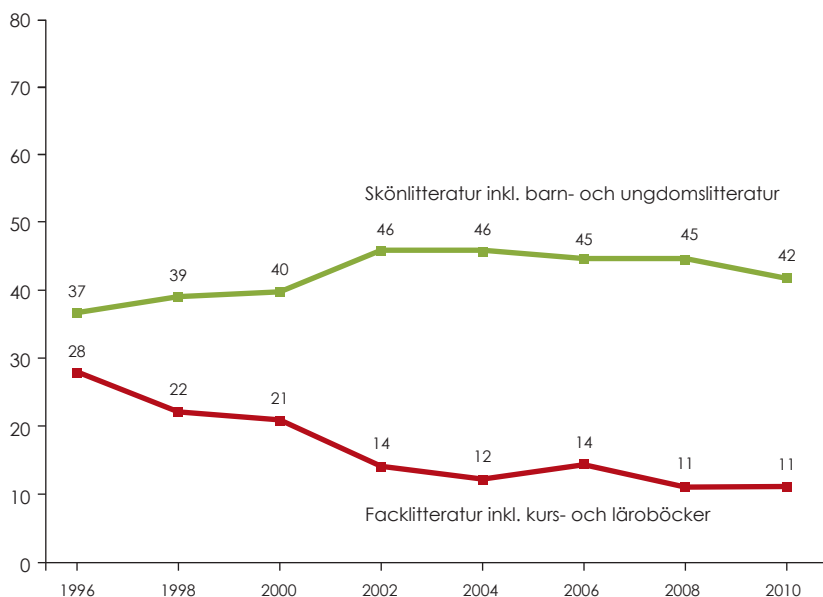
Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer.

Dramatiskt olika trender

I många sammanhang bör bokläsningen delas upp i olika delar. Framförallt bör man skilja på läsning av skönlitteratur, här inklusive barn- och ungdomslitteratur, respektive läsning av facklitteratur, här inklusive kurs- och läroböcker.

Om vi ser på veckoläsningen per kategori kan för skönlitteratur, inklusive barn- och ungdomslitteratur, en mindre uppgång skönjas vid tiden för sänkningen av bokmomsen (2002), vilket följs av en svag nedgång främst för 2010 (diagram 5). Den stora förändringen rör dock facklitteratur/kurs- och läroböcker där läsandet en genomsnittlig vecka halverats mellan slutet av 90-talet och slutet av 2000-talet.

Diagram 5. Läsning av skönlitteratur och facklitteratur i befolkningen 9–79 år en genomsnittlig vecka (procent)

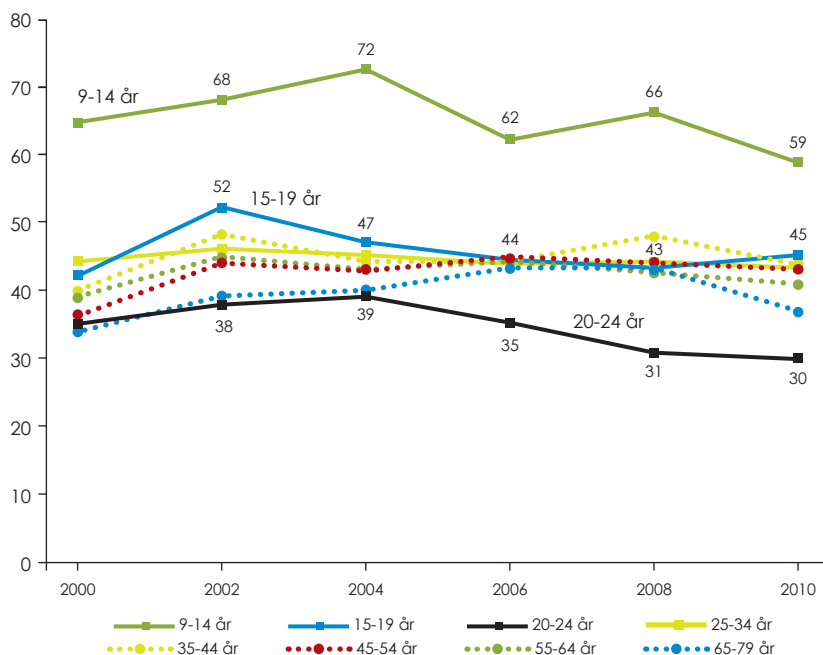
Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer.

En så stor förändring som den minskade läsningen av facklitteratur har sannolikt sin grund i både ändrade läsvanor, övergång till andra medier och förändringar inom skola och vuxenutbildning. Exempelvis har behovet av att slå upp i fackböcker minskat och alltmer övergått till användning av sökmotorer på internet. Detta skulle kunna förklara en del av minskningen för facklitteratur, som gäller både män och kvinnor och samtliga åldergrupper, men är mindre i åldergruppen 9–14 år än i åldergrupperna 15–24 och 25–44 år (se tabell 4 i appendix). Eftersom ”läst bok” är en återkommande fråga i flera undersökningar är det viktigt att beakta detta vid tolkning av statistiken.

Bland unga minskar nu även läsning av skönlitteratur

Om vi ser närmare på den dagliga läsningen av skönlitteratur under 2000-talet i olika åldrar finner man även här en viss nedåtgående tendens i de yngre åldergrupperna, dvs. 9–14 år, 15–19 år samt 20–24 år. Trenden under senare år är tydligast i den sistnämnda gruppen och svagast i gruppen 15–19 år. För övriga åldersgrupper är utvecklingen hittills mer stabil (diagram 6).

Diagram 6. Läsning av skönlitteratur en genomsnittlig dag i olika åldrar (procent)

Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer.

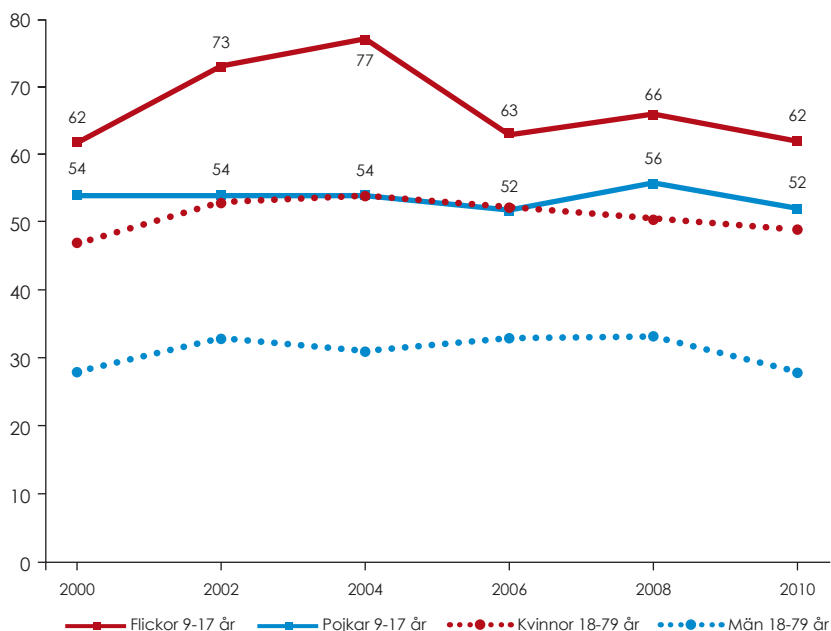
Skillnaden mellan män och kvinnor när det gäller läsning och särskilt läsning av skönlitteratur är återkommande och tycks börja tidigt. Under 2000-talet uppvisar flickor i åldern 9–17 år en uppgång under början av perioden som följs av en återgång till nivån kring 2000. Denna trend för flickor liknar den som gäller det ökade utbudet av litteratur och även SOM-undersökningens resultat för dem som läser ofta. Det ser således ut som om ett ökat utbud och sänkt moms under några år understött en viss uppgång i försäljning och läsning av skönlitteratur, tydligast bland flickor/unga kvinnor men inte här synbart när det gäller pojkar/unga män (diagram 7).

Av diagram 7 framgår också att andelen pojkar som läser skönlitteratur en genomsnittlig vecka ligger ungefär 10 procentenheter lägre än flickorna och uppvisar små förändringar under perioden, möjligen med en svag nedgång

under det senaste året. Om vi bortser från den korta uppgången för flickor i början av 2000-talet verkar här avståndet mellan män och kvinnor respektive pojkar och flickor vara ganska stabilt.

Om vi jämför läsningen av skönlitteratur (inklusive barn och ungdomslitteratur) bland unga med den vuxna delen av befolkningen kan man dels se den högre andelen läsare bland unga, dels en svag nedgångstendens under de senaste åren, så att 2010 ger ett något lägre värde än tidigare för samtliga grupper i diagram 7.

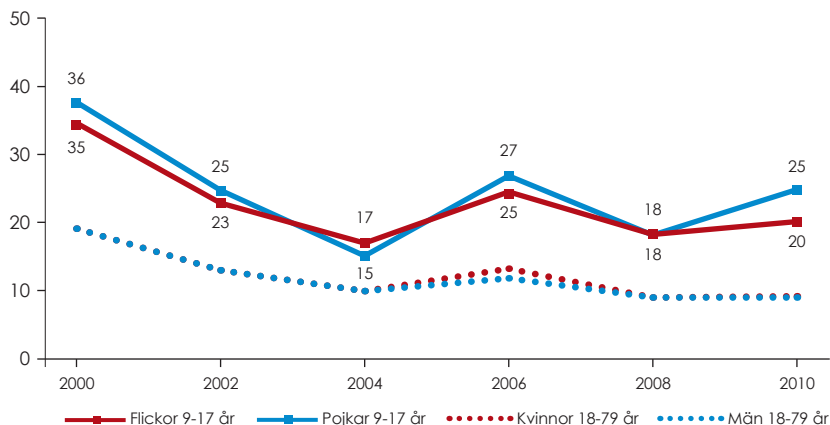
Diagram 7. Läsning av skönlitteratur en genomsnittlig vecka bland pojkar och flickor samt kvinnor och män (procent)

Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer.

Motsvarande diagram för läsningen av facklitteratur en genomsnittlig vecka visar en tydligare nedgångstrend under perioden, såväl för vuxna som för barn och ungdom i åldern 9–17 år (diagram 8).

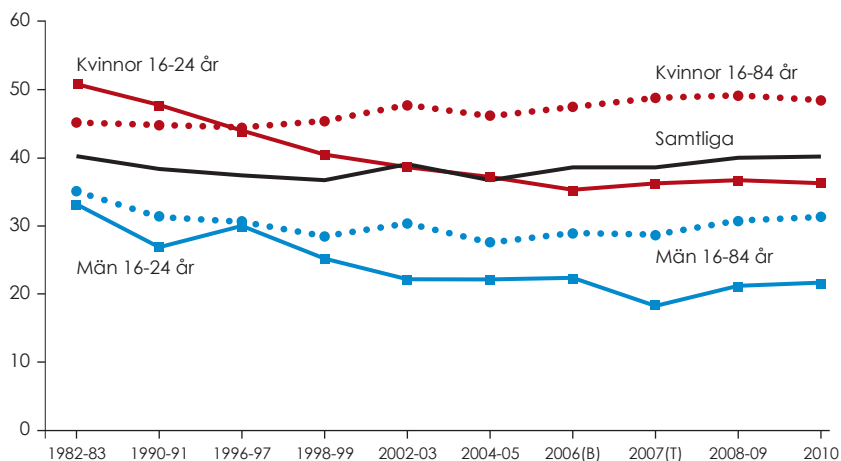
Den stabila skillnaden mellan män och kvinnor, respektive pojkar och flickor när det gäller läsning av skönlitteratur, inklusive barn- och ungdomslitteratur, finns inte alls när det gäller facklitteratur där män och kvinnor respektive pojkar och flickor inte skiljer sig åt. Däremot finns en skoleffekt där unga i skolåldern oftare läser facklitteratur, vilket framgår tydligt i diagram 8. Man kan här undra varför inte unga når en ännu högre andel läsare då frågan om facklitteratur explicit inkluderar kurs- och läroböcker.

Diagram 8. Läsning av facklitteratur en genomsnittlig vecka bland pojkar och flickor samt kvinnor och män (procent)

Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer.

Ungas minskade läsning – en trend som pågått länge

Den tendens till minskad bokläsning som noterats i Nordicom:s studier och som specificerats till att särskilt gälla facklitteratur samt yngre återfinns också i SCB:s Ulf-undersökning. Där har man för samtliga en relativt stabil utveckling av bokläsning och till och med en viss ökning bland kvinnor och män under senare år. För yngre män och kvinnor noteras dock en tydlig nedgång, särskilt sett i ett längre tidsperspektiv från tidigt 1980-tal och fram till 2007–2008 (diagram 9).

Diagram 9. Bokläsning varje vecka enligt Ulf-undersökningen (procent)

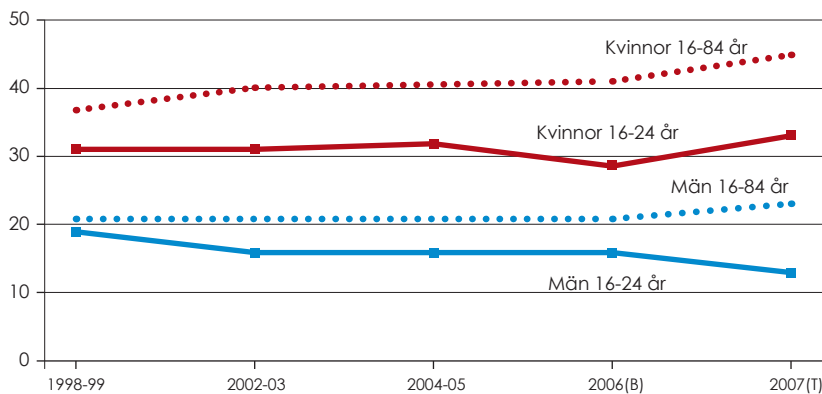
Anm.: Besöksintervjuerna (B) upphörde 2006 och ersattes av telefonintervjuer (T).

Källa: SCB, Undersökningarna av levnadsförhållanden (Ulf).

SCB:s Ulf-undersökningar visar således, i likhet med vad vi tidigare sett, en relativt stabil trend för bokläsning totalt sett, särskilt för kvinnor, men en tydlig nedåtgående trend under perioden för unga, här i åldern 16–24 år. Denna trend märks för både unga män och unga kvinnor. Under 2000-talet är den här endast några få procent, men jämfört med samtliga värden för 1980- och 1990-talen är steget långt till läget under senare delen av 2000-talet. SCB redovisar dock inte för de allra senaste åren, efter 2007, någon ytterligare stor förändring, men man kan notera att man under senare år övergått från besöksintervjuer till telefonintervjuer, vilket kan ge något högre värden.

Intressant är också här att notera att man för gruppen samtliga kvinnor noterar en svagt ökande trend fram till 2007. Detta är i linje med SOM-undersökningens ökande tendens för andelen som läser varje vecka under perioden från moms-sänkningen 2002 till och med omkring 2006–2007. Som vi tidigare nämnt är det främst skönlitteraturen som står för en positiv trend och då främst bland kvinnor. SCB redovisar också för en del av perioden data om läsningen av skönlitteratur när det gäller läsning ”i stort sett varje vecka”. Detta visar på en uppgång i läsning av skönlitteratur bland kvinnor generellt under perioden 1998–2007. Bland unga kvinnor, 16–24 år, är uppgången mindre och bland unga män syns i stället en nedgång 2007 (diagram 10).

Diagram 10. Läsning av skönlitteratur varje vecka bland kvinnor och män totalt och i åldern 16–24 år (procent)

Anm.: Notera att 2006 upprepas med data för dels besöksintervju (B) och dels för den då påbörjade nya typen av datainsamling via telefonintervju (T). Data från telefonintervjuerna har inte tagits med här.

Källa: SCB, Undersökningarna av levnadsförhållanden (Ulf).

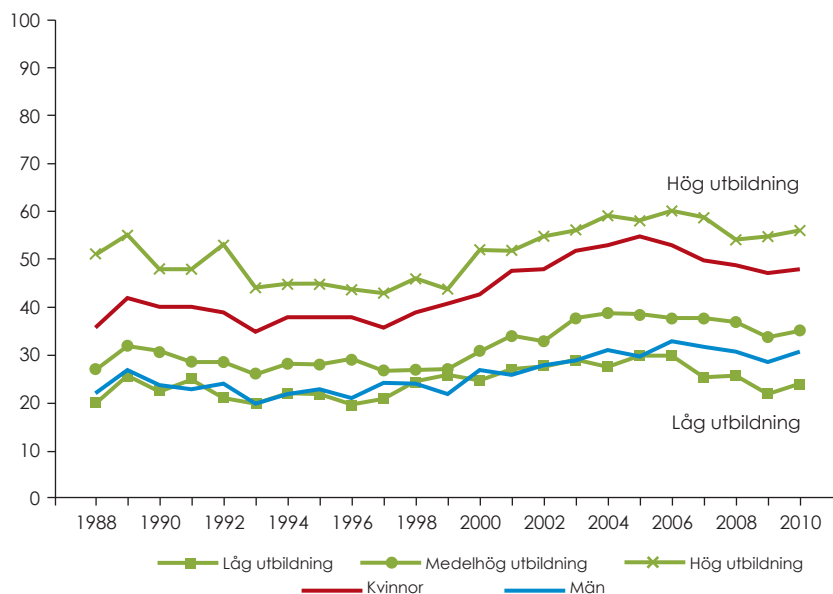
Stora skillnader beroende på kön och utbildning kvarstår

Man kan fråga sig om den ganska stora och välkända skillnaden i läsning mellan personer med olika utbildningsnivå förändrats under senare decennier. Om vi ser till befolkningen mellan 16 och 80 år verkar dock skillnaden mel-

lan låg- och högutbildade vara ungefär lika stor under hela perioden mellan 1988 och 2010. Skillnaden mellan män och kvinnor är dock en aning större under perioden 2000–2010 än den var på 1990-talet. Detta gäller läsning enligt SOM-undersökningen, en eller flera gånger per vecka. Ser man till årlig läsning har däremot gapet mellan låg- och högutbildade ökat något (Höglund & Wahlström 2011). Skillnaden mellan vuxna män och kvinnor är något större än den mellan pojkar och flickor, vilket är rimligt med tanke på pojkars och flickors skolgång (diagram 11).

Än mer anmärkningsvärt är kanske att skillnaden mellan män och kvinnor inte minskat, utan är ganska stabil de senaste två decennierna såväl i Nordicom och SCB:s data som i SOM-undersökningen. SCB:s data för läsning av skönlitteratur ger till och med en mindre ökning i skillnaden mellan män och kvinnor (diagram 9 och 10). Sett över ännu längre tid har dock förhållandet mellan mäns och kvinnors förhållande till bokläsning förändrats väsentligt (se Ulla Carlssons inledningskapitel).

Diagram 11. Bokläsning en eller flera gånger per vecka, efter utbildning och kön (procent)

Källa: Den nationella SOM-undersökningen 1988–2010.

Skillnaderna mellan män och kvinnor samt mellan olika utbildningsnivåer har studerats närmare för läsning både varje vecka och någon gång i månaden eller oftare i SOM-undersökningen. I tabell 1 jämförs fyra 5-årsperioder. Även detta resultat visar att de stora skillnaderna i bokläsning mellan olika utbildningsnivå och mellan män och kvinnor är relativt stabila de senaste två decennierna, men

en mindre ökning i utbildningsklyftan mellan 1990-talet och 2000-talet kan noteras för läsning varje vecka. Andelen bokläsare är, som påpekats, något högre under 2000-talet jämfört med 1990-talet i SOM-undersökningen och bokläsning ligger där i nära kontakt med kurvan för läsning av skönlitteratur under senare år.

Tabell 1. Andel bokläsare varje vecka samt varje månad eller oftare, efter utbildning och kön (procent)

År/period	Utbildning			Kön		Antal
	Låg	Medel	Hög	Kvinnor	Män	
1991–1995						
Vecka	22	28	47	38	22	8 556
Månad	36	48	69	59	39	
1996–2000						
Vecka	24	28	46	40	24	13 525
Månad	40	47	68	61	40	
2001–2005						
Vecka	28	37	56	51	29	17 140
Månad	43	55	74	70	44	
2006–2010						
Vecka	26	36	57	42	31	17 573
Månad	40	53	74	67	46	

Källa: Den nationella SOM-undersökningen 1991–2010.

Nästan 9 av 10 svenskar läser böcker åtminstone ibland. Om man särredovisar andelen som uppger sig inte läst böcker under det senaste året ligger denna enligt Nordicom på 11–12 procent under de senaste 15-åren (SOM-institutet har en något högre siffra). Inom denna grupp kan man skönja förändringar, så att andelen icke-läsare bland äldre i grupperna 45–79 år minskat något och i stället ökat bland yngre ända upp till och med åldersgruppen 25–44 år. Dessa förändringar är dock endast ett par procentenheter, men går i linje med de tendenser som visats ovan. En något större ökning från 1–7 procentenheter som inte läst bok gäller bland högutbildade så att också dessa nu finns med i gruppen som inte läser böcker, även om de är få (se tabell 5 i appendix).

I SOM-undersökningen har vi också ställt frågor om högläsning för barn. Detta är en viktig del för barnens begreppsutveckling och stimulans till eget läsande. En stor del av småbarnsföräldrarna läser för sina barn, men detta är ojämnt fördelat både avseende kön och utbildning så att kvinnor och högutbildade läser för barnen i betydligt högre utsträckning än övriga. Det finns också tecken på att denna läsning minskar över tid.

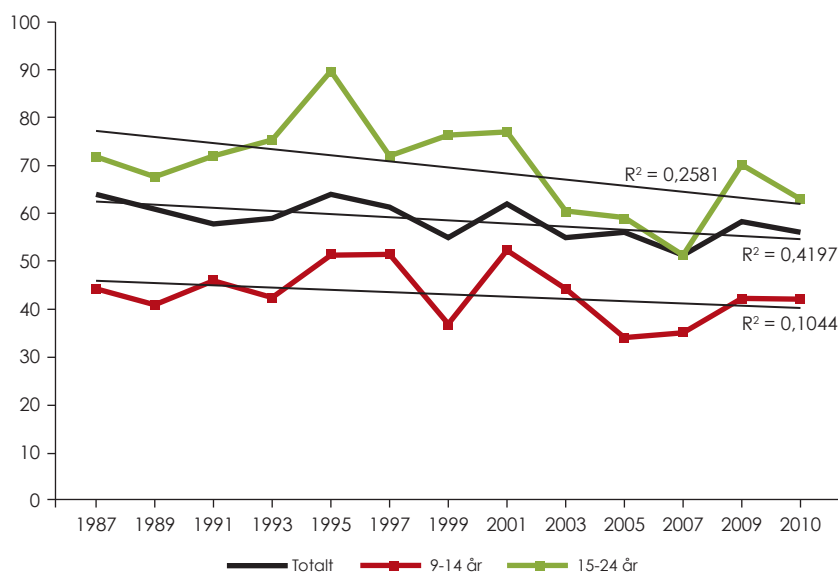
Lästidens utveckling

Nordicom mäter regelbundet också den tid som används för olika medier. Den tid som ägnas åt läsning eller lyssnande på bok bland dem som "läst eller lyss-

nat” en genomsnittlig dag uppgår 2010 enligt Nordicoms mätning till 56 minuter per dag. I mitten på 90-talet var lästiden några minuter längre (diagram 12).

I åldersgruppen 9–14 år var lästiden 42 minuter 2010 och har även här minskat endast några minuter jämfört med medelvärdet för 1990-talet (45 minuter). Enbart i åldersgruppen 15–24 år förefaller lästiden bland bokläsare ha sjunkit påtagligt sedan mitten på 90-talet – från 90-talets snitt på 75 minuter per dag till 63 minuter 2010. Den genomsnittliga lästiden har beräknats för dem som läser böcker. De som inte läst böcker under 2010 (12 procent av samtliga) ingår alltså inte i beräkningen av lästid här.

Diagram 12. Lästidens utveckling bland unga läsare och läsare i befolkningen totalt en genomsnittlig dag (minuter)

Anm.: Genomsnittlig lästid bland dem som läser böcker. Linjär trend tillagd. Notera att från 1994 betonas att även skol- och facklitteratur ingår, från 2006 även böcker man lyssnat till och från 2009 är frågan ändrad till två frågor för läst respektive lyssnat.

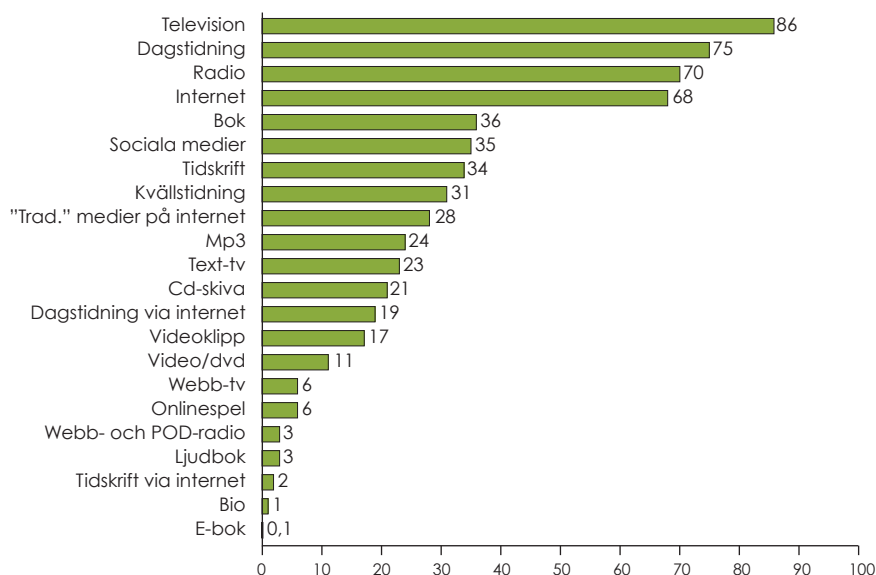
Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer.

Förändringarna i lästid är som framgår relativt små, men inte obetydliga och tydligast som tendens bland unga, där således både andelen läsare och den tid som de ägnar läsningen gått ned. Den nedgående trenden torde ha mildrats genom att man från 2006 också räknar med tid för att lyssna på ljudböcker – något som normalt tar längre tid.

Mediedagen förändras

Böcker används en genomsnittlig dag av 36 procent i befolkningen mellan 9 och 79 år. Nordicoms mätning av medieanvändning rymmer en rad olika medier och boken kommer då en bit ner på listan över de vanligaste dagliga medierna, som toppas av tv och dagstidning när vi ser till hela befolkningen. Detta ingår i den återkommande redovisningen av den så kallade mediedagen, det vill säga hur många som använder olika medier en genomsnittlig dag (diagram 13).

Diagram 13. Andel av befolkningen 9–79 år som använde olika massmedier en genomsnittlig dag 2010 (procent)

Anm.: Med användning avses här andel av befolkningen mellan 9 och 79 år som tagit del av respektive medium en genomsnittlig dag i både tryckt och annan form. Med sociala medier avses här socialt nätverk/community/ diskussionsforum/chatgrupp eller blogg. Med "traditionella" medier avses morgontidning, kvällstidning, tidskrift, radio eller tv.

Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer.

Medan tv och bok användes av lika många som året innan kan man för sociala medier notera att andelen som använder dessa en genomsnittlig dag ökade från 26 till 35 procent på bara ett år. Ett annat sätt att se på mediedagen är hur lång tid man ägnar respektive medium. Här dominerar tv, radio och internet som tillsammans svarar för över 70 procent av den totala dagliga medietiden om 361 minuter. Boken hamnar då på ett genomsnitt om 6 procent av mediedagen, eller omkring 20 minuter totalt. För männen utgör den ca 4 procent av total medietid och för kvinnor 7 procent (Nordicoms Mediebarometer 2010).

Andelen som använder olika medier en genomsnittlig dag har förändrats på flera sätt under det senaste decenniet. Internet används dagligen av allt fler samtidigt som traditionella medier som radio, dagstidningar, böcker och video minskar tydligt, medan tv förändrats mindre. I tabell 2 har procentskillnaden mellan år 2010 och år 2000 markerats längst till höger. Den stora ökningen av daglig internetanvändning har inneburit minskningar för flertalet äldre medier under det senaste decenniet. Man kan notera att boken ändå minskat mindre än både radio och dagstidningar. Bland nygamla medier märks ungas minskade användning av dvd och video (tabell 2).

Tabell 2. Mediedagen: Andel som använder olika medier i befolkningen samt bland flickor och pojkar (procent)

	2000	2005	2010	Skillnad 2010-2000
<i>Tv, samtliga</i>	88	86	86	-2
- Pojkar 9-17 år	94	93	92	-2
- Flickor 9-17 år	91	93	87	-4
<i>Radio, samtliga</i>	80	74	70	-10
- Pojkar 9-17 år	60	48	46	-14
- Flickor 9-17 år	68	64	55	-13
<i>Dagstidning, samtliga</i>	74	73	66	-8
- Pojkar 9-17 år	47	43	31	-16
- Flickor 9-17 år	47	39	36	-11
<i>Bok, samtliga</i>	39	38	36	-3
- Pojkar 9-17 år	57	52	50	-7
- Flickor 9-17 år	62	58	56	-6
<i>Internet, samtliga</i>	32	42	68	+36
- Pojkar 9-17 år	35	45	74	+39
- Flickor 9-17 år	34	43	63	+29
<i>Pvr, dvd, video, samtliga</i>	15	15	11	-4
- Pojkar 9-17 år	36	28	12	-24
- Flickor 9-17 år	30	25	15	-15

Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer.

Mediedagens förändring illustrerar hur vårt intag av information förändras. En aspekt som kan tillföras är att det också skett en betydande förskjutning med ökade inslag av bilder både via internet och via flera andra medier. Detta ställer än högre krav på informationskompetens i vid mening. Vikten av stärkt utbildning i källkritik och kritisk tolkning av både text och bild påtalas därför i dag ofta från flera håll.

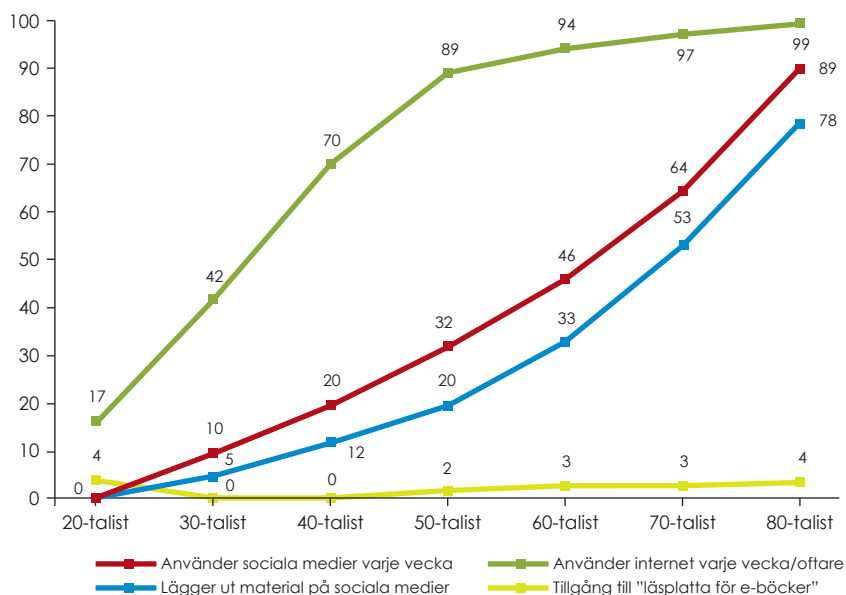
Internet och sociala medier tar en allt större del av tiden

Förutsättningarna för att ta del av information och medieanvändningen över huvud taget har ändrats väsentligt genom internets genombrott. Sverige är ett

av de länder där användningen är mest spridd och för majoriteten ingår internetanvändning i vardagen. På bara några få år har också spridningen av sociala medier expanderat kraftigt. Medan internet nu når majoriteten, och endast de allra äldsta grupperna är svaga internetanvändare, så är skillnaderna mycket större mellan olika generationer när det gäller sociala medier. Enligt *Svenskarna och Internet 2011* (Findahl 2011) är det i dag 69 procent av befolkningen som dagligen använder internet, men i åldrarna 12–44 år är 9 av 10 dagliga användare.

Att förutsättningarna för att söka information och upplevelser har förändrats innebär för övriga medier att konkurrensen om dygnets timmar och brukarens uppmärksamhet skärpts. Mot den bakgrunden är det snarast förvånande att såväl läsvanor som övriga medievanor ändå är så relativt stabila och inte ändrats mer än som skett. Diagram 14 visar användning av internet respektive användning av sociala medier varje vecka för olika generationer. Medan internetspridningen nått en majoritet, från de unga och uppåt i ålder till och med 40-talisterna, har sociala medier fortfarande bara nått 70- och 80-talister i samma grad. Ett nytt medium som tillgång till läsplatta finns med i botten på diagrammet med endast några procents täckning hösten 2010.

Diagram 14. Användning av internet och sociala medier samt tillgång till läsplatta per generation (procent)

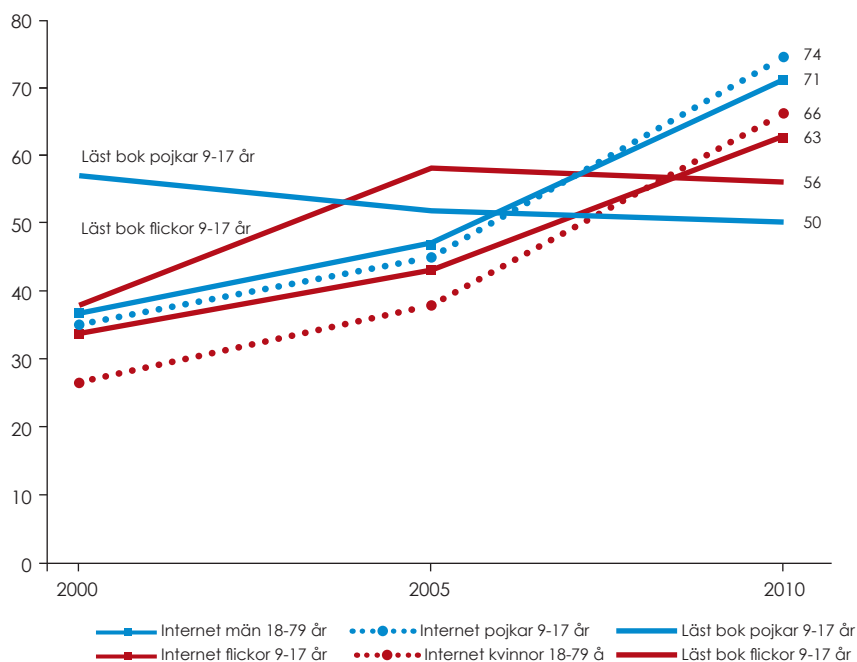
Källa: Den nationella SOM-undersökningen 2010.

Bokläsningens relativt långsamma förändringar över tid kan kontrasteras mot utvecklingen av internetanvändning under 2000-talet. I diagram 15 jämförs

bokläsning och internetanvändning bland pojkar och flickor i åldern 9–17 år en vanlig dag, mot bakgrund av motsvarande trender för vuxna. Här framgår att medan pojkars internetanvändning ökat snabbast efter 2005 uppvisar andelen bokläsare bland pojkar en tydligt nedåtgående trend. För flickor är trenden för läsning inte alls tydlig och uppvisar en uppgång mellan 2000 och 2005. Detta återspeglar den ökning i flickors läsning av skönlitteratur under första hälften av 2000-talet som visas nedan (diagram 15).

Detta resultat antyder en motsättning mellan internetanvändning och bokläsning som dock inte gäller generellt. Tvärtom finns ett positivt grund samband mellan läsning och internetanvändning, men motsättningen finns givetvis när internetanvändningen kommer till mycket höga nivåer och inte lämnar särskilt mycket tid över för bokläsning.

Diagram 15. Läst bok respektive använt internet en vanlig dag, efter ålder (procent)

Anm.: Antal svarande var 2000=2370, 2005=3436 och 2010=4611.

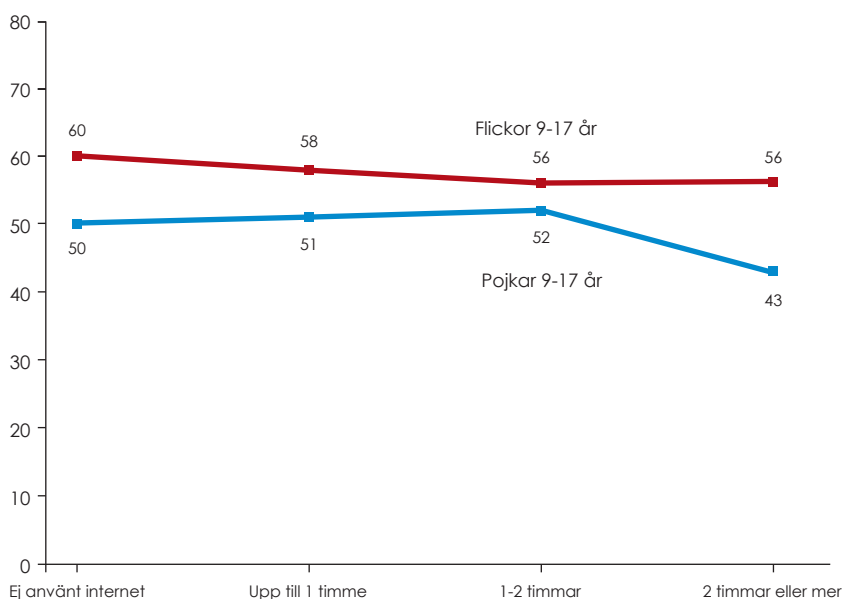
Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer.

Hur framgår det att omfattande användning av internet står i motsättning till bokläsning?

Det är svårt att finna belägg för detta om man inte kan avgränsa vissa ytterligare undergrupper, till exempel de som spelar extremt mycket på internet, vilket

dock ger ett svagt dataunderlag. Om man ser till bokläsning bland dem som använt internet mer än två timmar föregående dag bland unga i åldern 9–17 år kan man dock finna en lägre andel bokläsare bland pojkar, där andelen som läst bok sjunker med 9 procentenheter när vi går från 1–2 timmars internetanvändning till ännu längre internettid. Detta gäller dock enbart pojkar och inte alls bland vuxna eller bland flickor. En möjlig förklaring är att vissa typer av internetanvändning, som tidskrävande dataspel, är särskilt utbredd bland pojkar, medan flickors internetanvändning i mindre omfattning består av spel och i stället innehåller mer av sociala medier och bloggar (Findahl 2011). Diagram 16 visar en jämförelse i läsning efter internettid där två-timmarsgränsen ger utslag.

Diagram 16. Läst bok föregående dag efter internettid, pojkar och flickor (procent)

Anm.: År 2009 och 2010 är sammanförda. N=981.

Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer.

Upp till hälften av pojkarna spelar datorspel dagligen

Enligt *Svenskarna och Internet* engagerar dataspel via internet både pojkar och flickor, men efter 10-årsåldern intresserar sig flickor mer för bloggar och sociala nätverk och minskar spelandet. Pojkar fortsätter ända upp till 20-årsåldern att spela ganska frekvent. Hela 90 procent av de unga männen spelar och hälften gör det dagligen. I åldern 12–15 år spelar 52 procent av pojkarna dagligen jämfört med 15 procent av flickorna. Omvänt läser 52 procent av flickorna i samma ålder

bloggar dagligen jämfört med endast 1 procent av pojkarna (Findahl 2011). Av Nordicoms Internetbarometer 2010 framgår på liknande sätt att bland pojkar i åldern 9–14 år använder 54 procent någon typ av datorspel en genomsnittlig dag, jämfört med flickor där 31 procent gör detta. I åldern 15–24 år har denna andel sjunkit till 44 procent av pojkarna och till 15 procent av flickorna, som i stället läser bloggar i väsentligt högre grad än pojkar/unga män gör.

Läsning i specifika grupper

Vi har här använt statistik som avser befolkningen som helhet, vilket begränsar möjligheterna att urskilja specifika målgrupper som kan ha problem med läsning. Det gäller till exempel olika former av fysiska och psykiska funktionshinder, dyslexi, språksvårigheter, annat modersmål än svenska m.m. Folkbiblioteken har ofta som definierade mål att särskilt beakta behoven i sådana grupper. I skolan är det mycket viktigt att tidigt kunna sätta in stöd om någon form av lässvårigheter finns. Dyslexi torde beröra så många som 6–10 procent av befolkningen, men kunskaperna om detta och metoder för stöd har utvecklats väsentligt under senare år.

En annan viktig kategori är invandrargrupper, som har annat modersmål eller huvudsakligen använder annat språk än svenska i hemmet. Hur ser bokläsningen ut i dessa grupper? Även här kan man peka på biblioteken som i ganska stor utsträckning tillhandahåller litteratur och tidningar på andra språk än svenska och ofta identifierar invandrare som en viktig målgrupp. I en rapport om invandrargruppernas biblioteksvanor framgår också att de i stor utsträckning nyttjar biblioteken och oftare än övriga i Sverige besöker bibliotek (SBF 2008).

Läsning av skönlitteratur minskar med kulturellt/geografiskt avstånd

I SOM-undersökningen finns frågor om eget och föräldrars uppväxtområde, vilket gör det möjligt att urskilja invandrargrupper, men samtidigt är antalet sådana svar begränsat och datainsamlingsformen med enkät torde utesluta svarande med dålig förmåga att läsa svenska. Genom att slå ihop svar mellan 2000 och 2010 erhålls dock ett större antal som själva växt upp utomlands eller vilkas föräldrar växt upp utomlands. Detta ger en viss – om än begränsad – indikation om läsning i denna kategori. I tabell 3 jämförs läsning av skön- och facklitteratur någon gång i månaden eller oftare för svarande där eget respektive faders uppväxtområde är i Sverige/övriga Norden eller utanför Norden.

Tabell 3. Månadsläsning av skön- och facklitteratur efter uppväxtområde (procent)

	Egen uppväxt			Faders uppväxt		
	Sverige/ Norden	Övriga Europa	Utom Europa	Sverige/ Norden	Övriga Europa	Utom Europa
<i>Skönlitteratur</i>						
Kvinnor	63	55	41	63	57	40
Män	39	40	28	39	42	26
Antal	13 140	430	310	12 754	679	465
<i>Facklitteratur</i>						
Kvinnor	34	34	32	34	35	29
Män	31	29	29	31	32	28
Antal	13 062	423	309	12 679	671	466

Källa: Den nationella SOM-undersökningen 2000–2010.

Av tabell 3 framgår att när det gäller läsning av skönlitteratur minskar andelen läsare när man går från uppväxt i Sverige eller övriga Norden till uppväxt i övriga Europa och den minskar ytterligare vid uppväxt utom Europa. Samma mönster finns för faderns uppväxt (och även för moderns som utelämnats här). Detta gäller dock endast skönlitteratur.

Skillnaden mellan Sverige/Norden och annan bakgrund är obetydlig när det gäller läsning av facklitteratur. Man kan spekulera i om detta möjligen sammanhänger med höga ambitioner att skaffa sig utbildning och arbete bland personer med invandrarbakgrund, medan intresset för svenskspråkig skönlitteratur är mindre och sjunker ju längre bort från Norden man själv eller familjen haft sin uppväxt. Språk och kulturskillnader kan också inverka på detta. Språkproblemen torde vara större i verkligheten än de framstår här, då svar här innebär att man redan behärskar språket relativt väl.

Bokanskaffning

Inledningsvis såg vi på bokutbudet från produktionssynpunkt. Böcker anskaffas dock på flera olika sätt. Varifrån man får sina böcker varierar med ålder och utbildning men skillnaderna mellan män och kvinnor är små. Den dominerande anskaffningsvägen är köp, där vi förutom bokhandel också kan medräkna köp i kiosker, varuhus, internetbokhandel och antikvariat. Samtliga former av bokköp summerar då till 50 procent av bokanskaffningen i befolkningen som helhet. Den därefter vanligaste anskaffningsvägen för böcker är lån på biblioteken. Här bör noteras att lån från bibliotek är särskilt vanligt bland yngre och i åldergruppen 9–14 år står biblioteken för nära hälften av de yngres bokanskaffning, medan köp bland dessa är betydligt mindre vanligt än bland vuxna och endast svarar för 21 procent av de senast lästa böckerna. Biblioteken, dvs. skol- och folkbiblioteken, är därför särskilt viktiga för denna grupps läsande (tabell 4). Bland högutbildade är köp betydligt vanligare än bland dem med låg och

medelhög utbildning, vilket kan tolkas som en resursfråga i första hand. Man kan här också notera att anskaffning via bokklubb är vanligare bland äldre.

Tabell 4. Olika sätt att införskaffa böcker bland dem som läst någon bok den senaste veckan, 2010 (procent)

Den senast lästa boken var...	Kön			Ålder					Utbildning		
	Totalt	Män	Kvinnor	9-14	15-24	25-44	45-64	65-79	Låg	Mellan	Hög
Köpt i bokhandel/pocketbutik	30	29	30	15	26	34	37	29	25	32	35
Lånad på bibliotek	25	25	25	49	33	14	17	25	27	20	16
Lånad från släkt/vän	10	8	10	3	7	12	11	12	13	12	11
Fått som gåva	9	9	8	13	8	7	6	12	10	9	6
Köpt via internetbokh.	9	9	9	2	9	16	9	4	3	8	14
Köpt i kiosk/varuhus	6	5	6	2	4	8	8	4	6	7	7
Köpt genom bokklubb	4	4	4	2	1	2	6	7	8	3	4
Köpt på antikvariat	1	1	0	–	1	0	1	1	1	1	1
Nedladdad från internet	0	0	1	0	1	0	1	1	–	1	0
Lånad i läsecirkel	1	2	0	–	0	3	1	0	1	1	2
Anskaffad på annat sätt	6	7	5	12	10	3	4	4	6	5	4

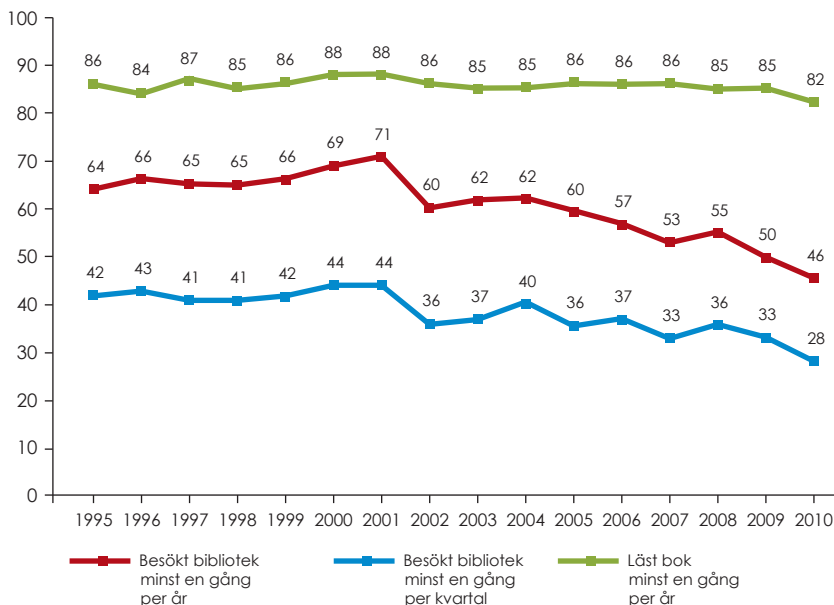
Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer 2010.

Biblioteken

Som nämnts ovan har folkbibliotekens utlåning minskat under senare decennier. Detta återspeglas också delvis i biblioteksbesöken. I SOM-undersökningen noteras en minskning när det gäller andel besökare, främst under de senaste åren med en nästan linjär trend från 2002/2003, efter ett skift nedåt som tidsmässigt sammanfaller med sänkningen av bokmomsen (diagram 17). I likhet med bokläsning finns stora skillnader mellan olika grupper efter utbildningsnivå, kön och ålder. Den påtagliga skillnaden mellan män och kvinnor, där kvinnor både läser böcker och använder bibliotek i större utsträckning än män, kvarstår.

Resultaten från SOM-undersökningen 2010 med 46 procent som besöker bibliotek åtminstone någon gång per år respektive 28 procent som besöker bibliotek varje kvartal eller oftare, är de lägsta hittills i denna mätning. Nedgången i besök ligger främst under 2000-talet, medan utlånen av tryckta böcker haft en successiv nedgång under en längre tid.

Om man ser närmare på olika grupper finner man en fortsatt smärre nedgång bland både män och kvinnor, men mer bland lågutbildade och i arbetarhem än bland högre tjänstemän och högutbildade. Mellan 2001 och 2010 minskade biblioteksbesöken bland lågutbildade från 60 procent till 25 procent, medan de bland högutbildade endast minskade från 85 till 66 procent under samma period. Andelen som läst bok åtminstone någon gång per år eller oftare sjönk under samma period från 81 till 62 procent bland lågutbildade, men endast från

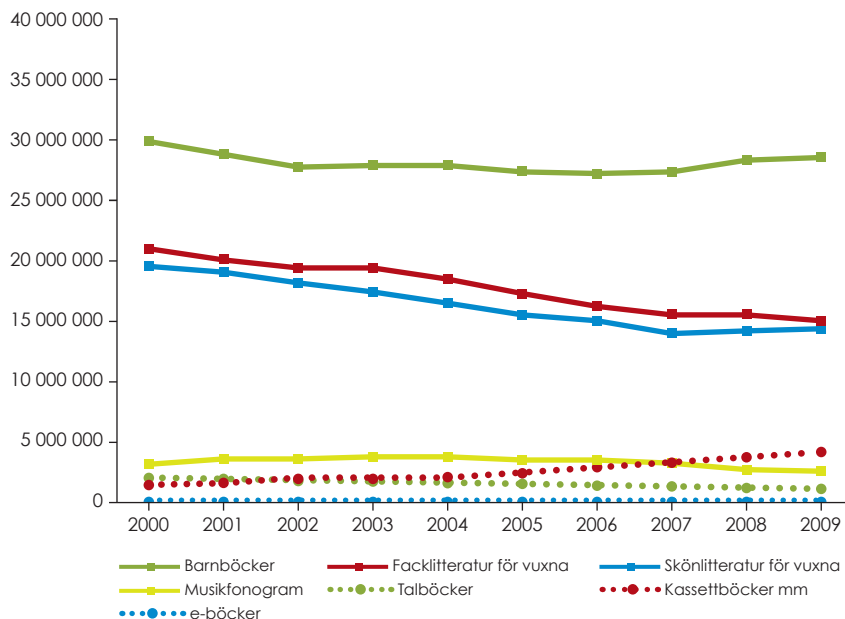
Diagram 17. Andel som besökt ett bibliotek och som läst en bok, per år eller kvartal (procent)

Källa: Den nationella SOM-undersökningen 1995–2010.

98 till 96 procent bland högutbildade enligt SOM-undersökningarna. Samtidigt har andelen högutbildade i befolkningen ökat och andelen med mycket kort utbildning, som också till stor del består av äldre, har minskat. Om vi i stället ser på motsvarande data för familjetyp finns en liknande, men inte lika stor, förändring under perioden, med en minskning över tid för arbetarhem och en ganska stabil nivå för högre tjänstemannahem.

Den officiella biblioteksstatistiken har under längre tid visat en minskning när det gäller lån av både skönlitteratur och facklitteratur (diagram 18).

Nya medier av olika slag har tillkommit och ibland, som när det gäller ljudböcker av olika slag, ökat kraftigt. Detta har dock inte balanserat den stora volymminskningen när det gäller utlån av framförallt skön- och facklitteratur. Däremot ligger utlåningen av barnlitteratur ganska stabilt och har därigenom över tid fått en relativt större roll i bibliotekens bokutlåning. Under de allra senaste åren har utlån av e-böcker tillkommit och ökat kraftigt, men detta utgör ännu endast en liten del av den totala utlåningen och fortfarande har bara en mycket liten del av befolkningen en läsplatta eller surfplatta. Om den pågående spridningen av läsplattor eller motsvarande fortsätter parallellt med en snabb ökning av e-boksutgivningen kan dock utlåningen av e-böcker bli omfattande i framtiden. Hur man lyckas lösa frågor om förlagsersättning och kostnader för detta är därför en viktig och mycket aktuell fråga.

Diagram 18. Antal utlån vid svenska folkbibliotek, efter kategori

Källa: SCB:s statistikdatabas (SCB 2011).

Kön och utbildning förklarar en stor del av bokläsning och biblioteksbesök

Biblioteken har en viktig uppgift som stöd för studier. Det är därför naturligt att frekventa biblioteksanvändare återfinns bland studerande av olika slag. Studieaktivitet, utbildningsnivå och kön förklarar en stor del av biblioteksanvändningen, men också av bokläsningen. Studieaktivitet höjer dock i första hand biblioteksbesöken, medan utbildningsnivå har större effekt på allmän bokläsning än på biblioteksbesök.

Som framgår av tabell 5 är det särskilt bland lågutbildade män man finner få som utnyttjar bibliotek. Genom att kombinera kön, utbildning och som här studier får man dels en uppfattning om hur mycket var och en av dessa faktorer bidrar till andelen läsare respektive besökare, men också exempel på hur man med hjälp av några få variabler kan definiera grupper som avsevärt skiljer sig åt i sina kontakter med böcker och bibliotek. Skillnaden mellan lågutbildade män och högutbildade kvinnor är mycket stora. Detta är ett återkommande och välkänt resultat, men det kan också ses som ett exempel på behovet av särskilda satsningar och åtgärder för olika grupper.

Tabell 5. Andel som använder bibliotek och läser böcker, efter studieaktivitet, utbildning och kön (procent)

Studerande Utbildning Kön	Nej				Ja			
	Låg		Hög		Låg		Hög	
	Man	Kvinna	Man	Kvinna	Man	Kvinna	Man	Kvinna
Besöker bibliotek varje kvartal eller oftare	17	24	34	44	33	52	53	72
Läser bok varje kvartal eller oftare	42	65	74	83	58	70	72	94
Antal svar bibl.besök	795	750	532	694	67	79	27	71
Antal svar läst bok	801	756	529	692	67	77	50	99

Anm.: Ett effektmått som varierar mellan 0 och 1, baserat på genomsnittlig procentskillnad kan beräknas från tabellen ovan, vilket ger följande:

Effekter på biblioteksbesök: Kön=0,14; Utbildning=0,15; Studier=0,28; Summa=0,57.

Effekter på bokläsning: Kön=0,17; Utbildning=0,22; Studier= 0,08; Summa=0,47.

Källa: Den nationella SOM-undersökningen 2010.

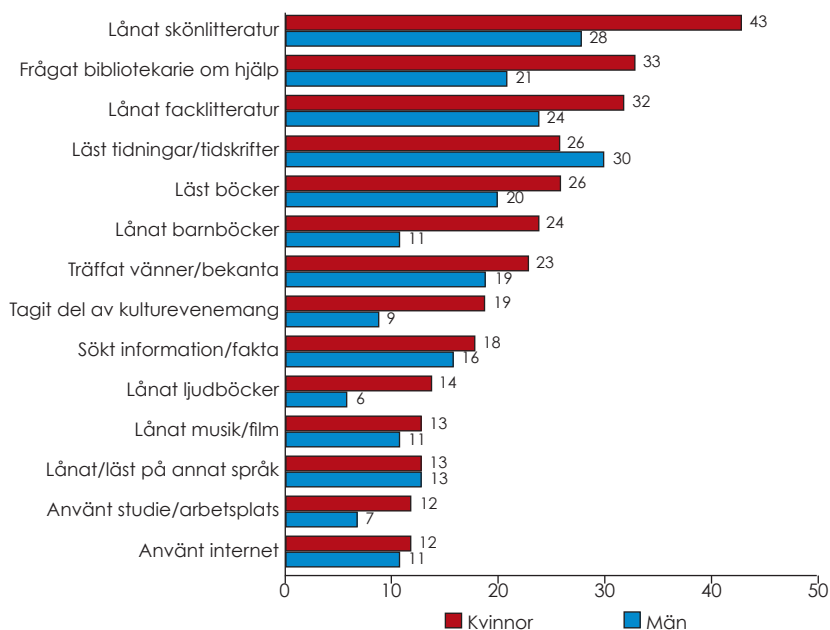
Många olika aktiviteter på biblioteken 2010

Bibliotekens alltmer varierade utbud och totalt sett mycket höga besökstal har bidragit till diskussioner om bibliotekens användning och roll. Biblioteken används som studieplats och för olika kulturaktiviteter, de anordnar sagostunder för barn såväl som undervisning i internet för äldre. I SOM-undersökningen ingår frågor både om vilka aktiviteter man ägnat sig åt på biblioteket och vilken betydelse man tillmäter olika funktioner.

Diagram 19 visar andelen som utfört olika aktiviteter på biblioteket 2010 och hur vanliga 14 olika aktivitetstyper är för män respektive kvinnor. Här framgår att även om lån av skön- och facklitteratur fortfarande är mycket vanligt så är summan av övriga aktiviteter stor. Flertalet aktiviteter utförs oftare av kvinnor än män, men det framgår också att läsning av tidningar och tidskrifter på plats är vanligare bland manliga besökare. Att fråga bibliotekarier till råds kommer redan på andra plats. Att träffa vänner och bekanta på biblioteket är ganska vanligt och är en av de få aktiviteter som ökat jämfört med året innan.

I samma undersökning fanns också frågor om hur viktiga man bedömde biblioteken vara i olika avseenden. Vilken betydelse användare ger några olika biblioteksroller framgår av tabell 6. Inte oväntat uppger en något större andel kvinnor än män att biblioteket haft stor betydelse för dem själva eller någon i familjen under det senaste året. Detta gäller särskilt aspekter som rör läsning. Skillnaden mellan män och kvinnor är mindre när det gäller bibliotekets roll för arbete eller studier.

Att biblioteket inspirerar till läsning och tillhandahåller faktauppgifter och kunskap betonas av flest användare, men en stor del uppger också att biblioteken har stor betydelse genom råd och vägledning samt genom att underlätta arbete eller studier. Att kvinnor besöker biblioteken oftare slår igenom något

Diagram 19. Aktiviteter på bibliotek 2010: Andel som utfört respektive aktivitet någon gång per halvår eller oftare (procent)

Källa: Den nationella SOM-undersökningen 2010.

även i dessa svar, utom när det gäller biblioteken som mötesplats där lika många män som kvinnor bedömer att detta har stor betydelse. Samtidigt är det en aspekt som kommer långt efter de läs- eller studieinriktade funktionerna eller rådgivning i samband med dessa (tabell 6).

Tabell 6. Bibliotekens betydelse: Andel som anger att biblioteken har stor betydelse i olika avseenden (procent av biblioteksanvändare)

	Kvinnor	Män	Antal svar
Inspirerat till läsning av böcker	59	46	716
Gett faktauppgifter och kunskap	55	43	699
Gett råd och vägledning	36	27	695
Underlättat arbete eller studier	34	27	697
Varit en plats att träffa andra	12	12	697

Anm.: Frågan lyder: Vilken betydelse har biblioteket haft för dig/din familj i följande avseenden under de senaste 12 månaderna.

Källa: Den nationella SOM-undersökningen 2010.

Sammanfattning

Utifrån ovanstående uppgifter kan ett antal generella slutsatser dras. Ett grundtema när det gäller svenskars bokläsning är stabilitet, men särskilt när det gäller facklitteratur och läsning av skönlitteratur bland ungdom och unga vuxna finns nedgångstecken. Detta antyder att vi befinner oss i en förändringsfas där flera traditionella medier ersätts av nya digitala och internetbaserade medier. Det är samtidigt viktigt att påpeka att skillnader finns mellan olika undersökningar och att man vid jämförelser över tid får något olika resultat beroende på vilket mått som används och vilka år som utgör jämförelsepunkt. I samtliga granskade undersökningar återkommer samtidigt de välkända och över tid ganska stabila skillnaderna i läsning mellan olika grupper efter kön, utbildning, ålder och socioekonomisk bakgrund. Dessa och andra resultat sammanfattas nedan i punkter med kommentarer.

Utbudet av böcker har ökat, men inte de senaste åren

Litteraturutbudet, bland annat i form av pocketböcker, har ökat starkt under 2000-talets början och antalet titlar fördubblades mellan 2000 och 2007. Under de senaste tre åren har dock utgivningen fallit tillbaka och pocketutgivningen minskade hos Svenska Förläggareföreningens medlemsförlag med 37 procent mellan 2007 och 2010. Vi ser dock början av en expansion när det gäller eböcker.

Bokläsning och lästid tenderar att minska något

Nära 9 av 10 i åldrarna 9–79 år läser böcker åtminstone någon gång per år. Hela 42 procent av kvinnorna och 28 procent av männen i befolkningen har läst bok en genomsnittlig dag. Detta gäller då alla typer av böcker. När det gäller olika åldersgrupper skiljer sig andelen läsare måttligt bland vuxna om man endast ser till skönlitteratur, medan facklitteratur inklusive kurs- och läroböcker läses av en minskande andel ju äldre man blir. Barn- och ungdomslitteratur läses mest av unga, men också av många medelålders.

Bokläsningen uppvisar, trots en relativ stabilitet, tecken på minskning, både när det gäller andel läsare och den tid som ägnas åt läsning. Detta gäller dock inte utan undantag och totalt sett inte i stor omfattning. Särskilt i de yngre grupperna har dock läsningen minskat under det senaste decenniet. Framförallt verkar åldersgruppen upp till 24 år ha minskat sin läsning av både skönlitteratur och facklitteratur under 1990-talet och en stor del av 2000-talet.

Dramatiskt olika trender för skönlitteratur och facklitteratur

Den största minskningen över tid gäller läsning av facklitteratur, såväl totalt som bland unga. Andelen som läser fackböcker har minskat kraftigt både

bland vuxna och skolungdom och totalt sett har andelen fackboksläsare halverats under 2000-talet, trots att även kurs- och läroböcker skall ingå. Det finns troligen rimliga förklaringar till en del av detta i form av minskat behov av att slå upp i fackböcker genom ökad användning av sökmotorer och digitala "uppslagsverk" som Wikipedia, men det reser också frågor om läsningens och böckernas roll i dagens skola.

Bokläsningen totalt, varje dag eller varje vecka, uppvisar i Nordicoms och andra undersökningar endast en svag nedgång. Detta rymmer dock, som här betonats upprepade gånger, en stor nedgång för läsningen av facklitteratur parallellt med en mindre uppgång för skönlitteratur bland kvinnor i början av 2000-talet. Under de senaste åren finns tydliga tecken på minskad daglig läsning bland pojkar/unga män och särskilt i åldersgruppen 19–24 år.

Läsningen av skönlitteratur är totalt sett relativt stabil, men ojämnt fördelad i befolkningen där kvinnor ligger 10–15 procentenheter över andelen män, och högutbildade väsentligt högre än personer med låg- och medelhög utbildning. Lästiden har minskat mest bland unga, men också i befolkningen totalt. Samtidigt har nya medier och ny teknik tillkommit och utnyttjas i högre grad bland unga än bland äldre. Man kan notera att den ökade andelen ljudböcker i litteraturutbudet redan börjat minska i konkurrens med digitala lösningar och man befinner sig nu också i början av en snabb ökning när det gäller e-böcker, såväl när det gäller utbud från förlagen och förmedling via biblioteken som när det gäller användning.

Stora skillnader mellan män och kvinnor, flickor och pojkar, låg- och högutbildade

De stora skillnaderna mellan män och kvinnor, där kvinnor i alla åldrar läser skönlitteratur betydligt oftare än män, kvarstår och förändras inte väsentligt över tid. Skillnaden i läsning i olika socioekonomiska grupper och utbildningskategorier är också relativt stabil över tid men här finns vissa tecken på ökade skillnader, t.ex. mellan arbetar- och tjänstemannahem och mellan universitets- och högskoleutbildade jämfört med övriga. (Sådana tecken finns även i den senaste PISA-undersökningen bland 15-åringar.) Motsvarande skillnader mellan olika grupper återfinns också när det gäller högläsning för barn.

Svensk eller utländsk bakgrund spelar roll, men mest för skönlitteratur

Geografisk och kulturell distans till eget eller föräldrars uppväxtområde ger minskad läsning av skönlitteratur både bland män och bland kvinnor. Av dem med egen uppväxt i Sverige eller övriga Norden läser 63 procent av kvinnorna och 39 procent av männen skönlitteratur någon gång per månad eller oftare. Vid utomeuropeisk uppväxt är, enligt data från SOM-undersökningen, motsvarande

tal 41 respektive 28 procent. Däremot finns inte några sådana skillnader när det gäller facklitteratur, där varken kön eller uppväxtregion verkar spela roll.

Bokförsäljning och pocketutbud har ökat, bibliotekslånen minskat

Biblioteken lånar alltjämt ut en stor mängd litteratur och andra medier. Totalt skedde 69 miljoner utlån år 2010, varav 57 miljoner avsåg böcker. Aktiviteterna på biblioteken är dock alltmer varierade. Medan utlåningen av skönlitteratur och facklitteratur minskat, verkar både mänskliga möten och digitala tjänster som utlån av eböcker öka snabbt. Biblioteksbesöken uppvisar liknande mönster i olika användargrupper som bokläsning, men biblioteken spelar särskilt stor roll för de ungas läsning. Utlånen av barnböcker står stabilt trots att skön- och facklitteraturen lånas mindre än tidigare. Samtidigt som bibliotekens utlåning av tryckt litteratur minskat har allmänhetens egna bokköp ökat under 2000-talet och svarar nu för hälften av de böcker man läst den senaste veckan. Ett viktigt undantag är de yngre, där i stället bibliotekslån står för hälften och köpen endast för 21 procent.

Traditionella medier backar, sociala medier växer snabbt

Mediedagen har förändrats och fortsätter att påverkas av nya internetbaserade och digitala former för information, kommunikation och upplevelser. Den omfattande och snabbt ökade användningen av internet, inklusive sociala medier, har resulterat i minskad användning av traditionella medier, mätt i andel brukare och i användningstid. Sociala medier har ju också andra funktioner än traditionella medier då de i hög grad används för kommunikation och umgänge över nätet med andra personer.

Boken har i jämförelse med övriga traditionella medier hittills klarat sig jämförelsevis väl, men yngres ändrade medieanvändning innebär att det finns orostecken när det gäller läsningens utveckling nu och framöver, inte minst när det gäller unga pojkar, där en påtagligt stor andel ägnar timmar dagligen till dataspel av olika slag, vilket rimligen ger lite utrymme både för läsning och andra aktiviteter.

Slutord

Den statistik vi redovisat behandlar huvudsakligen om man läser, hur ofta eller hur länge, men inte hur väl detta görs eller vilket utbyte man får av sin läsning. Studier som särskilt inriktats på barn och unga i skolan har dock under mer än ett decennium påtalat problem med minskad läsförmåga i Sverige. I den senaste PISA-undersökningen ingår också frågor om läsning och man pekar även där på tecken till ökade socio-ekonomiska klyftor när det gäller läsförmåga. Sam-

tidigt fann man att svenska ungdomar presterade bättre när det gäller läsning i digitala medier än i tryckta medier.

I här redovisade data finns varningstecken i form av en minskande andel regelbundna läsare främst bland ungdom och unga vuxna. Om man därtill lägger tendenser till minskad lästid och rapporter om att Sverige tappar sin tidigare goda position vid internationella jämförelser av läsförmåga, finns starka skäl för genomtänkta åtgärder som stimulerar läsning och tidigt fångar upp läsproblem i skolan.

Referenser

- Borgström, Håkan (2006). *Den hemliga koden: Aktuell forskning om läsning*. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Carlsson, Ulla & Ulrika Facht (2010). *MedieSverige 2010: Statistik och analys*. Göteborg: Nordicom, Göteborgs universitet.
- Egelund, Niels (red.) (2012). *Northern Lights on PISA 2009 – Focus on Reading*. TemaNord 2011:501.
- Filipson, Leni & Anna Abrahamsson (2001). *Barnbarometern 2000/2001: 3–8 åringars kultur- och medievanor*. Stockholm: Mediemätning i Skandinavien.
- Findahl, Olle (2011). *Svenskarna och Internet 2011*. Stockholm: Stiftelsen .Se.
- Höglund, Lars & Eva Wahlström (2007). "Bibliotek, läsning och förtroende", i Lennart Nilsson (red.), *Det våras för regionen: Västsverige 1998–2005*. SOM-rapport nr 40. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Höglund, Lars & Eva Wahlström (2011). "Bibliotek och läsande, mellan digitala och fysiska medier", i Sören Holmberg, Lennart Weibull och Henrik Oscarsson (red.), *Lycksalighetens ö*. SOM-rapport nr 52. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Johnsson Smaragdi, Ulla & Annelis Jönsson (2006). "Book Reading in Leisure Time: Long-Term Changes in Young Peoples' Book Reading Habit". *Scandinavian Journal of Educational Research*, 2006:5.
- KPMG (2006). KPMG Foundation. *The Long Term Costs of Literacy Difficulties*. <http://www.kpmg.co.uk/about/foundation/>.
- Medierådet (2008). *Ungar & Medier: Fakta om barns och ungas användning och upplevelser av medier*. Stockholm: Medierådet.
- Nilsson, Åsa (2011). "Svenska läsvanor". Presentation vid konferensen Tema 2011: Läsaren, arrangerad av Regionbibliotek Stockholm, 3 februari 2011. Se: <http://www.som.gu.se/>.
- Penguin Books (2011). "About Penguin: Company History" (december 7). http://www.penguin.co.uk/static/cs/uk/0/aboutus/aboutpenguin_companyhistory.html
- SCB (2011). SCB:s statistikdatabas. <http://www.ssd.scb.se/databaser/makro/start.asp>.
- SBF(2008). Svensk Biblioteks-förening. *Framgångsrikt, men förbisett: Om bibliotekets betydelse för integration*. Stockholm: Svensk Biblioteks-förening.
- SBF (2007). Svensk Biblioteks-förening. *Bibliotekens förtjänst: En forskningsöversikt om den samhällsekonomiska nyttan av bibliotek*. Stockholm: Svensk Biblioteks-förening.
- Skolverket (2001). *PISA 2000: Svenska femtonåringars läsförmåga och kunskande i matematik och naturvetenskap i ett internationellt perspektiv*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2007). *Läsförmågan hos elever i årskurs 4 – i Sverige och i världen*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2010). *Rustad att möta framtiden? PISA 2009 om 15-åringars läsförståelse och kunskaper i matematik och naturvetenskap*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2011). *Eleverna och nätet: PISA 2009 om 15-åringars förmåga att söka, läsa och värdera digital information*. Stockholm: Skolverket.
- SvF (2011). Svenska Förläggareföreningen. <http://forlaggare.se/bokbranschen-i-siffror>.

Appendix

- Tabell 1** Andel i befolkningen 9–79 år som läser böcker en genomsnittlig dag, 2000–2010
- Tabell 2** Bokläsning i befolkningen 9–79 år en genomsnittlig dag, 1979–2010
- Tabell 3** Andel i befolkningen 9–79 år som läser skön- och facklitteratur en genomsnittlig vecka, 2000–2010
- Tabell 4** Läsnings i befolkningen 9–79 år per litteraturkategori en genomsnittlig vecka 2010
- Tabell 5** Andel i befolkningen 9–79 år som inte läst någon bok det senaste året, 1995–2010
- Diagram 1** Indikatorer för bokmarknaden 1995–2010
- Diagram 2** Comparing countries' performance in reading

Tabell 1. Andel i befolkningen 9-79 år som läser böcker en genomsnittlig dag, 2000-2010 (procent)

	2010	2009	2008	2007	2006	2004	2002	2000
Befolkningen totalt	36	36	37	38	38	37	39	39
Vuxna 18-79 år	33	33	34	35	35	35	36	32
Barn/ungdom 9-17 år	53	56	51	55	57	51	59	60
Män 9-79 år	28	28	30	30	31	29	30	32
Kvinnor 9-79 år	42	43	42	45	45	45	46	46
Män 18-79 år	24	25	28	27	27	27	28	29
Kvinnor 18-79 år	40	40	40	42	43	43	43	43
Pojkar 9-17 år	50	47	45	50	53	40	48	58
Flickor 9-17 år	56	65	57	61	62	63	69	62
9-14 år	57	59	59	60	61	55	62	66
15-19 år	38	45	34	42	42	43	49	46
20-24 år	27	34	31	34	33	42	39	41
25-34 år	35	37	33	33	32	37	38	40
35-44 år	34	34	35	33	34	34	37	37
45-54 år	32	32	34	34	34	37	33	33
55-64 år	34	30	34	37	35	30	36	33
65-79 år	32	34	35	36	41	33	35	37

Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer.

Tabell 2. Bokläsning i befolkningen 9-79 år en genomsnittlig dag 1979–2010 (procent)

	Totalt	Kön		Ålder					Utbildning (16-79 år)		
		Män	Kvinnor	9-14	15-24	25-44	45-64	65-79	Låg	Mellan	Hög
1979	29	26	33	50	31	28	25	23	16	33	56
1980	29	24	34	57	38	28	20	22	16	33	51
1981	29	26	33	51	36	28	24	19	16	34	46
1982	33	28	39	58	37	30	28	22	20	36	51
1983	31	27	36	52	40	33	21	20	19	34	50
1984	31	28	33	60	35	30	21	24	17	32	50
1985	31	27	35	54	43	31	21	18	17	35	48
1986	33	28	37	49	47	32	27	21	19	37	50
1987	35	30	40	53	40	35	30	24	21	35	54
1988	34	28	39	53	46	33	23	29	19	38	47
1989	31	25	38	46	35	33	2	25	19	33	44
1990	34	29	39	53	46	33	25	29	24	35	51
1991	32	28	35	53	41	32	21	25	21	32	43
1992	33	28	38	53	43	31	25	27	21	31	51
1993	31	26	37	51	37	31	25	26	20	28	46
1994	43	37	49	76	59	40	37	30	27	42	60
1995	44	38	50	74	56	41	35	32	27	43	58
1996	40	33	46	69	53	33	35	32	26	36	51
1997	38	31	43	63	47	37	32	29	22	35	52
1998	39	32	45	70	49	39	30	28	22	34	49
1999	37	31	44	62	43	35	30	32	24	29	46
2000	39	32	46	66	44	38	33	37	23	32	54
2001	38	33	43	62	45	37	31	36	23	33	47
2002	39	30	46	62	45	37	35	35	23	33	49
2003	35	27	42	55	40	32	33	28	19	30	45
2004	37	29	45	55	43	35	34	33	21	30	50
2005	38	32	44	59	39	34	37	37	25	30	49
2006	38	31	45	61	39	33	35	41	26	30	45
2007	38	30	45	60	39	33	36	36	24	31	45
2008	37	30	42	59	33	34	34	35	25	30	44
2009	36	28	43	59	40	35	31	34	21	30	43
2010	36	28	42	57	34	34	33	32	22	28	42

Anm.: I den fråga som ställdes om bokläsning gjordes 1994 ett förtydligande för att betona att all bokläsning åsyftades. Detta förtydligande har sannolikt bidragit till det senaste årets ökning av bokläsningen som är mycket tydligt bland de yngsta. I frågan om bokläsning gjordes 2006 ett förtydligande för att betona att även böcker man lyssnat till ingår.

Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer.

Tabell 3. Andel i befolkningen 9-79 år som läser skön- och facklitteratur en genomsnittlig vecka, 2000–2010 (procent)

	2010		2008		2006		2004		2002		2000	
	S	F	S	F	S	F	S	F	S	F	S	F
Befolkningen totalt	42	11	45	11	45	14	46	12	46	14	40	21
Vuxna 18-79 år	40	9	42	10	43	13	43	12	44	13	38	19
Barn/ungd. 9-17 år	56	23	61	18	58	26	65	16	64	24	58	36
Män 9-79 år	32	12	37	11	36	14	34	13	35	14	31	21
Kvinnor 9-79 år	51	11	53	10	54	14	56	11	55	14	49	21
Män 18-79 år	28	9	33	10	33	12	31	13	33	13	28	19
Kvinnor 18-79 år	49	9	51	9	53	13	54	10	53	13	47	19
Pojkar 9-17 år	52	25	56	18	52	27	54	15	54	25	54	38
Flickor 9-17 år	62	20	66	18	63	25	77	17	73	23	62	35
9-14 år	59	24	66	18	62	24	72	13	68	21	65	34
15-19 år	45	19	43	20	44	26	47	22	52	29	42	36
20-24 år	30	19	31	17	35	19	39	25	38	22	35	36
25-34 år	43	13	44	14	44	16	45	14	46	17	44	26
35-44 år	44	9	48	10	44	13	44	13	48	13	40	22
45-54 år	41	7	42	8	45	10	43	10	44	13	36	18
55-64 år	41	8	42	7	44	12	43	8	45	10	39	13
65-79 år	37	5	43	6	43	9	40	8	39	7	34	10

Anm.: Skönlitteratur (S) är inklusive barn- och ungdomslitteratur. Facklitteratur (F) är inklusive kurs- och läroböcker.

Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer.

Tabell 4. Läsning i befolkningen 9-79 år per litteraturkategori en genomsnittlig vecka 2010 (procent)

	Totalt	Kön		Ålder					Utbildning (16-79 år)			
		Män	Kvinnor	9-14	15-24	25-44	45-64	65-79	Låg	Mellan	Hög	
Skönlitteratur												
1997	33	23	41	15	30	36	34	36	25	32	51	
1998	32	25	39	13	36	34	33	33	24	33	45	
1999	31	24	39	16	30	33	36	33	26	30	45	
2000	34	26	41	14	34	35	36	33	25	34	49	
2001	38	29	45	12	39	42	39	39	29	39	52	
2002	40	30	48	14	42	42	43	39	27	40	55	
2003	37	28	46	18	37	38	42	38	27	38	49	
2004	39	29	48	17	38	41	43	40	29	37	55	
2005	39	30	48	17	40	39	44	40	31	38	51	
2006	40	31	48	19	36	41	43	43	30	37	52	
2007	37	27	46	13	34	41	40	39	28	35	51	
2008	38	30	46	16	31	42	42	42	29	34	53	
2009	37	27	45	18	34	38	40	40	27	36	47	
2010	37	27	45	20	34	40	41	36	27	34	48	
Barn- och ungdomslitteratur												
1997	7	6	7	43	7	4	1	0	1	3	5	
1998	8	6	9	50	4	6	2	–	2	4	4	
1999	8	5	10	39	6	7	1	–	1	3	5	
2000	7	6	9	52	5	8	2	1	2	5	4	
2001	8	6	10	56	7	7	1	1	0	4	4	
2002	6	5	8	55	4	6	1	0	0	3	3	
2003	8	6	9	60	5	4	1	0	1	2	3	
2004	7	5	8	54	6	4	0	–	1	3	2	
2005	7	5	8	49	5	5	2	1	1	2	4	
2006	6	5	7	44	6	5	1	0	1	2	3	
2007	7	7	7	51	7	4	1	0	1	2	3	
2008	7	7	8	51	8	5	1	1	1	2	3	
2009	6	6	7	47	8	3	1	1	1	1	2	
2010	6	5	6	40	6	4	1	0	1	2	2	
Skönlitteratur/Barn- och ungdomslitteratur												
1997	38	28	47	57	36	39	35	37	26	34	54	
1998	39	31	47	63	39	39	35	33	25	37	48	
1999	39	29	49	55	36	39	37	33	27	34	50	
2000	40	31	49	65	39	42	38	34	27	38	51	

Tabell 4. fortsättning

	Totalt	Kön		Ålder					Utbildning (16-79 år)		
		Män	Kvinnor	9-14	15-24	25-44	45-64	65-79	Låg	Mellan	Hög
Skönlitteratur/Barn- och ungdomslitteratur											
2001	45	35	54	68	45	46	40	40	29	42	55
2002	46	35	55	68	45	47	45	39	27	42	57
2003	45	34	54	77	42	42	43	38	29	40	52
2004	46	34	56	72	43	45	43	40	29	39	57
2005	46	35	56	66	45	43	45	41	32	40	54
2006	45	36	54	62	41	44	44	43	31	39	54
2007	44	34	53	64	40	44	41	39	29	36	53
2008	45	37	53	66	38	46	42	43	29	36	55
2009	43	33	51	64	41	41	40	41	28	38	49
2010	42	32	51	59	39	43	41	37	27	36	50
Facklitteratur/kurs- och läroböcker											
1998	22	22	21	37	40	22	15	9	12	17	31
1999	22	22	22	37	39	23	14	9	9	16	30
2000	21	21	21	34	36	24	15	10	6	17	33
2001	18	20	16	25	35	19	12	9	8	14	26
2002	14	14	14	21	26	15	11	7	7	11	19
2003	11	11	11	12	16	13	9	8	5	9	18
2004	12	13	11	13	23	13	9	8	5	8	19
2005	16	17	16	24	26	17	14	9	7	13	23
2006	14	14	14	24	23	14	11	9	7	9	19
2007	12	12	13	22	21	12	10	7	5	10	15
2008	11	11	10	18	19	12	8	6	6	9	13
2009	12	13	11	21	20	13	8	8	4	9	16
2010	11	12	11	24	19	11	7	5	5	7	13
Ljudbok											
2001	3	3	5	4	2	5	3	3	1	3	6
2002	4	3	5	7	1	5	3	3	2	3	6
2003	3	2	4	7	1	4	2	2	1	3	3
2004	2	1	4	4	1	3	2	2	1	2	3
2005	3	2	3	4	2	3	3	3	1	2	4
2006	4	4	5	2	2	5	7	5	5	4	6
2007	5	5	5	3	3	7	7	3	3	6	7
2008	6	6	7	5	3	7	8	6	5	7	7
2009	6	7	6	4	3	7	8	7	5	8	7
2010	7	6	7	2	3	7	8	6	6	6	8

Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer.

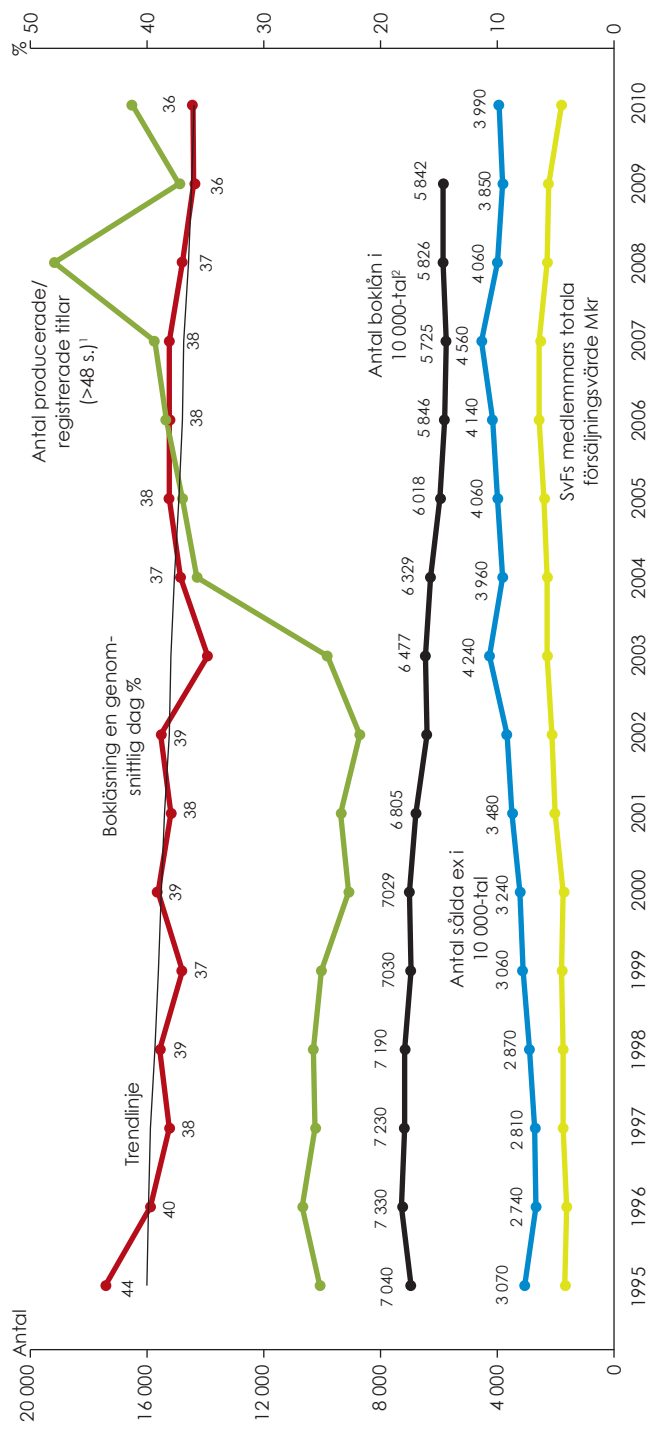
Tabell 5. Andel i befolkningen 9-79 år som inte läst någon bok det senaste året, 1995–2010 (procent)

	Totalt	Kön		Ålder						Utbildning (16-79 år)		
		Män	Kvinnor	9-14	15-24	25-44	45-64	65-79		Låg	Mellan	Hög
1995	11	13	8	1	4	10	14	21		22	9	1
1997	12	17	9	1	5	11	17	20		25	11	2
2000	11	18	9	1	8	13	15	20		26	13	5
2005	11	17	6	0	6	12	12	17		23	14	4
2010	12	16	8	2	8	12	13	17		25	15	7

	Arbetare	Tjänste- man	Högre tjänsteman	Egen företagare	Pensionär	Student	Arbetslös	Annat
1995	18	5	1	12	22	0	11	14
1997	20	8	1	15	19	1	19	20
2000	23	6	2	18	20	1	15	9
2005	23	5	2	14	17	3	14	6
2010	19	7	3	16	18	6	20	5

Källa: Nordicom-Sveriges Mediebarometer.

Diagram 1. Indikatorer för bokmarknaden 1995–2010

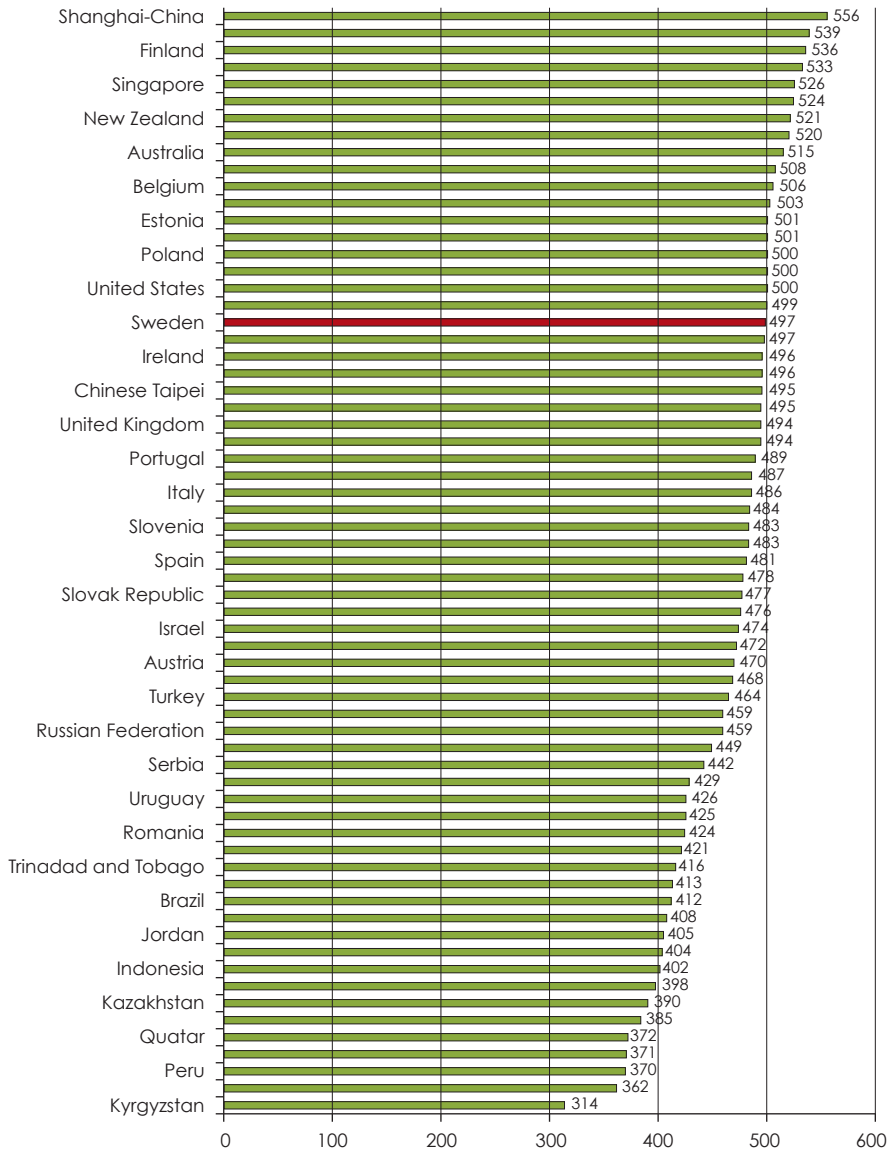

Anm.: Antal producerade titlar ökar märkbart från och med 2004 vilket beror på förändringar i Kungliga bibliotekets beräkningsgrunder.

¹. Inkluderar inte broschyrer (d.v.s. tryckta verk <49 sidor).

². Omfattar endast tryckta böcker.

Källa: Nordicom-Sverige (bearbetning av data från Kungliga biblioteket, Svenska Förläggareföreningen och Mediebarometern).

Diagram 2. Comparing countries' performance in reading

Källa: OECD, PISA 2009 Database: <http://dx.doi.org/10.1787/8889323433>. ("Sweden" markerat här.)

Hur 15-åringars läsning förändrats mellan 2000 och 2009

Resultat från PISA-undersökningarna

Ulf Fredriksson

Svenska 15-åringar läser sämre år 2009 än de gjorde år 2000. Detta beror antagligen på flera olika faktorer i skola och samhälle som samverkar, så som ändrade läsvanor och förändrat läsintresse bland barn och ungdomar. I denna artikel beskrivs och diskuteras utifrån resultaten i PISA-undersökningarna¹ hur de svenska elevernas läsning försämrats och de faktorer som kan ha bidragit till försämringen.

Vad är PISA?

Observationen om försämrad läsning bland svenska elever är baserad på resultat från PISA-undersökningarna. PISA står för *Programme for International Student Assessment* och är en internationell undersökning av 15-åringars kunskaper i läsning, matematik och naturvetenskap som genomförs vart tredje år. *Organization for Economic Cooperation and Development* (OECD) ansvarar för undersökningen. Syftet med PISA är att undersöka i vilken utsträckning som 15-åringar är rustade att möta framtidens utmaningar. PISA-undersökningar har genomförts år 2000, 2003, 2006 och 2009. Vid varje tillfälle undersöks de tre ovan angivna områdena, men ett av områdena är huvudområde och studeras mer ingående. Läsning var huvudområde 2000 och 2009. Eftersom läsning varit huvudområde vid två tillfällen ges goda möjligheter att göra jämförelser över tid av hur 15-åringars läsning utvecklats.

PISA 2009 genomfördes i 65 länder. I varje land tas ett representativt stickprov av 15-åringar ut. Totalt deltog 2009 cirka 470 000 elever som representerade 26

1. De data som används i texten gällande elevernas läsning, läsintresse och läsvanor är hämtade från den svenska PISA-rapporten *Rustad att möta framtiden? PISA 2009 om 15-åringars läsförståelse och kunskaper i matematik och naturvetenskap* publicerad av Skolverket 2010. De data som behandlar datorrelaterade vanor och digital läsning är hämtade från den särskilda rapport som behandlar undersökningen om digital läsning i PISA 2009 *Eleverna och nätet: PISA 2009 om 15-åringars förmåga att söka, läsa och värdera digital information* publicerad av Skolverket 2011.

miljoner 15-åringar i de deltagande länderna. Det svenska stickprovet omfattade 4 567 elever från 189 skolor. De deltagande eleverna har besvarat en enkät och gjort uppgifter i ett provhäfte. Elevenkäten innehåller frågor om elevernas hembakgrund, undervisning och resurser, hemläxor, skol- och klassrumsatmosfär, skolengagemang och läsvanor. De provhäften som eleverna besvarade innehåller uppgifter i läsning, matematik och naturvetenskap. Eftersom läsning var huvudämnet 2009 innehöll elevernas provhäften fler uppgifter kopplade till läsning än till de andra områdena.

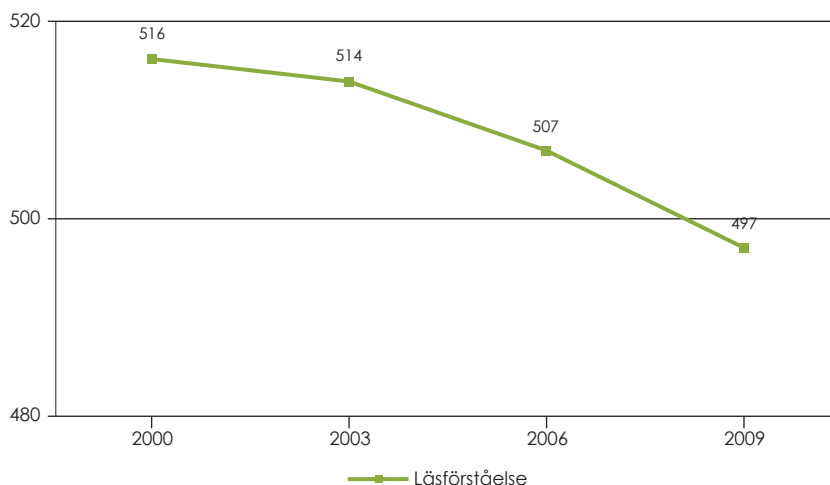
För att kunna testa elevernas läsning är det nödvändigt att definiera vad som menas med läsning. I PISA:s ramverk talas om "reading literacy" som definieras som "förmåga att förstå, använda, reflektera över och engagera sig i texter för att uppnå sina egna mål, utveckla sina kunskaper och sin potential och för att delta i samhället" (Skolverket 2010, s. 29). Ramverket bygger på tre huvuddimensioner: slag av text, läsprocesser och sammanhang (för mer information se Skolverket 2010 eller OECD 2009). Utifrån dessa dimensioner är det möjligt att inte bara få ett mått på läsning generellt utan också på läsning av olika slags texter och på olika läsprocesser.

I ramverket anges tre olika läsprocesser; *söka och inhämta information* i texten, *sammanföra och tolka* det lästa samt *reflektera och utvärdera* en text och relatera den till sina egna erfarenheter. Vad gäller texttyper sägs i ramverket att texter finns i två textformat, *löpande texter* och *icke-löpande texter* (tabeller, förteckningar och liknande). Texter finns också i två olika media, dels på papper och dels digitalt. I tidigare PISA-undersökningar har enbart läsning på papper testats. I PISA 2009 gavs möjligheten för intresserade länder att också undersöka elevernas digitala läsning. Sverige deltog 2009 både i PISA:s huvudundersökning och i undersökningen om digital läsning.

Förändringar i resultat mellan 2000 och 2009

I diagram 1 visas hur de svenska elevernas resultat på PISA:s lästest förändrats mellan år 2000 och 2009.

I den första PISA-undersökningen 2000 var de svenska elevernas medelvärde på lästestet 516 poäng. Detta var ett medelvärde som låg över det sammantagna medelvärdet för alla OECD-länder. Av de 27 deltagande OECD-länderna hade tre medelvärden på lästestet som var signifikant högre än det svenska medelvärdet. Vid PISA-undersökningen 2003 hade det svenska medelvärdet sjunkit något till 514 poäng, men var fortfarande över OECD:s medelvärde. Förändringen mellan 2000 och 2003 var inte statistiskt signifikant. Fyra av de deltagande 29 OECD-länderna hade signifikant bättre medelvärden än de svenska elevernas medelvärde. Vid nästa PISA-undersökning 2006 hade medelvärdet sjunkit ytterligare något till 507, men förändringen var inte signi-

Diagram 1. Utvecklingen av svenska 15-åringars läsning enligt PISA 2000–2009

Källa: Skolverket 2010.

fikant och låg över OECD:s medelvärde. Fem av totalt 29 OECD-länder hade ett signifikant högre medelvärde än det för de svenska eleverna. I PISA 2009 hade medelvärdet sjunkit igen och låg på 497 poäng, vilket var en signifikant förändring jämfört med tidigare resultat. Det svenska resultatet var nu inte signifikant högre än OECD:s medelvärde utan låg på samma nivå som detta medelvärde. 2009 hade sju av 34 deltagande OECD-länder ett medelvärde som var signifikant högre än det svenska. De svenska elevernas läsning har alltså enligt PISA-undersökningarna blivit signifikant sämre sedan år 2000 och har gått ifrån ett resultat som låg över OECD:s medelvärde till ett resultat som inte skiljer sig signifikant från OECD:s medelvärde.

I tabell 1 redovisas de svenska elevernas resultat på de tre delskalorna för läsprocesserna *söka och inhämta information*, *sammanföra och tolka* samt *reflektera och utvärdera*.

Tabell 1. Medelvärden för de svenska eleverna på PISA:s tre delskalor för olika läsprocesser 2000 och 2009

Delskala	2000	2009
Söka och inhämta information	516	505
Sammanföra och tolka	522	494
Reflektera och utvärdera	510	502

Källa: Skolverket 2001, 2010.

På de tre delskalorna för olika läsprocesser hade de svenska eleverna i PISA 2009 det bästa resultatet på delskalan för att *söka och inhämta information*.

Medelvärde på denna skala var 505 poäng. På delskalan för att *sammanföra och tolka* var medelvärdet 494 poäng och på delskalan *reflektera och utvärdera* var medelvärdet 502 poäng. I PISA 2000 var det svenska medelvärdet på delskalan för att söka och inhämta information 516 poäng, på delskalan för att sammanföra och tolka 522 poäng samt på delskalan reflektera och utvärdera 510 poäng.

Det kan alltså noteras att inte bara resultatet på hela lästestet försämrats mellan 2000 och 2009, utan att också resultaten på alla tre delskalorna för olika läsprocesser försämrats. Störst är förändringen på delskalan *sammanföra och tolka*. I PISA 2000 hade eleverna det bästa resultatet på delskalan *sammanföra och tolka*. Att sammanföra och tolka läst information kan i regel anses vara en mer krävande uppgift än att söka och inhämta information. De svenska elevernas resultat har alltså inte bara allmänt försämrats utan elevernas styrka tycks också ha förskjutits från de mer krävande uppgifterna att sammanföra och tolka information till mindre krävande uppgifter som att söka och inhämta information.

Skillnader flickor och pojkar

Generellt brukar pojkar ha sämre resultat än flickor på lästest. Detta gäller i stort för alla länder och i alla stora undersökningar. Inom PISA har flickor haft bättre resultat än pojkar i läsning i alla deltagande länder sedan den första PISA-undersökningen 2000, med undantag endast av Israel och Peru i PISA 2000 (OECD 2001, 2004, 2007, 2010a). Tabell 2 visar flickor och pojkars resultat på PISA:s lästest år 2000 och 2009 för den kombinerade lässkalen (dvs. resultatet på hela lästestet) och de tre delskalorna för olika läsprocesser.

Tabell 2. Medelvärden för flickor och pojkar på PISA:s kombinerade lässkala och de tre delskalorna för läsprocesser 2000 och 2009

Skala	2000			2009		
	Flickor	Pojkar	Skillnad	Flickor	Pojkar	Skillnad
Kombinerade lässkalen	536	499	37	521	475	46
Söka och inhämta information	532	501	30	531	479	52
Sammanföra och tolka	540	505	34	514	475	40
Reflektera och utvärdera	536	486	51	529	476	53

Källa: Skolverket 2001, 2010.

I PISA 2009 hade flickorna i Sverige i genomsnitt 521 poäng på lästestet och pojkarna 475 poäng. I PISA 2000 hade flickorna medelvärdet 536 poäng och pojkarna 499 poäng. Jämfört med 2000 har både flickor och pojkar försämrat sina resultat 2009, men försämringen är större bland pojkarna. Skillnaden mellan flickors och pojkars medelvärden har också ökat från 37 poäng 2000 till 46 poäng 2009.

Om vi tittar på flickors och pojkars resultat på de olika läsdelskalorna kan vi notera att flickorna har bättre genomsnittliga resultat än pojkarna på samtliga delskalor i PISA 2009. Störst är skillnaden mellan flickor och pojkar på delskalan *reflektera och utvärdera* och minst på delskalan *sammanföra och tolka*. Reflektera och utvärdera kan betecknas som den mest avancerade läsningen av de tre delskalorna för olika läsprocesser. Att skillnaden är störst när det gäller de mest avancerade uppgifterna styrker iakttagelsen att flickor genomsnittligt är bättre läsare än pojkar.

Medelvärdena på samtliga delskalor har sjunkit för både flickor och pojkar mellan 2000 och 2009, med undantag av delskalan *söka och inhämta information* för flickor där förändringen är marginell. Också i PISA 2000 hade flickorna högre medelvärden på samtliga delskalor än pojkarna. I PISA 2000, liksom i PISA 2009, fanns den största skillnaden mellan flickor och pojkar på delskalan *reflektera och utvärdera*. I PISA 2000 fanns den minsta skillnaden på delskalan *söka och inhämta information*. Här har flickornas medelvärde blivit kvar på ungefär samma nivå som 2000, medan pojkarnas medelvärde har sjunkit. Skillnaderna mellan flickor och pojkar har också ökat på delskalorna, men med undantag för delskalan *reflektera och utvärdera* där skillnaden i stort är den samma som tidigare.

De svagaste läsarna

För att ge en bild av hur väl eleverna läser grupperas dessa i PISA på olika nivåer utifrån hur de klarar olika typer av uppgifter. Totalt anges sju olika nivåer där nivå 6 är den högsta och nivå 1b den lägsta. Elever som presterar på nivåerna 1a och 1b eller under dessa kan läsa och förstå enklare texter, men har ofta problem med att förstå texter där större krav ställs på deras förmåga att sammanföra och tolka det lästa, att reflektera och utvärdera en text samt relatera texten till sina egna erfarenheter. I tabell 3 visas hur stor andel av de svenska eleverna som låg på respektive nivåer år 2000 och 2009.

Totalt bland alla OECD-länderna finns 19 procent av eleverna på nivåerna 1a och 1b eller under dessa. I Sverige är denna andel lägre – 17 procent, vilket ändå betyder att nästan var femte elev kan beskrivas som en svag läsare. Vad som är oroväckande är att andelen svaga läsare har ökat från 13 procent 2000 till 17 procent 2009. Samtidigt har också en minskning skett av andelen riktigt goda läsare (nivå 5 och över) från 11 procent 2000 till 9 procent 2009.

Tabell 3. Andel elever (procent) på olika nivåer på PISA:s lässkala 2000 och 2009

Nivå	2000	2009
Nivå 5 och högre*	11	9
Nivå 4	26	20
Nivå 3	31	30
Nivå 2	20	23
Nivå 1 och lägre**	13	17

* I PISA 2000 var nivå 5 den högsta nivån. I PISA 2009 hade ytterligare en nivå – nivå 6 – lagts till för att ge en bättre bild av de skickligaste läsarna. För att kunna jämföra resultaten redovisas eleverna på nivå 5 och 6 tillsammans i resultatet från 2009.

** I PISA 2000 var nivå 1 den lägsta nivån. I PISA 2009 hade nivå 1 delats upp i två nivåer – nivå 1a och nivå 1b – för att ge en bättre bild av de svagaste läsarna. Därtill kommer också de elever som inte når upp till nivå 1. För att kunna jämföra resultaten så redovisas nivå 1 och under nivå 1 tillsammans i resultaten från 2000 och nivå 1a, nivå 1b och elever under nivå 1b tillsammans i resultaten från 2009.

Källa: Skolverket 2001, 2010.

Om vi ser på delskalorna för de olika läsprocesserna kan konstateras att andelen elever som presterar på nivå 1a och 1b eller lägre är högst på delskalan *sammanföra och tolka* (19 procent av alla svenska elever) och lägre på de två andra delskalorna *söka och inhämta information* samt *reflektera och utvärdera* (16 procent på bägge dessa skalor).

Bland de svaga läsarna finns en större andel pojkar än flickor. Andelen av alla flickor som finns på denna nivå är 10 procent jämfört med 24 procent bland pojkarna. Ungefär var fjärde pojke är alltså en svag läsare. Också elever med utländsk bakgrund är överrepresenterade bland de svaga läsarna. Totalt bland de svenska eleverna i PISA 2009 fanns 11,6 procent som hade utländsk bakgrund, dvs. de var antingen födda utomlands eller födda i Sverige av föräldrar födda utomlands. Bland de svaga läsarna är andelen elever med utländsk bakgrund 23,9 procent. De svaga läsarna kommer från hem som i genomsnitt har ett lägre värde på PISA:s index för social, ekonomisk och kulturell status än vad alla elever har i genomsnitt. I genomsnitt har de svaga läsarna värdet -0,13 på indexet vilket kan jämföras med medelvärdet 0,33 för alla elever i Sverige (Fredriksson, Rasmusson & Sundgren 2012). Indexet är så konstruerat att värdet 0 motsvarar medelvärdet för alla elever i OECD och en poängs skillnad motsvarar en standardavvikelse från medelvärdet (OECD 2010b, s. 29).

Läslust

Som en del av PISA-undersökningen fick eleverna besvara ett antal frågor om hur gärna de läser. Utifrån deras svar konstruerades ett index där den genomsnittlige eleven i OECD ligger på värdet 0 och 2/3 av alla elever ligger mellan värdena -1 och 1. Negativa värden på indexet behöver inte betyda negativa attityder till läsning, utan betyder ett värde på indexet som är lägre än medelvär-

det för den genomsnittlige OECD-eleven (OECD 2010c, s. 29). Svenska elevers medelvärde på detta index är -0,11. Elever i Sverige är alltså i genomsnitt något mer negativa till läsning än elever i OECD som helhet. Jämfört med PISA 2000 kan också noteras att det svenska medelvärdet har sjunkit från 0,09 till -0,11.

Läslust och resultat på PISA:s lästest samvarierar positivt. Bland de svaga läsarna har 76 procent låga värden på indexet för läslust, medan motsvarande andel bland de starkaste läsarna enbart är 13 procent. Flickor och pojkar har olika stor läslust. Flickornas medelvärde på indexet är 0,26 medan pojkarnas medelvärde är -0,47. Både flickor och pojkar har i Sverige ett lägre medelvärde på indexet för läslust än flickor och pojkar i OECD i stort. De svenska flickornas medelvärde 0,26 ska jämföras med medelvärdet för flickor i hela OECD på 0,31 och de svenska pojkarnas medelvärde på -0,47 ska jämföras med pojkars medelvärde i OECD som helhet på -0,31. Vid en jämförelse mellan flickor och pojkars värden på läslustindexet i PISA 2000 och 2009 kan noteras att medelvärdena sjunkit för bägge grupperna. För flickorna har värdet sjunkit från 0,28 till 0,26. Detta är inte en signifikant förändring. Förändring i pojkarnas läslust är däremot signifikant med en nedgång från -0,32 år 2000 till -0,47 år 2009.

Den som läser gärna läser enligt resultaten från PISA bättre än den som inte så gärna läser. Utifrån detta är det värt att notera att det bland de svenska eleverna har skett en minskning av läslusten bland pojkarna. Som kunde konstateras ovan har också en större försämring av läsningen kunnat konstateras bland pojkarna än bland flickorna.

Läsvanor

Eleverna ombads i elevenkäten att besvara frågor om sina läsvanor på fritiden. En fråga berörde hur mycket tid som de använde till att läsa för nöjes skull på sin fritid. Tabell 4 visar hur stor andel av eleverna som angett att de läser för nöjes skull på sin fritid.

Tabell 4. Andel elever (procent) som anger att de läser för nöjes skull på sin fritid 2000 och 2009

	2000	2009
Alla elever	64	63
Flickor	73	75
Pojkar	55	51

Källa: Skolverket 2001, 2010.

2009 angav 63 procent av de svenska eleverna att de överhuvudtaget använde någon tid till att läsa för nöjes skull. Bland dessa elever finns de som läste mindre än 30 minuter per dag till de som läste mer än två timmar per dag.

De återstående 37 procenten av eleverna angav att de inte alls läste för nöjes skull. Andel elever som angav att de läste för nöjes skull var ungefär lika stor i Sverige som i OECD som helhet. År 2000 angav 64 procent av de svenska eleverna att de läste för nöjes skull. Minskningen mellan 2000 och 2009 är inte statistiskt signifikant. Inom OECD som helhet fanns dock en signifikant minskning av andelen elever som läser för nöjes skull från 69 procent till 64 procent.

Att läsa för nöjes skull är betydligt vanligare bland flickor än pojkar. Bland de svenska flickorna angav 75 procent att de läste för nöjes skull på sin fritid 2009, medan motsvarande andel bland pojkarna var 51 procent. Jämfört med år 2000 är andelen flickor som läser för nöjes skull något högre 2009. En ökning har skett från 73 procent 2000 till 75 procent år 2009. Denna ökning är dock inte statistiskt signifikant. Bland pojkarna har en minskning skett av andelen som läser för nöjes skull 2009 jämfört med 2000. År 2000 var andelen bland pojkarna 55 procent och 2009 var den 51 procent. Minskningen bland pojkarna är statistiskt signifikant. Inom OECD som helhet kan liknande trender iakttas.

Eleverna fick också frågor om hur ofta de läser tidskrifter/veckotidningar, serietidningar, skönlitteratur, facklitteratur och dagstidningar. I tabell 5 visas hur stor andel av de svenska eleverna som angett att de läser olika typer av läsmaterial flera gånger i månaden eller flera gånger i veckan 2000 och 2009.

Tabell 5. Andel (procent) svenska elever som läser olika typer av läsmaterial flera gånger i månaden eller flera gånger i veckan

Typ av läsmaterial	2000			2009			Förändr. 2000-2009*		
	Alla elever	Flickor	Pojkar	Alla elever	Flickor	Pojkar	Alla elever	Flickor	Pojkar
Tidskr./veckot.	68	75	61	58	67	50	-10	-8	-11
Serietidningar	36	25	46	22	16	29	-14	-9	-17
Skönlitteratur	34	45	22	32	45	20	-2	0	-2
Facklitteratur	13	11	14	10	11	9	-3	1	-5
Dagstidningar	83	82	83	72	72	71	-11	-10	-12

* Förändring som är angiven i fet stil är statistiskt signifikant.

Källa: Skolverket 2001, 2010.

Oftast läses dagstidningar. Bland de svenska eleverna angav 72 procent 2009 att de läste dagstidningar flera gånger i månaden eller flera gånger i veckan. Minst lästes facklitteratur. Bland eleverna angav 10 procent att de läste facklitteratur flera gånger i månaden eller flera gånger i veckan. Skönlitteratur lästes av 32 procent av eleverna flera gånger i månaden eller flera gånger i veckan. Tidskrifter/veckotidningar, skönlitteratur och dagstidningar lästes ofta av en högre andel av de svenska eleverna än av elever i OECD som helhet. Tydligast är skillnaden i läsning av dagstidningar där 59 procent av eleverna i OECD som helhet anger att de läser dagstidningar ofta jämfört med 72 procent av de svenska eleverna. En något större andel av de svenska eleverna läser skönlit-

teratur än eleverna i OECD som helhet, men skillnaden är liten. Facklitteratur tycks läsas i större omfattning av elever i OECD än av svenska elever. I OECD angav 18 procent att de läste facktidningar flera gånger i månaden eller flera gånger i veckan jämfört med 10 procent bland de svenska eleverna.

Flickor och pojkars läsmaterial skiljer sig åt på flera punkter. En större andel flickor än pojkar läser tidskrifter/veckotidningar, 67 procent jämfört med 50 procent. Likaså läser flickorna oftare skönlitteratur än pojkarna, 45 procent jämfört med 20 procent. Pojkar däremot läser oftare serietidningar än flickor, 29 procent jämfört med 16 procent. Skillnaderna vad det gäller läsning av facklitteratur och dagstidningar är liten mellan flickor och pojkar.

Andelen elever som ofta läser olika typer av läsmaterial har minskat mellan 2000 och 2009 för samtliga läsmaterial som eleverna tillfrågades om. Minskningen är signifikant vad det gäller tidskrifter/veckotidningar, serietidningar, facklitteratur och dagstidningar. Andelen som ofta läser skönlitteratur har också minskat, men denna minskning är inte statistiskt signifikant. Inom OECD som helhet har en signifikant minskning ägt rum mellan 2000 och 2009 av andelen elever som ofta läser olika läsmaterial för samtliga läsmaterial som eleverna tillfrågades om.

Om vi tittar på flickor och pojkar i Sverige för sig kan konstateras att andelen som ofta läser tidskrifter/veckotidningar, serietidningar och dagstidningar har signifikant minskat mellan 2000 och 2009 bland både pojkar och flickor. Andelen som ofta läser facklitteratur har minskat signifikant bland pojkar, men inte bland flickor. Andelen som ofta läser skönlitteratur har varken minskat signifikant bland flickor eller bland pojkar. Bland flickor är det i stort sett en lika stor andel (45 procent) som läser skönlitteratur ofta 2000 som 2009.

Elever som anger att de läser för nöjes skull på sin fritid har högre medelvärden på PISA:s lästest än de som inte läser för nöjes skull på sin fritid. De förra har medelvärdet 525 och de senare medelvärdet 455. Skillnaden mellan de som läser för nöjes skull på sin fritid och de som inte gör det är signifikant. Om man jämför de elever som anger att de läser olika typer av läsmaterial med dem som anger att de inte alls läser sådant läsmaterial har genomgående de som läser en typ av läsmaterial högre medelvärden på PISA:s lästest än de som inte alls läser denna typ av material. Skillnaderna mellan de som anger att de läser olika material och de som inte alls läser sådant material är genomgående statistiskt signifikant.

Den som läser mycket läser alltså enligt resultaten ifrån PISA i regel bättre än den som i mindre utsträckning läser. Utifrån detta är det värt att notera att det bland de svenska eleverna har skett en minskning av andelen pojkar som läser för nöjes skull på sin fritid. Denna minskning har skett samtidigt som läsningen bland pojkarna har försämrats mer än bland flickorna.

Ovan har elevers läsning av olika läsmaterial som förekommer på papper diskuterats. Under de senaste 20 åren har förändringar skett av läsvanorna i

samhället. En stor andel av de 15-åriga eleverna läser mycket på nätet. Eleverna fick i PISA 2009 ett antal frågor om hur ofta de var involverade i ett antal aktiviteter som utfördes på dator. Svaren visade att 71 procent av eleverna surfade nästan varje dag. Lika ofta angav 70 procent att de chattade, 37 procent använde e-post, 27 procent laddade ner musik från nätet, 27 procent spelade online-spel, 24 procent spelade spel för en spelare, 19 procent publicerade och underhöll en egen webbplats eller blogg samt 11 procent deltog i forum online. Flera av dessa datorrelaterade aktiviteter utförs oftare av eleverna än pappersrelaterad läsning. Elevernas läsaktiviteter på nätet kan föras samman i ett index för läsaktiviteter på nätet och elevernas användning av olika läsmaterial kan föras samman i ett index för varierat läsmaterial. När andelen förklarad varians jämförs mellan dessa två index kan konstateras att indexet för läsaktivitet på nätet förklarar 1,2 procent av variansen i läsning och indexet för varierat läsmaterial förklarar 13,5 procent av variansen. Indexet för läsaktiviteter på nätet förklarar alltså en betydligt mindre del av variansen mellan elevernas läsprestationer på PISA:s lästest än indexet för varierat läsmaterial. Vi kan alltså konstatera att läsning på nätet inte verkar bidra särskilt mycket till läsning på papper jämfört med läsning av vanligt läsmaterial. En följdfråga är då hur läsning på nätet påverkar det som vi kan kalla för digital läsning, dvs. läsning på nätet av webbsidor.

Digital läsning

Som en del av PISA-undersökningen 2009 gavs intresserade länder möjlighet att också genomföra ett digitalt lästest. Totalt deltog 16 OECD-länder, däribland Sverige, och ytterligare tre länder som inte är OECD-medlemmar. Bland de svenska elever som deltog i PISA:s huvudundersökning 2009 valdes slumpmässigt 1 921 elever från 179 skolor ut att göra ett digitalt lästest. Dessa elever hade ett högre medelvärde på det digitala lästestet än det som gjordes på papper. Deras resultat var också högre än OECD:s medelvärde på det digitala lästestet. De svenska elevernas läsförmåga förefaller alltså vara bättre digitalt än traditionellt på papper. Att så är fallet är kanske inte så märkligt eftersom fler elever oftare läser på nätet än på papper.

Ytterligare ett intressant resultat från det digitala lästestet var att skillnaden mellan flickors och pojkars medelvärde var mindre på detta test än på det traditionella lästestet på papper. På det traditionella lästestet var skillnaden 46 poäng, medan skillnaden på det digitala lästestet var 26 poäng. Tabell 6 visar andelen flickor och pojkar på de olika nivåerna på det traditionella lästestet och det digitala lästestet.

Andelen pojkar bland de svaga läsarna, de på nivå 1 och lägre, var på det digitala lästestet 17 procent jämfört med 24 procent på det traditionella lästes-

Tabell 6. Andel elever (procent) på olika nivåer enligt PISA:s lässkala uppdelat på traditionell läsning och digital läsning 2009

Nivå	Traditionell läsning		Digital läsning	
	Flickor	Pojkar	Flickor	Pojkar
Nivå 5 och högre*	12	6	10	7
Nivå 4	25	16	28	21
Nivå 3	32	28	33	32
Nivå 2	21	26	20	22
Nivå 1 och lägre*	10	24	9	17

* Eleverna indelades i sju nivåer på det traditionella lästestet (1b – 6) och enbart fem nivåer på det digitala lästestet. För att kunna jämföra resultaten redovisas eleverna på nivå 5 och 6 tillsammans i resultatet för det traditionella lästestet liksom nivåerna 1a, nivå 1b och elever under nivå 1b.

Källa: Skolverket 2010, 2011.

tet. Bland flickorna var andelen svaga läsare på det digitala lästestet 9 procent jämfört med 10 procent på det traditionella lästestet. En del av förklaringen till att de svenska eleverna presterar bättre på det digitala lästestet än på det traditionella är alltså att pojkarna läser bättre digitalt än traditionellt.

Ovan kunde vi konstatera att läsning på nätet inte tycks bidra särskilt mycket till läsning på papper. Genom frågorna till eleverna om deras datoranvändning kunde tre olika index konstrueras; ett för datoranvändning hemma för nöjes skull, ett för datoranvändning hemma för skolarbete samt ett för datoranvändning i skolan. När omfattningen av elevernas datoranvändning jämförs med deras resultat på det digitala lästestet finns ett liknande mönster för alla tre indexen. De bästa resultaten på det digitala lästestet har de måttliga datoranvändarna. När det gäller datoranvändning i skolan är det till och med så att de mest frekventa datoranvändarna har lägre medelvärde på det digitala lästestet än de minst frekventa datoranvändarna.

Mönstret att de måttliga datoranvändarna presterar bäst på det digitala lästestet består också när man delar upp eleverna på flickor och pojkar och efter socioekonomisk bakgrund. Dessa resultat bör dock ses i ljuset av att skillnaderna i datoranvändning mellan eleverna inte är särskilt stora. Omfattningen av hur mycket de måttliga datoranvändarna använder datorer skiljer sig inte så mycket ifrån de frekventa datoranvändarna. När det gäller skolan är det antagligen också så att svaga läsare oftare än andra får använda datorer. Därtill kommer att måttet på datoranvändning omfattar en rad olika aktiviteter på dator som kan behöva differentieras mer för att se relationen mellan olika typer av läsning på nätet och digital läsning.

Korrelationen mellan traditionell läsning och digital läsning är hög. I Sverige är den 0,87 och bland samtliga deltagande OECD-länder 0,83. Den som är en duktig traditionell läsare är alltså också nästan alltid en duktig digital läsare.

Slutsatser

Vilka slutsatser kan då dras av PISA-undersökningarna? Det är uppenbart att de svenska elevernas läsning försämrats under 2000-talet. PISA-undersökningen visar detta, men också andra undersökningar så som Progress in International Reading Literacy Study (PIRLS) (Skolverket, 2003, 2007a) och Skolverkets egna utvärderingar 1992, 1995 (Skolverket 1996) och 2003 (Skolverket 2004a, 2004b, 2005). I PISA kan vi se både en procentuell minskning av de duktiga läsarna och framförallt en procentuell ökning av de svaga läsarna. Bland de svaga läsarna har andelen pojkar ökat.

PISA-undersökningarna kan inte ge några entydiga svar på frågan om vad som orsakat denna förändring av elevernas läsförmåga. Det är rimligt att anta att flera olika faktorer samverkar. Vi vet att läslust, läsvanor och läsförmåga hänger samman. Resultaten från PISA-undersökningarna visar att pojkarnas läslust har minskat och att andelen pojkar som läser läsmaterial på papper för nöjes skull också har minskat. Läsning av samtliga läsmaterial på papper, med undantag av skönlitteratur, har minskat bland de svenska eleverna. Pojkars läsning har minskat mer än flickors. Olika aktiviteter på dator görs mer frekvent av många ungdomar än läsning av traditionella media. Dessa förändringar i läslust och läsvanor har med stor sannolikhet bidragit till att försämra elevernas läsförmåga. Ökad datoranvändning tycks inte bidra till att förbättra läsningen, varken den traditionella eller den digitala. Insatser för att öka elevers intresse för läsning och den tid de använder till att läsa kan vara av stor betydelse för att förbättra läsförmågan.

Ytterligare en utvecklingslinje som är värd att notera är den försämrade likvärdigheten i den svenska skolan som PISA-undersökningarna visar. Skillnaden mellan hög- och lågpresterande elever har ökat mellan 2000 och 2009. Samtidigt har också skillnaderna mellan skolor ökat och den socioekonomiska bakgrunden har fått större betydelse för att förklara skillnader mellan elever. De svenska elevernas läsfärdigheter var alltså bättre när skolan var mer likvärdig. Likaså kan noteras att bland de länder i PISA som har de bästa läsresultaten är också likvärdigheten högre än i den svenska skolan. Det finns alltså all anledning att se ett samband mellan likvärdighet och goda resultat. När elever med olika skolresultat skiljs åt har de svaga eleverna inga elever med bättre skolresultat att jämföra sig med. Om de svaga läsarnas läsning förbättras betyder det att både likvärdigheten och resultaten i den svenska skolan förbättras.

Slutligen finns möjligen också ett samband mellan försämrad läsning och förändrade arbetsformer i skolan. Detta samband kan inte bekräftas av PISA som saknar mer utförliga data om vad som händer i klassrummen. Enligt kunskapsöversikter (Skolverket 2007b, 2009,) har olika former av individualiserat arbete ökat i skolan. Detta betyder att större ansvar ges till eleverna för att själva lära genom eget arbete. Sådant arbete genomförs ofta av eleverna utan särskilt mycket undervisning om hur uppgifter kan lösas. En översikt av olika

studier (Skolverket 2009) visar att sådant arbete ofta innebär att skillnader mellan elever ökar och svaga elever blir än mer efter de andra eftersom de inte får tillräckligt stöd. Den ökande andelen svaga läsare och de större skillnaderna mellan elever skulle till viss del kunna vara ett resultat av dessa arbetssätt.

För att förbättra elevers läsning krävs utifrån detta insatser för att öka läslust och tid för läsning bland elever, öka likvärdigheten inom den svenska skolan samt se över hur de arbetsformer som används i skolans läsundervisning kan utvecklas.

Referenser

- Fredriksson, U., M. Rasmusson & M. Sundgren (2012). "Weak Readers in the Nordic Countries: Gender, Immigrant Background, Socioeconomic Background, Enjoyment of Reading and School Related Factors" i Egelund (red.) *Northern Lights on PISA IV*. Köpenhamn: Nordiska Ministerrådet.
- OECD (2001). *Knowledge and Skills for Life: First Results from PISA 2000*. Paris: OECD.
- OECD (2004). *Learning for Tomorrow's World: First Results from PISA 2003*. Paris: OECD.
- OECD (2007). *PISA 2006: Science Competencies for Tomorrow's World*. Paris: OECD.
- OECD (2009). *PISA 2009: Reading Framework*. Paris: OECD.
- OECD (2010a). *PISA 2009 Results: What Students Know and Can Do: Student performance in Reading, Mathematics and Science*. Vol. I. Paris: OECD.
- OECD (2010b). *PISA 2009 Results: Overcoming Social Background: Equity in Learning Opportunities and Outcomes*. Vol. II. Paris: OECD.
- OECD (2010c). *PISA 2009 Results: Learning to Learn*. Vol. III. Paris: OECD.
- Skolverket (1996). *Bilden av skolan*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2001). *PISA 2000: Svenska femtonåringars läsförmåga och kunnande i matematik och naturvetenskap i ett internationellt perspektiv*. Skolverkets rapport 209. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2003). *Barns läskompetens i Sverige och världen: PIRLS 2001*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2004a). *Nationella utvärderingen av grundskolan 2003: Sammanfattande huvudrapport*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2004b). *Nationella utvärderingen av grundskolan 2003: Huvudrapport – svenska/svenska som andraspråk, engelska, matematik och undersökningen i årskurs 5*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2005). *Nationella utvärderingen av grundskolan 2003: Svenska och svenska som andraspråk årskurs 9*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2007a). *PIRLS 2006: Läsförmågan hos elever i årskurs 4*. Skolverkets rapport 305. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2007b). *Vad händer med läsningen? En kunskapsöversikt om läsundervisningen i Sverige 1995 – 2007*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2009). *Vad påverkar resultaten i svensk grundskola: Kunskapsöversikt om betydelsen av olika faktorer*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2010). *Rustad att möta framtiden? PISA 2009 om 15-åringars läsförståelse och kunskaper i matematik och naturvetenskap*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2011). *Eleverna och nätet: PISA 2009 om 15-åringars förmåga att söka, läsa och värdera digital information*. Stockholm: Skolverket.

Förändringar i läsvanor och läsförmåga bland 9- till 10-åringar

Resultat från internationella studier

Monica Rosén

Förmågan att kunna läsa och att tillägna sig text är en av de allra viktigaste förmågor som barn har att erövra under de tidiga skolåren. Den är grunden för lärande i alla ämnen, den kan användas för rekreation och för personlig utveckling. Det handlar om att utrusta barn med möjligheter att delta fullt ut i olika sammanhang i den lokala uppväxtmiljön och i det omgivande samhället. Det informations- och kunskapsintensiva samhälle som vi nu lever i ställer stora krav på god läsförmåga. Den som inte kan eller har svårt med läsningen löper hög risk att fara illa. Att kunna läsa med god förståelse kan därför anses vara en mänsklig rättighet, lika mycket som det är en individuell och samhällselig nödvändighet.

Mot den bakgrunden fokuseras i detta kapitel 9- till 10-åringars förändringar i läsnivå utifrån resultat från och analyser av Sveriges deltagande i internationella läsundersökningar. Syftet är att beskriva och diskutera förändringar i läsnivå över tid, samt återge resultat från analyser av möjliga orsakssamband med fokus på betydelsen av ett ökat datoranvändande på fritiden. Kapitlet börjar med en översiktlig beskrivning av svenska 9- till 10-åringars resultat i olika läsundersökningar. Därefter följer ett avsnitt som visar hur förändringarna i läsnivå ser ut över tid när resultat från alla läsundersökningar lagts på en gemensam lässkala. I detta avsnitt redovisas också förekomsten av förändringar i relaterade faktorer, såsom attityder till läsning och självbild som läsare. I den tredje delen redovisas analyser av samband mellan läsprestationer och ökad datoranvändning hemma utifrån en hypotes om förändrade läsvanor. Kapitlet avslutas med en kort sammanfattning av huvudresultat och slutsatser tillsammans med kommentarer.

Läsresultat i internationella tvärsnittsundersökningar

För Sveriges räkning finns relativt god information om 9- till 10-åringars läsförmåga, läsintresse, läsvanor och attityder till läsning genom de internationella

studier av läsning och läsförmåga – eller "reading literacy" – som Sverige deltagit i alltsedan 1960-talet och som genomförts i regi av The International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA).¹ Sedan IEA bildades har 9- till 10-åriga barns läsförmåga undersökts vid fyra tidpunkter: 1971, 1991, 2001 och 2006. Sedan 2001 genomför IEA regelmässigt internationella läsundersökningar av denna åldersgrupp vart femte år.

Från läsförståelse till studier av "reading literacy"

De läsprov som ingår i IEA:s läsundersökningar har alla varit ämnade att mäta elevers läsförståelse. Den första studien 1971 kallades därför The Reading Comprehension Study. Sedan dess har själva studierna av läsförståelse vidareutvecklats till att inte bara omfatta mått på läsförståelse. I IEA:s läsundersökningar från 1991 och framåt används begreppet "reading literacy", som är ett vidare begrepp, både som en markör av vad läsning handlar om och för att markera att studierna omfattar fler aspekter av läsning än läsförståelse.

Reading literacy lanserades som begrepp år 1991 och innefattar både förmågan att reflektera över det lästa och ett verktyg att använda för att uppnå individuella och samhälleliga mål. Läsproven i studien är dock fortsatt utformade för att ge ett mått på elevers läsförståelse. IEA har preciserat definitionen av reading literacy i ramverket för Progress in International Reading Literacy Study (PIRLS) som sedan 2001 är namnet på IEA:s regelbundet återkommande läsundersökning bland 10-åringar. Den lyder som följer:

Reading Literacy is the ability to understand and use those written language forms required by society and/or valued by the individual. Young readers can construct meaning from a variety of texts. They read to learn, to participate in communities of readers, and for enjoyment. (Campbell m.fl. 2001, s. 3)

Detta synsätt återspeglas i åtskilliga teorier där *reading literacy* förstås som en konstruktiv och interaktiv process. Läsaren antas enligt denna definition aktivt konstruera mening, känna till effektiva lässtrategier och kunna reflektera över en text. Vidare har läsare en positiv inställning till läsning och läser både för avkoppling och för att tillägna sig information. Mening skapas i interaktionen mellan läsaren och texten. Läsaren för med sig en arsenal av färdigheter, kognitiva och metakognitiva strategier och bakgrundskunskap. Texten å sin sida innehåller vissa språkliga och strukturella element och fokuserar på ett bestämt

1. IEA är en internationell forskningssammanslutning som bildades i slutet på 1950-talet med syfte att utveckla och genomföra studier av utbildningsresultat för internationell jämförelse. I dag beskriver IEA sig som ett oberoende, internationellt kooperativ av nationella forskningsinstitutioner och statliga forskningsfinansiärer. IEA bedriver omfattande jämförande studier av utbildningsresultat och andra aspekter av utbildning, med avsikt att nå fördjupad förståelse om effekter av utbildningspolitik och utbildningspraxis både inom och mellan utbildningssystem (se <http://www.iea.nl>).

ämne. Sammanhanget i lässituationen främjar engagemang och motivation att läsa och ställer ofta speciella krav på läsaren.

Någon riktigt bra svensk översättning finns inte för begreppet *reading literacy*; läskunnighet, läsförmåga, läsfärdighet, läskompetens och läsning är alla exempel på benämningar som använts i de svenska rapporterna, alla med reservation för att det är ett vidare begrepp som egentligen avses.

I begreppet *reading literacy* innefattas inte bara läsförmåga, utan även attityder till läsning, läsintresse, läsvanor och självbild som läsare. Samtliga aspekter faller under skolans ansvar även om de också påverkas av hemmiljön och andra sammanhang utanför skolan. Läsningens fundamentala ställning i skolan och i samhället har också medfört ett allt ökande intresse hos skolsystemen att mäta, jämföra och utvärdera skolprestationer i läsning, inte minst med fokus på jämställdhets- och likvärdighetsfrågor.

IEA har valt att pröva elevers läsförståelse vid den tidpunkt då de allra flesta barn knäckt den alfabetiska koden, dvs. då de kan läsa och har börjat använda sin läsförmåga för att lära och för nöjes skull. Det ger, menar man, en god bild av hur väl skolan förser sina elever med förutsättningar för fortsatt lärande, bildning och deltagande i samhället.

Läsprövsresultat från internationella tvärsnittsstudier

Samtliga läsundersökningar som IEA genomför är tvärsnittsundersökningar. Det har inneburit att nya läsprov utvecklats i stort sett inför varje ny undersökning. De svenska resultaten för elever i årskurs 3 och/eller årskurs 4 har i samtliga studier varit goda i internationell jämförelse, vilket gjort att det svenska skolsystemet länge setts som ett föredöme världen över. Här följer en mycket kortfattad resumé av de svenska resultaten på landsnivå vid de olika undersökningsåren 1971, 1991, 2001 och 2006.

1971 genomfördes den första läsundersökningen, The IEA Reading Comprehension study (Thorndike 1973; Husén & Hansson 1975). Den omfattade förutom 10-åringar också 14-åringar och 18-åringar. Av 14 deltagande länder uppvisade Sverige det bästa läsresultatet då 10-åringarnas prestationer jämfördes. Resultaten rönt stor internationell uppmärksamhet då man förundrades över att så goda resultat kunde nås trots att barnen inte börjat skolan förrän vid 7 års ålder. Skillnaderna mellan pojkars och flickors resultat var överlag små i den första läsundersökningen.

Tjugo år senare, år 1991, genomfördes den andra läsundersökningen, The IEA Reading Literacy Study (Elley 1994; Taube 1995). Studien omfattade elever i årskurs 3 och årskurs 8. De svenska årskurs 3-elevernans genomsnittliga nivå på läsprovet var det tredje bästa bland 27 deltagande länder. I Sverige och flera länder noterades att flickor hade högre resultat än pojkar.

År 2001 genomfördes två läsundersökningar parallellt. Den ena undersökningen var PIRLS, den nya studie som IEA utformat för att regelbundet återkomma vart femte år (Mullis m.fl. 2003; Rosén, Myrberg & Gustafsson 2005; Skolverket 2003). Med lanseringen av PIRLS utökades samtidigt syftet med att ge deltagande länder goda mått på 9- till 10-åringars läsförståelse som också skulle vara jämförbara över tid, både inom och mellan länder/skolsystem. Sverige deltog i PIRLS 2001 med riksrepresentativa urval i både årskurs 3 och årskurs 4. Den högsta genomsnittliga läsförståelsenivån bland 34 deltagande skolsystem hade de svenska eleverna i årskurs 4. De var också äldst, en följd av att den obligatoriska skolan börjar vid 6 års ålder i de flesta länderna. På tjugonde plats uppifrån placerade sig medelpoängen för Sveriges årskurs 3, vilket var på samma nivå som medelpoängen från Grekland, Slovakien och Island, och cirka 40 poäng lägre än den för svenska årskurs 4. Sverige tillhörde den grupp länder som rapporterat störst könsskillnad i läsprovsresultat.

Den andra undersökning som genomfördes samtidigt var en upprepning av 1991 års läsundersökning för 9- till 10-åringar, The IEA's repeat in nine countries of the 1991 Reading Literacy Study in 2001 (Martin m.fl. 2003; Gustafsson & Rosén 2005). De länder som deltagit tidigare och som också anmält sig till PIRLS 2001, erbjöds på detta sätt möjligheten att få jämförbara läsprestationsmått för den gångna 10-årsperioden. Det var 9 länder som deltog i den 10-åriga trendstudien, däribland Sverige. I denna studie var Sverige det enda land som med minus 15 poäng uppvisade en signifikant nedgång i resultatnivå jämfört med 1991, även om trenden i USA också pekade åt det negativa hållet.

År 2006 genomfördes den andra PIRLS-undersökningen där Sverige deltog tillsammans med ett 40-tal länder, denna gång endast med elever i årskurs 4 (Skolverket 2007). Resultaten visade att läsnivån för de svenska barnen fortfarande låg förhållandevis högt i internationell jämförelse, det var 6 länder som hade högre resultat än Sverige, och ytterligare 6 länder som låg på samma nivå som de svenska resultaten. I jämförelse med 2001 års prestationer hade dock resultatet för de svenska eleverna sjunkit med cirka 13 poäng. I båda trendrapporterna noterades att det framförallt var andelen mycket goda läsare som blivit mindre.

År 2011 genomfördes den tredje och senaste undersökningen, PIRLS 2011, från vilken resultaten ännu inte är publicerade. I december 2012 släpps de första rapporterna.

Tolkning av resultaten

Med den första trendundersökningens resultat från 2001, som visade sämre resultat 2001 än 1991, började bilden av de svenska läsresultaten förändras. När sedan 2006 års resultat visade på en försämring för årskurs 4, förbyttes intresset för Sverige som föregångsland till frågor om vad som kunde ha or-

sakat nedgången. Skolverket (2008) har med professor Caroline Libergs hjälp undersökt hur PIRLS 2006 förhåller sig till den svenska läroplanen och funnit att studien ligger väl i linje med läroplanens sätt att se på läsning och läsförståelse. Likartade slutsatser har även dragits för de tidigare studierna (Rosén m.fl. 2005; Taube 1995).

I IEA:s rapportering av resultaten från studierna ingår inte några analyser av möjliga förklaringar till skillnader eller förändringar. En central idé för IEA har istället varit att släppa data fria för fortsatt forskning så snart den första rapporteringen av deskriptiva resultat är gjord. I det följande kommer resultat från två forskningsprojekt som haft som syfte att bättre förstå resultaten i läsundersökningarna att presenteras. Ett har handlat om att skapa en trendskala som sträcker sig över en längre tid, i syfte att bättre förstå och tolka de sjunkande resultaten som rapporterats på senare tid. Ett annat har handlat om att undersöka orsaker till förändring rent empiriskt.

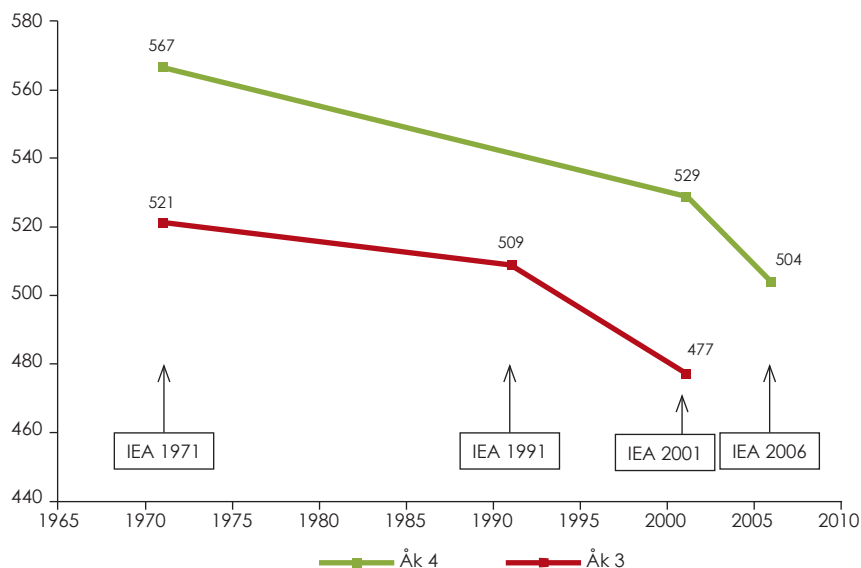
Studier av läsnivåns förändringar över tid

Det är först med PIRLS som jämförelsemöjligheter byggts in i undersökningsdesignen redan från början. Hälften av texterna från varje undersökningsomgång låter man ingå i nästa undersökning. Därmed har man skapat bryggor mellan läsproven. Med hjälp av en speciell statistisk teknik, som förmår rangordna de olika testuppgifterna med avseende på svårighetsgrad, räknas sedan resultaten om och överförs till en gemensam skala (Martin m.fl. 2003).

Samma teknik har använts för att skapa en gemensam skala för alla läsprov som använts i IEA:s läsundersökningar. I Sverige har man vid varje ny läsundersökning sett till att det finns bryggor mellan de nya läsproven och de som erbjudits i tidigare undersökningar. Därför ingick det läsprov från 1971 i både 1991 års undersökning och i upprepningen 2001. Mellan RL 2001 och PIRLS 2001 finns också bryggor säkerställda i form av överlappande läsprov. Under antagande om att dessa olika läsprov i huvudsak mäter en generell och gemensam läsförståelsedimension har det i två sekundäranalysprojekt utförts analyser med syftet att åstadkomma en gemensam skala för resultaten i de olika studierna.²

Här nedan återges resultatet för svenska elever i årskurs 3 och årskurs 4 på den gemensamma lässkala som sträcker sig från 1971 till 2006.

2. Inom ramen för det av Vetenskapsrådet finansierade SALS-projektet (Studier av läsfärdigheten i Sverige) påbörjades arbetet med att skapa jämförbara mått mellan 1971 och 1991 (Rosén 2006). Dessa länkningsanalyser fortsatte sedan inom det av Riksbankens Jubileumsfond finansierade FIL-projektet (Förändringar i läskompetens) där elevernas provresultat från alla hittills rapporterade IEA-studier i läsning länkats samman (Rosén 2011).

Diagram 1. Förändringar i läsförståelse i åk 3 och åk 4, trendskala

Källa: Rosén 2011; Rosén & Strietholt 2010.

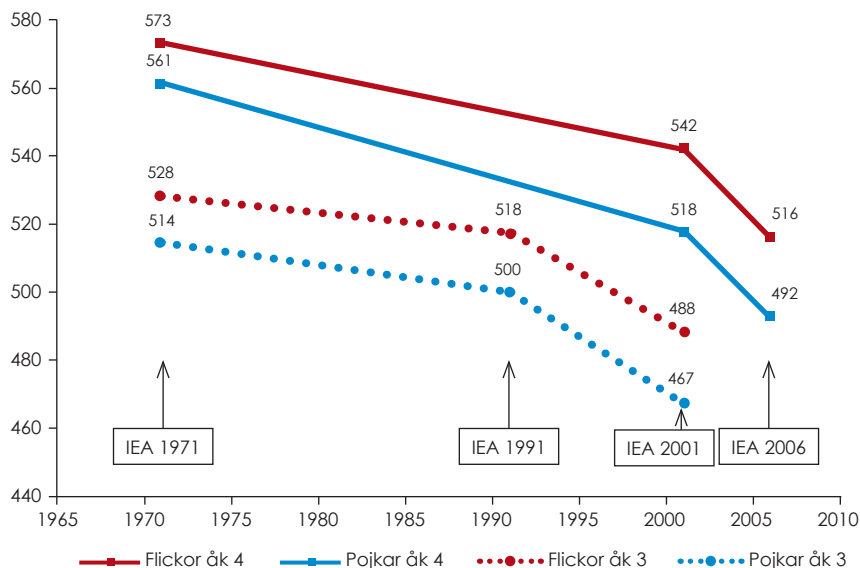
De trendlinjer som åskådliggörs i diagram 1 ovan visar läsförståelsens förändringar över tid på samma skala. Det ska dock framhållas att resultatet vid första mätpunkten 1971 är behäftat med större osäkerhet än skattningarna vid senare tidpunkter. Det beror på att 1971 års undersökning baserades på åldersurval. I Sverige hämtades ett riksrepresentativt urval av 10-åringar från två årskurser, årskurs 3 och årskurs 4. Alla senare studier har varit baserade på årskursurval, i dessa ingick alla barn i de klasser som urvalen omfattade oavsett ålder.

På grund av denna mätosäkerhet bör den nedgång som kan ses mellan 1971 och 1991, minus 10 poäng, tolkas med stor försiktighet. Tendensen är dock negativ. Säkrare är skattningen av den nedgång som syns mellan 1991 och 2001 på minus 32 poäng. Den negativa trenden fortsätter därefter mellan 2001 och 2006, då resultaten sjunker med ytterligare minus 25 poäng. Det ger en total nedgång på cirka 52 poäng sedan 1991, den första nedgången oräknad. Är det mycket eller lite? Ett sätt att bedöma det är att se på skillnaden mellan årskurs 3 och årskurs 4 år 2001 då båda årskurserna deltog med riksrepresentativa urval och erbjöds samma läspröv. Medelpoängen i årskurs 4 var 529 och 477 i årskurs 3. Skillnaden, 52 poäng mellan de båda årskurserna, kan sålunda ses som ett mått på hur mycket ett skolor i genomsnitt bidrar med när det gäller läsning. I det ljuset ter sig nedgången sedan 1991 som tämligen stor.

Det ska i detta sammanhang påpekas att den gemensamma lässkalan i ovanstående analys skiljer sig från lässkalorna i de internationella rapporterna, i det att skillnaderna i antal poäng är större här. Resultaten är dock helt över-

ensstämmande, de ligger bara på en annan skala. I nästa diagram visas hur trenden ser ut för flickor och pojkar.

Diagram 2. Förändringar i läsförståelse för flickor och pojkar i åk 3 och åk 4, trendskala

Källa: Rosén, 2011; Rosén & Strietholt, 2010.

Trenden för flickor respektive pojkar ser enligt diagram 2 tämligen likartad ut. Pojkar ser ut att ha tappat aningen mer än flickor mellan 1971 och 2001, medan nedgången är lika stor mellan 2001 och 2006. Könsskillnaden var minst år 1971, 14 poängs skillnad bland 10-åringarna i årskurs 3 och 12 poäng bland 10-åringarna i årskurs 4, båda till flickors fördel. Vid de senare mätningarna har skillnaden i medelpoäng ökat till runt 20 poäng.

I tolkningen av små skillnader och små förändringar om ett fåtal poäng skall man veta att varje skattning omges av en viss osäkerhet, vilket gör det svårt att ge dem någon innebörd så länge stöd från ytterligare analyser saknas.

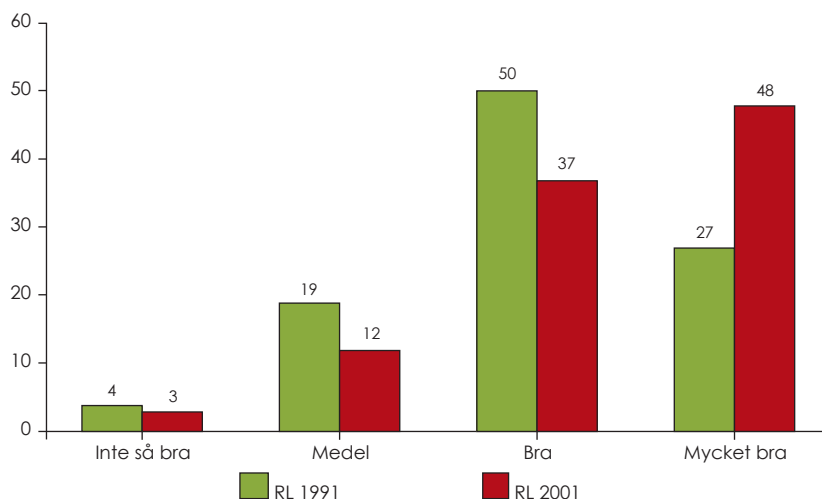
Självbild som läsare

Från introduktionen av begreppet *reading literacy* i IEA:s läsundersökningar från 1991 och framåt, har det i elevenkäten ingått ett batteri av frågor som tar sikte på elevers attityder till läsning och bilden av sig själv som läsare. Tidigare forskning har kunnat fastslå att båda dessa faktorer, självbild som läsare och attityder till läsning, är betydelsefulla för barns läsutveckling samtidigt som de också är sprungna ur den läsutveckling eleverna redan genomgått (Adams 1990;

Stanovich 1986, 2000; Snow m.fl. 1998; Taube 2007; Lundberg 2010). I 1991 års RL-undersökning visade sig lässjälvbilden vara den faktor som starkast hängde samman med elevernas läsförmåga (Taube 1995). Det är därför intressant att se hur elevernas inställning till den egna läsförmågan har förändrats över tid.

I RL 1991 och RL 2001 besvarade eleverna i årskurs 3 frågan "hur bra är du i läsning?" med svarsalternativen "inte särskilt bra", "medel", "bra" och "mycket bra".

Diagram 3. Åk 3-elevers självskattning av läsförmåga 1991 och 2001 (procent)

Källa: Gustafsson & Rosén 2005.

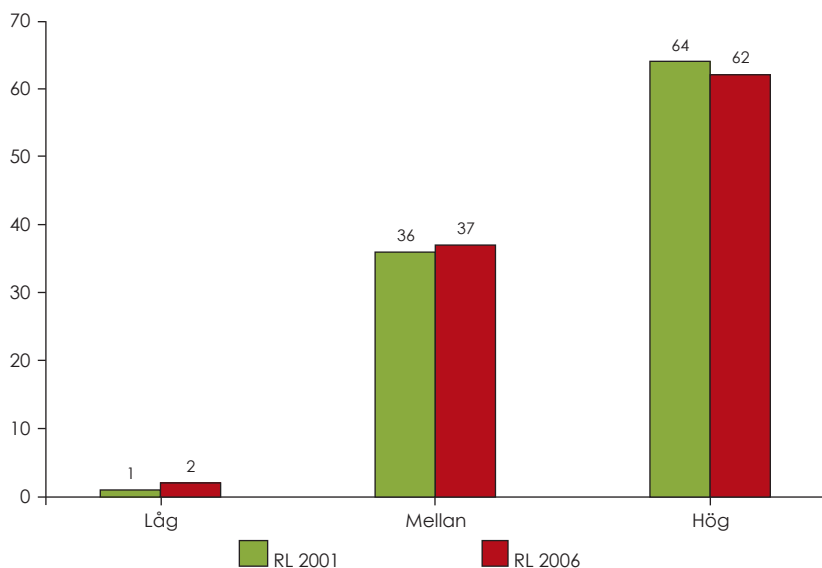
Från 1991 till 2001 kan man bland elever i årskurs 3 se en kraftig ökning av svaret "mycket bra" och en minskning av svaren "medel" och "bra". Nästan hälften av eleverna tyckte att de läser mycket bra år 2001, medan ungefär var fjärde elev gav detta svar år 1991. Elevernas bedömning av den egna läsförmågan var alltså betydligt mer positiv år 2001 än år 1991. Det framgår att förändringen i positiv riktning var större för flickor än för pojkar, liksom den var större för elever som inte talar svenska hemma än för elever som talar svenska hemma (Gustafsson & Rosén 2009).

I PIRLS 2001 för årskurs 4 har antalet frågor om självbild som läsare utökats till tre. Från dessa har ett index skapats som sedan delats in i hög, mellan och låg. I diagram 4 nedan visas hur procentandelarna för respektive kategori har förändrats. Sambandet med läsprestationer är väl dokumenterat, den grupp som har en positiv lässjälvbild har ett högre genomsnitt på läsproven (Taube 2011).

Både 2001 och 2006 har en mycket stor andel elever angivit att de ser sig själva som goda läsare. Någon förändring mellan dessa tidpunkter går inte att

urskilja. Värt att notera är att bland svenska elever var det ytterligt få som ansåg sig ha en låg självbild i läsning. Detta är positivt. En hög tilltro till sig själv som läsare utgör en god och viktig grund för den fortsatta läsutvecklingen.

Diagram 4. Självbild som läsare i åk 4, index av tre frågor (procent)

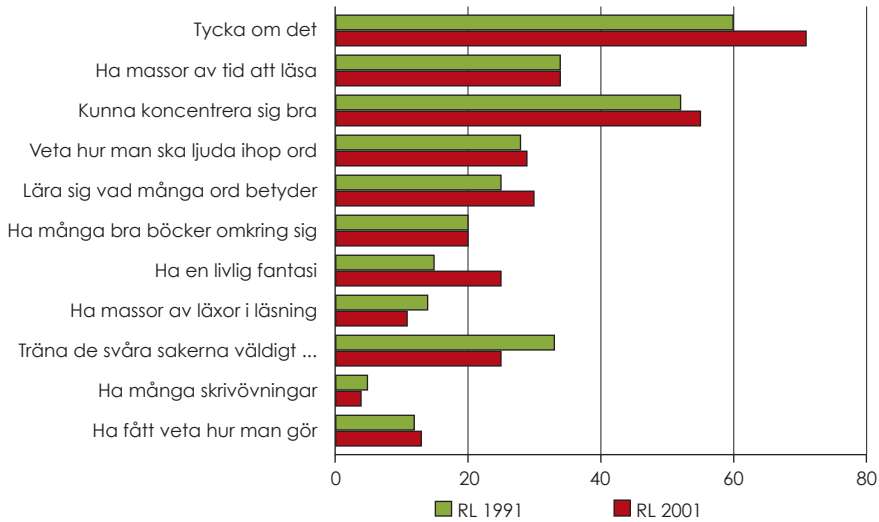
Källa: Mullis m.fl. 2007.

Attityder till läsning

När det gäller attityder till läsning var elevfrågorna i RL-undersökningen mer inriktade på frekvensen av olika läsaktiviteter och på elevernas uppfattning om hur man blir en god läsare. I diagram 5 visas hur elever i årskurs 3 svarat på den senare frågan 1991 och 2001. Eleverna fick välja mellan 11 olika svarsalternativ och ombads markera de tre viktigaste sätten.

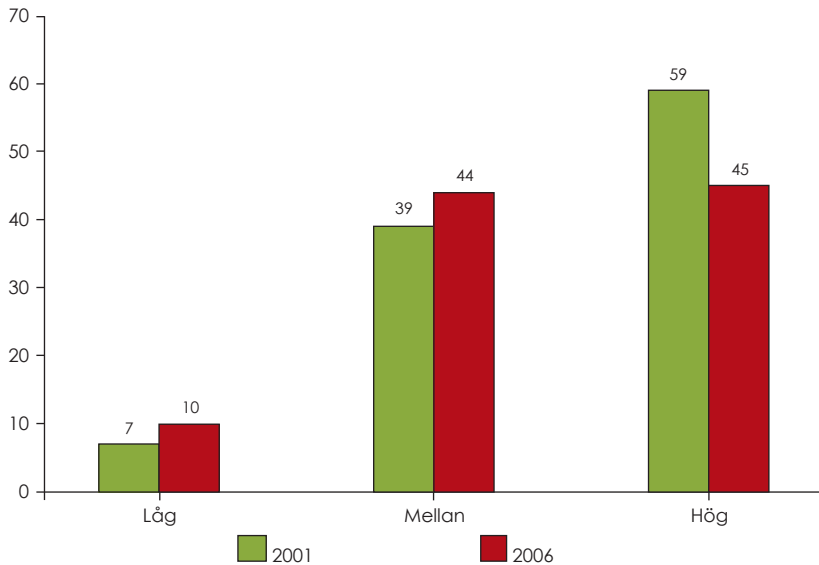
Att känna till vad som krävs för att bli en god läsare kan förstås vara till hjälp på samma sätt som träningsråd är när man vill förbättra sin förmåga i andra avseenden. Det är inte bara en åsiktsfråga, utan en kunskapsfråga. Samtidigt har svaren på dessa frågor ansetts spegla synen på läsundervisning i respektive land (Elley 1994). I den ökning som framkommer avseende alternativen "tycka om det" och "kunna koncentrera sig bra" anas en relation till Lpo-94 där nyfikenhet och lust att lära samt förmåga till självständigt arbete starkt betonas (Gustafsson & Rosén 2005).

I PIRLS:s elevenkät för årskurs 4 finns en uppsättning om fem frågor som mer direkt handlar om elevernas känslomässiga inställning till läsning. Från dessa har man skapat ett attitydindex som säger något om i vilken uträkning

Diagram 5. Hur ska man göra för att bli bra i läsning? Elevers svar i åk 3 (procent)

Källa: Gustafsson & Rosén 2005.

elever upplever läsglädje. Sambandet med läsprestationer är påtagligt, gruppen som angivit en hög grad av läsglädje presterar i genomsnitt bättre än de som angivit en mellanhög nivå.

Diagram 6. Attityder till läsning i åk 4, index av fem frågor (procent)

Källa: Mullis m.fl. 2007; Skolverket 2007.

Av diagram 6 kan man se en tydlig förändring mellan 2001 och 2006, där andelen elever som angivit hög grad av läsglädje har blivit betydligt mindre 2006. I Sverige råder ingen brist på god och populär barnlitteratur, och de allra flesta har tillgång till både folk- och skolbibliotek. Möjligtvis har antalet böcker hemma minskat som en följd av nya digitala format och förändrade läsvanor i föräldragenerationen. En rimligare förklaring till nedgången är att den är relaterad till nedgången i läsförståelse och till förändrade läsvanor.

I nästa avsnitt redovisas resultat från en studie där förklaringar till nedgången i läsnivå undersöks utifrån en hypotes om förändrade läsvanor. Analysen har fokuserats på hur den ökade datoranvändningen på fritiden påverkar barns läsprestationer i skolan.

Vad betyder datoranvändning för läsprestationer i skolan?

Datorer är ett medium som successivt blivit alltmer förekommande i var mans hem. Det har också konstaterats att mer och mer av den fritid som barn och unga har till sitt förfogande används till aktiviteter framför datorn (Carlsson 2010). Den dominerande föreställningen är att datoriseringens utbredning i huvudsak är av godo, då den erbjuder nya arbetsredskap och nya vägar till lärande och kontakter. Internet och den rikedom på information som där finns tillgänglig för var och en med tillgång till dator, har potential att minska såväl geografiska avstånd som kunskapsklyftor. De nya kommunikationsvägarna medför inte bara nya möjligheter att kommunicera, interagera och påverka utan också nya vägar för marknadsföring, konsumtion och handel. När det gäller läsning och läsförståelse erbjuder den digitala världen nya modaliteter, där hypertexter kan varvas med bilder och animationer i interaktiva miljöer. Datorer och internet har helt enkelt en sådan potential att eventuella negativa konsekvenser lätt kommer i skymundan. Samtidigt kan sägas att med internet och all den information och interaktion som finns där, blir läsförståelse och källkritiska kunskaper av än mer central betydelse.

När det gäller barns datorvanor har de mest kritiska rösterna handlat om spel, spelvanor, film och bildmaterial och deras möjliga påverkan på såväl hälsa och beteende som privatekonomi (Ungdomsstyrelsen 2006). Baksidan av sociala medier, med nya former för mobbning samt spridning av falsk information och fejkade bilder har också diskuterats (Datainspektionen 2009). När det gäller relationen mellan skolresultat och fritidsvanor i allmänhet och datorvanor i synnerhet är studierna förhållandevis få, om man undantar de internationella kunskapsmätningarna i vars rapporter man kan notera positiva samband mellan olika slags fritidsaktiviteter och resultat på kunskapsproven. Frågan om kausalitet, dvs. i vilken utsträckning elevers resultat i skolan påverkas av aktiviteter på fritiden, har inte studerats i någon större utsträckning. Den oväntat negativa

kunskapsutvecklingen i skolans kärnämnen har dock medfört att frågan om fritidsvanornas betydelse blivit aktuell, inte minst i ljuset av de förändringar i mediavanor som noterats under de senaste 15 åren.

Tidigare forskning om effekter av datorvanor på barns kunskaper

En tydlig förändring utanför skolan är att allt fler barn spenderar allt mer tid på olika slags datoraktiviteter. Det finns indikationer i tidigare forskning på att datorer har effekt på vissa kunskaper och färdigheter, och samband i båda riktningarna har rapporterats.

Barber (2006) använder data från Trends in International Mathematics and Science Study 1999 (TIMSS) och PIRLS 2001 och redovisar ett positivt samband mellan datortillgång och elevprestationer i såväl läsning som matematik och naturorientering på landsnivå, ett samband som kvarstår även efter det att hänsyn tagits till inkomst per capita. Han menar att rika länders utbildningsförsprång beror på bättre tillgång till datorer i dessa länder.

Fuchs och Wößmann (2009) utnyttjar data från OECD:s PISA-studie 2000 och finner i analysens första steg ett positivt samband mellan datortillgång hemma och elevprestationer i läsning och matematik, men detta samband försvinner då elevernas hembakgrund kontrollerades i efterföljande steg. När dessutom kontroller gjordes för skillnader i skolresurser och institutionella faktorer, blev sambandet mellan datortillgång hemma och elevprestationer starkt negativt. Den slutsats som dras är att datorer hemma distraherar elever och hindrar effektivt lärande.

Tillgången till forskning som genom sin design och analys har kraft att dra några slutsatser om förhållandet mellan datoranvändning och läsförmåga är dock mycket begränsad. Det beror främst på att läsförmåga är en komplex variabel som bestäms av många faktorer, varav en kan vara datoranvändning. Samtidigt bestäms också datoranvändning av många olika faktorer varav en del också påverkar läsförmågan. I den mån sådana gemensamma samband förekommer skymmer dessa det "verkliga" sambandet. På individnivå är hembakgrund och kön exempel på faktorer som ofta påverkar både den variabel som ska förklaras, t.ex. läsförmågan, och dess förklaringsvariabler, t.ex. datoranvändning.

Studier av kausala samband ställer särskilda krav på såväl data som analys teknik. Om, och i så fall hur, det ökade datoranvändandet påverkar 9- till 10-åriga skolbarns läsförmåga är hittills inte särskilt undersökt. På grund av att de internationella studierna sedan 90-talet är designade för att fånga förändringar över tid, både inom och mellan länder, och det faktum att många länder deltar, finns det emellertid nu data av god kvalitet, som i kombination med senare tids metodverktyg kan utnyttjas för sådana undersökningar. Här nedan återges resultat från en studie av Gustafsson och Rosén (2009), om datoranvändningens betydelse för 9- till 10-åringars läsprestationer i skolan. Studien genomfördes

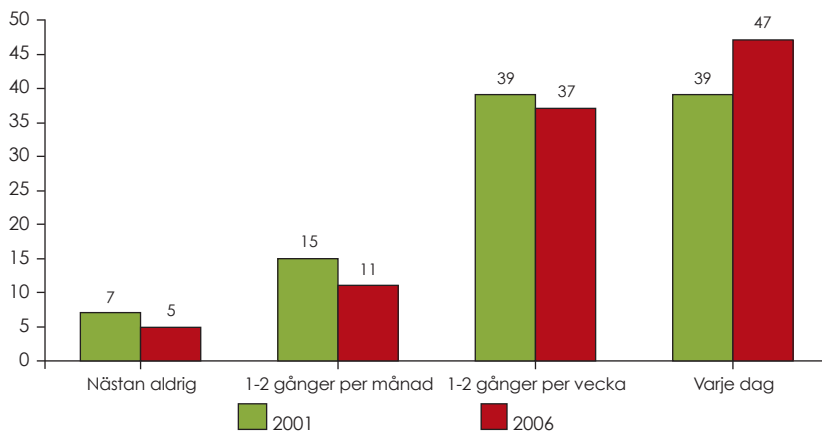
inom ramen för ett forskningsprojekt finansierat av Riksbankens jubileumsfond, med det övergripande syftet att studera läskompetensens förändring över tid (Rosén 2011).

Datortillgång och datoranvändning

Då 1991 års internationella läsundersökning genomfördes fanns det i Sverige och världen mycket få elever i 9- till 10-årsåldern som hade tillgång till dator i hemmet. Det var vid denna tidpunkt överhuvudtaget inte särskilt vanligt med datorer i hemmiljön, och utvecklingen och utbyggnaden av internet hade knappt påbörjats. År 2001, då den första PIRLS-undersökningen genomfördes, kan man se att det i flera länder är många barn som rapporterat att de både har tillgång till och använder sig av dator hemma, men variationen mellan länder är mycket stor. Sverige tillhör i detta avseende ett av de mest datoriserade länderna (SCB 2011). År 2001 hade cirka 80 procent av alla i befolkningen i åldern 16-64 år tillgång till en dator i hemmet. Motsvarande andel var ett år tidigare cirka 76 procent (SCB 2002). Sedan dess har antalet personer med tillgång till dator och internet i hemmet fortsatt att öka och skillnaderna mellan könen är mycket små. År 2004 hade 84 procent av svenskarna tillgång till dator i hemmet. År 2011 har andelen ökat till 94 procent och så gott som alla som har en dator i hemmet har också internet. Man kan dock notera stora sociala skillnader i hur datorer och internet används, både vad gäller omfattning och innehåll.

I stapeldiagrammet nedan (diagram 7) visas 9- till 10-åringars datoranvändning hemma 2001 och 2006. Med utgångspunkt i situationen 1991, då i stort sett inga barn i dessa åldrar hade tillgång till dator hemma, har ökningen varit närmast lavinartad. Den dagliga fritidsanvändningen av datorer har ökat från

Diagram 7. Datoranvändning hemma bland elever i åk 4 (procent)

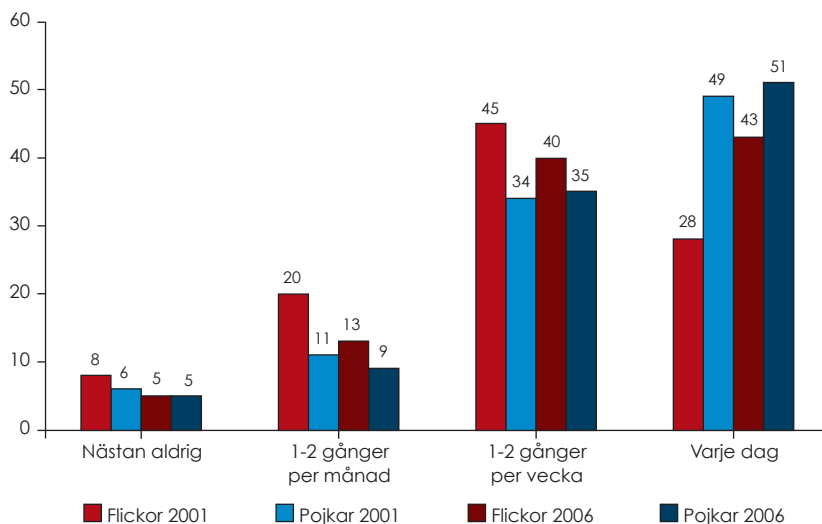
Källa: IEA 2003 b (PIRLS 2001); IEA 2008 (PIRLS 2006).

0 till 40 procent på 10 år, och 2006 rapporterar nästan 50 procent av barnen att de använder datorer hemma dagligen. Man kan också se att gruppen som sällan eller aldrig använder dator hemma var liten redan 2001 och att den fortsatt krympa därefter.

Datorer och datorbruk var först något som företrädesvis attraherade pojkar mer än flickor, vilket nog till stor del förklaras av förväntanseffekter. Marknaden var till en början tämligen ensidigt inriktad på den manliga delen av befolkningen. Detta mönster är dock under förändring, och minskande könsskillnader kan noteras vad gäller tillgänglighet och datortid. Dessa förändringar har sannolikt med nya och framväxande användningsområden att göra, där nya former för digitalt socialt umgänge, kommunikation, handel och konsumtion utformas för och drar till sig nya grupper. Likaså medför de nya digitala formaten för ljud, bild och text att alltfler väljer att lyssna på musik, se på tv och film samt ta till sig nyheter och annan information med datorns hjälp. Bytet av media för vissa vanliga intresseområden är förstås med och påverkar datoranvändningsstatistiken, medan själva fritidsintresset, dvs. musik, film, tv-tittande och nyhetsläsande, i sig inte behöver ha förändrats.

I nästa diagram redovisas hur flickor respektive pojkar rapporterat sin datoranvändning hemma. Av staplarna kan man utläsa att könsskillnaden i kategorin "varje dag" var ganska stor år 2001, ett förhållande som har förändrats 2006, och man kan vidare notera minskade könsskillnader i alla kategorier.

Diagram 8. Flickors och pojkars datoranvändning hemma, elever i åk 4 (procent)

Källa: IEA 2003 b (PIRLS 2001); IEA 2008 (PIRLS 2006).

Analysen visar att det finns ett svagt positivt samband mellan datoranvändning hemma och resultaten på läsprovet, men detta samband försvinner när man kontrollerar för föräldrars utbildningsbakgrund. Det innebär att barn från utbildningsstarka hemmiljöer i större utsträckning har tillgång till dator hemma än barn från mindre utbildningsstarka hem.

En fråga som har undersökts (Gustafsson & Rosén 2009) handlar om huruvida förändringen – nedgången i läsprestationer – kan ha något att göra med den ökade datoranvändningen hemma. I analysen används data från IEA:s läsundersökningar från 1991 och framåt, dvs. från RL 1991, RL 2001, PIRLS 2001 och PIRLS 2006.

Samband mellan datoranvändning och läsprestationer

Det finns i huvudsak tre olika teoribildningar som bidrar med argument till varför det skulle finnas ett kausalt samband mellan läsprestationer och datoranvändning (Gustafsson & Rosén 2009):

1. *Innehållsteorier* (content theories) menar att effekten är en funktion av innehållet i datoraktiviteten (eller andra media). Effekten kan därför vara antingen positiv eller negativ beroende på innehåll (jfr dataspel och pedagogiska inlärningsprogram).
2. *Förskjutningsteorier* (displacement theories) menar att tid är en begränsad resurs, och om datortid får ersätta tid för läsning, alltså lästräningstid, så får det en negativ effekt på läsförståelseutvecklingen.
3. *Aktiveringsteorier* (activation theories) menar att datorer och andra medier som grundar sig på passivt mottagande av information är negativa för den kognitiva utvecklingen, medan interaktiva och kognitivt utmanande aktiviteter kan vara positiva.

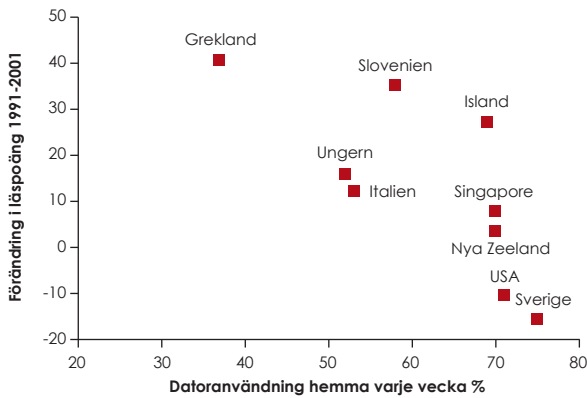
Att dra slutsatser om orsak och verkan från samband mellan olika variabler i tvärsnittsstudier låter sig inte lätt göras. Det beror bl.a. på att dessa samband ofta är komplexa, i den meningen att det är så många variabler som samvarierar – kanske också variabler som det inte finns information om – vilket gör det svårt att fastställa både vilka faktorer som påverkar vad och hur mycket. Därtill kommer problemet med selektionseffekter, dvs. att det är vissa grupper av elever som har tillgång till och använder datorer.

Ett sätt att kontrollera för både selektionseffekter och icke observerade variabler är att slå ihop/aggregera elevdata till landsnivå och använda länder som fall, i en longitudinell design där de variabler som har samband med läsprestationer, men som inte förändrats över tid, automatiskt konstanthålls. Genom att i nästa steg relatera skillnader i beroendevariabeln, dvs. läsprestationsskillnader mellan två tidpunkter, till skillnader i den oberoende variabeln, dvs. förändringar i frekvens av datoranvändning hemma, över länder mellan 1991 och 2001 och

mellan 2001 och 2006, får man ett sambandsmått som är fritt från selektionseffekter och inflytanden från korrelerande variabler på inomlandsnivå, och som inte har med själva förändringen i läsnivå att göra.

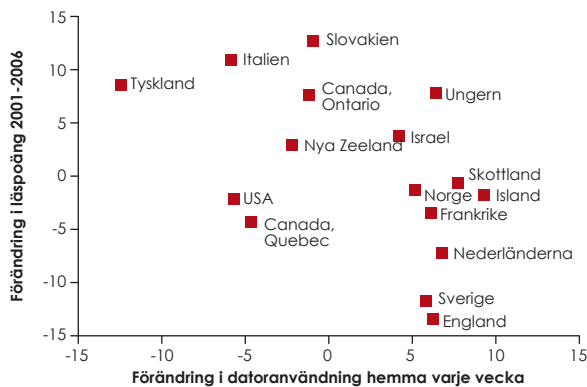
I båda fallen återfinns ett starkt negativt samband mellan förändringar i läsprestationer och ett ökat datoranvändande hemma (Gustafsson & Rosén 2009). I diagram 9 och 10 nedan visas dessa negativa samband på landsnivå grafiskt; man kan med blotta ögat se en tydlig negativ trend i hur länderna placerat sig på förändringsskalan i läsprestationer (y-axeln) i förhållande till förändringar i datoranvändning.

Diagram 9. Samband på landsnivå mellan datoranvändning hemma och förändringar i läsprestationer 1991-2001

Källa: Gustafsson & Rosén 2009.

Diagram 10. Samband mellan förändring i datoranvändning hemma och förändring i läsprestationer mellan 2001 och 2006

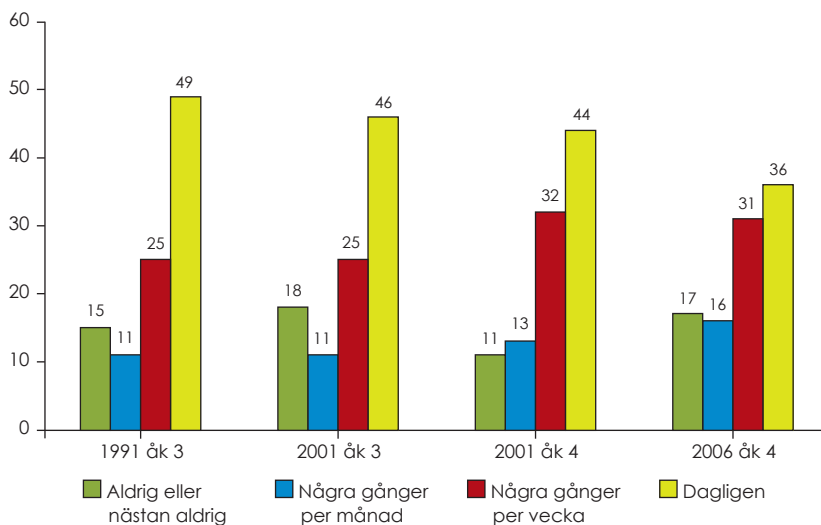
Källa: Gustafsson & Rosén 2009.

Mellan 1991 och 2001 ökade datoranvändningen hemma i olika omfattning bland de länder som deltog i 2001 års internationella upprepningsstudie av 1991 års RL-studie. I diagram 9 kan man tydligt se att i de länder där datoranvändningen ökat mest, har också läsprovresultaten försämrats mest. I diagram 10 ingår fler länder (endast OECD-länder), och ett likartat mönster går att urskilja för perioden 2001 till 2006. Den negativa korrelationen mellan datoranvändning hemma och förändring i läsprestation ligger i båda fallen i samma storleksordning, drygt $-.60$.

Samband mellan nöjesläsning, bibliotekslån och läsprestationer

För att kunna fastställa den mest rimliga förklaringen till de funna sambanden undersöktes relationen mellan förändringar i läsprestationer och förändringar i andra läsrelaterade aktiviteter, såsom frekvens av läsning för nöjes skull och frekvens av boklån. I diagrammen 11, 12 och 13 nedan visas hur förändringen sett ut i Sverige för dessa två variabler.

Diagram 11. Frekvens nöjesläsning på fritiden bland elever i åk 3 och åk 4 (procent)

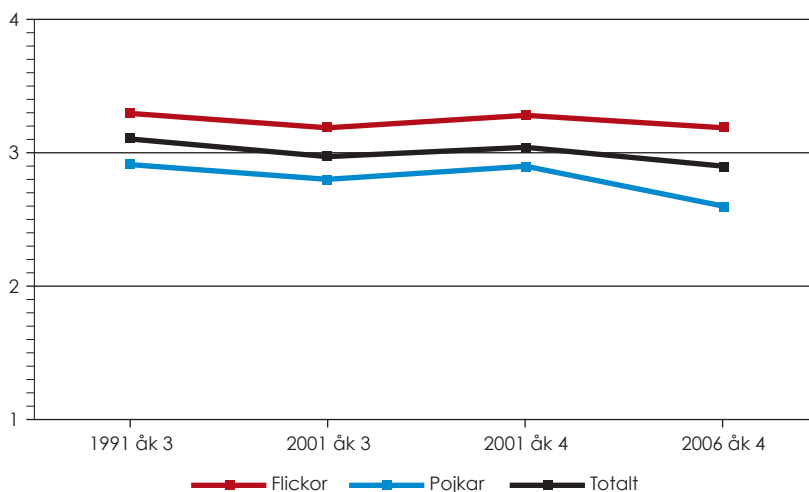

Källa: IEA 1995, 2003 a, 2003 b, 2008 (RL 1991; RL 2001; PIRLS 2001; PIRLS 2006); Gustafsson & Rosén, 2005; http://www.skolverket.se/statistik_och_analys/internationella_studier.

Hur ofta barn i årskurs 3 och årskurs 4 svarat att de läser på fritiden för nöjes skull visas i staplarna i figuren ovan. Där syns att andelen dagligläsare i både årskurs 3 och 4 minskat kraftigt sedan 1991, från cirka 50 procent till cirka 35 procent 2006. Vidare kan man notera att andelen sällanläsare ökat något, framförallt mellan 2001 och 2006.

I nästa diagram har genomsnittet för respektive mätpunkt räknats ut på en skala mellan 1 och 4, där 1 motsvarar aldrig/nästan aldrig, och 4 motsvarar dagligen. Linjerna i figuren visar förändringen totalt sett, samt för pojkar och flickor. Av bilden framgår att flickor i genomsnitt nöjesläser mer än pojkar, samtidigt som trenden för båda grupperna är nedåtgående.

Diagram 12. Medelvärdesförändringar i frekvens nöjesläsning på fritiden bland flickor och pojkar i åk 3 och åk 4

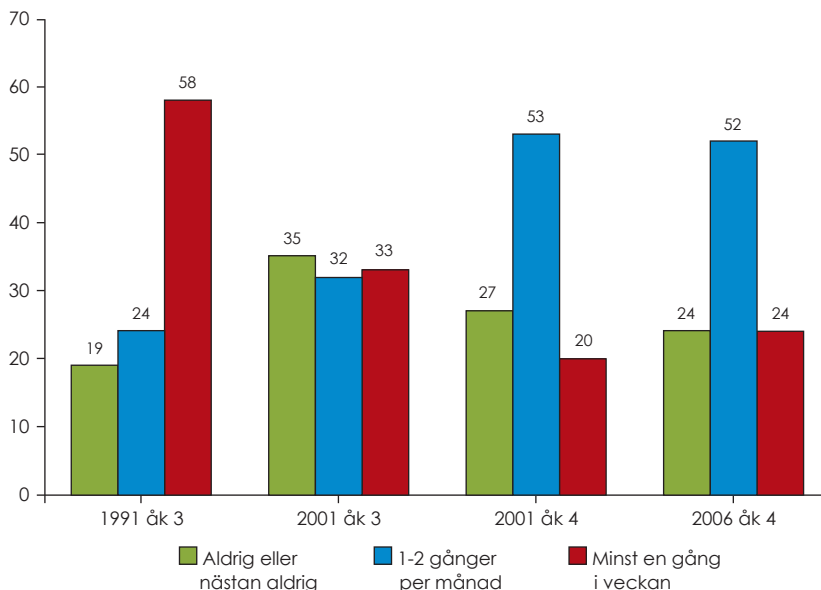

Källa: IEA 1995, 2003 a, 2003 b, 2008 (RL 1991; RL 2001; PIRLS 2001; PIRLS 2006).

Den andra indikatorn på förändrade läsvanor som undersöktes var elevernas svar på frågan om hur ofta de lånat böcker på biblioteket (Gustafsson & Rosén 2005). I diagram 13 nedan visas hur eleverna svarat vid de olika tidpunkterna.

Staplarna nedan anger elevernas svar på frågan om hur ofta de lånar böcker på bibliotek eller skolbibliotek. För perioden 1991 till 2001 syns en kraftig nedgång, medan svarsfördelningen för perioden 2001 till 2006 inte ser ut att ha förändrats särskilt mycket. Svarsfördelningen 2006 kan dock vara påverkad av att både frågeformuleringen och antalet svarskategorier ändrats mellan studierna.

Den högsta svarskategorin, minst 1 gång per vecka, har varit densamma vid alla observationstillfällena, medan det i 2006 års undersökning fanns fler svarsalternativ med lägre frekvensenheter (som här slagits samman). I 2001 års studie löd frågan "Hur ofta lånar du böcker från biblioteket eller skolbiblioteket *för att du tycker det är kul*"; ingen av de andra studierna hade med "för att du tycker det är kul" i frågan. Genom att slå ihop svarsalternativ till bredare kategorier förbättras jämförbarheten över tid, men det går inte att utesluta att dessa förändringar i instrumenten kan ha påverkat elevernas svarsmönster med otydlighet i trendmått som följd.

Diagram 13. Hur ofta lånar elever i åk 3 och åk 4 böcker på bibliotek? (procent)

Anm.: Enkätfrågan om bibliotekslån är inte identiskt formulerad i de olika studierna.

Källa: IEA 1995, 2003 a, 2003 b, 2008 (RL 1991; RL 2001; PIRLS 2001; PIRLS 2006); Gustafsson & Rosén, 2005; http://www.skolverket.se/statistik_och_analys/internationella_studier.

I de internationella rapporterna från dessa läsundersökningar kan man notera varierande förändringar i boklån och fritidsläsning över tid: det kan ha ökat, minskat eller inte förändrat sig alls. Med samma teknik som för datorvanorna, dvs. att använda skillnaden mellan de olika tidpunkterna 1991–2001 respektive 2001–2006 som förklaringsvariabler i sambandsanalyser med skillnader i läsförståelsenivåer på landsnivå, kan man (Gustafsson & Rosén 2009) se att:

- En ökad frekvens boklån var positivt relaterat till förändringar i läsprestationer. Det innebär att i länder där boklånen ökade förbättrades resultaten på läsproven.
- Ett ökat användande av datorer hemma var negativt relaterat till frekvens boklån. Det innebär att i länder där datoranvändandet hemma ökade minskade frekvensen boklån.
- En ökad frekvens av fritidsläsning för nöjes skull var positivt relaterat till förändringar i läsprestationer. Det innebär att i länder där fritidsläsandet ökat har läsprestationerna förbättrats.
- Ett ökat datoranvändande hemma var negativt relaterat till frekvens fritidsläsning för nöjes skull. Det innebär att i länder där datoranvändandet hemma ökat mest har fritidsläsandet för nöjes skull minskat.

Dessa mönster stödjer en förskjutningsteoretisk förklaring för det negativa sambandet mellan frekvens datoranvändning hemma och läsprestationer. Det innebär att det negativa sambandet mellan läsförståelse och datoranvändning hemma kan förklaras av att datortid har tagit tid från nöjesläsandet på fritiden, och den positiva effekt som nöjesläsandet har på läsförståelsen har därmed gått förlorad. Enligt studien har inte datoranvändningen i sig någon direkt inverkan på läsförståelsenivån i årkurs 3 och 4, däremot har datoranvändningen påverkat barnens läsvanor på ett sätt som i sin tur påverkat läsförståelsenivån negativt. Förändringarna i de svenska läsvanorna på fritiden stämmer väl överens med denna analys och dess slutsatser. Svenska elever i årskurs 3 och 4 har sedan mitten av 90-talet minskat sin frekvens fritidsläsande, minskat sin frekvens boklån och ökat sin frekvens datoranvändning hemma, och detta har haft en negativ inverkan på läsförståelsenivån.

Sammanfattande slutsatser och kommentarer

I detta kapitel har resultat från svenska 9- till 10-åringars deltagande i internationella läsundersökningar under en period av 35 år beskrivits. I varje undersökning har man kunnat konstatera att den allmänna läsförståelsenivån är god i internationell jämförelse. Flickor uppvisar bättre resultat än pojkar vid samtliga läsundersökningar, några betydande förändringar i skillnadens storlek har inte konstaterats sedan 1991. 1970 var däremot skillnaderna mindre.

På senare tid har bilden av svenska barns läsförståelsenivå delvis modifierats, som en följd av att de internationella studierna sedan början av 2000-talet rapporterar förändringar över tid. IEA:s första trendrapport visar att de svenska resultaten för årskurs 3 sjunkit i jämförelse med den egna nivån tio år tidigare. En likartad negativ trend har rapporterats för årskurs 4, när 2006 års resultat jämförts med resultaten 2001. En närmare granskning har visat att det framförallt är andelen mycket goda läsare som har minskat.

I senare forskning, där samtliga läsprovsresultat från de olika läsundersökningarna länkats samman till en och samma poängskala, erbjuds bättre möjligheter att jämföra och värdera resultaten över både tid och årskurser. På en gemensam lässkala som sträcker sig över 35 år kan följande förändringar iakttas: från 1971 till 1991 syns en viss nedgång, men eftersom resultaten 1970 är behäftade med större mätosäkerhet än de senare studierna, kan någon slutsats om verklig nedgång inte dras. Däremot sjönk resultaten under perioden 1991 till 2001 med 32 poäng, och mellan 2001 och 2006 med ytterligare 25 poäng. Det ger en total nedgång om 52 poäng. Denna nedgång är precis lika stor som skillnaden mellan årskurs 3 och årskurs 4 på samma skala vid samma undersökningstillfälle år 2001. Detta referensvärde talar för att nedgången är stor.

- Sedan 1990-talet syns i Sverige sjunkande läsnivåer bland 9- till 10-åringar. Den totala nedgången fram till 2006 är betydande.

En tänkbar förklaring som undersökts handlar om ett ökat datoranvändande på fritiden. Då datoranvändande liksom läsning är förenat med många andra faktorer, har en analys av sambandet mellan förändringar i datoranvändning och förändringar i läsesultat istället undersökts på landsnivå. Resultaten visar att det finns ett negativt samband mellan ökad datoranvändning på fritiden och förändringar i läsesultat. Länder där stora andelar barn rapporterat att de använder dator hemma flera gånger i veckan har en sämre eller negativ resultatutveckling när det gäller läsprestationer, jämfört med de länder där barnen inte rapporterat ett så utbrett datoranvändande på fritiden. I länder där datoranvändningen ökat mest har nöjesläsningen på fritiden minskat liksom boklånefrekvensen på bibliotek. I Sverige syns en minskning i båda dessa avseenden. Dessa mönster tyder på att det inte är datorerna i sig som har en menlig inverkan på läsnivån, utan att det sannolikt handlar om en omfördelning av tid, där mer tid läggs på datorer och mindre på läsning.

- Nedgången i läsprestationer bland 9- till 10-åringar i Sverige kan till stor del förklaras av förändrade läsvanor med minskat nöjesläsande och mindre intresse för läsning som en följd av ett ökat datoranvändande på fritiden.

Det negativa sambandet mellan ökat datoranvändande och sjunkande läsprovresultat skall inte uppfattas som en naturödvändighet. Ett ökat datoranvändande behöver inte leda till nedgångar i läsnivå. Analysen visar att det finns länder, t.ex. Island, där läsprestationerna inte försämrats trots ett ökat datoranvändande. En medvetenhet om vikten av att läsa och ett intresse för böcker och läsning har på Island kanske vårdats av såväl skola som hem, med bibehållna läsesultat som följd. Det är också möjligt att man på Island fostrat läsande på datorer eller läsplattor på ett annat sätt än vi har gjort här i Sverige. Den digitala framtiden bjuder oändliga möjligheter vad gäller spridandet av litteratur och andra former av det skrivna ordet. Med allt bättre applikationer för just läsning, kan datorer och läsplattor av olika slag kanske locka till läsaktiviteter på liknande sätt som böcker har gjort och fortfarande gör. Nya former och tillämpningar är dock inte tillräckligt, utan därtill krävs inskolning, förebilder och ett aktivt underhåll av såväl läsvanor som läsintresse.

Referenser

- Adams, Marilyn. J. (1990). *Beginning to Read: Thinking and Learning about Print*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Barber, Nigel. (2006). "Is the Effect of National Wealth on Academic Achievement Mediated by Mass Media and Computers?". *Cross-Cultural Research*, 40(2).
- Campbell, Jay. R., Dana. L. Kelly, Ina. V. S. Mullis, Michael. O. Martin & Marian Sainsbury (2001).

- Framework and Specifications for PIRLS Assessment 2001*. Chestnut Hill, MA: Boston College.
- Carlsson, Ulla (red.) (2010). *Barn och unga i den digitala mediekulturen*. Göteborg: Nordicom, Göteborgs universitet.
- Datainspektionen (2009). *Ungdomar och integritet 2009*. Stockholm: Datainspektionen.
- Fuchs, Thomas., & Ludger Wöeßmann (2004). *Computers and student learning: Bivariate and Multivariate Evidence on the Availability and Use of Computers at Home and at School*. Ifo, Institute for Economic Research at the University of Munich.
- Gustafsson, Jan-Eric & Monica Rosén (2005). *Förändringar i läskompetens 1991–2001: En jämförelse övertid och länder*. IPD-rapporter, nr 2005:15. Göteborg: Göteborgs Universitet, Institutionen för pedagogik och didaktik.
- Gustafsson, Jan-Eric & Monica Rosén (2009). "Computer Availability at Home and Reading Achievement". Paper presenterat vid 13th biennial conference for Research on Learning and Instruction i Amsterdam, Nederländerna, augusti 25–29, 2009.
- Husén, Torsten & Gunnar Hansson (1975). *Svensk skola i internationell belysning 2: Läsnings och litteratur*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Lundberg, Ingvar (2010). *Läsningens psykologi och pedagogik*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Mullis, Ina. V. S., M. O. Martin, Eugene. J. Gonzalez & A. M. Kennedy (red.) (2003). *PIRLS 2001 International Report: IEA's Study of Reading Achievement in 35 Countries*. TIMSS & PIRLS International Study Center. Chestnut Hill, MA: Boston College.
- Mullis, Ina V. S. (2007). *PIRLS 2006: International Report: IEA's Progress in International Reading Literacy Study in Primary Schools in 40 Countries*. TIMSS & PIRLS International Study Center. Chestnut Hill, MA: Boston College.
- Martin, Michael. O., Ina. V. S. Mullis & Ann. M. Kennedy (2003). *PIRLS 2001 Technical Report*. TIMSS & PIRLS International Study Center. Chestnut Hill, MA: Boston College.
- Martin, Michael. O., Ina. V. S. Mullis, Eugene. J. Gonzalez & Ann. M. Kennedy (2003). *Trends in Children's Literacy Achievement*. TIMSS & PIRLS International Study Center. Chestnut Hill, MA: Boston College.
- Rosén, M., E. Myrberg & J-E. Gustafsson (2005). *Läskompetens i skolår 3 och 4: Nationell rapport från PIRLS 2001 i Sverige*. Göteborg Studies in Educational Sciences 236. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Rosén, M. (2006). *Studier av Läsfärdigheten i Sverige (SALS)*. Vetenskapsrådets Resultatdialog 2006.
- Rosén, M. (2011). *Förändringar i läskompetens under 30 år: En internationell jämförelse*. FIL-projektet, slutredovisning. Riksbankens Jubileumsfond.
- Rosén, M. & R. Strietholt (2010). "Trends in Reading Literacy from 1970 to 2006: A Comparison of 9-10 Year Olds in Sweden, Hungary, Italy and the USA". Paper presenterat vid 4th IEA International Research Conference (IRC) i Göteborg, 1–3 juli 2010.
- Skolverket (2003). *Barns läskompetens i Sverige och i världen: PIRLS 2001*. Stockholm: Skolverket. <http://www.skolverket.se/publikationer?id=1175>.
- Skolverket (2007). *PIRLS 2006: läsförmågan hos elever i årskurs 4 i Sverige och i världen*. Stockholm: Skolverket. <http://www.skolverket.se/publikationer?id=1756>.
- Skolverket (2008). *Texters, textuppgifters och undervisningens betydelse för elevers läsförståelse*. Stockholm: Skolverket. <http://www.skolverket.se/publikationer?id=2315>.
- SCB (2002). *Privatpersoners användning av datorer och Internet 2001*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (2011). *Privatpersoners användning av datorer och Internet 2010*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Snow, C. E., M. S. Burns & P. Griffin (red.) (1998). *Preventing Reading Difficulties in Young Children*. Washington, D.C.: National Academy Press.
- Stanovich, Keith. E. (1986). "Matthew Effects in Reading: Some Consequences of Individual Differences in the Acquisition of Literacy". *Reading Research Quarterly*, XXI/4.
- Stanovich, Keith. E. (2000). *Progress in Understanding Reading: Scientific Foundation and New Frontiers*. New York: The Guilford Press.
- Taube, Karin (1995). *Hur i all världen läser svenska elever? En jämförande undersökning av barns läsning i 31 länder*. Stockholm: Skolverket.

- Taube, Karin (2007). *Läsinlärning och självförtroende: Psykologiska teorier, empiriska undersökningar och pedagogiska konsekvenser*. Stockholm: Norstedts akademiska förlag.
- Ungdomsstyrelsen (2006). *New game: Om unga och datorspel*. Ungdomsstyrelsens skrifter 2006:2. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.

Databaser

- IEA (1995). The IEA Reading Literacy Study 1991 international database. Hämtad från IEA Study Data Repository, <http://rms.iea-dpc.org/>.
- IEA (2003 a). The Repeat of the IEA Reading Literacy study 2001 international database. Hämtad från IEA Study Data Repository, <http://rms.iea-dpc.org/>.
- IEA (2003 b). The Progress in International Reading Literacy Study 2001 international database. Hämtad från IEA Study Data Repository, <http://rms.iea-dpc.org/>.
- IEA (2008). The Progress in International Reading Literacy Study 2006 international database. Hämtad från IEA Study Data Repository, <http://rms.iea-dpc.org/>.

Att hantera kunskap och information i den digitala samtiden

Olof Sundin

Nätet är en del av våra liv och vi är alla beroende av det på ett genomgripande sätt. Av svenskar mellan 16 och 34 år använder 90 procent internet dagligen och allt fler kopplar upp sig med hjälp av sin mobiltelefon (Findahl 2011). Etablerade institutioner för produktion och förmedling av kultur och kunskap – såsom förlag, encyklopedier, bibliotek och skolor – utmanas och deras traditionella verksamheter och metoder diskuteras både i forskningen och i den offentliga debatten. Ett förändrat landskap växer fram avseende vem som producerar kultur och kunskap samt hur och av vem denna granskas, förmedlas, organiseras och värderas. Nya aktörer på kultur- och kunskapsområdet etableras vid sidan om – och ibland tillsammans med – de etablerade institutionerna. Experters tidigare ofta självklara auktoritet avseende vad som anses vara korrekt kunskap och betydelsefull kultur har fått konkurrens genom nya medieformat, deltagande kulturer och inte sällan internationella kommersiella aktörer. YouTube, Blogger, Facebook och Wikipedia är i dag bland de populäraste webbtjänsterna i Sverige. Den medie- och informationsvärld som de flesta svenskar, inte minst unga människor, lever med och i är på många sätt annorlunda och mer diversifierad än gårdagens.

Individen förväntas i dagens senmoderna samhälle ta ansvar för sina val inom allt fler områden (elbolag, skola, pensionsförsäkring m.m.). Kulturens och kunskapens områden är inga undantag. Vi måste fråga oss vad det är vi finner när vi söker oss fram på nätet, vad Googles algoritmer gör att vi inte finner, samt hur vi kritiskt kan granska, sammanställa och bedöma trovärdigheten hos det vi tar till oss. Det handlar om en slags källkritik, anpassad till nya digitala förutsättningar. Det handlar också om att en rad nya digitala genrer tillkommit som delvis förändrar, eller i alla fall breddar, vår syn på vad läsande och skrivande kan vara. Ett sociokulturellt perspektiv (Säljö 2005; 2010) är ett sätt att förstå denna utveckling. Ett sådant perspektiv framhäver hur mediespecifika förutsättningar samspelar med specifika läs- och skrivkunigheter inom

ramen för olika sociala praktiker. Att formulera sig koncist på 140 tecken som i Twitter, att kunna kommentera en statusuppdatering på Facebook eller att kunna skriva utifrån en "neutral utgångspunkt" i Wikipedia är förmågor som måste läras liksom förmågan att skriva i mer etablerade genrer. Detta kapitel behandlar några aspekter av vår samtids litteracitet (literacy), med vilka här särskilt avses förmåga att kunna söka, organisera, kritiskt granska, värdera och publicera information samt att kunna reflektera kring betydelserna av dessa aktiviteter i olika praktiker.

Huvudtemat är alltså hur vi sammanställer, värderar och kritiskt förhåller oss till trovärdighet, kvalitet och expertis samt hur våra olika praktiker samspelar med förändrade medier. Det diskuteras i första hand i en utbildnings- och bibliotekskontext. Främst är faktagenrer i fokus, men resonemanget har betydelse även för läsande och skrivande av skönlitterära texter. Hur står sig etablerade genrer för fakta och fiktion i nätverkssamhället där en och samma "läsenhet" ger tillgång till allt som finns på internet? Hur söks, kritiskt granskas och värderas texter när bibliotekens och skolans traditionella filter ersätts eller kompletteras med nya? Vilka konsekvenser får det för samtida litteraciteter? Hur kan dessa förmedlas för att öka ungas reflexivitet kring sitt digitala deltagande? Att kunna förhålla sig till frågor som dessa är viktiga för samhällets kultur- och kunskapsproduktion och i förlängningen för dess demokratiska utveckling.

Internet: från en informationskälla till en del av vardagen

Det finns en i debatten återkommande konstruerad dikotomi mellan de som är uppvuxna med digitala redskap (digital natives) och de som lärt sig dem i efterhand (digital immigrants) (t.ex. Gilster 1997). Med denna dikotomi har man velat visa på en kraftig attityd- och beteendeförändring som följer med när nya generationer i allt högre grad växer upp i en digital kultur. En sådan åldersbaserad distinktion stämmer inte alltid överens med vad människor gör på nätet. Ett alternativt förslag har kommit från David White och Alison Le Cornu (2011) som använder det mer flexibla begreppsparet besökare (visitors) och bosatta (residents). Besökare tänker i termer av nätet som redskap att utföra vissa uppgifter med, medan bofasta snarare ser nätet som alltid närvarande och en plats att vara på. Därtill kan den som är bofast på en plats på nätet mycket väl vara en besökare på en annan plats. Tillgången till dessa digitala platser är numera i det närmaste konstant. Genom lätta bärbara datorer, läsplattor och mobiltelefoner är vi ständigt uppkopplade (det finns till och med programvara som stöd för att automatiskt kunna koppla ned oss). Även de som aktivt försöker välja bort att vara uppkopplade påverkas. En tryckt bok är t.ex. oftast skriven på en dator och hela produktions- och förmedlingsprocessen är genomdigital.

Encyklopedin som kunskapsform kan här utgöra ett exempel på hur en webbtjänst, Wikipedia, som utöver att vara en informationskälla också är ett socialt rum. Encyklopedier har länge stått som symbol för upplysningstanken med dess framstegstro och demokratiska kunskapsideal (Yeo 2001). Att ha tillgång till uppslagsverk – i hemmet, i skolan eller på biblioteket – ses fortfarande av många som en av grunderna för lärande och bildning. Numera publiceras uppslagsverk i regel enbart online och de har utmanats av den ökande digitaliseringen av kunskap, inte minst av Wikipedia. I motsats till den klassiska encyklopediska traditionen, där samtidens experter och auktoriteter skriver innehållet, är Wikipedia konstruerat enligt principen att läsarna också är dess författare. Därtill medför den underliggande tekniken – MediaWiki – att, utöver den lätthet med vilken också anonyma författare kan bidra med innehåll, alla olika versioner av en artikel ligger lagrade och är tillgängliga samtidigt. Varje nytt bidrag till en artikel skapar en ny version av densamma. I stället för en artikel om ett ämne, t.ex. global uppvärmning, finns där hundratals versioner av denna artikel. Genom sin princip om användarmedverkan är Wikipedia också ett exempel på en deltagandekultur på nätet. Samtidigt pågår en centralisering och kommersialisering av internet som delvis skiljer ut Wikipedia från många andra digitala tjänster.

I Wikipedia uppmuntras ett sätt att skriva där alla perspektiv på ett fenomen ska ges utrymme, "att rättvist redogöra för alla sidor i en konflikt" (Svenska Wikipedia 2011-12-31), vilket kallas för att skriva från en neutral synvinkel. Kunskap i Wikipedia framträder i plural, som kunskaper. Samtidigt kan man säga att Wikipedia reproducerar traditionella synsätt på relationen mellan expert och amatör (Sundin 2011). Visserligen kan alla bidra, men bidragen ska helst förankras genom referenser till traditionella källor utanför det användargenererade uppslagsverket. Wikipedia kan därför sägas vara ett spännande och fruktbart möte mellan upplysningstraditionens kunskapssyn och den senmoderna utmaningen av denna tradition (Haider & Sundin 2010). Oavsett om man väljer att fokusera på det nya eller gamla med Wikipedia förutsätter uppslagsverkets publiceringsprocess att ett större ansvar läggs på läsaren att granska trovärdigheten hos dess innehåll. Wikipedia bidrar därmed tillsammans med andra nya medier till en pågående förändring av människors förväntningar på hur kunskap ska kommuniceras samt på relationen mellan expert och amatör.

En lång rad framväxande digitala tjänster bygger på användarmedverkan. Det finns exempelvis platser på nätet där människor kan läsa, kommentera och publicera skönlitterära texter. Ett internationellt exempel är Wattpad som, enligt egen uppgift, för samman 1 miljon registrerade brukare som publicerar 250 000 nya berättelser varje månad. Wattpad, som bl.a. finns som applikation till läsplattor och mobiltelefoner, är sedan kopplad till Facebook, Google+, Twitter och andra sociala medier, vilket demonstrerar hur olika samtida digitala

medier ofta är inbäddade i varandra. Tillsammans med andra liknande tjänster är Wattpad en av flera samlingsplatser för skönlitterära texter som har beskrivits som "Youtube for e-books". Till skillnad från Wikipedia är författarskapet i Wattpad inte kollaborativt, men bidragsgivarna kan vara anonyma om de så vill och berättelserna växer ofta fram i dialog med läsarnas kommentarer. En annan viktig skillnad är att Wattpad, liksom de flesta sociala medieplattformar, är en kommersiell tjänst vilket förändrar villkoren för användarmedverkan. Med Wattpad kan en direktkontakt skapas mellan skribenter och läsare, utan några förmedlande mellanled bortsett förstås från Wattpad själv. Samtidigt så möter även amatörers alster den etablerade skönlitterära världen. På Wattpad marknadsförs även kommersiella titlar, som presenteras på en och samma arena som texter uppladdade av icke-etablerade författare. Liksom i Wikipedia är det därför tydligt hur nya och etablerade synsätt på kunskaps och kulturproduktion existerar sida vid sida. Wattpad och Wikipedia är förstås endast två av många platser där kultur och kunskap produceras vid sidan om de traditionella aktörerna. En annan aspekt av en ökad självpublicering är att i princip vem som helst som skaffar sig ett ISBN-nummer kan skapa och marknadsföra en bok via digitala bokhandlare. Detta kan ta sig olika uttryck. Å ena sidan innebär det att människor kan publicera sig lättare. Å andra sidan har det utnyttjats för mer tveksamma ändamål. En ny slags "litteratur" har kunnat växa fram. Fritt tillgängliga texter på nätet (t.ex. från Wikipedia) kan enkelt sammanställas och de kan i skenet av ett bokformat bli tillgängliga genom bibliotek och andra etablerade kanaler (Fleischer 2011).

Samtidigt, när internet går från att vara en informationskälla bland flera till att vara mer eller mindre närvarande överallt och hela tiden, ökar paradoxalt risken att vårt synfält begränsas. Söktjänsten Google skapar sedan ett tag tillbaka individualiserade sökresultat, så att resultaten från en och samma ordkombination skiljer sig mellan olika användarprofiler. I ljuset av detta framstår det som än viktigare att besitta en förståelse för de principer utifrån vilka Google genererar sina svar. Även Facebook tenderar att förse oss med skyggglappar när vi ser oss om på nätet. Det vi ser och läser färgas av våra tidigare vanor samt vad våra vänner gör och gillar. Fenomenet har kommit att kallas filterbubbla, med vilket avses hur nättjänster filtrerar den information användaren tar del av (Pariser 2011). I stället för de traditionella filter som påverkat vår tillgång till information, såsom bibliotek, bibliografier och förlag, växer nya, ofta mindre synliga, filter fram. Ytterligare en trend är den mot en ökad användning av applikationer, eller "appar", till läsplattor och mobiltelefoner. Dessa förväntas leda till att människor i ökad utsträckning kommer att vända sig direkt till en specifik resurs eller plats genom appen i stället för att finna platsen genom Google. Det är svårt att överblicka konsekvenserna av appar för våra medievanor, men en spådom är att tillgången till digital information lättare kan regleras, övervakas och avgiftsbeläggas.

Kunskap i förändring: samtida litteraciteter

Nya digitala resurser är ofta åtminstone delvis användargenererade. Dessa skapar, precis som i fallet med tryckta medier, vissa specifika förutsättningar för användande som kräver specifika kompetenser och förmågor. På engelska har sedan 1990-talet en lång rad olika förled till termen *litteracitet* formulerats. Det har exempelvis talats om *computer literacy*, *ICT literacy*, *media literacy*, *digital literacy*, *information literacy* och *multiliteracies* (t.ex. Bawden 2001; Martin 2008). Det är svårt att översätta "literacy" till svenska. Litteracitet är den term som används här, men många gånger har vissa av ovanstående engelska termer formulerats på svenska med ändelsen "kompetens", såsom i digital kompetens och informationskompetens. Tillsammans representerar dessa förled försök att bredda synen på litteracitet; att komma bortom den traditionella läs- och skrivkunnigheten till att inkludera en förståelse för de specifika villkor som läsande och skrivande i digitala miljöer för med sig. Digital litteracitet – digital literacy – och informationslitteracitet – information literacy – är exempel på två samtida beteckningar. Båda begreppen används på ett inkluderande sätt för att beskriva kompetenser och förmågor som går långt utöver att läsa och skriva i en snäv bemärkelse. Begreppen försöker bl.a. att fånga vad som händer med användningen när medier förändras och när text blandas med bild, ljud och film. En sådan kombination av uttrycksformer beskrivs ofta som multimodal (Selander & Kress 2010).

När litteraciteter diskuteras kan det göras på olika nivåer (Bèlisle 2006; jfr Lupton & Bruce 2009). På en nivå handlar det om generella kompetenser och förmågor som förblir desamma oavsett sammanhang. Det kan handla om hur Wikipedia fungerar och hur man bidrar till dess innehåll i ett rent funktionellt avseende. En annan nivå av litteracitet handlar om kompetenser och förmågor knutna till specifika praktiker. De sträcker sig bortom rent funktionella och generella kompetenser till att innefatta en förståelse för de sammanhang där litteraciteter ges betydelse. Det kan t.ex. innebära att förstå betydelsen av upphovsman i skolan och samtidigt kunna hantera en annorlunda syn på upphovsman i andra praktiker, utanför skolans värld. Att kunna bemästra dessa olika praktiker samt att kunna reflektera och förstå skillnaderna dem emellan utgör då en viktig förmåga (jfr Street 1984). Den tredje nivån kan kallas för "literacy as an intellectual empowerment" (Bèlisle 2006, s. 54) och berör hur litteracitet kan omvandla vårt sätt att tänka och vår syn på kunskap i sig. Ett sådant synsätt pekar på hur tekniker, betydelser och handlande är integrerade i varandra (jfr Säljö 2010). Litteracitet, oavsett eventuellt förled, ges inte enbart betydelser i relation till redskap utan dessa betydelser formas i olika praktiker och institutioner. Dessa tre nivåer bygger på varandra och tillsammans kan de sägas utgöra viktiga aspekter av litteracitet i den digitala samtiden. En förståelse av litteracitet rymmer då generella tekniska och kognitiva färdigheter, de

betydelser dessa ges i olika praktiker samt hur litteracitet kan förändra våra kunskapssyner.

Litteracitet omfattar alltså enligt detta synsätt vad människor gör med texter, bilder, ljud och filmer och vilka betydelser de tilldelar dessa i specifika sammanhang (Lankshear & Knobel 2006). Om vi överför resonemanget till skönlitteratur är det inte enbart en fråga om att kunna läsa och skriva. I skolan, liksom i biblioteken och på tidningarnas kultursidor, har det alltid funnits en vilja att också förmedla värden kring kultur och kunskap, vilken litteratur som är värd att läsas och vilken som anses vara av låg kvalitet. De sätt att värdera texter och deras författare som förmedlas genom skolan och andra kulturförmedlande institutioner är för en gymnasieelev naturligtvis inte den enda grunden för att bedöma texter. Så har det alltid varit, men i samtidens digitalisering av kultur och kunskap är det rimligt att tro att de traditionella kulturbärande institutionernas direkta inflytande minskar än mer, till förmån för t.ex. digitala gemenskaper som Wikipedia eller Wattpad. Vad händer när utbildnings- och kulturinstitutioner som filtermekanismer mellan läsare och författare förändras och delvis ersätts av andra filtermekanismer? Vad händer när utbudet är ofantligt jämfört med tidigare samtidigt som de redskap vi har för att orientera oss på nätet, som hjälper oss med våra urval, tenderar att bli allt mer individcentrerade och filtrerade av nättjänster utan att vi nödvändigtvis vet om det?

Trovärdighet i förändring: informationslitteracitet i skolan

Ett sätt för skolan att försöka hantera den slags förlorade kontroll som beskrivs ovan har varit att skapa bättre förutsättningar för elever att själva kunna söka, organisera, sammanställa och – inte minst – värdera information av olika slag och i olika sammanhang, det som här kallas för informationslitteracitet.

Den svenska skolan har sedan 1990-talet gått mot ett allt större fokus på elevers undersökande arbete som pedagogisk metod (Alexandersson & Limberg 2009). Det har medfört att elever i större utsträckning än tidigare självständigt, men inom ramen för kursmål, förväntas finna svaren på frågor de själva formulerar. Denna utveckling samspekar, om än inte nödvändigtvis på ett direkt vis, med förändringen av hur kunskap och kultur lagras, kommuniceras och nyttjas i samhället. En elevcentrerad pedagogisk metod förutsätter således delvis möjligheter att söka, sammanställa och kritiskt granska texter från olika håll. Med andra ord förutsätts tillgång till bibliotek och, i allt större utsträckning, tillgång till digitala nätverk. Men när digitala redskap som elever har lärt sig använda utanför skolan används inom densamma kan det uppstå en konflikt mellan olika praktiker och deras tillhörande litteraciteter (Lankshear & Knobel 2006). Google, Facebook, Wikipedia och bloggar är exempelvis digitala redskap vars betydelser och funktioner definieras framförallt utanför skolan.

Hur översätts dessa betydelser och funktioner till skolans värderingar och kunskapssyner? Hur digitala aktiviteter värderas olika inom olika sociala praktiker kan exemplifieras med det som ibland kallas för *remix*, med vilket avses hur texter, bilder, ljud och filmer från olika källor sätts samman till något nytt (jfr. Martin, 2008). Det som i ett populärkulturellt sammanhang värderas högt kan i skolan, där den självständiga författaren eller experten ofta ses som idealet, ifrågasättas eller rent av ses som plagiat. I de båda fallen handlar det om olika litteraciteter för olika praktiker, men det är inte tillräckligt att enbart tala om den tekniska färdigheten, i enlighet med den första nivån av litteracitet ovan, när vi arbetar med remix av media.

Flera studier visar på elevers svårigheter att värdera information i den digitala sfären (Limberg & Folkesson 2006; Sundin & Francke 2009). EXAKT-projektet, ett större forskningsprojekt genomfört vid Högskolan i Borås, har studerat just elevers resonering och handlande kring digitala medier i skolan, deras informationslitteracitet. Särskilt har problematiken kring trovärdighet på internet varit i fokus. Utgångspunkten har varit att utforska hur så kallade nya medier, vars innehåll till stor del är skapat av användarna, hanteras inom gymnasieskolan avseende trovärdighet. När klassrummets gränser har blivit porösare genom den ständiga informationstillgängligheten befinner sig elever och lärare i en förändrad situation. Klassuppsättningar, kompendier, noga utvald litteratur på biblioteket och databaser med förteckningar av artiklar (t.ex. ArtikelSök), uppslagsverk (t.ex. Nationalencyklopedin) och webbplatser (t.ex. Länkskafferiet) har fått konkurrens om elevernas uppmärksamhet. För många elever – och för många av oss andra – är det som inte återfinns genom Google mer eller mindre icke-existerande. Den ranking som Google förser sina användare med blir därför en funktion som både möjliggör och begränsar elevernas utblick. Högt upp i Googles rankinglista hamnar ofta Wikipedia. Resultaten från EXAKT-projektet visar å ena sidan att skolans traditionella sätt att förhålla sig till källkritik fortfarande dominerar och tillämpas även för digital information, men också att elever och pedagoger strävar efter att hitta vägar att vidga synen på kunskap.

När elever hanterar trovärdighet hos den information de möter i sina skoluppgifter dominerar kontroll som metod att värdera enskilda dokument och texter (Francke, Sundin & Limberg 2011). Det handlar exempelvis om en kontroll av vem författaren är, samt av var och när texten är publicerad. Utöver kontroll av dokumentet som sådant synliggör EXAKT-projektet jämförelse av påståenden som en metod för källkritik i det digitala rummet. Genom Googles rankinglista är det möjligt att snabbt jämföra flera dokument för att se om ett påstående går igen i flera källor. Det kan också handla om att elever uppfattar texter där olika åsikter stöts mot varandra som mer balanserade och därmed mer trovärdiga. Ett tredje förhållningssätt till trovärdighet är det engagemang eller den samhällsposition som författaren uppvisar enligt eleverna. Ett fjärde förhållningssätt är att den kollaborativa produktionsprocess, som inte minst

Wikipedia använder sig av, medför att en källa betraktas som mer trovärdig. Ett sådant arbetssätt påminner om *crowdsourcing* och liknande begrepp i sociala medier-diskursen, som används för att argumentera för att texter blir bättre om fler bidrar till dem.

Sammantaget är det möjligt att säga att många gymnasieelever har svårigheter att förhålla sig till källkritik och trovärdighet i det praktiska arbetet med källor, inte minst i samband med sociala medier. Detta trots att de klasser som inkluderades i EXAKT-projektet valdes på grund av att de var förhållandevis starka klasser, med lärare och bibliotekarier som var öppna för nya medier i undervisningen. Eleverna strävade efter att uppfylla de krav och förväntningar som de upplevde att skolan ställde på dem, som de har lärt sig genom år av skolgång, men som inte alltid är anpassade till digitala miljöer. Det verkar alltså som om elevernas många gånger stora förtrogenhet med digitala medier utanför skolan inte får så stora konsekvenser för elevers förmågor avseende sökning och värdering av information i digitala nätverk för skolans räkning. Förväntningarna på hur trovärdighet ska bedömas verkar fungera som ett slags situationsanpassat regelverk som människor efter bästa förmåga lär sig och anpassar sig till.

Digital delaktighet: hur skapas informationslitteracitet?

Det är inte enbart eleverna som trevar, utan också pedagogerna trevar i sina ansträngningar att förbereda eleverna för nätverkssamhället. Den undervisning som bedrivs i den svenska skolan avseende informationslitteracitet bedrivs i första hand av lärare och bibliotekarier. Tillsammans utför de ett viktigt arbete, som också krävs av läroplanens mål. Dock utförs arbetet ofta utan egentligt stöd för hur denna undervisning kan se ut. En kritik mot den undervisning som ges har gått ut på att den är för fokuserad på internet som informationskälla, det vill säga på informationssökning som sådan, och för lite på hur information används i olika sammanhang (Limberg & Folkesson 2006). Därtill har undervisningens fokus på "kontroll" synliggjorts samtidigt som ett sådant fokus kanske inte alltid är anpassat till sociala medier och deras förändrade publiceringsprocesser (Sundin, Francke & Limberg 2011). I ljuset av de olika nivåer av litteracitet som introducerats ovan är det möjligt att hävda att fokus för undervisningen som syftar till att stärka elevers informationslitteracitet i skolan ofta har varit på den första, generella nivån. Det gäller framförallt bibliotekariers arbete med dessa frågor. Däremot har mindre kraft lagts på att förstå hur informationslitteracitet får olika betydelser i olika sociala praktiker.

EXAKT-projektet visar alltså hur "kontroll" är det förhållningssätt som mycket av undervisningen om källkritik och trovärdighet i skolan verkar bygga på (Sundin, Francke & Limberg 2011). Men hur ska elever, lärare och bibliotekarier

använda detta förhållningssätt när medierna som sådana bygger på principen att författaren är anonym (som i Wikipedia) eller när texten är publicerad i en bloggsofar där det inte är självklart att författaren finns angiven? I stället för att döma ut sådana texter på förhand, fordras en annorlunda form av kontroll som i högre grad bygger på en förståelse av den metadata (eller paratexter) som omgärdar sociala medier. Det kan t.ex. handla om historiken och diskussionssidan i Wikipedia, eller förmågan att analysera bloggrollen hos bloggar. Det är möjligt att se bloggrollen som en slags länkad referenslista åt en blogg där länkar till trovärdiga bloggar, liksom referenser av traditionell karaktär till en artikel, bidrar till att skapa tillförlitlighet i läsarens ögon. Därtill behövs kunskap om hur de förändrade filtermekanismerna ser ut vid informationssökning, samt om hur vi kan ta oss ut från våra individualiserade informationsbubblor.

Wikipedia symboliserar många av de frågor som väcks i mötet mellan användargenererade och förhandskontrollerade medier i skolans värld. Många pedagoger är skeptiska till att elever använder sig av Wikipedia som en, ofta dominerande, källa i skolan. Det är inte svårt att hålla med om att det är önskvärt att elever lär sig utnyttja olika slags källor som de kan väga mot varandra för att lösa sina uppgifter. Att inte vara beroende av en källa i sitt sökande efter kunskap är lika viktigt – om inte viktigare – i en digital medieekologi som i en tryckt. Samtidigt är problemet något felformulerat. Det kanske snarare är så att problemet, i den mån det är ett problem, ligger i att elever formulerar frågor att lösa där enbart Wikipedia kan räcka för att erhålla svaret (jfr Limberg 2007). Om en uppgift däremot är tillräckligt komplex krävs en mer varierad medieanvändning där Wikipedia kan vara en bland flera källor som elever måste granska och väga mot varandra. Detta sätter fingret på behovet av att kontinuerligt handleda elever, så att deras självständiga arbeten blir komplexa och kräver en palett av olika källor. Därtill kan Wikipedia, där textens tillblivelse är transparent genom uppslagsverkets diskussioner och historik, fungera som en resurs för att faktiskt diskutera kunskap, digital källkritik och informationssökning. Det krävs alltså en didaktik för informationslitteracitet, i skolan, på bibliotek och annorstädes, som tar hänsyn till den digitala förändringen av kunskap och kultur.

Avslutning

Det är svårt att analysera en förändringsprocess när man är mitt i den och verkligheten tenderar att göra motstånd mot våra förutsägelser. När det gäller skolan, beror det delvis på att skolans kunskapssyn, som växt fram under lång tid tillsammans med tryckta medier, sitter i skolans väggar. Det finns därför en inbyggd, om inte motsättning, så i alla fall svårighet att inom dessa ge betydelser åt många nya, inte sällan kommersiella, användargenererade redskap. Ändå

är det möjligt att skönja konturerna av en förändrad litteracitet som är vidgad till att också – vid sidan om mera traditionella inslag av läsande och skrivande m.m. – omfatta en förståelse för och kunskap om hur information skapas i nya, ofta multimodala, genrer i globala och lokala nätverk; hur den organiseras, tillgängliggörs, söks, ges betydelse och används i specifika praktiker såsom i skola och bibliotek.

När en och samma plattform, t.ex. en läsplatta eller en mobiltelefon, ger tillgång till allsköns texter blir konkurrensen skarpare mellan och inom skönlitteratur, faktagenrer och andra genrer. Människor finner i allt större utsträckning de artefakter (texter, bilder, filmer, musik m.m.) som de vill ha vid sidan om de etablerade experterna, oavsett om dessa experter är enskilda personer eller institutioner. Utbudet är enormt och urvalet förväntas allt oftare göras av individen. Samtidigt finns det även en annan trend, grundad i en ökande individualisering i den digitala världen, driven inte minst av ekonomiska intressen. Genom exempelvis Googles och Facebooks individualisering av människors digitala utblick samt genom en ökad användning av "appar" kan den öppenhet och tillgänglighet som nätet länge erbjudit försvåras. Bibliotek och skola kan här utgöra motvikt. Informationslitteracitet innefattar då även en ökad kritisk förståelse av vad som formar de nya filter som skapas mellan människor och texter samt hur det är möjligt att uppmärksamma dem. Kanske kan dessa nya filter till viss del sägas ersätta, eller i alla fall komplettera, de traditionella experterna och förmedlarna i utpekandet av vad som är korrekt kunskap och betydelsefull kultur?

Att hitta sina roller – som producent, förmedlare, användare eller någonstans däremellan – i ett konstant skiftande nätverkssamhälle kommer att ta tid och kräver en hög grad av experimentlust. Det krävs kunskaper om de specifika förutsättningar som kultur och kunskap numera vilar på. Genom att skapa större utrymme och ge tydligare innehåll åt förändrade former av litteraciteter i skola och bibliotek kan elever och studenter bättre förberedas på samtidens och framtidens nätverkssamhälle och den reflexiva individens roll i detta. Den position som litteraturen (fack- såväl som skönlitteratur) och andra kulturella uttryck får i detta samhälle borde vara central, även om vi ännu inte vet på vilka sätt. Inte minst skapar frågor om trovärdighet i digitala miljöer och expertens förändrade roll ett behov av att utveckla didaktiken på detta område. Bibliotekarier och lärare har tillsammans en viktig potential att kunna vidareutveckla den pedagogiska rollen i arbetet med att stärka elevernas förutsättningar att vara digitalt delaktiga samhällsmedborgare. Att hantera kunskap och information i den digitala samtiden är komplext. Det innefattar många agendor, intressen, motsägelser och aktörer. Om man vill ta eleverna och deras värld och framtid på allvar måste undervisningen våga ge utrymme åt denna komplexitet.

Referenser

- Alexandersson, M. & Limberg, L. (2009). Elevers "forskning" via datorn: mantra, metod eller meningsfullt lärande? I J. Hedman & A. Lundh (red.). *Informationskompetenser: Om lärande i informationspraktiker och informationssökning i lärandepraktiker*. Stockholm: Carlssons förlag. S. 85-107.
- Bawden, D. (2001). Information and Digital Literacies: A Review of Concepts. *Journal of Documentation*, 57(2), 218-259.
- Bélisle, C. (2006). Literacy and the Digital Knowledge Revolution. I A. Martin & D. Madigan (red.). *Digital Literacies for Learning*. London: Facet Publishing. S. 51-67.
- Findahl, O. (2011). *Svenskarna och Internet 2011*. Stockholm: .SE.
- Fleischer, R. (2011). *Boken*. Stockholm: Ink bokförlag.
- Francke, H., Sundin, O. & Limberg, L. (2011). Debating Credibility: The Shaping of Information Literacies in Upper Secondary School. *Journal of Documentation*, 67(4), 675-694.
- Gilster, P. (1997). *Digital Literacy*. New York: Wiley.
- Haider, J. & Sundin, O. (2010). Beyond the Legacy of the Enlightenment? Online Encyclopaedias as Digital Heterotopias. *First Monday*, 15(1). Tillgänglig: <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/viewArticle/2744/242> (nedladdad 5 januari 2012).
- Lankshear, C. & Knobel, M. (2006). *New Literacies: Everyday Practices and Classroom Learning*. 2nd ed. Maidenhead: Open University Press.
- Limberg, L. (2007). Learning Assignment as Task in Information Seeking Research. *Information Research*, 12(4), paper colis28. Tillgänglig: <http://InformationR.net/ir/12-4/colis/colis28.html> (nedladdad 2 januari 2012).
- Limberg, L. & Folkesson, L. (2006). *Undervisning i informationssökning: slutrapport från projektet Informationssökning, didaktik och lärande (IDOL)*. Borås: Valfrid.
- Lupton, M. & Bruce, C. (2010). Windows on Information Literacy Worlds: Generic, Situated and Transformative Perspectives. In: A. Lloyd & S. Talja (Eds.), *Practicing Information Literacy: Bringing Theories of Learning, Practice and Information Literacy Together*. Wagga Wagga: Centre for Information Studies. S. 3-27.
- Martin, A. (2008). Digital Literacy and the "Digital Society". I C. Lankshear & M. Knobel (red.), *Digital Literacies: Concepts, Policies and Practices*. New York: Peter Lang.
- Pariser, E. (2011). *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You*. London: Viking.
- Selander, S. & Kress, G. (2010). *Design för lärande: Ett multimodalt perspektiv*. Stockholm: Norstedts.
- Street, B. (1984). *Literacy in Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Sundin, O. (2011). Janitors of Universal Knowledge: Constructing Knowledge in the Everyday Life of Wikipedia Editors. *Journal of Documentation* 67(5), 840-862.
- Sundin, O. & Francke, H. (2009). In Search of Credibility: Pupils' Information Practices in Learning Environments. *Information Research* 14(4), paper 418. Tillgänglig: <http://informationr.net/ir/14-4/paper418.html> (nedladdad 2 januari 2012).
- Sundin, O., Francke, H. & Limberg, L. (2011). Practicing Information Literacy in the Classroom: Policies, Instructions and Grading. *Dansk Biblioteksforskning*, 7(2/3), 7-17.
- Svenska Wikipedia (2011-12-31). *Neutral synvinkel*. Tillgänglig: http://sv.wikipedia.org/w/index.php?title=Wikipedia:Neutral_synvinkel&oldid=15566329 (nedladdad 5 januari 2012).
- Säljö, R. (2005). *Lärande och kulturella redskap: om läroprocesser och det kollektiva minnet*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Säljö, R. (2010). Digital Tools and Challenges to Institutional Traditions of Learning: Technologies, Social Memory and the Performative Nature of Learning. *Journal of Computer Assisted Learning*, 26, 53-64.
- White, D. S. & Le Cornu, A. (2011). Visitors and Residents: A New Typology for Online Engagement. *First Monday*, 16(9). Tillgänglig: <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/viewArticle/3171/3049> (nedladdad 5 januari 2012).
- Yeo, R. (2001). *Encyclopaedic Visions: Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.

Om värdet av att läsa skönlitteratur

Lisbeth Larsson

Att läsa skönlitteratur har i det moderna samhället genomgående tillmätts ett stort samhälleligt, kulturellt och existentiellt värde. Det har varit och är fortfarande en viktig del av den gemensamma och grundläggande utbildningen. Det tillmätts ett stort värde inom såväl forskning som kulturpolitik. I den förhärskande moderna diskursen har värdet av att läsa skönlitteratur hela tiden varit axiomatiskt, vilket intressant nog gjort att detta värde sällan behövt definieras på ett mer ingående sätt, trots att det historiskt sett varit föremål för många omdefinitioner.

När det universitetsämne, som sedan 1970 kallas litteraturvetenskap, växte fram som en akademisk disciplin under 1800-talets första decennier benämndes det estetik och dess värde förlades inom den litteraturteoretiska diskursen till den estetiska gestaltningen, vilken ansågs kunna ge läsaren insikt i och tillgång till högre och sannare värden än de som stod att finna i de jordiska, materiella omständigheterna. De historieskrivningar över den svenska skönlitteraturen som den första generationens forskare inom ämnet producerade blev också en viktig del av det nationella identitetsbygget genom att utforma en svensk litterär kanon med just "det svenska" som ledstjärna. "Skaldekonsten är", skriver den svenske romantikern Lorenzo Hammar-sköld i den första svenska litteraturhistorien 1818, "enligt hvad allt mer och mer börjar blifva erkänt – icke allenast blomman af ett folks bildning, utan äfven en spegel, i hvilket folklynnets särskilda egenheter, under tidernas skiften, klarast återstråla."¹

I det paradigmskifte från idealism till materialism som ägde rum under 1800-talets senare del omdefinierades värdebegreppet. Värdet av den skönlitterära texten ansågs i den nya diskursen fortfarande ligga i skönlitteraturens säregna förmåga att förmedla en sann berättelse, men den sanning som nu pekades ut gällde inte längre det ideala utan det mänskliga; de materiella villkor som skapade henne och som hon levde under. Ämnet skiftade namn från estetik

1. Lorenzo Hammar-sköld, *Svenska Vitterbeten 1* (Stockholm, 1818), s. 1.

till litteraturhistoria och läsning av skönlitteratur blev ett viktigt instrument i sökandet efter en ökad förståelse av den moderna människans historiska och samtida villkor. Detta synsätt satte på många sätt fokus på författaren som kom att både exemplifiera och uttrycka "det mänskliga".²

Efter andra världskriget skedde emellertid ett brott med den biografiska läsart som utvecklats under 1900-talets första del. Fokus förflyttades från författaren till texten och förståelsen av denna. Litteraturvetenskap blev en textvetenskap och man utvecklade en värdeteori där värdet och kraften ansågs finnas immanent i texten, som tillmättes en stark kraft att påverka läsarens utveckling i positiv riktning. Där befinner vi oss i stort sett fortfarande även om det av och till funnits starka ansatser till att flytta fokus mot läsaren och betona att det är läsaren som ger texten såväl mening som värde och inte tvärtom. Vid de tillfällen läsaren kommit i centrum har det oftast handlat om "paniker" angående, som man menat, farlig eller värdelös litteratur av olika slag.

Redan under det tidiga 1800-talet oroade man sig i den offentliga debatten för de kvinnliga läsarna. Samtidigt som skönlitteraturen togs i bruk för att skola in unga kvinnor i den nya borgerliga kvinnorollen och utgjorde en viktig del av de många "Rådgifvare" för kvinnor som publicerades under denna period, så varnade man ständigt för faran av att kvinnor skulle mista sitt sinne för realiteter om de läste romaner. Intressant nog var detta ett hett ämne även i själva romanlitteraturen och då inte bara i de romaner som författades av män. Såväl Fredrika Bremer som Selma Lagerlöf är exempel på kvinnliga författare som för en diskussion om den för de kvinnliga läsarna farliga romanen.³ Följer man denna diskussion framåt ser man hur den blossar upp med jämna mellanrum, men att den, som vid det senaste utbrottet under 1980-talet då den så kallade tantsnuskalitteraturen angreps på bred front, inte längre handlar om genre eller estetik utan om innehåll. Detta gäller också de debatter om våld i barn- och ungdomslitteratur som under framför allt senare delen av 1900-talet varit återkommande.

Bokmarknadens förändring

När man talar om värde kan man inte bortse från en annan typ av värde, nämligen det ekonomiska. Trots att de ekonomiska aspekterna är grundläggande, negligeras de ofta i kulturpolitiska diskussioner. Bokmarknaden har expanderat stadigt under moderniteten och allt större ekonomiska värden har skapats. Diskussionerna om dessa värden har, i den mån den alls kommit till stånd, företrädesvis skett inom den litteratursociologiska forskningen, som i

2. Lisbeth Larsson, "Biografins återkomst", i Henrik Rosengren & Johan Östling, red., *Med livet som insats: Biografen som humanistisk genre* (Lund: Sekel bokförlag, 2007), s. 53 f.

3. Lisbeth Larsson, "Den farliga romanen", i *Nordisk Kvinnolitteraturhistoria*, band II (Höganäs: Bra Böcker, 1993).

Sverige är ung och av liten omfattning. Denna inriktning har också till skillnad från den akademiska disciplinen litteraturvetenskap i hög grad ägnat sig åt att utforska just den del av bokmarknaden som genererat det ekonomiska kapital som fått marknaden att expandera.

Under en stor del av 1800-talet sammanföll i hög grad den ekonomiska och den estetiska värderingen av en skönlitterär bok. Under århundradets senare del skedde emellertid en delning av bokmarknaden i det som den franske litteratursociologen Robert Escarpit senare kom att kalla det "bildade" och det "populära" kretsloppet.⁴ Mellan dem öppnade det sig under 1900-talet en allt bredare klyfta. De stora ekonomiska värdena skapades av det alltmer växande populära kretsloppets massproducerade böcker, medan det litterära värdet inom den litteraturvetenskapliga och kulturpolitiska diskursen genomgående förlades till de böcker som såldes i det bildade kretsloppet. De åtgärder som den litteraturutredning som tillsattes 1968 föranledde handlade också om att utjämna de grundläggande skillnaderna mellan de båda kretsloppen i fråga om pris och försäljningsställen.⁵ I avsikt att öka läsningen av böckerna ur det bildade kretsloppet har det från 70-talet och framåt gjorts stora insatser för att dessa ska bli lika tillgängliga och billiga som de ur det populära kretsloppet.

Det har varit åtgärder som byggt på den axiomatiska tilltron till värdet av skönlitteratur i det bildade kretsloppet, som jag inledningsvis pekade på, som varit en grundbult i det moderna samhällets kultur- och litteratursyn. Det har kort sagt funnits en stark förtröstan på att den bildade litteraturen skulle gå segrande fram och minimera den populära. En tilltro som under 1980-talet såg ut att komma helt på skam då det i stället var den populära litteraturen som bredde ut sig i det bildade kretsloppets bokhandlar, utan att den litteratur som funnits i det bildade hade samma framgångar inom de distributionskedjor som varit den populära litteraturens. Under de senaste decennierna har emellertid denna motsättning mellan bildat och populärt kommit att lösas upp på ett annat sätt. Med Jim Collins, i den intressanta studien *Bring on the Books for Everybody*, skulle man kunna säga att det bildats en tredje offentlighet: "the popular literary culture", eller, om man använder mer beskrivande termer; att det uppstått en mångfaldens kulturella offentlighet som bygger på inkludering och inte exkludering av såväl litteratur som smakdomare och där litteraturen får sin betydelse inom en rad olika medier.⁶

"Of course you like Jane Austen – but how do you take your Austen?", skriver Collins lite ironiskt. "In novel form? As a television adaption with Colin Firth, or as a film adaption with Kiera Knightly? As a fictionalized account of reading Jane, as in *The Jane Austen Book Club*? If so, in novel form complete with a

4. Robert Escarpit, *Litteratursociologi* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1970).

5. *Boken: Litteraturutredningens huvudbetänkande* (SOU 1974:5).

6. Jim Collins, *Bring on the Books for Everybody: How Literary Culture Became Popular Culture* (Durham & London: Duke University Press, 2010).

reader's guide, or the movie adaption with Emily Blunt playing the character who reads *Persuasion* so passionately?"⁷ Det populära och det bildade har gått i allians och medieras i en stor gemensam kulturindustri. All skönlitteratur säljs numera på samma ställen; de populära och de bildade böckerna ligger sida vid sida i bokhandeln; de går att köpa där såväl som i Pressbyrån och på nätet. Författaren har förlorat sin exklusiva status och blivit en del av den alltmer växande kändiskulturen. Diskussionen om skönlitteraturens värde har i hög grad flyttat från dagstidningarnas kultursidor till internet, radio och tv, vilket inneburit att inte bara böcker ur det bildade kretsloppet utan även de ur det populära blivit föremål för en värdediskussion, liksom att denna diskussion förändrats. Läsarna har kommit att vägledas av bokbloggar, boklistor, läsecirklar och rankingar av olika slag i lika hög grad som kultursidornas kritiker. Det har, som Collins skriver, utvecklats en mångomfattande och storskalig kultur där såväl hög som låg litteratur omsätts inom en rad olika medier och på en rad olika sätt; en kultur som bygger på en helt ny tillgänglighet och där – vilket jag menar är det helt centrala – läsarna hela tiden sätts i centrum och det bruksvärde hon eller han tillmäter litteraturen får en allt större betydelse.

En vidgad värdediskussion

Det var inte inom akademien som den stora förändringen av sättet att värdera litteratur ägde rum. Under 90-talet då processen inleddes var man inom akademien strängt upptagen med att strida om vilka teoretiska grundvalar det litterära studiet skulle vila på. Kanske var det också en anledning till den vändning bort från det litteratursamtal som Collins kallar "the sacred conversation", där etablerade auktoriteter talar med varandra om litteratur på ett införstått, elitistiskt och exkluderande sätt, och framväxten av ett nytt sekulariserat samtal, där maktrelationerna i den dynamiska triangeln författare, kritiker och läsare förändrats.⁸

Inom litteraturvetenskaplig forskning och teoribildning har, som jag tidigare påpekat, diskussionen om värde i den etablerade vetenskapliga diskursen i stort sett lyst med sin frånvaro. Grunden för varje litteraturteori är emellertid så gott som alltid en tydlig värdeteori. Som jag själv en gång visade i *En annan historia* har den under 1900-talet genomgående handlat om litteraturens estetiska utformning och den har i princip alltid premierat den litteratur som är skriven så att den skapar ett stort läsmotstånd.⁹ De texter som genom olika stilgrepp, komplicerade metaforer, komplexitet och motsägelsefullhet tvingar läsaren att luta sig tillbaka, göra ett uppehåll i läsningen och fundera, har

7. Collins, *Bring on the Books for Everybody*, s. 4.

8. Collins, *Bring on the Books for Everybody*, s. 28.

9. Lisbeth Larsson, *En annan historia: Om kvinnors läsning och svensk veckopress* (Stehag: Symposium, 1989).

genomgående värderats högre än de böcker som med ett lättflytande språk, tydliga karaktärer, tydlig symbolik och en stark och spännande intrig förenklar läsningen.

Ann Steiner menar i essän "Amatörkritik på internet", där hon utgår från läsareaktionerna på Amazon, att läsarna har ett mycket bredare litteraturintresse än den professionella kritiken, men att de i princip vidareför samma värderingar.¹⁰ När man läser de svenska läsare- och bokbloggarna slås man emellertid av att dessa i högre grad än den professionella kritiken betonar innehållets betydelse och att värdekriterierna i hög grad handlar om existentiella värden. De skriver in sig i det som Collins kallar "the discourse of passionate reading", vilken har blivit den dominerande inom "the popular literary culture".¹¹ För läsarna på internet handlar den mindre om vad en bok *är* och mer om vad den förmår *göra* med läsaren. "Böcker som får mig att känna mycket är bra", skriver exempelvis Boktoka på sin blogg.¹² Ord som "angelägen", "tankeväckande" och "berörande" återkommer ständigt i bokbloggarna. Där den sakrala litteraturteorin betonar värdet av den kognitiva tankeaktivitet en text kan utlösa, understryker bokbloggarna gång på gång det känslomässiga värdet av att läsa litteratur. "Man läser inte bara med hjärnan utan också mycket med hjärtat", som Bokmania skriver.¹³ Därmed inte sagt att litteraturens kunskapsförmedlande värde avvisas. Läsarna på nätet gillar att lära sig nya saker, och framför allt gillar de att få nya perspektiv på invanda föreställningar. Men de vill bli berörda. Och de vill också bli underhållna.¹⁴

Det finns, skriver filosofen Barbara Herrnstein-Smith i *Contingencies of Value*, två olika ekonomier som arbetar när det gäller värderingen av litteratur, men då avser hon vare sig den bildade/den populära eller den sakrala/den sekulära, som diskuterats ovan.¹⁵ För Herrnstein-Smith handlar det om den marknads-mässiga ekonomin och den personliga ekonomin. Det finns å ena sidan den ekonomiska diskursen, som arbetar med begrepp som pengar, omsättning, teknologi, produktion och konsumtion. Å andra sidan finns det en estetisk diskurs som talar om konst, skapande och genialitet. "In the first discourse, events are explained in terms of calculation, preferences, costs, benefits, profits, prices, and utility. In the second events are explained – or, rather (and this distinction/opposition is as crucial as any of the others), 'justified' – in terms of inspiration, discrimination, taste (good taste, bad taste, no taste), the test of

10. Ann Steiner, "Amatörkritik på internet", i Anders Ohlsson & Torbjörn Forslid, red., *Litteraturens offentligheter* (Lund: Studentlitteratur, 2009).

11. Collins, *Bring on the Books for Everybody*, s. 19.

12. Se: <http://boktoka.se/> [tillgänglig 10 december 2011].

13. Se: <http://www.bokmania.net/> [tillgänglig 10 december 2011].

14. Bedömningen grundar sig på en läsning av Bokmania, Bokbabbel, Bokhora, Bokstävlar, Boktoka och Kulturbloggen vecka 51 2011.

15. Barbara Herrnstein-Smith, *Contingencies of Value: Alternative Perspectives for Critical Theory* (Cambridge: Harvard University Press, 1988), s. 30 ff.

time, intrinsic value, and transcendent value.”¹⁶ Men för att bedöma värdet av en viss litteratur måste man, enligt Herrnstein-Smith, förstå samspelet mellan de båda ekonomierna. Man måste undersöka hur deras olika behov går i dialog med varandra på en rad olikartade sätt under olika tider, i olika kulturer och för olika människor. En bok värderas inte en gång utan kontinuerligt och på många olika sätt. Vad är det som gör att en skönlitterär bok skrivs, trycks, ges ut, köps, läses och så vidare. Uttryckt i marxistiska termer skulle man kunna säga att bytesvärdet när det gäller litteratur helt enkelt är beroende av bruksvärdet, men att bruksvärdet av olika typer av litteratur är så olikartat att det är hart när omöjligt att ge en enkel definition av det.

Skönlitteraturens kunskapsteoretiska värde

Intressant nog har man, parallellt med denna utveckling mot en ”popular literary culture”, kunnat se ett nytt intresse för det värde och den betydelse som berättelser har för den enskilda människan, kollektiva gemenskaper av olika slag och i historieskrivning inom flera humanistiska discipliner. Inom kognitionsforskningen har det blivit ett etablerat faktum att människan i sitt tänkande arbetar på samma sätt som fiktionen. I boken *The Literary Mind* menar kognitionsforskaren Mark Turner att hjärnan ständigt konstruerar berättelser som ger mening och i detta arbete använder vad vi anser vara litterära grepp.¹⁷ Turners utgångspunkt är sagosamlingen *Tusen och en natt*, där fadern, för det första, behöver fiktionen för att ge sin dotter Schahrazad råd inför hennes, som han menar, farliga och felaktiga beslut att ge sig till konung Shahriyar, som har för vana att avrätta sina brudar efter bröllopsnatten, och Schahrazad, för det andra, använder fiktionens fascinationskraft för att överleva. Efter älskogen varje natt berättar hon en historia som när den avbryts framåt morgonkvisten är så spännande att kungen bara måste få höra fortsättningen, varpå han ständigt skjuter upp avrättningen och Schahrazad överlever länge nog att föda honom en son. Turners poäng är att faderns litterära grepp, att berätta i parabelform, eller liknelser, är den mänskliga hjärnans sätt att arbeta och att det är det som får Schahrazad att inse hur hon ska gå tillväga för att överleva. Men man skulle lika gärna kunna peka på den insikt faderns vana att tala i berättande form gett henne om fiktionens fascinationskraft.

Att människan behöver berättelser för att kunna överleva har också blivit alltmer självklart inom självbiografiforskningen. I böcker som *How Our Lives Become Stories* och *Living Autobiographically* diskuterar exempelvis John Paul Eakin, nestorn inom fältet, hur vi tänker oss själva och skapar våra identiteter med berättelser som vi lånar, påtvingas, önskar och själva konstruerar. Filosofen

16. Herrnstein-Smith, *Contingencies of Value*, s. 127.

17. Mark Turner, *The Literary Mind* (New York: Oxford University Press, 1996).

Martha Nussbaum understryker i sin bok *Love's Knowledge* – den kanske allra bästa argumentationen för fiktionens värde som jag läst – att det framför allt är formen som gör den fiktiva texten till ett oslagbart instrument att tänka med.¹⁸ Samtidigt som den är öppen och går att läsa på många sätt, visar den genom att vara en gestaltad narrativ konsekvenserna av *olika* sätt att tänka och agera. Att läsa en fiktiv berättelse är att gå in i ett spel där läsaren har tillgång till en rad olika positioner, till skillnad från i verkliga livet där man alltid måste välja eller blir tilldelad en position och strategi. Ett av fiktionens stora värden är, menar Nussbaum, att man där kan tillåta sig och pröva saker man annars inte vågar; att man i läsningen av fiktion kan släppa på det integritetsskydd som alla människor av nödvändighet upprättar, men som lätt blir ett hinder både för kunskapsinhämtning, självinsikt och relationer.

För Martha Nussbaum är fiktiva berättelser också, liksom inom senare tids historieforskning, etnologi, sociologi och andra vetenskaper, en viktig källa till kunskap om människors tänkande och livsvillkor under olika historiska epoker. Inom kulturanalytisk populärlitteraturforskning har man exempelvis kunnat se hur mans- och kvinnobilder uppdaterats och förnyats i dialog med läsarnas förändrade omständigheter under 1900-talet.¹⁹ Ser man till exempelvis de senaste decenniernas boom av detektivromaner och så kallad chic-lit kan de ge värdefulla kunskaper om samtidens syn på ondska respektive kärlek.²⁰

Den passionerade läsaren

Många romaner i "the popular literary culture" diskuterar också, precis som under det för bokmarknaden så dynamiska och expansiva 1800-talet, värdet av att läsa skönlitteratur. Men till skillnad från 1800-talets diskussion handlar den samtida inte om restriktioner och påbud. I "the popular literary culture" är läsningen så gott som alltid något värdefullt.

Det är genom en bok som den kvinnliga huvudpersonen i Marian Keyes roman *Vattenmelonen*, som var startskottet på det som kommit att kallas chic-lit, får upp ögonen för den man som ska bli hennes förste make. Hon är servitris på en trendig restaurang i London, men föraktar egentligen det ytliga klientelet som kommer dit och äter och dricker för enorma summor. Hon avvisar konsekvent alla inviter, men en kväll ligger det en roman, som hon just läst med stort intresse, på ett av restaurangborden och hon gör sig beredd att bli förälskad i läsaren av den.

18. John Paul Eakin, *How Our Lives Become Stories: Making Selves* (Ithaca: Cornell University Press, 1999) och *Living Autobiographically: How We Create in Narrative* (Ithaca: Cornell University Press, 2008). Martha C. Nussbaum, *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature* (New York: Oxford University Press, 1990).

19. Larsson, *En annan historia*.

20. Lisbeth Larsson, "Från Rådgifvare till chic-lit: Den romantiska berättelsens förändringar", i Stefan Ekman, Mats Malm & Lisbeth Stenberg, red., *Den litterära textens förändringar: Studier tillägnade Stina Hansson* (Eslöv: Symposion, 2007). Kerstin Bergman & Sara Kärrholm, *Kriminallitteratur: Utveckling, genrer, perspektiv* (Lund: Studentlitteratur, 2011).

I många romaner går författaren i dialog med en annan författare, som Linda Skugge i *Ett tal till min systers bröllop*, där hon för intensiva diskussioner framför allt med Sylvia Plath och Märta Tikkanen. Maria Sveland refererar gång på gång till Suzanne Brøggers böcker i sin uppmärksammade roman *Bitterfittan*. I den internationella succéromanen *Timmarna* låter författaren Michael Cunningham hela storyn cirkulera kring en bok; Virginia Woolfs *Mrs Dalloway*, och Cunninghams roman, som blev en storsuccé som film, handlar, signifikativt nog lika mycket om läsarna som om författaren.

Romaner om kvinnor som läser romaner har blivit allt vanligare, liksom att de utspelar sig i miljöer där det läses. Karen Joy Fowlers *Jane Austen-klubben* och Elizabeth Nobles *Bokcirkeln* utspelar sig helt och hållet i en läsecirkel. Båda dessa böcker har filmatiserats och det är intressant att se hur läsecirkeln liksom bokhandeln blivit ett rum, där extraordinära möten kan äga rum inom den filmgenre som brukar benämnas romcom. I den närmast kultförklarade succéfilmen *Notting Hill* (1999) utgör den manliga kontrahentens bokhandel den plats där han och den kvinnliga megafilmstjärnan kan mötas och hans yrke utgör uppenbart en stor del av hans attraktionskraft. I en annan succéfilm, *You've got mail* (1998), blir en kvinna och en man förälskade i varandra per mail, men hinder uppstår då det visar sig att kvinnan äger en liten bokhandel i det bildade kretsloppet och att mannen är ägare till den gigantiska bokhandel inom "the popular literary culture" som hotar att slå ut den. Misshälligheterna löses dock upp då det visar sig att de båda intressena kan förenas. Helen Fieldings roman *Bridget Jones dagbok* är en excess i litterär rundgång, litteraturhistoria och medialisering, som också den har omvandlats till en succéfilm. Den är skriven med Jane Austens *Stolthet och fördom* som förlaga, den kvinnliga huvudpersonen arbetar inom förlagsbranschen, hon läser ständigt både på jobbet och på fritiden. Böckerna är hennes rådgivare i det självförbättringsprojekt hon hela tiden arbetar med; de är hennes tröst, hennes flykt och hennes höga nöje.

Bridget och hennes många systrar i den samtida romanlitteraturen är vad Jim Collins kallar "passionate readers". En typ av läsare som var ytterst vanlig även i 1800-talets litteratur. Men deras narrativa öden har förändrats på ett avgörande sätt. Där 1800-talets romanläsande romanhjältinna vanligtvis gick under, som i Gustave Flauberts klassiska berättelse om henne i romanen *Madame Bovary* (1857), så förändrar romanläsandet under 2000-talet tvärtom läsarens liv i positiv riktning. Där de passionerade läsarna under 1800-talet sades förlora vett och sans och sinne för livets realiteter genom att gå in i fiktionens värld, skildrar 2000-talets romaner snarare hur läsarinnan genom sin läsning kommer till insikt om livets väsentligheter. Den passionerade läsningen är, som Collins understryker, inte en hemläxa utan en del av ett självutvecklingsprojekt.²¹

Romanläsningen är också i "the popular literary culture", och det är något nytt, en del av ett socialt projekt, såväl i verkligheten som i många romaner.

21. Collins, *Bring on the Books for Everybody*, s. 35.

Läsecirkelsverksamheten, som förvisso har en lång tradition, har under de senaste decennierna antagit helt nya dimensioner. Nya läsecirklar och läsgrupper konstitueras ständigt på nätet för att diskutera litteratur. Många bokhandlare har hakat på trenden och knutit läsecirklar till sig. Inom media som radio och tv har man börjat använda sig av läsecirkelliknande samtal för att belysa både klassiker och samtida litteratur. Där biblioteken tidigare såg som sin uppgift att tillfredsställa den enskilde läsarens behov av böcker har de på bred front börjat arrangera olika former av läsecirkelsverksamhet.²² Litteraturvetaren Immi Lundin menar, i boken *Cirkelbevis*, att det borde vara självklart att man på biblioteken inte bara lånar ut böcker utan också tillhandahåller rum för samtal om dem.²³

Det Lundin i huvudsak diskuterar i sin läsecirkelshandledning är ändå, precis som läsforskningen i övrigt, det individuella värdet av att läsa skönlitteratur. Går man till de ovan nämnda romanerna *Jane Austen-klubben* och *Bokcirkeln*, som beskriver två olika läsecirklar under ett år, är det emellertid det sociala värdet som är mest påfallande. Genom läsningen av böcker och samtalet om dem skapas en gemenskap som inte bara handlar om läsningen. Läsecirkeln är inte bara en intellektuell övning, även om den också är en sådan, utan i allra högsta grad en social, och den närhet mellan deltagarna som samtalet om böcker skapar visar sig ha en stor kraft att förändra livet för de människor som deltar.

I *Jane Austen-klubben* och i *Bokcirkeln* sätts litteraturen alltid i dialog med livet. I *Jane Austen-klubben* varvas liv och litteratur, men läsecirkelaspekten är hela tiden överordnad. Det är så att säga både en berättelse om en bokcirkel och de människor som ingår i den och deras liv, en handledning till en läsecirkel och en diskussion om litteraturläsningens värde. I Elizabeth Nobles *Bokcirkeln* dominerar berättelserna om livet. Kvinnorna träffas varje månad och månadens bok får inledningsvis en kort presentation i varje kapitel. Boken är vald av den som ordnar träffen hemma hos sig och innehållet klingar liksom samman med deras livsproblem. Urvalet, där bland annat Nora Ephrons *I lust och nöd* och Tracy Chevaliers *Flicka med pärlörhänge* ingår, kan sägas vara typiskt för "the popular literary culture".

Bokcirkeln bildar ett kvinnokollektiv där kvinnorna, som inledningsvis har väldigt lösa band till varandra, förenas i läsning och blir varandras vänner och stödpersoner. Det innebär inte att romanerna betyder samma sak för dem. Tvärtom är det en poäng att de tycker olika och kan gå i dialog och på så sätt lyfta fram både romanens komplexitet och sina olika livssituationer. Precis som kvinnorna i *Jane Austen-klubben* hade var och en sin egen Jane och läste hennes böcker på olika vis så läser kvinnor i *Bokcirkeln* in helt olika saker i romanerna. De använder sig effektivt av både böckernas och varandras berättelser. Att läsa skönlitteratur ger dem inte bara, som tidigare forskning visat,

22. Biblioteken i Partille, Hagsätra, Vimmerby, Oskarshamn, Svenljunga, Mariestad, Falköping och Örebro var några av dem som utannonserade läsecirklar på nätet hösten 2011.

23. Immi Lundin, *Cirkelbevis: Läsecirklar på bibliotek* (Lund, 2004).

ett eget rum och ett eget fritt område. Det verkligt stora värdet för dem är att den ger dem ett eget kollektiv, en egen grupp och en särskild gemenskap. Med hjälp av böckerna och den nära samvaro som samtalet om dem ger, löser romanernas kvinnor en rad personliga problem i relation till otrogna äkta makar, vårdkrävande föräldrar och även utbildnings- och yrkesval.

Det komplexa och mångfacetterade och för livet avgörande värdet av att läsa skönlitteratur gestaltas på ett mycket övertygande sätt i dessa romaner. Att läsa romaner ger dessa kvinnor kunskap och gemenskap; förståelse för andra människors liv såväl som det egna; det öppnar för nya möjligheter, ger vägledning och handlingskraft. Och det är här, menar jag, som diskussionen om skönlitteraturens värde borde ta sin början.

Läsning i skolan – och läsning i den högre skolan

Magnus Persson

I skolan har man länge odlat en syn på läsning som något självklart gott.¹ På 1800-talet skulle litteraturen göra eleverna till fosterländskt sinnade medborgare (Thavenius 1991). I dag skall läsandet göra eleverna empatiska, toleranta och demokratiska (Persson 2007). I båda fallen tänker man sig klara kopplingar mellan läsning och moral. Litteraturen är god och genom att läsa den blir man en god människa. Detta är myten om den goda litteraturen uttryckt i sin enklaste form. Men under postmoderniteten relativiseras samtidigt våra idéer om läsningens godhet under trycket av faktorer som den intensiva medialiseringen och den tilltagande kulturella heterogeniteten. Hur påverkas synen på litteraturläsning av den postmoderna tillgången på kulturella intryck, objekt och attityder?

I Persson (2007) kopplas denna fråga samman med litteraturundervisningen i skola och högre utbildning. En central slutsats i den undersökningen är att frågan om varför man skall läsa litteratur inom utbildningssystemet är intimt sammanvävd med föreställningar om det nationella: idéer om det svenska kulturarvet och den svenska nationella identiteten. Detta kan vara en förklaring till att svenskämnet, och inte exempelvis bild, drama eller musik, tidigt utsågs till skolans centrala bildningsämne. Studiet av *modersmålets* litteratur passade som hand i handske med konservativa och idealistiska föreställningar om nationell fostran, dvs. att ett viktigt mål för skolan var att skapa goda svenska medborgare.

1. I detta kapitel görs en presentation av några av huvuddragen i forskningsprojektet "Varför läsa litteratur i det postmoderna samhället? Legitimeringsgrunder för litteraturläsning i skola och högre utbildning". Projektet finansierades av Vetenskapsrådet (2004–2009) och de viktigaste resultaten redovisades i boken *Varför läsa litteratur? Om litteraturundervisningen efter den kulturella vändningen* (Persson 2007). Projektets övergripande frågeställning var om och i så fall hur frågan om varför man skall läsa litteratur har tacklats på tre centrala arenor för litteraturläsning inom utbildningssystemet: skolans svenskämne, den akademiska disciplinen litteraturvetenskap samt svensk lärarutbildningen. Materialet bestod huvudsakligen av styrdokument (med fokus på de då gällande läroplanerna Lpo 94 och Lpf 94 och därtill hörande kursplaner) och vanligt förekommande läromedel.

Litteraturläsning som nationellt projekt – då och nu

Läsning av litteratur på modersmålet i skolan har en ganska kort historia. Först mot slutet av 1800-talet blev det en viktig och accepterad del av undervisningen. Tidigare hade som bekant latinet dominerat. Så här kunde det låta när man försökte argumentera för den svenska litteraturens relevans i utbildningssystemet. Året är 1863 och debattören heter Rudolf Hjärne:

Låtom oss därför försöka att på allvar införa svensk litteratur i skolan, i den förtroliga sällskapskretsen och framför allt i familjen. Ty redan tidigt måste det uppväxande släktet börja vandringen genom fäderneslandets litterära häfder, om *de* skola bära en rätt mogen frukt. På detta sätt skall otvivelaktigt den tid småningom förberedas, då en hvar svensk kan med mera tillförsigt än någonsin utropa: äfven jag har ett fosterland! (Hjärne 1863, s. 23)

Det är en hisnande tanke i dag – att ett villkor för att kunna tala om en svensk nationalstat är förekomsten av en stark nationallitteratur. Men litteraturläsningen i skolan har också i vår egen tid motiverats i nationalistiska termer, något som förbluffande nog ingen av debattörerna i den intensiva svenska kanondebatten 2006 verkade känna till. I en version av kursplanen i svenska från 1994 för grundskolan kan man läsa följande:

Skönlitteraturen bär en del av vårt kulturella arv och förmedlar kunskaper och värderingar. Litteraturen fungerar som ett kitt i en kulturgemenskap och skolan har ett ansvar för att lyfta fram den aspekten. (Skolverket 1999/2000)

Litteraturen framstår här som det som håller ihop samhället, en nödvändig sammanfogande kraft för kulturarvet och den kulturella gemenskapen. Steget från Hjärne är plötsligt inte så långt. Men knäckfrågan är förstas vad som menas med *vårt* kulturarv i citatet från kursplanen. Läser man läroplanen och kursplanerna noggrant framträder en motsägelsefull men ändå tydlig bild. Det talas ohämmat om kultur och kulturarv i dessa styrdokument. Det talas om "andra kulturarv" (i pluralis), "det egna kulturarvet" och "det gemensamma kulturarvet". Men till syvende och sist är kulturarvet i första hand det svenska, som sedan kan utvidgas till det västerländska. Men där tycks det gå en gräns.

Detta förhållande blir mera synligt om man sätter svenskämnet i relation till ett annat skolämne, nämligen svenska som andraspråk. Svenska som andraspråk vänder sig till elever som har ett annat modersmål än svenska. Kursplanerna för de två ämnena i grundskolan är på många punkter likartade eller identiska. Men i en av målformuleringarna framträder en intressant skillnad. Där eleven som följer det vanliga svenskämnet genom litteraturläsningen skall lära sig förstå värdet av kulturell mångfald, skall eleven som har svenska som andraspråk i

stället lära sig att förstå svensk kultur och svensk värdegrund. Undervisningen i svenska skall sträva efter att eleven

får möjlighet att förstå kulturell mångfald genom att möta skönlitteratur och författarskap från olika tider och i skilda former från Sverige, Norden och andra delar av världen. (Skolverket 2002, s. 97)

I motsvarande formulering för ämnet svenska som andraspråk skall det strävas efter att eleven

får möjlighet att förstå svensk skönlitteratur och svensk kultur och blir förtrogen med den värdegrund på vilken det svenska samhället vilar och även lär känna skönlitteratur från andra delar av världen. (Skolverket 2002, s. 103)

I det första fallet är mångkulturen prioriterad och i det andra kulturarvet. I båda fallen har litteraturen underordnats kulturen. Frågan infinner sig om kursplane författarna föreställer sig litteraturen som ett slags behållare vars innehåll helt enkelt är kultur. Den svenska skönlitteraturen ses som en bärare av i första steget svensk kultur och i nästa steg svensk värdegrund. De Andra, i det här fallet de elever som läser svenska som andraspråk, antas redan vara (eller representera det) mångkulturella. De har inte samma behov av att lära sig inse värdet av mångfald eftersom de själva förkroppsligar det. De behöver i stället lära sig förstå den svenska kulturen för att förhoppningsvis kunna inlemmas i den. Eleven som läser svenska är däremot redan svensk. Han eller hon behöver i stället lära sig förstå mångkulturen utan att för den skull överge den svenska nationella identitet som i slutändan konstrueras som både grundläggande och överordnad. Om denna tolkning stämmer skulle vi alltså stå inför ett svenskämne där litteraturstudiet är inskrivet i ett assimilering- och nationaliseringsprojekt.

Nu skall det understrykas att styrdokumentet också talar väldigt mycket om mångkulturen – och alltid i positiva ordalag. Problemet är att ekvationen inte riktigt går ihop. För när det kommer till kritan är det alltså det nationella och det västerländska som konsekvent privilegieras.

Jag måste också tillfoga att detta inte är svenskämnets enda svar på frågan varför man skall läsa litteratur. I själva verket ges åtminstone ett tiotal olika legitimeringar. Litteraturläsning ger upplevelser och kunskap, är språkutvecklande och stärker såväl den personliga som den kulturella identiteten. Litteraturläsning främjar goda läsvanor. Att läsa litteratur motverkar odemokratiska värderingar och gör läsaren empatisk och tolerant. Litteraturstudierna ger kunskaper om litteratur, litteraturhistoria och litterär terminologi; kunskaper som gör eleven till en bättre läsare. Man kan hävda att dessa är alldeles utmärkta legitimeringar. Det finns emellertid två stora problem med dem. För det första lämnas centrala

termer och idéer odefinierade: Vad menas t.ex. med kulturell identitet, eller med odemokratiska värderingar? För det andra finns här en risk att utsagorna uppfattas som fastslagna sanningar och att läsningens goda effekter sker närmast per automatik.

Det starkaste indiciet på att skolans svenskämne är fångat i myten om den goda litteraturen är kanske ändå av ett indirekt slag. Det är nämligen slående att det inte i någon av de senaste fyrtiofem årens kursplaner i svenska, från Lgr 62 och framåt, sägs att litteraturen skall läsas kritiskt. Allt annat skall enligt kursplanerna läsas kritiskt: massmedierna, reklamen, propagandan. Men inte litteraturen. Min hypotes är att det just beror på att man tänker sig att litteraturen i sig är god och att man genom att läsa den blir en god människa.

Ett drastiskt sätt att formulera ett av idéelementen i myten om den goda litteraturen är: Litteraturen är god och världen är ond. Är det denna tankefigur som föresvävat kursplaneförfattarna i följande citat:

Skönlitteratur, film och teater ger möjligheter till empati och förståelse för andra och för det som är annorlunda och för omprövning av värderingar och attityder. Därigenom kan motbilder formas till exempelvis rasism, extremism, stereotypa könsroller och odemokratiska förhållanden. (Skolverket 2002, s. 99)

De värderingar som skall bekämpas finns alla *utanför* litteraturen, i världen. Det är utanför litteraturen vi finner extremismen, sexismen osv. Litteraturen själv formar motbilder mot det onda och är i sig själv god.

Den kulturella vändningen

Jag nämnde tidigare att litteraturen tycktes underordnad kulturen. Det är påfallande att flera av motiveringarna till läsning sker i termer av just kultur. Och det handlar då inte enbart om det så kallade kulturarvet. I stället kan man bevittna hur kulturbegreppet formligen har exploderat i styrdokumentet och genomsyrar inte bara svenskämnet utan alla ämnen. I grundskolans kursplaner hittade jag mer än femtio olika varianter och sammansättningar av ordet kultur. Nu är alltså matematik och slöjd också kultur, liksom matlagning och gymnastik, religiösa ceremonier och svampplockning. Identiteter och erfarenheter är kulturella, liksom hela samhällen. Den underliggande tanken tycks vara att *allt* är kultur, något som går stick i stäv med den mycket mera begränsade innebörden i kulturarvet (där den svenska litteraturen som sagt intar högsätet). Litteratur är kultur, det nationella kulturarvet är gott, mångkulturen är god och allt är kultur – så skulle man schematiskt kunna sammanfatta skolans styrdokument. Dessa föreställningar kan ses som motsägelsefulla utslag av det jag omväxlande benämner *kulturalisering* eller *den kulturella vändningen*.

Den kulturella vändningen har i ett internationellt perspektiv satt sin prägel på forskningen inom humaniora och samhällsvetenskap sedan ett par decennier. Man kan se det som en tilltagande och allt mer mångförgrenad tendens att se på och förklara olika företeelser, däribland litteratur, i termer av kultur. Men detta är inte bara en renodlat akademisk företeelse utan kan också iakttas i alltifrån journalistik och samhällsdebatt till kulturbegreppets invadering av vardagsspråket genom ständiga nybildningar i stil med företagskultur, fotbollskultur, ölkultur och cafékultur.

Allt tycks med denna logik vara eller kunna bli kultur. Tanken att allt är kultur går ofta hand i hand med en annan idé, nämligen att allt är litteratur, eller att allt är text. Hur är detta möjligt? Den brittiske litteraturforskaren Terry Eagleton skriver i sin bok *After Theory* (2003, s. 3, min övers.) så här: "Förr i tiden var rockmusik en avkoppling från dina studier; nu kan det mycket väl vara rockmusik du studerar." Eagleton ger i sin bok en underhållande (och något överdriven) bild av vad den kulturella vändningen har betytt för ett ämne som litteraturvetenskap. Gamla självklarheter är som bortblåsta, till exempel att Jane Austen skulle vara en större författare än Jeffrey Archer. I stället för närläsningar av den västerländska kanons mästerverk ägnar sig nu litteraturvetare, som inte vill bli betraktade som hopplöst insnöade och ohippa, hellre åt sådana saker som fotfetischismens hermeneutik eller navelpiercingens politik, skriver Eagleton.

Det akademiska litteraturstudiet tycks ha genomgått en dubbel kulturalisering. Å ena sidan har repertoaren av möjliga studieobjekt utvidgats till att omfatta i stort sett vilka kulturella texter eller fenomen som helst. Ett shoppingcentrum eller en såpopera kan analyseras och "läsas" som om de vore litterära texter. Å andra sidan har litteraturen i snävare mening (romaner, dikter) allt mer kommit att läsas i kulturella termer (som symptom, ideologi, diskurs eller något annat). Framträdande tendenser i de kulturaliserade litteraturstudierna är, utöver ett radikalt vidgat textbegrepp, intresset för populärkultur och mångkultur, kritiken av den litterära kanon, politiseringen av litteraturstudierna (genom till exempel feminism, postkolonialism, queerteori) och det intensiva engagemanget i att formulera nya teorier om litteratur och kultur. När litteraturens ställning inte längre är självklar börjar tänkandet om litteraturen, t.ex. litteraturteorin, att expandera våldsamt. Men en effekt av den kulturella vändningen är att litteraturen inte ens i litteraturteorin kan räkna med en privilegierad position. Kulturaliseringen innebär en *relativisering* av idén om litteraturens överhöghet. Flera av hörnstenarna i myten om den goda litteraturen ifrågasätts, direkt eller indirekt. Kritiken av kanon påvisar att litteraturens subjekt inte är den universella människan och att litteraturen inte står höjd över ideologi och maktutövning. Cultural studies och det vidgade textbegreppet fråntar den tryckta skönlitteraturen sin roll som naturlig konung i texternas rike.

Har denna internationellt sett mycket påtagliga kulturella vändning inom humaniora påverkat studiet av litteratur i den svenska skolans litteraturun-

dervisning och i disciplinen litteraturvetenskap? Är skolan som det ofta antas eftersläpande vad gäller anammandet av ny teori? Eller har skolan nu tvärtom gått längre i sina ansträngningar att reformera litteraturstudiet i kulturell riktning än vad litteraturvetenskapen har gjort? Jag har redan påpekat att skolans svenskämne är starkt kulturaliserat. Låt mig kort nämna ytterligare ett exempel på detta. Från och med år 2000 skall svenskämnet tillämpa ett vidgat textbegrepp, dvs. idén att det mesta kan vara, om inte litteratur, så åtminstone text. Så här formuleras det i gymnasieskolans kursplan för svenska:

Att tillägna sig och bearbeta texter behöver inte alltid innebära läsning utan även avlyssning, film, video etc. Ett vidgat textbegrepp innefattar förutom skrivna och talade texter även bilder. (Gy 2000:05, s. 117)

Här sker en radikal öppning inte bara mot medierna, utan potentiellt också mot populärkulturen – båda har av skolan länge betraktats som fiender som måste bekämpas med hjälp av den goda litteraturen. Intressant att notera är att myten om den goda litteraturen inte definitionsmässigt utesluter öppningar mot ett kulturaliserat litteraturstudium. I svenskämnets kursplaner kan man alltså både artikulera myten och inkorporera element (det vidgade textbegreppet; litteratur som kultur) som riskerar att destabilisera den. Här måste jag också tillfoga att forskningen har visat att det vidgade textbegreppet inte verkar ha slagit igenom i praktiken, varken i konkret undervisning eller i läromedel (Olin-Scheller 2006; Persson 2007).

Några korta nedslag i de nya styrdokumentet för skolan, Lgr 11 och Gy 2011 och tillhörande kurs- och ämnesplaner, visar att talet om kultur fortfarande är utbrett, men att det ändå tonats ned något i jämförelse med Lpo 94 och Lpf 94. Svenskämnets litteraturläsning "badar" inte på samma sätt som tidigare i kultur, och det vidgade textbegreppet förekommer inte längre som explicit begrepp (men däremot indirekt i formuleringar som "[t]exter som kombinerar ord och bild, till exempel film, interaktiva spel och webbtexter" (Lgr 11, s. 224). För gymnasieskolans svenskämne kan man notera en tydlig framskrivning av mer traditionella litteraturvetenskapligt grundade, "pre-kulturalistiska", textanalytiska förmågor: analys av berättarteknik, stil, tema, motiv osv. (Utbildningsdepartementet 2011, s. 248–312).

Slående är dock hur skönlitteratur i ämnesplanen för svenska som andraspråk på gymnasiet fortfarande ses som en bärare av distinkta kulturella och nationella värderingar. Under rubriken "Centralt innehåll" för kursen Svenska som andraspråk 1 ingår läsning av modern litteratur "som ger inblick i olika kulturer, allmänmänskliga teman och svenska referensramar" (Utbildningsdepartementet 2011, s. 291). Litteraturen är, i likhet med kulturarvet, både allmänmänsklig och särskiljande. Liksom i Lpo 94 gör man i Lgr 11 motsägelsefulla distinktioner mellan det "egna" kulturarvet, det "gemensamma kulturarvet" och "andras"

värderingar (Lgr 11, s. 7). Fortfarande kodas emellertid kultur genomgående positivt, som något i sig gott. Ett av de övergripande perspektiven för all undervisning skall enligt Lgr 11 vara det internationella, något som bland annat implicerar att "utveckla förståelse för den kulturella mångfalden inom landet" (s. 10). Som Sharon Todd (2010) har påpekat kan talet om respekt för mångfald mycket väl gå hand i hand med "uppmaningen att erkänna vår 'gemensamma mänsklighet'" (s. 18). Det är en gemensamhet som i styrdokumentet från både 1994 och 2011 får en tydligt nationell och västerländsk slagsida.

Om man nu vänder blicken mot litteraturvetenskapen ser saken helt annorlunda ut. Det är lite överraskande att detta ämne visat sig närmast immunt mot intryck från den kulturella vändningen. Jag gick igenom kursplaner från samtliga 19 lärosäten där ämnet kan studeras i landet, och fann att man nästan utan undantag bedrev ett litteraturstudium som såg likadant ut som det gjorde för, säg, fyrtio år sedan. Kanon är intakt. Det är svenska och västerländska klassiker som gäller. Något vidgat textbegrepp skyntas inte. Populärkultur och nya medier lyser med sin frånvaro, liksom mångkulturen. En brasklapp kan vara på sin plats. Det tycks vara så att ju högre upp i litteraturstudierna man kommer desto större är utrymmet för det icke-kanoniserade. Det kan också vara så att ämnet även på grundnivå förändrats sedan jag bedrev mitt forskningsprojekt – men det är inget jag har följt upp och undersökt.

Men vilka svar ger då ämnet litteraturvetenskap på frågan varför man skall läsa litteratur? Förbluffande nog inga alls. Man diskuterar hur man skall läsa, och möjligen också vad, men sällan eller aldrig varför. Varför denna tystnad? Ett svar skulle kunna vara att de studenter som söker sig till ämnet redan har ett genuint och brinnande litteraturintresse och därför inte behöver några motiveringar. Ett helt annat svar skulle kunna vara att lärare och forskare i ämnet är överens om att skönlitteraturen – och studiet av den – representerar ett oomtvistligt gott som man helt enkelt inte behöver argumentera för. En annan hypotes är att ett explicit tacklande av frågan om varför man skall läsa litteratur med stor sannolikhet skulle synliggöra eller ge upphov till konflikter. Litterära och kulturella värderingar skulle tvingas upp till ytan och bli föremål för granskning och diskussion, något som också inträffade i den omfattande och animerade debatt om litteraturvetenskapens kris som utlöstes av boken *Hamlet eller Hamilton?* (Forslid & Ohlsson 2007).

Legitimeringsfrågans akuta relevans

Men är det då så viktigt att försöka formulera några svar på frågan varför man skall läsa litteratur? Jag menar att det är det, och särskilt om vi talar om litteraturläsning i ett utbildningssammanhang. Om man fortfarande vill att litteraturläsning skall vara en central aktivitet inom utbildningssystemet måste

man skärskåda och vässa argumenten för varför det skall vara så – och man måste göra det i relation till de förändrade villkoren för läsning som följer med den kulturella vändningen. Man kan alltså inte längre köra på enligt principen "business as usual" och låtsas som om ingenting har hänt.

I slutet av min bok *Varför läsa litteratur?* för jag fram tre nyckelbegrepp som jag menar kunde vara produktiva utgångspunkter för resonemang om frågan varför man skall läsa: demokrati, narrativ fantasi och kreativ läsning. Inspirationen till dessa nyckelbegrepp kommer från olika håll, men en viktig roll spelar svensklärarutbildningen (som är den arena där jag själv råkar vara verksam sedan tio år). Svensklärarutbildningen är en spelplats för de motsägelser och motsättningar som finns inom och mellan de två andra arenorna: svenskämnet och litteraturvetenskapen. Lärarstudenterna skall bli svensklärare, men de skall helst också bli litteraturvetare. Det gnisslar ofta. Det finns friktion och konflikter mellan ämnesinstitutioner och lärarhögskolor. De representerar olika ämnessyner och traditioner. Det är problematiskt. Men svensklärarutbildningen är också en plats där frågan om varför man skall läsa hela tiden hålls aktuell, inte minst av studenterna. Flera produktiva ansatser att tackla frågan i ljuset av de kulturella förändringarna har gjorts och görs.

Skolan har som bekant ett dubbelt uppdrag: ett kunskapsuppdrag och ett demokratiuppdrag. I stället för att betrakta dessa som två separata projekt bör de tänkas samman, också i litteraturundervisningen. Med detta tänker jag mig inte att elever och studenter skall läsa en massa romaner som predikar demokrati. I stället bör sådan litteratur väljas som utmanar våra käraste åsikter och värderingar (för ett konkret exempel, se Persson 2010). Läsaren tvingas in i andra sätt att leva, tänka och känna.

Genom läsningen tränas förmågan till perspektivbyten, eller vad filosofen Martha Nussbaum (1997) kallar den narrativa fantasin. Förmågan att hantera kulturella, politiska och etiska skillnader produktivt är en omistlig demokratisk förmåga. För att parafrasera Nussbaums lite högtidliga och möjligen utopiska paroll skulle man kunna säga att litteraturläsningens mål inte bör vara att skapa goda svenskar utan kritiskt tänkande världsmedborgare. Med begreppet kreativ läsning fokuseras litteraturens "singularitet" och den litterära formens betydelse för läsakten, samtidigt som både inlevelse och erfarenhetsanknytning uppmuntras. Den kreativa läsningen kan kortfattat uttryckt ses som ett sätt att vidga, utforska och problematisera olika lässtrategier. Den ofta förekommande uppdelningen mellan ett naivt och ett kritiskt sätt att läsa ifrågasätts.

Att många elever i skolan har svårt att förstå värdet av litteraturläsning är inte någon nyhet. Flera studier har visat att man inte ens hos de blivande svensklärarna kan räkna med en grundmurad övertygelse om läsningens värden (se Persson 2007 för en diskussion). Om man nu vill hitta vägar att stärka litteraturens ställning kan ett första steg vara att formulera kraftfulla och explicita svar på frågan varför man skall läsa litteratur. Av särskild vikt blir att våga se på

litteraturens förhållande till andra medier och uttrycksformer med nya ögon, i stället för att slentrianmässigt falla tillbaka på den gamla och inflytelserika tankefigur som gör gällande att boken är god och medierna onda.

Referenser

- Eagleton, Terry (2003). *After Theory*. New York: Basic Books.
- Forslid, Torbjörn & Anders Ohlsson (2007). *Hamlet eller Hamilton? Litteraturvetenskapens problem och möjligheter*. Lund: Studentlitteratur.
- Gy 2000:05. *Estetiska programmet: Program mål, kursplaner, betygskriterier och kommentarer*. Stockholm: Skolverket.
- Hjärne, Rudolf (1863). *Om litteraturen och dess betydelse som bildningsmedel*. Norrköping: Föreningens boktryckeri.
- Lgr 11. *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011*. Stockholm: Skolverket.
- Nussbaum, Martha C. (1997). *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education*. Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press.
- Olin-Scheller, Christina (2006). *Mellan Dante och Big Brother: En studie om gymnasieelevers textvärldar*. Karlstad: Karlstad University Studies.
- Persson, Magnus (2007). *Varför läsa litteratur? Om litteraturundervisningen efter den kulturella vändningen*. Lund: Studentlitteratur.
- Persson, Magnus (2010). "Att läsa Lolita på lärarutbildningen". *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr 3-4.
- Skolverket (1999/2000). *Kursplan i svenska för grundskolan*. www3.skolverket.se/ki03/front.aspx?sprak=SV&ar=9900&infotyp=23&skolform=11&id=2086&extraId=1550 [tillgänglig 25 april 2007].
- Skolverket (2002). *Grundskolan: Kursplaner och betygskriterier 2000*. Upplaga 1:4. Stockholm: Fritzes.
- Thavenius, Jan (1991). *Klassbildning och folkuppfostran: Om litteraturundervisningens traditioner*. Stockholm & Stehag: Symposion.
- Todd, Sharon (2010). *På väg mot ofullkomlighetens pedagogik: Mänsklighet och kosmopolitism under omprövning*. Stockholm: Liber.
- Utbildningsdepartementet (2011). *Förordning om ämnesplaner för de gymnasiegemensamma ämnena*. Stockholm: Utbildningsdepartementet. www.skolverket.se/content/1/c6/02/39/50/Gymgemensamma.pdf [tillgänglig 17 maj 2011].

Biblioteken, litteraturen och läsaren

Skans Kersti Nilsson

De svenska folkbiblioteken är sedan 100 år tillbaka vårt lands viktigaste litteraturförmedlande institution. Folkbiblioteken, som finns i landets alla kommuner, är organiserade lokalt, regionalt och nationellt för att kunna tillgodose och komplettera medieförsörjningen till landets alla invånare. Lånen är och förblir gratis. Bibliotekens policy är att inspirera och stimulera till litteraturläsning. De prioriterade grupperna barn, ungdomar och invandrare har sedan länge varit föremål för läsfrämjande projekt. Idag inkluderas även vuxna i den läsfrämjande verksamheten, dels som förebilder i barns närmiljö, men också mot bakgrund av den minskade läskunnigheten bland vuxna.

Litteraturförmedling är således ett centralt verksamhetsområde för folkbiblioteken. Denna verksamhet behöver dock uppmärksammas genom metodutveckling, forskning och utbildning för att motsvara framtida behov.

Staten, litteraturen och biblioteken

Det var Valfrid Palmgren Munch-Petersens pionjärinsatser under tidigt 1900-tal som formade folkbiblioteken till en offentlig, demokratisk institution. Förebilden för det offentliga biblioteksrummet med öppna hyllor och gratis lån hämtades från USA och beskrevs i skriften *Om folkuppfostran* (1910) och i utredningen *Förslag angående de åtgärder, som från statens sida böra vidtagas för främjande av det allmänna biblioteksväsendet* (1911). Bildningsideologiska tankegångar kom att prägla biblioteket som institution, där människor skulle kunna mötas oavsett ålder eller social tillhörighet och genom den goda litteraturen höja de lägre klasserna ur ett kulturellt och socialt underläge: "Folkuppfostran, om något, skall en gång bidra till att mildra klassmotsatserna och att skänka människorna en god vilja att hvara med hvarandra och genom hvarandra sträfvat mot allttjämt högre mål." (Munch-Petersen 1910, s. 16) En central, statlig styrning av bibliotekens inköp genomfördes 1912, då statsbidrag till biblioteken utgick i form av

litteratur ur den s.k. Grundkatalogen. Denna avskaffades 1930 då ansvaret för inköp och förmedling överläts till bibliotekarierna. I 1949 års Folkbiblioteks-sakkunnigas utredning *Folk- och skolbibliotek* formuleras en målsättning, som poängterar bibliotekets funktion ur såväl individens som samhällets synvinkel:

... folkbiblioteksväsendet har till uppgift att göra det möjligt för en låntagare att som lån erhålla den litteratur, han kan behöva för sin enskilda utbildning, sitt arbete och som förströelse [...]. Det kan slutligen med skäl betraktas som ett statligt intresse, att medborgaren erhåller tillgång på god och sund förströelseläsning, som kan ge fritiden ett värdefullt innehåll. (Ibid. s. 41-42)

För första gången tilldelas förströelseläsningen ett egenvärde. Policy för urval och kvalitet ska enligt sakkunniga vara så att "det bäst motsvarar medborgarnas behov, självfallet inom de gränser som hänsynen till elementära konstnärliga krav uppdrager" (ibid., s. 43). Under tidigt 1960-tal utvecklas folkbiblioteksväsendet kraftigt. Det är en expansionsfas i alla avseenden: antalet bibliotek ökar, organisationen förbättras, medel till medieinköp ökar. Politiskt föreligger ingen motsättning mellan bibliotekens folkbildande och estetiskt värderande uppgift å den ena sidan och tillhandahållandet av enklare underhållningslitteratur å den andra. Ett visst motstånd mot detta synsätt kom dock från Sveriges Allmänna Biblioteksförening (SAB), vilket framgår av en handbok för mindre bibliotek, *Biblioteksskötsel* (Kalén 1960). Här förespråkas att kvalitetsprincipen ska gälla även för de mindre biblioteken. Den "riktiga", personlighetsutvecklande litteraturen måste under alla omständigheter prioriteras. Den enklare underhållningslitteraturen kan möjligen köpas i mån av resurser. Denna syn på individ, litteratur och läsning kom att möta skarp kritik från dåvarande läraren i skönlitteratur vid skolöverstyrelsens biblioteksskola, Bengt Nerman. I debattboken *Demokratins kultursyn* (1962) går han till angrepp mot de moraliserande synsätt, som litteraturkritiker, lärare och bibliotekarier utgick ifrån: "En bildnings- och kultursyn som vill fostran... måste vara ett effektivt hinder för människan att acceptera sig som helhet [och] att själv växa och skapa" (ibid., s. 88). I en tillbakablickande artikel beskriver Nerman sin gärning och bibliotekariernas uppdrag på följande vis: "Vi arbetade för demokratin. Och demokrati byggs nerifrån. [...] De borde också kunna hjälpa låntagarna, på en gång orientera och intressera dem: de borde kunna tala om böcker." (Nerman 2010) Denna litteratursyn kom att bli ett pedagogiskt inslag i utbildningen av den generation folkbibliotekarier som Nerman undervisade under 1950- och 1960-talen.

Utredningen Kulturrådet (1972) utgick ifrån det vidgade, antropologiska kulturbegreppet för sitt arbete. I betänkandet *Ny kulturpolitik* (SOU 1972:67) har tyngdpunkten lagts på social gemenskap och kontakt. Folkbibliotekens verksamhet konstateras nu vara medieförmedling och informationsförmedling. De ska också fungera som kulturella centra. Bibliotekens ekonomi förbättrades

avsevärt under denna tid. Litteraturutredningens (L68) huvudbetänkande *Boken* (SOU 1974:5) betonade att folkbibliotekens betydelse för litteraturdistributionen "för varje år blir allt större" (s. 321), en omständighet som pekar på institutionens alltmer manifesta ställning i kommunerna men också på de höga bokpriserna. Bokutbudet skulle, enligt utredningen, ha bredd, kvalitet och en sammansättning som svarar mot befolkningens intressen. Inga värderande synpunkter på skönlitteraturen skulle anläggas: bibliotekens uppgift är att tillmötesgå alla smakriktningar och se till att den mest efterfrågade litteraturen fanns i ett tillräckligt antal exemplar. Biblioteket skulle med andra ord distribuera böcker utan att i nämnvärd utsträckning försöka styra låntagarnas läsvanor och preferenser. I stället för aktiv förmedling av skönlitteratur för vuxna, görs nu stora satsningar på uppsökande verksamhet till samhällets "eftersatta grupper". Den standardutjämnning av landets kommunbibliotek som kulturpolitiken syftade till genomfördes med en rad stödordningar. Som motprestation måste kommunerna anställa fackutbildade bibliotekarier. Den nya bibliotekarieutbildningen i Borås (1972) fick samlade resurser för att möta detta behov.

I slutet av 1970-talet tillsattes en kommitté, Folkbiblioteksutredningen, med uppdrag att utreda frågor om folkbibliotekens verksamhet mot bakgrund av ändrade ekonomiska förutsättningar. I slutbetänkandet, *Folkbibliotek i Sverige* (SOU 1984: 23), konstateras att folkbiblioteket är vår viktigaste lokala kulturinstitution och att "folkbiblioteket skall föra en kamp för boken och läsandet" (s. 39). Boken och läsandet tillskrivs en orubbad ställning i framtiden, trots konkurrens från en växande mediesituation och expansion av digital teknikanvändning. Bibliotekens alternativa kulturverksamhet anses få ökad betydelse som motkraft till den kommersiella underhållningsindustrins, i takt med de nya krav på omprioriteringar som kommunerna ställts inför. Trots detta visade rapporten *Skönlitteratur på bibliotek* (1983) att bibliotekens utbud och efterfrågan inte var i balans och att insatser på förmedling av den kvalificerade litteraturen därför behövdes.

Under de följande åren sjönk bokanslagen till de kommunala biblioteken, samtidigt som trycket på bibliotekens informationsförmedlande funktion förstärktes genom informationsteknikens utveckling. Som effekt av detta sjönk utlåningssiffrorna kraftigt och mindre biblioteksenheter lades ner. Oron för folkbibliotekens framtid reste kravet på en bibliotekslag, vilken antogs av riksdagen i december 1996 (SFS 1996:1596). Lagen innebar i princip inget annat än fastställande av status quo: boklånen skall vara avgiftsfria, varje kommun skall ha folkbibliotek (§2), vilka särskilt skall ägna uppmärksamhet åt barn och ungdomars behov av medier för att stimulera språkutveckling och läsning (§9). Utredningen om boken och tidskriften, *Boken i tiden* (SOU 1997:141), uppmärksammade de ökade krav, som ställts på folkbiblioteken i utbildningssammanhang och därmed de urholkningar som detta i flera avseenden, exempelvis bokinköp och litteraturutbud, bidragit till. Därför föreslås att biblioteken ska få tillgång till den litteratur som erhållit statligt litteraturstöd.

Ett distributionsstöd var sedan länge en omdiskuterad fråga men den norska modellen, som diskuterats, prövades aldrig. Nu skulle distributionsstödet bidra till att komplettera den kvalitetsinriktade, ”smala” litteratur, som biblioteken inte köpt in av ekonomiska skäl men också på grund av den efterfrågestyrning och kundorientering som blivit aktuell. Den länge efterlysta momssänkningen på litteratur år 2002 – från 25 procent till 6 procent – kom tillsammans med ökad produktion av pocketböcker att ge kraftfulla utslag på direktförsäljningen av litteratur och i minskade utlåningssiffror för biblioteken.

I den nu aktuella Litteraturutredningen (SOU 2012:10) konstaterar Lars Höglund, med hänvisning till en brittisk rapport, att ”... samhällskostnaderna för dem som inte lär sig läsa uppgår till mångmiljardbelopp och vidare att just läslust är en viktig faktor för framtida studiegång (KPMG 2006).” (Höglund 2012, s. 45) Skolverkets rapporter under 2000-talet visar tecken på minskad läsning och minskad läsförståelse. Biblioteken spelar dock alltjämt en stor roll för de ungas läsning, även om den tryckta litteraturen fått konkurrens av digitala tjänster och e-böcker. Det finns, med andra ord, all anledning att studera vilka metoder som kan användas för att stimulera läsning både via tryckta och digitala medier.

Biblioteken i det litterära systemet

Frågan om och hur litteraturläsning skiljer sig från andra typer av läsning är högst aktuell idag. Argument om att litteraturen kan utveckla empati får stöd i exempelvis neurovetenskaplig forskning och humanistisk, etisk kritik. Vad som utmärker litteraturen från andra konstformer är, menar John Carey, att den skärper det kritiska tänkandet och därför är nyttig:

... literature gives you ideas to think with... It does not indoctrinate, because diversity, counter-argument, reappraisal and qualification are its essence. But it supplies materials for thought. Also, because it is the only art capable of criticism, it encourages questioning, and self-questioning. (Carey 2005, s. 208)

Bibliotekens syn på litteratur och läsning är öppen och inklusiv. Utgångspunkten för den förmedlande verksamheten är huvudsakligen kopplad till läsarens egna behov. Diskussionen om skönlitteraturens ställning på bibliotek och om skönlitterär läsning i relation till texttillägnelse via andra medier, har länge kommit att överskuggas av frågor om läskunnighet och behoven av informationskompetens. Skönlitteratur och förmedling har dock återigen flyttats högre upp på bibliotekens agenda.

Biblioteken är en av aktörerna i den litterära institutionen. I Lars Furulands modell (1997), kallad den litterära processen, ingår biblioteken tillsammans med skolor, högskolor, universitet och folkbildning i ledet för icke-kommersiell

distribution, som mellanled i överföringen från produktionsled (författare, förlag) till konsumtionsled (inköp, läsning). Vad som inte framgår av modellen är att författarna är direkt beroende av bibliotekens utlån av böcker. Sedan 1954 har den statliga bibliotekssättningen, som kompenserar författare och andra upphovsmän för att deras verk får lånas ut kostnadsfritt på biblioteken, distribuerats via Sveriges Författarfond. Fastställandet av ersättningsbeloppen sker genom förhandlingar mellan regeringens representanter och representanter för upphovsmännen genom Sveriges Författarförbund, Svenska Tecknare och Svenska Fotografers Förbund. Folkbiblioteken har således en nyckelposition i förhållande till de svenska författarnas, illustratörernas och fotografernas direkta arbetsvillkor. Folkbiblioteken har även, som vi nyss konstaterat, en nyckelroll i distributionen av den litteraturstödda förlagsutgivning och särskilt den smälare kvalitetsutgivning, som vanligtvis inte marknadsförs av den traditionella bokhandeln. Detta innebär att folkbibliotekens betydelse för produktionen och spridningen av litteratur på svenska språket är stor.

Folkbiblioteken som institution uppskattas av landets invånare. Det är den samhällsinstitution som flest svenskar har förtroende för enligt SOM-undersökningen 2008. Hela 85 procent anser att bibliotek är viktiga för att samhället ska fungera (Höglund och Wahlström 2008, s. 277). Även bibliotekens service får i jämförelse med andra institutioner ett mycket gott betyg (Höglund 2010). Svenskarnas förtroende för biblioteken och dess tjänster kan därför sägas vara gott. Trots detta faktum har antalet besökare minskat under perioden 1995-2009 (ibid.). Antalet besökare i kategorin "någon gång per år eller oftare" har sjunkit 14 procent, medan antalet besökare i kategorin "någon gång per kvartal eller oftare" har sjunkit med 11 procent. Detta tyder på att de besöksvana fortsätter att komma i högre utsträckning än de besöksvana. En tydlig nedgång i biblioteksbesök för båda grupperna ägde rum i samband med momssänkningen 2002. Det totala antalet bokläsare kan dock konstateras vara stabilt under denna period. I SOM-institutets bok *Nordiskt ljus* (2010) uppmärksammas besökarnas aktiviteter i biblioteken under år 2009 fördelat på kön och ålder. Intressant är att 43 procent av kvinnorna angav "lånat skönlitteratur" som viktigaste aktivitet, följt av aktiviteten "frågat bibliotekarie om hjälp" (34 procent). Bland män dominerar aktiviteten "läst tidningar och tidskrifter" (33 procent), medan aktiviteterna "lånat skönlitteratur" och "frågat bibliotekarien om hjälp" kommer på delad andra plats med 25 procent (ibid., s. 347f). Sammantaget bekräftar undersökningen att bokutlåningen fortfarande är den vanligaste aktiviteten på folkbiblioteken. Trots detta har antalet lån minskat sedan 1995. Kungliga Bibliotekets rapport *Bibliotek 2010* redovisar nyckeltalen mellan 1995-2010. År 1995 lånades 9 medier per invånare/år och antalet boklån var 8 per invånare/år. År 2010 har motsvarande siffror sjunkit till 7,2 och 6,2 (s. 27). Orsakerna bakom de sjunkande utlånen står att finna i momssänkning och de radikala förändringar av bokmarknaden som informationsteknik och informationsåtervinning har bidragit till.

Bibliotekens litteratursyn och förmedling

Biblioteken representerar ett förhållningssätt till litteratur och läsning som något uteslutande gott och positivt för individ och kollektiv. Bibliotekets litteratursyn förknippas med läslust och läsutveckling som stöd för individens personliga utveckling och avkoppling, liksom med det öppna samhällets syn på demokrati och yttrandefrihet. Forskning visar att litteraturläsning har en rad funktioner och betydelser från barndom till ålderdom och den kan även fungera som konstruktivt stöd under brytningspunkter i livet (se t.ex. Ross 1999, 2006). Bibliotekens litteratursyn är bred. Biblioteket ska tillhandahålla litteratur av god kvalitet och samtidigt ha en neutral syn på genrer, medietyper, smakriktningar etc. Inköpen styrs av utgivning, kvalitet och efterfrågan. Kritik mot bibliotekens inköp och förmedling har av och till framförts i medierna. Under 1980-talet riktades skarp kritik från författare och kritiker mot bibliotekariernas kunskaper om skönlitteratur (Hedemark 2009, s.150). I början av 1990-talet introducerades användarstyrning på bred front genom det s.k. GÖK- projektet. Biblioteksytan organiserades med kundperspektivet i fokus i ett antal sektorer. Böcker gallrades ut och böcker exponerades. Idéerna, som hämtades från Tyskland, väckte starka reaktioner inom och utanför de egna leden. Ungefär vid samma tid började metoder för den direkta litteraturförmedlingen att efterfrågas. Inspiration hämtades från Storbritannien och USA där idéer om litteraturläsning satte likhetstecken mellan läsutveckling och identitetsutveckling. Inom ramen för folkbiblioteken har Rachel van Riel's läsutvecklingsprogram, "Opening the book", entusiasmerat bibliotekarier verksamma på fältet till att förmedla litteratur genom boksamtal.

Mer konkret innebär förmedling alla de åtgärder som underlättar aktivering av bibliotekens bestånd av litteratur och annan media (Thorhauge 1997). Det gäller, enligt traditionellt synsätt, att hitta rätt bok till rätt låntagare vid rätt tidpunkt. Förmedlingsbegreppet har varit starkt ifrågasatt för att vara föreskrivande och moraliserande. Ett nytt försök att definiera begreppet har gjorts av Jens Gudiksen (2005). Han menar att förmedling består av tre komponenter: 1/överföring, 2/utbyte av tolkningar och 3/förändring. Förmedlingsbegreppet anknyter enligt denna definition till kommunikationsteori och dialogfilosofi med inslag av kognitiv optimism. Detta skiljer förmedling från pedagogik.

Litteraturförmedlingens historia har sammanfattats i tre epoker: 1/ Den konfirmativa fasen (1920-1964), då biblioteket utvecklas till en självständig institution i samklang med ett redan befintligt folkbildningsideal; 2/ Den reformativa fasen (1964-ca 2000), då folkbildningsidealet gradvis ersätts av användarstyrning; 3/ Den performativa fasen (ca 2000-), när biblioteken går i riktning mot en upplevelsecentrerad ideologi (Grøn 2010, s. 158). Begreppet "serendipitet", förmågan att kunna göra trevliga upptäckter av en ren slump, är här centralt. I Sverige förekommer dessa ideologier i varierande grad beroende

på kommunens storlek, politik och verksamhetsinriktning hos bibliotekets ledning och anställda. I storstäderna Stockholm, Göteborg och kanske tydligast i Malmö, har orienteringen gått i riktning mot "upplevelseparadigmet", medan biblioteken i mindre kommuner och städer kombinerar praxis och synsätt från ovannämnda tre perioder. Den performativa fasen har exempelvis i Danmark kommit att förenas med New Public Management (NPM), som ett led i den ökade konkurrensen om icke-användarna. Det danska finansdepartementets beslut att införa NPM i den offentliga sektorn har vållat konflikter på biblioteken och i förlängningen bidragit till att bibliotekens litteratursyn alltmer förskjutits mot den individuella upplevelsen, enligt Nanna Kann-Christensen och Gitte Balling:

The user is acknowledged as someone, who not only wants materials made available, but also seeks experiences and influence. As a consequence the concept of quality is increasingly based on the user experience and a more diverse perspective on taste and quality. (Kann-Christensen & Balling 2011, s. 107)

NPM är ett nytt perspektiv som fått konsekvenser för litteraturförmedlingen, dock utan att utmana dess innehåll, försäkrar man. Varken NPM eller ny teknologi förhindrar "nära" användarkontakter och därför råder ingen konflikt mellan bibliotekarieprofessionen och förvaltningen gällande litteraturförmedling (ibid., s. 113).

En direkt konsekvens av ökat användarinflytande och efterfrågestyrning är ökade krav på bibliotekariers lyhördhet inför användarnas smak och önskemål. Användarnas smak är också utgångspunkten i Ballings doktorsavhandling *Litterær æstetisk oplevelse: læsning, læseoplevelser og læseundersøgelser: en diskussion af teoretiske og metodiske tilgange* (2009), där läsupplevelsen studeras på empirisk väg. Vad som skiljer en vanlig upplevelse från en estetisk är, enligt Balling, att den senare rymmer erfarenheter av en oändlig "helhet", vilket ger konsten dess särskilda betydelse. Under läsprocessen blir vi först medvetna om verket som fiktion, medan tillägnelsen av verket kräver att läsaren sätter det i relation till den egna verkligheten. Litteraturens funktion baseras på läsarens attityd, förväntan och upplevelse av verket. Läsupplevelsen är sammansatt och rymmer olika inslag. Läsaren kan exempelvis både vilja lära sig något och bli underhållen samtidigt. Två egenskaper tycks dock vara överordnade i den goda läsupplevelsen: Det måste vara en god historia som berättas och den måste vara välskriven. Därför gäller det för den litteraturförmedlande bibliotekarien att ha goda kunskaper om litteratur, att kunna tala om litteratur, men framförallt att kunna lyssna.

I Norge har utbildning och forskning inom området en tydlig professionsanknytning där litteraturförmedling är ett särskilt kunskaps- och fördjupningsområde. Därmed prioriteras även litterär kompetens. Förmedlaren

bör ha litterära kunskaper från det humanistiska fältet: genrekunskap, kunskap om centrala verk, litteraturhistorisk kunskap samt en välutvecklad förmåga att kunna läsa olika texter (Tveit 2004, s. 24). Biblioteksbesökaren förväntar sig helt enkelt att förmedlaren har adekvat kunskap om den litteratur som han/hon är intresserad av. Bibliotekarier refereras ofta till som brobyggare med utvecklad förmåga att genom referenssamtal identifiera användaren och dennes behov. Detta är också grundläggande i såväl litteratursamtalet som all annan förmedlande verksamhet. Litterär kvalitet är dock en realitet att förhålla sig till, framhåller Tveit. Även om kvalitetsbegreppet är dynamiskt och problematiskt, så är det likväl inte relativistiskt eller baserat på personliga preferenser och smak. En definition av kvalitet som bygger på personlig smak är djupt problematisk: Vad litteraturen gör med oss, vilka effekter den har på oss, är alltid individuellt och oförutsägbart (ibid., s. 37). Förmedlingen är inte neutral eftersom litteraturen aldrig är, eller kan vara, neutral. Litterära preferenser och personlig smak kan å andra sidan vara en förutsättning för utveckling av litterär kompetens.

Litteraturförmedlarnas litterära smak och deras uppfattningar om brukarnas litterära smak har studerats av Jofrid Karner Smidt i avhandlingen *Mellom elite og publikum* (2002). Slutsatsen här är att bibliotekariernas litterära smak befinner sig "i mellom", dvs. mellan det höga och det låga. Intervjuer visar att en grupp bibliotekarier mycket väl kan tänka sig att förmedla den klassiska och kvalificerade litteraturen – under förutsättning att bibliotekens målsättning går i denna riktning. Det innebär att man ställer sig positiv till att medverka till en förstärkning av låntagarnas litterära kompetens. En annan grupp menar att demokrati och jämlikhet gäller också litterära preferenser, vilket innebär en neutralisering av distinktionen i hög och låg litteratur. I denna kontext blir litterärt värde och kvalitet något relativt. Människor har olika smak – alla lika viktiga. Tolkat på detta vis blir det korrekt att erkänna den breda smakens hegemoni i samklang med det ekonomiska fältets och marknadens synsätt. Bibliotekariernas föreställningar om låntagarnas preferenser anspelar tydligt på den breda, populära romanen, medan de själva anser sig ha en annan, rörligare smak än låntagarna. Samtidigt är man noga med att poängtera att detta inte ska tolkas som något moraliserande i sig, som någonting 'bättre'. Smak och preferenser uppfattas som likvärdiga. Karner Smidt konstaterar att en ideologisk jämförelse mellan efterfrågestyrning och folkbildning i den professionella förmedlingen pekar på att efterfrågestyrningen dominerar. Men mot bakgrund av folkbibliotekens ideologiska förankring i det livslånga lärandet är det orimligt att låta marknadskrafterna vara vägledande för bibliotekens inköp av litteratur, menar hon. Litteraturförmedling har varit ett lågprioriterat verksamhetsområde på norska folkbibliotek. En central och ideologiskt färgad konklusion är att litteraturkunskap och litteraturförmedling har förlorat terräng på folkbiblioteken på grund av den massiva prioriteringen av informationstekniken. Förhållandena i Sverige skiljer sig inte nämnvärt från de norska.

En senare undersökning ur professions- och utbildningsperspektiv (Oterholm & Tveit 2010) visar att spänningen mellan den efterfrågestyrda och upplevelseorienterade litteraturförmedlingen å den ena sidan och den kvalitetsinriktade å den andra har blivit alltmer märkbar. Trots att samsyn råder beträffande litteraturförmedlingens praktiska innehåll, så skiljer sig värderingarna kring litteraturförmedlingens grundsyn åt på ett sådant sätt att det inte längre går att tala om ett gemensamt strategiskt tänkande. Resultatet av undersökningen visar att diskussionen om litteraturförmedlingens grundsyn och legitimering bör tas på högsta allvar på alla nivåer. Men medan frågan om grundsyn och legitimitet för bibliotekens litteraturförmedlingsarbete har gått i stå, så har bildningssynen på litteratur och kultur en självklar plats inom den alternativa och framgångsrika företeelse som Litteraturhuset i Oslo utgör. En förklaring till den konkurrens biblioteken utsatts för kan, enligt Karner Smidt (2009), vara att det trots allt ligger en konflikt inbyggd i folkbibliotekets uppdrag att tillhandahålla något för alla och samtidigt vara kvalitetsorienterat. Denna konflikt behöver inte drabba det icke-kommunala Litteraturhuset.

Bibliotekens litteraturförmedling i framtiden

Frågan om inköp och förmedling av skönlitteratur har diskuterats under folkbibliotekens historia. Bibliotekens navigering mellan kvalitet och efterfrågan med ett alltför vagt kvalitetsbegrepp som riktmärke har varit besvärlig, inte minst i tider av nedskärningar. Däremot har kundorientering bemötts med positiva attityder från politiker och den breda allmänheten. Att den förmedlande uppgiften blivit alltmer besvärande vag och oklar för bibliotekarierna själva, framgår av Svensk Biblioteksförerings rapport *Bibliotekarien och professionen* (2008). Från 1980-talet och långt in på 2000-talet sjönk bokutlåningen med 23 procent. Även andelen nyförvärv av böcker har minskat drastiskt. Sänkt bokoms, deckarboom och förlagens breda satsning på pocketutgåvor är viktiga orsaksfaktorer, samtidigt som inköp och förmedling fått massiv konkurrens från internetanvändning. I framtiden kommer e-boksläsandet att öka.¹ Hur allt detta kommer att samspela med läsförståelse och läsutveckling och därmed också för unga vuxnas personlighetsutveckling och omvärldsorientering är idag ifrågasatt.² E-boken kommer att förändra bokmarknaden och därmed även bibliotekens situation. Vilka effekter denna förändring kommer att få för ett litet språkom-

1. Kungliga Bibliotekets biblioteksstatistik 2011 visar att e-bokslåningen ökat dramatiskt. Uppgifterna ligger i linje med anglosaxiska trender, som bland annat visar att 21 procent i USA har läst en e-bok (<http://libraries.pewinternet.org/2012/04/04/the-rise-of-e-reading/>).

2. Institutionen Biblioteks- och informationsvetenskap/Bibliotekshögskolan, Högskolan i Borås, driver tillsammans med Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet ett forskningsprojekt finansierat av Vetenskapsrådet inom ramen för programmet "Människans behov och bruk av fiktion". Projektet "Fiktionsläsningen i internetsamhället: litteraturläsningens betydelse för unga vuxnas personlighetsutveckling och omvärldsorientering" beräknas pågå 2011-2014.

råde som Sverige är en angelägenhet både för kulturpolitik och forskning. En annan viktig orsak till att uppmärksamma bibliotekens litteraturförmedlande ställning i framtiden är just användarnas behov och betydelsen av läskompetens i det demokratiska samhället. Enligt Nordicoms Mediebarometer 2010 uppgav totalt 25 procent att senast lästa bok var lånad på bibliotek. Särskilt viktiga är boklånen för barn och ungdom liksom för äldre och lågutbildade (Höglund 2012, s. 72). Det innebär att biblioteken även i framtiden kommer att ha en viktig betydelse för ekonomiskt mindre bemedlade.

En annan fråga är hur biblioteken ska förhålla sig till den massiva påtryckning som uppstått genom deckarboom och pocketutgivning, samt genom den medialisering av författare och litteratur som krympt avståndet mellan kulturen och dokusåpasfären (Forslid & Ohlsson 2011). Oklarheter i förhållningssätt har satt spår i arbetet med litteraturförmedling, vilket framgår av Svensk Biblioteksförerings rapport *Läsfrämjande – förnyelse behövs!* (2008). Kunskaper i metodutveckling och ekonomiskt stöd för läsfrämjande verksamhet även riktad till vuxna är några förslag som lämnats. Biblioteksföreringens (2009) s.k. Delfundersökning, dvs. inventering av den svenska bibliotekariékårens behov av ny kunskap, visar att folkbiblioteken placerar området "Effekter av läsfrämjande verksamhet" på fjärde plats av tio prioriterade forskningsområden.

Vid sidan av Svensk Biblioteksförering har Regionbiblioteken arbetat aktivt för att utveckla bibliotekariers litterära kompetens och att utveckla metoder i litteraturförmedling riktad till vuxna. Under en treårsperiod drev man med stöd av Statens kulturråd projektet Metodutveckling i skönlitterärt arbete, MUSA. Delvis samma initiativtagare bildade 2006 Nätverket för skönlitterärt arbete på bibliotek, NÄFS. Nätverket samlar författare, litteraturkritiker, bibliotekariéer och litteraturvetare för att på bred front fokusera och synliggöra den kvalitetsmässigt värdefulla skönlitteraturen på folkbiblioteken. Tillsammans driver man frågor om utbildning och forskning om skönlitteraturens ställning på biblioteken, inte minst för att stärka bibliotekariernas litterära kompetens och för att motverka osäkerhet om målsättning, riktlinjer och direktiv om vad som är väsentligt i en kvalificerad litteraturförmedling idag. Biblioteken och dess litteraturförmedlande uppdrag kommer att ställas inför många nya problem och utmaningar i framtiden, vilket understryker vikten av att uppmärksamma det såväl i den kulturpolitiska debatten som i forskning och utbildning även i Sverige.³

Referenser

Balling, Gitte (2009). *Litterær æstetisk oplevelse: læsning, læseoplevelser og læseundersøgelser: en diskussion af teoretiske og metodiske tilgange*. København:

3. Tidskriften *Dansk Biblioteksforskning* ägnar läsning och litteraturförmedling samlad uppmärksamhet under 2012.

- Danmarks Biblioteksskole. (Diss. Köpenhamns universitet). Tillgänglig: <http://www.db.dk/binaries/gb/afhandling.pdf> 3957.pdf
- Boken: Litteraturutredningens huvudbetänkande. 1968 års litteraturutredning* (L68). Stockholm: Allmänna förlaget (SOU 1974:5).
- Boken i tiden: betänkande av Utredningen om boken och kulturtidskriften* (1997). Stockholm: Fritze. (SOU 1997:141).
- Carey, John (2005). *What Good are the Arts?* London: Faber and Faber.
- Folk- och skolbibliotek: betänkande och förslag* (1949). Avgivet av Folkbibliotekssakkunniga. Stockholm (SOU 1949:28).
- Folkbibliotek i Sverige: betänkande av Folkbiblioteksutredningen* (1984). Stockholm: Liber/Allmänna förl. (SOU 1984:23).
- Forslid, Torbjörn & Ohlsson, Anders (2011). *Författaren som kändis*. Malmö: Roos & Tegnér.
- Furuland, Lars (1997). Litteratur och samhälle: om litteratursociologin och dess forskningsfält. *Litteratursociologi: texter om litteratur och samhälle*. Lars Furuland & Johan Svedjedal (red.). Lund: Studentlitteratur.
- Grøn, Rasmus (2010). *Oplevelsens rammer: former og rationaler i den aktuelle formidling af skønlitteratur for voksne på danske folkebiblioteker*. Aalborg: Department of Information Studies, Royal School of Library and Information Science. (Diss. Köpenhamns universitet). Tillgänglig: www.iva.dk/files/308720290/rasmus_PHD.pdf
- Gudiksen, Jens (2005). Formidling. En karakteristik af forskellige formidlingsforståelser og deres kommunikationsteoretiske og forskningstypologiske grundlag. *Dansk Biblioteksforskning* 1(2005):2, s. 31-40.
- Hedemark, Åse (2009). *Det föreställda biblioteket: en diskursanalytisk studie av biblioteksdebatter i svenska medier 1970-2006*. Uppsala: Uppsala universitet, Institutionen för ABM. (Diss. Uppsala universitet).
- Höglund, Lars (2012). Bokläsning i skiftet mellan traditionella och digitala medier, i *Läsarnas marknad, marknadens läsare – En forskningsantologi*; Ulla Carlsson och Jenny Johannisson (red.). Litteraturutredningen i samarbete med Nordicom. Stockholm: Fritze. (SOU 2012:10).
- Höglund, Lars (2010). Bibliotek och demokratiska möten. *Nordiskt ljus: trettiosju kapitel om politik, medier och samhälle: SOM-undersökningen 2009*. Göteborg: SOM-institutet.
- Höglund, Lars & Wahlström, Eva (2008). Biblioteken – en kontinuitet eller nya trender?, i *Skilda världar: trettioåtta kapitel om politik, medier och samhälle*. SOM-undersökningen 2007. Göteborg: SOM-institutet.
- Kalén, Ingemar (1960). *Biblioteksskötsel: handledning för mindre bibliotek*. Lund. (Sveriges allmänna biblioteksförnings handböcker: 9).
- Kann-Christensen, Nanna & Balling, Gitte (2011). Literature promotion in Public Libraries – Between Policy, Profession and Public Management. *Nordisk Kulturpolitisk Tidskrift* 2011:1-2, s. 101-119.
- Kåring Wågman, Anna (2008). *Bibliotekarien och professionen: en forskningsöversikt*. Stockholm: Svensk Biblioteksförning. Tillgänglig: www.biblioteksforeningen.se [2012-04-04].
- Kungliga Biblioteket (2012). E-bokutlåningen på folkbiblioteken ökade starkt 2011. Tillgänglig: www.kb.se/aktuellt/nyheter/2012/E-bokutlaningen-pa-folkbiblioteken-okar-starkt/ [2012-03-20].
- Munch-Petersen, Valfrid Palmgren (1910). *Om folkuppföstran*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Munch-Petersen, Valfrid Palmgren (1911). *Förslag angående de åtgärder, som från statens sida böra vidtagas för främjande av det allmänna biblioteksväsendet*. Afgivet den 28 september 1911 af Valfrid Palmgren. Stockholm.
- Nerman, Bengt (1962). *Demokratins kultursyn*. Stockholm: Bonnier.
- Nerman, Bengt (2010). För femtio år sedan: Skönlitteraturen i bibliotekarieutbildningen då – och nu. *Bis* 2010:4, s. 24-26.
- Organisation och arbetsmetoder vid kommunala bibliotek. Betänkande avgivet av särskilt kommitterade* (1960). Stockholm: Bibliotekstjänst i Lund distribution.
- Oterholm, Knut & Tveit, Åse Kristine (2010). Verdier i bevegelse: Litteraturformidlingen, bibliotekarprofesjonen og utdanningen. *Dansk Biblioteksforskning* årg. 6, nr 1, s. 5-14.
- Reading Matters: What the Research Reveals about Reading, Libraries, and Community* (2006). Catherine Sheldrick Ross et al. Westport Conn.: Libraries Unlimited.

- Ross, Catherine Sheldrick (1999). Finding Without Seeking: The Information Encounter in the Context of Reading for Pleasure. *Information Processing & Management* nr.35, s. 783-799. SFS 1996:1596. *Bibliotekslag*.
- Skönlitteratur på bibliotek: rapporter från Folkbiblioteksutredningen om inköp, lån och läsning*. Dag Hallberg et al. (1983). Stockholm: Liber Förlag.
- Smidt, Jofrid Karner (2002). *Mellom elite og publikum: litterær smak og litteraturformidling blant bibliotekarer i norske folkebibliotek*. Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for medier og kommunikasjon. (Diss. Oslo universitet).
- Smidt, Jofrid Karner (2009). Litteraturformidling og dannelse. *Bok og bibliotek* nr 3. s. 58-62.
- Svensk Biblioteksforening (2009). *På säker grund: en Delfundersökning om vilken biblioteksforskning som behövs*. Se även: Sveriges allmänna biblioteksforening (tidigare namn)
- Se även: Svenska bibliotekariesamfundet (tidigare namn)
- Stockholm: Svensk Biblioteksforening.
- Svensk Biblioteksforening (2008). *Läsfrämjande – förnyelse behövs! En rapport från Svensk Biblioteksforening med förslag till nya former för statligt stöd till inköp av litteratur till folk- och skolbiblioteken samt till läsfrämjande insatser för barn och vuxna. Förutsättningar, problem, utmaningar*. Stockholm: Svensk Biblioteksforening. Tillgänglig: www.biblioteksforeningen.se [2012-04-04].
- Thorhauge, Jens (1995). Luk op for skönlitteraturen. *Litteratursociologi: en antologi*/ redigeret af Erland Munch-Petersen. 2. udg. Ballerup: Dansk BiblioteksCenter. S. 173-190.
- Tveit, Åse Kristine (2004). *Innganger: om lesing og litteraturformidling*. Bergen: Fagbokforlaget.

Bokläsning i överflödssamhället – ett konsumtionsperspektiv

Pamela Schultz Nybacka

Boken är en egenartad produkt och läsning en särpräglad form av konsumtion, vilket gestaltats i konstutställningen "Boken" på Galleri Flach i Stockholm. Konstnären Pontus Raud skildrar bokläsningens former och villkor i två aktuella verk. "Mellan himmel och jord" (2011) är ett porträtt av en kvinna som ligger och läser på en klipphäll. Hon håller boken högt och skuggar ansiktet för solen. Fram träder en välkänd bild av ett njutningsfullt fritidsnöje. Det står betraktaren

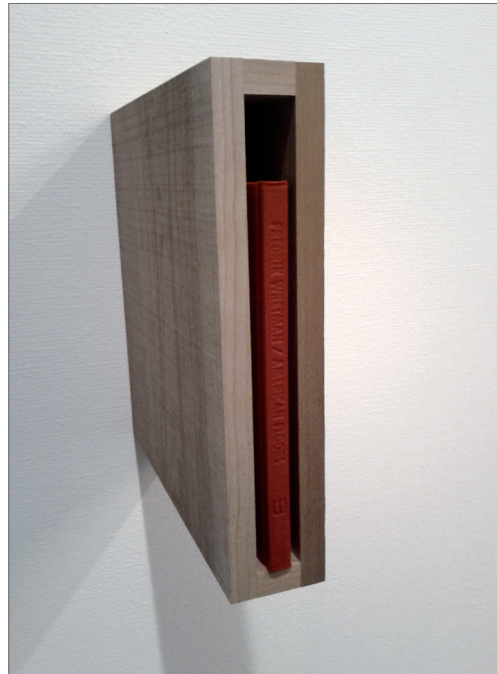
"Mellan himmel och jord", Pontus Raud 2011

fritt att tolka om det är läsaren eller boken som befinner sig i titelns gränsland. I målningen "Dive in" (2011) står en man försjunken mitt i en museishop med handen i en uppslagen bok. Titeln antyder att boken öppnar ett slags djup – att försvinna in i och omslutas av. Med Fredrik Wretmans verk "American Floors Russian Slippers" (1991) riktas blicken mot bokkonsumtionens mer extrema uttryck; det är en särskilt anpassad bokhylla för en enda bok. Verket är iögonfallande och intressant i sin orimlighet i överflödssamhället, där boken blivit en massvara.¹

Bokläsningen är i dag inte bara en medborgerlig fritidsyssla utan också en del av den allmänna konsumtionskulturen. Att tala om bokläsning i termer av konsumtion kan verka simpelt och till och med stötande. Konsumtion kan betyda både förbrukning och förstörelse, ofta förknippas det med förspillelse eller slöseri. Forskningen kring konsumtionskulturen tar dock ett annat grepp och betonar konsumtion som en historiskt präglad, socio-kulturell praktik med bäring på människors identitet och tolkning (Arnould & Thompson 2005). Konsumtionsforskare har tidigare uppmärksammat läskunnighetens betydelse för konsumenterna, särskilt då förmågan är svag eller bristfällig

"Dive in", Pontus Raud 2011

"American Floors Russian Slippers",
Fredrik Wretman 1991

1. De konstnärliga verk som omnämns i detta kapitel har blivit godkända för publicering i denna volym av upphovsmännen, Pontus Raud och Fredrik Wretman.

(Wallendorf 2001; Ross Adkins & Ozanne 2005). I Sverige har läskunnigheten varit utbredd sedan 1700-talet, vilket är unikt i ett internationellt sammanhang. Mot denna bakgrund är det särskilt relevant att också studera den svenska läskulturen och konsumtionen av böcker.

Läsningen skapar enligt bokhistorikerna relationer till det egna jaget och andra samt inbegriper kroppen. På så vis är läsning en praktik som tar sig uttryck i rörelser, utrymmen och vanor. Utifrån praktiksynsättet sker konsumtion ofta och i många konkreta sammanhang; det inbegriper både rutinbeteenden och begär, kropp och känsla (De Certeau 1984; Chartier 1992, s. 15 och 20). Konsumtionspraktiker präglas av institutioner och omgivningen med koppling till det sociala sammanhanget. De kan ge oss nycklar till hur konsumtionen och samhället förändras över tid och rum (Warde 2005). Varje konsumtionspraktik hör nära samman med sina objekt (Reckwitz 2002) och innefattar även en särskild logik (De Certeau 1984), vilket enkelt kan förstås som ett slags organiserande princip. Detta kapitel presenterar och analyserar bokläsningens praktiker och logiker utifrån några belysande exempel och diskuterar denna bild mot bakgrunden av en klassisk ekonomisk tankemodell, som länge präglad förståelsen av konsumtion. Sammantaget ställs bokläsningen i ett konsumtionskulturellt perspektiv där även konsumtionens grundantaganden hamnar i ett annorlunda ljus.²

Knapphetstänkande mitt i överflödssamhället

Konsumtion har sedan Adam Smiths skrifter på 1700-talet ansetts vara hjärtat i samhället och ekonomin. Då fanns en oro för att tillväxten av grödorna som enligt Thomas Malthus ökade aritmetiskt, genom addition, inte skulle kunna mätta befolkningen, som ökade genom multiplikation, dvs. geometriskt (Guillet de Monthoux 1983, s. 88). Faran för matbrist var överhängande. Vår vardagsförståelse av ekonomi handlar sedan dess om hushållningen av knappa resurser för att möta omätliga behov. Med tiden har idén om konsumtion kommit att omfatta alla typer av varor, oavsett deras särskilda villkor eller karaktär. Konsten ansågs länge som ett undantag i diskussioner om ekonomiskt värde eftersom verken framställdes i unika exemplar (Velthuis 2005). Boken är i detta sammanhang en udda konststart eftersom den sedan Gutenbergs dagar också är den första massproducerade varan. Läsfebern slog till i Europa med utgivningen av Samuel Richardsons brevroman *Pamela, or Virtue Rewarded* (1740)

2. Kapitlet grundar sig på avhandlingen *Bookonomy: The Consumption Practice and Value of Book Reading* (Schultz Nybacka 2011), vilken omfattar ett rikt empiriskt material: svarsbrev på Nordiska Museets Frågelista Nm. 228 om läsning och skrivande från skiftet 1999/2000; intervjuer i grupp och enskilt samt bilder från måleriövningar med läsarna åren 2003–2004. I studien deltog bokcirkclar, läsare av romantikböcker från Harlequin, ljudboksläsnare i Örebro, småbarnsmödrar i Stockholmstrakten och fackanslutna metallarbetare (främst män) i Sandviken. Några av dessa röster kommer till tals i detta kapitel.

och det var många år innan Adam Smiths verk. Men litteraturen var inte bara föremål för masskonsumtion, utan kom att inspirera till nya levnadssätt och konsumtionsmönster (Ahlberger & Lundqvist 2007, s. 16). Bokläsningen tycks vara nära förbundet med det framväxande överflödssamhället.

Författaren Gabriel Zaid (2004, s. 22) menar att bokskrivandet har kommit att öka exponentiellt, alltmedan läsningen bara växer aritmetiskt; detta innebär att vår relativa okunskap växer i takt med utgivningen. Om de sporadiska läsare som åren efter den svenska momssänkningen år 2002 ökade sin läsfrekvens (Antoni 2004), så hade de ändå svårt att hålla jämna steg med utgivningen, vilken ökade fram till 2007 enligt branschstatistik från Svenska Förläggareföreningen (SvF 2011). Även om bokutgivningen har ökat de senaste 25 åren, så har andelen personer som inte läser stannat vid ca 12 procent av befolkningen (Antoni 2004). Även i konsumtionskulturen är det några som inte nyttjar den medborgerliga friheten att läsa.

I kulturvanestudier såsom European Cultural Values (2007) talas det om olika hinder för att engagera sig i kulturaktiviteter. Den svenska rapporten ger följande bild:

Tabell 1. Hinder för att utöva kulturaktiviteter 2007 (andel svarande)

Brist på intresse	22 %
Brist på tid	51 %
För dyrt	20 %
Brist på information	10 %
Begränsad valmöjlighet/brist på kulturutbud	17 %
Brist på kunskap/bakgrund	5 %

Källa: Beckman & Månsson 2008, s. 248.

Dessa hinder kretsar alla kring knapphet och bristtillstånd av olika slag. Genom fokus på knappa resurser tycks alltså ett slags ekonomisk tankemodell ligga till grund för undersökningen av kulturvanorna. Kanske är det alldeles foljdriktigt när kulturpolitiken grundas i idén om marknadsmisslyckanden. Men med kulturen får människor utlopp för olika intressen, förmågor och färdigheter. Fastän respondenterna tillåts ange flera svarsalternativ, så är det inte fler än 22 procent av samtliga svenska respondenter som saknar intresse för kultur i allmänhet.

Frågan är därför om den ekonomiska tankemodellen kan skapa någon djupare förståelse för kulturkonsumtionen, inte minst bokläsningen. Till exempel är läsning inte jämförbart med att lyssna på musik utan snarare med att själv spela ett instrument, enligt Rasmus Fleischer (2011, s. 11). Det är heller inte självklart att idén om generellt omätliga behov enkelt kan överföras till bokområdet. Det hör till extremfallen att läsning uttrycks som behov. En ung kvinna från Stockholm minns att hon som barn blev mycket frustrerad om hon led av "bokbrist"; då fick till och med en tysk ordbok duga (Schultz Nybacka 2011,

s. 348). Oftare beskrivs bokläsningen av konsumenterna i termer av begär: till boken som objekt, berättelsernas lockelser och läsningen som situation. Detta ger kanske inte svar på varför en del låter bli att läsa, men berättar desto mer om vad bokläsningen handlar om för läsarna.

Brist på tid är det enda alternativet som nämns av så många som hälften (51 %) bland respondenterna i kulturvanestudien. Intressant att observera är också att denna siffra är högre i Sverige jämfört med genomsnittet inom EU (42 %), enligt Eurobarometer nr 278 (European Cultural Values 2007). Kanhända möter kulturen särskilda utmaningar i ett samhälle där tidsbrist signalerar hög grad av aktivitet och social prestige. Många läsvanestudier tar fasta på en uppskattning av den genomsnittliga lästiden i antalet minuter per dag och ofta tar rapporteringen i medierna snabbt fasta på att lästiden minskar trots att resultaten sällan är entydiga.³ Antalet minuter kan antyda långsiktiga tendenser, men en svaghet är att det säger väldigt lite om hur en minskning eller ökning går till i praktiken. Har läsarna fått kortare eller längre resväg till och från arbetet? Läser människor tunnare eller tjockare böcker? När det gäller minskning, drar sig läsarna mer för att läsa eller har de blivit otåligare och lägger ifrån sig böckerna allt tidigare?

Tid är något som intervjuade läsare nämner som ett problem, fast på ett annorlunda och mer långsiktigt sätt. Deltagarna i en bokcirkelstudie var t.ex. mycket vana läsare och tog upp att livet är utmätt: de har inte tid att läsa böcker de inte tycker om. De prioriterar läsning allt mer medvetet och sällar friskt bland titlarna. Bokcirkelns roll i läskulturen är alltså både ett sätt att gemensamt hantera överutbudet av böcker och att skapa en "tidshorisont" som de färdas i tillsammans (Schultz Nybacka 2011, s. 324). Människor med läsbegär, vare sig de bor i Stockholm eller Sandviken, menar att lästiden inte uppstår automatiskt, utan att man "gör sig" tid att läsa. Tid är alltså också något som är involverat i konsumtionspraktiken.

Bokläsningens praktik

Nyckeln till förändringar av vårt konsumtionsbeteende finner vi i utvecklingen av olika praktiker, menar sociologen Alan Warde (2005, s. 140). Med andra ord kan en kulturpolitisk reform såsom t.ex. momssänkningen leda till fler köp av böcker, men om vi vill förstå förändringar i läsningen och läskulturen, så behöver vi studera den som en praktik. Det är svårt att tala om bokläsning som ett universellt och enhetligt konsumtionsfenomen. Enligt läskunnighetsforskaren Brian Stock (1993, s. 271) är universell läsning en myt och enda sättet att komma bort från myten är att samla olika läspraktiker som i ett gigantiskt, ständigt expanderande arkiv. Denna gärning skulle innebära en etisk hållning eftersom

3. Se Peurell (2004) för en genomgång av och diskussion kring denna typ av studier.

våra samtida och västerländska läspraktiker inte längre skulle utgöra ett slags allmängiltigt mått eller standard.

Enligt en italiensk intervjustudie från början av 1990-talet föredrar de flesta att läsa hemma; framförallt i eget rum i de fall de har ett. Några läser helst i sängen, andra i fåtöljen. Många nämner tågresan som favorit, nästan lika vanligt som fåtöljen därhemma. Av totalt åttio intervjupersoner ville tolv läsa vid ett skrivbord och bara fyra på bibliotek. Få personer ville läsa utomhus. Armando Petrucci (1995, s. 362) kommenterar studien och förfasar sig över läspraktikerna; han menar att bristen på innovation är slående.

Det är förhållandevis vanligt att konsumenter inte får erkännande för sin påhittighet. Detta trots att konsumtionen kretsar kring att söka sig egna vägar runt givna regler (De Certeau, 1988). Frågan är om inte Petrucci underskattar läsarnas påhittighet vad gäller just läspraktiker. Utomhusläsning förekommer exempelvis enligt läsarna på många platser: ute i gröngräset, i solstolen, på stranden eller bakom svartvinbärsbuskarna i trädgården. Läsning sker också i offentliga miljöer. Liksom i Rauds tavla "Dive in" sker smyggläsning ute i bokhandlar, men även på bussen eller spårvagnen, i matkön, i väntrummet till tandläkaren och på Systembolaget. Närmare hemmet nämns flera andra platser än i den italienska studien: i en skrivkoja, i en skrub, på den mjuka mattan i vardagsrummet, i soffan, vid matbordet, vid spisen under matlagningen, i badrummet, i badkaret och till och med på toaletten. Just toalettläsning har sin kulturella och historiska grund i de förtroliga samtalen på de kollektiva utedasserna och läsningen har vuxit i takt med utgivningen av populära tidskrifter samt att hemmen utrustats med privata vattenklosetter (Schultz Nybacka 2011, s. 357ff). Tyvärr är det svårt att få fram berättelser kring denna typ av läspraktik i enkäter eller intervjuer; det kom faktiskt bara fram i måleriövningarna samt i frågelistorna där bland annat en man berättar att han läst hela Per-Olov Enquists roman *Kapten Nemos bibliotek* på sitt utedass.

När det gäller sängläsning har psykologen Victor Nell (1988, s. 250) beskrivit den närmast beroendeframkallande njutningen. Det är ett slags destillerad förnöjsamhet: att ha tid för sig själv, koppla bort från vardagens bekymmer och bestyr och slappna av. Många läsare har svårt att somna utan att läsa en stund först. Sängläsning är dock inte bara en praktik för den enskilda individen (Schultz Nybacka 2011, s. 352). Socialt läsande sker också i sängen, även efter 1950- och 60-talet då egna rum blev mer vanligt förekommande. Flera par läser högt för varandra eller lyssnar på ljudböcker tillsammans. Sängläsningen är ofta förknippad med njutningsinslag såsom tända ljus och musik i högtalarna, gärna med en kopp kaffe och filt över knäna. Ett par nämner katten som ligger och sover tätt intill.

Dessa artefakter (och husdjur) är inte alls slumpmässiga eller godtyckliga utan hör intimt samman med förkroppsligandet av konsumtionspraktiken. Liksom alla olika fordon där bokläsningen äger rum så är sängar, bord, stolar, fåtöljer,

parasoller, täcken och filter, lampor, etc. också en del av läspraktiken. Läsarna nämner också ett slags läshörna med ett speciellt bokstöd och ett särskilt förstoringsglas fäst vid bordet. När kroppen vissnar med åldern introduceras nya artefakter i konsumtionspraktiken och förändrar läsningen av böcker.

Alla dessa materiella objekt är långt ifrån tysta bifigurer för att tala med Bruno Latour (1993, s. 54); de är också medskapare och deltagande aktörer i ett sammansatt nätverk. Våra vanliga vetenskapliga metoder är dock inte rustade att lyfta fram dem; det behövs nya grepp. I en måleriövning kom det fram att en kvinna som är medlem i en bokcirkel inte alls läser i sängen så mycket som hon själv trott; hennes läsning är mer förknippad med en stor, lite hård och guldfärgad kudde som hon släpar med sig var hon än läser, till och med ut i parken, där hon gärna läser under ett särskilt träd.

Många människor berättar att de läst böcker som barn, men att de fallit ur sin läspraktik. Sociologerna Ronald Barker och Robert Escarpit (1973) framhåller att de flesta som slutar läsa gör det i samband med att de avslutat sin skolgång eller utbildning. Läsningen har upphört att vara en nödvändighet och många ser det kanske inte längre som en möjlighet. Människor kan lockas att börja läsa igen genom sin familj, till exempel när barnen kommer. Det finns berättelser om hur föräldrar börjat läsa igen, inspirerade av sina läsande tonåringar. Det är alltså inte bara fråga om en enkelriktad läsrelation som domineras av föräldrarna, vilket vanligen framhålls utifrån reguljära kulturvanestudier, utan inspirationen kan även färdas i andra riktningen. Läsande kvinnor toppar vanligen läsvanestudierna, men i praktiken ägnar de sig inte bara åt sitt eget nöje, utan förser ofta sina äkta män med böcker. På så vis kan samlevnad vara en nystart för läsvanorna och särskilt för män. Det har också hänt att läsningen fått en skjuts vid flytten till första egna hemmet – kanske finns det en ny bokhylla som skall fyllas på. I andra fall sker nytändningen genom yrkeslivet, t.ex. i arbetet som barnflicka eller under långa och lugna journätter i vården. Eller i samband med vidareutbildning, särskilt om den förmedlar flera läsarter och andra förhållningssätt till litteraturen än tidigare. Det är tydligt att förändringar i läsningen hänger samman med avgörande händelser och skiften i människors liv.

Något som framkommit tydligt är att de vana läsarna inte bara ägnar sig åt en enda typ av läspraktik utan flera. Skillnaden är slående jämfört med mindre vana läsare. Här kan det vara svårt att veta om det är mer läsning som driver människor att läsa i olika situationer, eller om det är situationerna som skapar möjligheter att läsa mer. Kanske är det en rörelse i båda riktningar. Alan Warde (2005, s. 144) menar att för individen är det viktigt hur de olika ögonblicken av konsumtion bildar ett slags sammansatt kartbild. Utifrån detta synsätt präglar läsningen en genomgripande och nära nog sammanhängande del av de inbitna bokläsarnas vardagsliv.

Bokläsningens logik

Det finns enligt Michel de Certeau (1988) ett slags logik i varje konsumtionspraktik, en logik som får konsumtionens yttre villkor och inre dynamik att samspela. I bokläsning som konsumtion kan flera slags logiker identifieras och några av dessa är de geometriska, redovisande och erosiva logikerna, som alla har bäring på människors läspraktiker (Schultz Nybacka 2011). Att göra något innebär nästan alltid att hantera olika slags objekt; praktiker är alltså olika göranden med saker (Reckwitz 2002). Det handlar dock inte bara om en enkel kalkyl: människa + bok = läsning. Läsningen kretsar kring bokens egenart, både i rollen som unik titel med ett specifikt innehåll och som en mångfaldig produkt. Bokläsningen är enligt kulturekonomer en kumulativ upplevelse (Van der Ploeg 2004), som utökas stegvis (Ahlmark & Brodin 2000, s. 38) och som skiljer sig från annan konsumtion eftersom den inte följer en traditionell konkurrensmodell utan präglas av ett slags ackumuleringslogik (Wennes 2002). Med andra ord, ju mer man läser desto mer vill man läsa. Med fler texter på höjden kommer läsaren efterhand att söka läsa även på bredden. ”Jag läser hela tiden, men kraven växer ju ändå ju mer text man konsumerar”, skriver en kvinna född 1950 i sitt frågelistsvar skickat från en mindre ort på landsbygden (Schultz Nybacka 2011, s. 347). Författaren Alberto Manguel (1999, s. 26) menar att läsningen rentav är geometrisk till sin natur: ”Varje ny läsning bygger på vad läsaren har läst tidigare.” Tolkningsutrymmet vidgas således med varje läst bok.

Hos vana läsare väcker mängden av tillgängliga böcker läsbegäret ännu mer. Exempelvis har tre intervjupersoner som prenumererade på samtliga Harlequin-romaner (uppåt 25 titlar per månad) olika sätt att kasta sig över den stora skörden av läsgods; det var väldigt viktigt att bestämma vilka titlar de skulle börja med. Mindre vana läsare, däremot, berättar hur de upplever ett slags matthet inför en större mängd med böcker; en ung kvinna i Sandviken berättar hur hon närmast ger upp om hon har två eller tre böcker som väntar (Schultz Nybacka 2011, s. 256). Läsningen blir ännu ett tungt jobb vid sidan av hennes industriarbete.

Konsumtionsforskaren Douglas Holt (1995) har beskrivit hur redogörande (*accounting*) är en viktig del i konsumtionspraktiken kring basebolltävlingar. Redogörandet ger en tolkningsram för olika uppfattningar i det specifika konsumtionssammanhanget och skänker mening till både nybörjaren och experten. I läsning som konsumtionspraktik framträdde en variant av redogörande. Flera läsare skriver upp och räknar böckerna som de har läst. En kvinna meddelar stolt att hon under åtta år läst 413 böcker. I stället för redogörande innebär detta en form av redovisande. Den här praktiken påminner starkt om skriftspråkets ursprung. Redan när skriftspråket uppkom var det ett sätt att famna naturens överskott (Schultz Nybacka 2011). Nomaderna slog sig ned i det bördiga landskapet mellan Tigris och Eufrat och med tiden utvecklade de sätt att kultivera

jorden, de fick överskott av grödor och deras fårfloccar blev större. Efter en tid behövdes överblick över alltihop och de började knäpa ihop små lerklumpar i form av får som en form av redovisning av antalet djur i flocken och skördens storlek. Detta utvecklades sedan till ett skriftspråk (Kilgour 1998, s. 16). Här går en linje från sumerernas produktion till dagens konsumtion och läspraktiker; båda träder fram i samhällen och kulturer med överflöd (Schultz Nybacka 2011).

Det är en lyckosam och tillfällig biprodukt att skriftspråket kunde användas för att kommunicera på distans (Daniels 1996, s. 16). I dag är bokläsarnas redovisning desto mer offentlig i den allmänna läskulturen. Tankarna går här till alla människor som bloggar om böcker och läsning. Till skillnad från baseballåskådarnas gemensamma berättande kring sportens regler och spelstilar kan läsningen tolkas som en form av återberättelse. Flera läsare vittnar om olika sätt att hantera och åskådliggöra deras stora mängder av titlar, bland annat en äldre kvinna från Norrbotten:

Ända sedan skolåldern har jag "bokfört" mina lästa böcker i bokstavsordning. Det är min "hemliga last". När jag vilar hjärnan sätter jag mig och skriver ur minnet ned alla titlar jag minns på en viss bokstav. På S och D finns det numera bortåt 200 st. Jag minns titlarna men inte alltid innehållet. Men somligt minns jag!

Det en vanlig idé bland forskare att problemen att minnas är den grundläggande orsaken till skriftspråket och läsningen (Ankarcrone 1996). I citatet här ovan tycks det dock inte vara bristande minne som skapat denna redovisningspraktik. Snarare är det så att kvinnan använder redovisningen för att få utlopp för minnets stora kapacitet. Glömskan verkar inte heller upplevas som ett egentligt problem; kvinnan är glad över det hon faktiskt minns.

Att glömma går dock inte att komma från. Som de Certeau (1988, s. xxi) observerat kan vi inte lagra våra läsningar, de närmast eroderar i takt med tiden. Därför kan man också tala om ett slags erosiv logik i samband med bokläsning. Uppkomsten av skriftspråket har dock mindre att göra med minnets ofullkomlighet och desto mer att göra med problematiken kring överflöd. Glömska förekommer ju överallt, även bland mindre utvecklade samhällen och grupper av människor. Det är först när överskott blir överflöd som ett skriftspråk kan hjälpa till att skapa åskådlighet. Detta är något som även präglar konsumtionen. En man i Sandviken berättar att han under sin uppväxt köpte och läste många olika sportmagasin, samlade ihop och för hand kopierade matchresultaten och publiksiffrorna för flera sporter i egna små skrivhäften. På frågan från sin kollega varför han skrev ned fakta han redan hade eller visste svarade mannen i all enkelhet att han ville ha samtliga säsonger samlade (Schultz Nybacka 2011, s. 339). Hans konsumtionspraktiker kretsar alltså inte kring förbrukning eller knapphet av något slag, utan de bär vittne om en längtan efter ett slags fullbordan.

Från förbrukning till fullbordan

Boken är den första massproducerade varan som kom att bana väg för det överflödssamhälle vi känner till i dag. Böcker konsumeras, men läsning är för den skull ingen egentlig konsumtion i traditionell ekonomisk mening. Läsning är en egenartad konsumtionspraktik i skärningslinjen mellan kommers och medborgarfrihet och den väcker frågor om konsumtionens underliggande logik. Eftersom konsumtion skapar så många negativa associationer har forskaren Morris B. Holbrook (1987) föreslagit att inom konsumtionsforskningsfältet byta ut begreppet mot *consummation*, vilket kan översättas med fullbordande eller fulländning. Detta skulle enligt Holbrook ge en djupare förståelse för det värdeskapande som trots allt är möjlig inom konsumtionen.

Att se bokläsning som konsumtionspraktik har föranlett ett närmande till Holbrooks synsätt. Läspraktikerna ger utlopp för människans förmåga att hantera och navigera bland överflödet av idéer, känslor, bokstäver, sidor, titlar, genrer, osv. De som är vana läsare engagerar sig med liv och lust; de har ofta en hel repertoar av olika läspraktiker. Läsning kan ur detta perspektiv inte förstås som förbrukning av knappa resurser utan som en strävan efter fullbordan i en annars myllrande och ändå ofullkomlig värld. Fullbordan kan med andra ord inte ses som något slutgiltigt eller perfekt utan måste beaktas i termer av läsarnas samskapande och delaktighet. Med läsningen vidgas tolkningshorisonten, men texter och bilder är alltjämt outtömliga på betydelser. En hängiven läsare skulle kunna återkomma gång på gång till "American Floors" – detta enda verk i Fredrik Wretmans bibliofilutgåva – och ändå inte förbruka alla dess möjliga tolkningar. Omläsning är därför inte att betrakta som desinvestering (*disinvestment*), vilket är vad John Maynard Keynes (1953, s. 105) kallade konsumtionen av redan tidigare framställda produkter. Med bokläsningen som exempel öppnas möjligheterna att ompröva huruvida den ekonomiska tankemodellen som bygger på knapphet och bristtillstånd är tillräcklig för att förstå konsumtionskulturen och överflödssamhället.

Vi står nu inför möjligheten att i högre grad komplettera tryckta böcker med elektroniska. Kanhända är överflödet av digitalt material inte att se som en ersättning eller distraktion från "riktig" bokläsning, utan istället som något som sker i samklang med andra läspraktiker, oavsett sammanhang och typ av bok. Läspraktikerna innefattar ett antal logiker (bl.a. geometriska, redovisande och erosiva logiker), vilka kan förstås som ett slags organiserande principer. Läsarnas redovisande av sin läsning tar sig till exempel andra former i ljuset av internet, ny hårdvara och sociala medier. Frågan kvarstår dock huruvida de som inte är vana vid bokläsning kan öka sitt engagemang och sin självkänsla i läsningen genom utvecklingen av olika praktiker. På så sätt skulle läsningen inte bara öka på höjden utan även på bredden, eftersom varje läspraktik hör samman med en särskild textuppsättning. Då förändringar i människors kon-

sumtionsbeteende uttrycks genom praktiker vore det önskvärt om framtida kulturvaneundersökningar i större grad kunde spegla skiftena i läskulturen och repertoaren av olika praktiker.

Sammanfattningsvis är läspraktikerna och deras organiserande logiker nära förknippade med såväl den historiska uppkomsten av skriftspråket som med dagens överflöd av böcker i den allmänna konsumtionskulturen. Bokläsning sett som ett slags fullbordanspraktik kan utgöra ett alternativ till den klassiska ekonomiska tankemodellen som bygger på antaganden om brist och knappa resurser. Det är till och med möjligt att ifrågasätta hurvida "ekonomi" i vanlig mening ens är tillämpligt inom detta område. Kanske behöver vi nya perspektiv och begrepp såsom "bokonomi" för att teckna nya bilder av bokläsning i termer av rikedom och överflöd?

Referenser

- Ahlberger Christer & Pia Lundqvist (red.) (2007). *Varans vägar och världar. Handel och konsumtion i Skandinavien ca 1600-1900*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Ahlmark, Dan & Bengt Brodin (2000). *Att sänka bokmomsen – en analys*. Stockholm: Svenska Förläggareföreningen.
- Ankarcrona, Anita (1996). *Makt och minne*. Stockholm: Atlantis.
- Antoni, Rudolf (2004). *Läsa och bläddra: Resultat kring bok- och tidskriftsläsning från SOM-undersökningen 1988–2003*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Arnould, Eric J. & Craig J. Thompson (2005). "Consumer Culture Theory (CCT): Twenty years of research". *Journal of Consumer Research*. Vol. 31(4).
- Barker, Ronald & Robert Escarpit (1973). *The Book Hunger*. Paris: Unesco.
- Beckman, Svante & Sten Månsson (red.) (2008). *Kultursverige 2009: Problemanalys och kulturstatistik*. Linköping: Sörlins förlag.
- Certeau, Michel de (1988). *The Practice of Everyday Life*. Övers. Steven Rendall. Berkeley: University of California Press.
- Chartier, Roger (1995). *Böckernas ordning: Läsare, författare och bibliotek i Europa mellan 1300-tal och 1700-tal*. Övers. Jan Stolpe. Göteborg: Anamma.
- Daniels, Peter T. & William Bright (red.) (1996). *The World's Writing Systems*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- European Cultural Values (2007). *European Cultural Values: Special Eurobarometer 278*. European Commission.
- Fleischer, Rasmus (2011). *Boken*. Stockholm: Ink bokförlag
- Guillet de Monthoux, Pierre (1989). *Läran om företaget*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Holbrook, Morris B. (1987). "What is consumer research?". *The Journal of Consumer Research*. Vol. 14(1).
- Holt, Douglas (1995). "How consumers consume: A typology of consumption practices". *Journal of Consumer Research*. Vol. 22(1).
- Keynes, John Maynard (1964). *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich.
- Kilgour, Frederick G. (1998). *The Evolution of the Book*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Latour, Bruno (1993). *We Have Never Been Modern*. Övers. Catherine Porter. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Manguel, Alberto (1999). *En historia om läsning*. Övers. Margareta Eklöf. Stockholm: Ordfront.
- Nell, Victor (1988). *Lost in a Book: Reading for Pleasure*. New Haven: Yale University Press.
- Petrucci, Armando (1999/1995). "Reading to read: A future for reading", i Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (red.) *A History of Reading in the West*. Amherst & Boston: University of Massachusetts.

- Peurell, Erik (2004). *Att läsa = att läsa böcker? En kommenterande analys om fem läsvanestudier*. Stockholm: Statens kulturråd.
- Reckwitz, Andreas (2002). "The status of the 'material' in theories of culture: from 'social structure' to 'artefacts'". *Journal for the Theory of Social Behaviour*. Vol. 32(2).
- Ross Adkins Natalie & Julie L. Ozanne (2005). "The low literate consumer". *The Journal of Consumer Research*. Vol. 32(1).
- Schultz Nybacka, Pamela (2011). *Bookonomy: The Consumption Practice and Value of Book Reading*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Stock, Brian (1993). Afterword", i Jonathan Boyarin (red.) *The Ethnography of Reading*. Berkeley, Los Angeles & Oxford: University of California Press.
- SvF (2011). *Branschstatistik 2010*. Stockholm: Svenska Förläggareföreningen.
- Van der Ploeg, Frank (2004). "Beyond the dogma of the fixed book price agreement". *Journal of Cultural Economics*. Vol. 28(1).
- Velthuis, Olav (2005). *Talking Prices: Symbolic Meanings of Prices on the Market of Contemporary Art*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Wallendorf, Melanie (2001). "Literally literacy". *The Journal of Consumer Research*. Vol. 27(4).
- Warde, Alan (2005). "Consumption and theories of practice". *Journal of Consumer Culture*. Vol. 5(2).
- Wennes, Grete (2002). *Skjønnbeten og udyret: Kunsten å lede kunstorganisasjonen*. Bergen: Norges Handelshøyskole.
- Zaid, Gabriel (2004). *So Many Books*. London: Sort of Books.

Med livet som insats

*Om bokprat på internet*¹

Petra Söderlund

Läsforskning är svårt. Det finns många felkällor och blindskär – det är helt enkelt svårt att få fram pålitliga uppgifter om vilken skönlitteratur människor faktiskt läser och vilken litteratur de verkligen tycker om. Enkäter är inte alltid tillförlitliga och det är uppenbart att människor ibland far med osanningar, i enkäter som handlar om vilken bok de senast läste och vilket litterärt verk som är det bästa de läst. Svaret blir sällan *Trollbunden* av Margit Sandemo eller *007 ser rött* av Ian Fleming, två s.k. kioskromaner, utan hellre Harry Martinsons *Aniara* eller Hjalmar Söderbergs *Den allvarsamma leken*.

I en stor tysk läsarundersökning som gjordes på 1960-talet tillfrågades läsare om de läst *August* av Goethe, *Hajen* av Hemingway och *Idioten* av Tolstoj; verk som i själva verket inte existerar, eller åtminstone inte som verk av just dessa författare. Men frågorna ställdes för att testa svararnas tillförlitlighet. Trots att verken alltså inte existerar uppgav ett relativt stort antal personer att de hade läst dessa böcker. (Girardi, Neffe & Steiner 1965, s. 115.)

Vår läsning är en del av vår självbild. Och eftersom läsning och det lästa är så intimt förknippat med människors självbild är det svårt att på ett vetenskapligt hållbart sätt komma åt människors läsupplevelser, varför de läser och vad de tycker om att läsa. Vid intervjuer och enkäter färgas svaren gärna av läsarnas föreställningar om sig själva och om frågorna är fel ställda kan det bli riktigt illa. Det är exempelvis en avgrundsstor skillnad mellan frågan "vilken är den bästa svenska roman som har skrivits?" och frågan "vilken är den bästa svenska roman som har skrivits och som du har läst"?

Om vi avstår från enkäter och intervjuer och försöker få reda på vad människor läser genom att studera försäljningsstatistik, så får vi svar på frågan vad

1. Uppsatsen bygger i stor utsträckning på min bok *Läsarnas nätverk: Om bokläsare och Internet* (Söderlund 2004), dock med en och annan uppdatering. Uppsatsen är ursprungligen skriven för en antologi med planerad publicering januari 2012 (arbetstitel *Den sköna litteraturen 2*) i Svenska Akademiens skriftserie och inom ramen för en föreläsningsserie i Stockholm, "Det sköna med litteraturen", arrangerad av Nobelbiblioteket och Regionbibliotek Stockholm.

människor *köper*, vilket nödvändigtvis inte är detsamma som vad människor *läser*. En bokhylla fungerar ofta som en manifestation av vår självbild.

Statistik över utlåning på biblioteken ger inte heller något bra svar på frågan vad människor läser, inte minst eftersom vissa populära författare i hög grad saknas i bibliotekshyllorna men också för att utlåningen, åtminstone i Sverige, domineras av barn- och ungdomsböcker.

En mer tillförlitlig metod vore att smyga sig på folk som läser på badstranden och på tåget och fråga vad de just nu håller på att läsa och varför. Och i ett forskningsprojekt om läsare på internet, som jag var involverad i för ett antal år sedan, så smög jag mig faktiskt på läsare på internet. För där fanns de, de läsare som jag ville komma åt. De läsare jag benämnde *nöjesläsare*, eftersom de läser enbart av intresse för böcker och läsning och inte i något professionellt syfte, som de personer jag kallade *yrkesläsare*. Med det inte sagt att människor som har böcker och läsning som yrke på något sätt inte också kan vara nöjesläsare.

Jag hittade en s.k. webbring – en webbplats som är samlingsplats för webbplatser med liknande inriktning – som hette Bokringen. Där fanns 62 webbplatser som var länkade till varandra och alla hade böcker och läsning som gemensamt tema. Mestadels var det fråga om boktips, ibland med betyg och omdömen, som lagts ut av huvudsakligen kvinnor. 87 procent av webbplatserna var skapade av kvinnor och de flesta var något över 30 år. Det är samma läsarkategori som är medlemmar i bokklubbar, på eget bevåg besöker bokmässan i Göteborg varje år, köper kassar med böcker på bokrea, lyssnar på följetonger på radio och ser litteraturprogram i tv. Där var hon, på internet, och helt ovetande om att jag hade hittat henne och att jag studerade henne. Och det var inte bara i Bokringen jag hittade henne. Hon fanns också i diskussionsforum på internet, där hon utbytte lästips med andra nöjesläsare. Bloggen hade ännu inte slagit igenom på den tiden – och det är ändå mindre än 10 år sedan.

Vad är en bra bok?

De mest lästa böckerna bland dessa nöjesläsare var Liza Marklunds kriminalromaner, Harry Potter-böckerna och romaner av den irländska författarinnan Marian Keyes. Det här var i början av 2000-talet, men samma mönster kan ses fortfarande, även samma författare. Det mesta av det som nämndes och diskuterades på internet var verk som fanns tillgängliga i pocket och inte sällan också nyligen filmatiserats. Min undersökning gjordes delvis före filmatiseringen av Tolkiens trilogi om härsckarringen, annars hade de tre delarna i trilogin fått större genomslag bland nöjesläsarna på internet.

Nöjesläsarna på internet hade samma kriterier för hur en bra bok ska vara beskaffad som nöjesläsare brukar ha; internet är ju inte någon separat verklighet utan en del av den verklighet vi befinner oss i. Och svaret på frågan om hur en bra bok bör vara beskaffad, enligt nöjesläsaren, ser ut som svar på liknande frågor som ställts i andra läsarundersökningar (t.ex. Nowak 1971, s. 124 f.; Noreng 1974, s. 72–78; Hansson 1988, s. 54): En bra bok ska vara spännande och läsaren ska kunna identifiera sig med huvudpersonen – eller någon annan person i boken – och människor och miljöer ska vara trovärdiga och skildrade på ett levande sätt. Boken får gärna vara rolig också. Ett ”bra” språk nämndes dessutom då och då som kriterium för en bra bok, men vad omdömet ”bra språk” innebar förblev något oklart för mig. Det verkade dock ofta helt enkelt handla om lätlästhets; inte för svåra ord och enkel meningsbyggnad. Ibland betydde ”bra” språk även korrekt grammatik och då och då ansågs ”bra språk” betyda ett poetiskt och målande språk.

I den litteraturvetenskapliga handboken *Litteraturhistoriens grundbegrepp* skriver Staffan Bergsten att det inte finns några fasta regler för hur en bok ska vara beskaffad för att få kallas roman. Berättarstrukturen kan se ut hur som helst, enligt Bergsten (1990, s. 138). Huruvida boken som fysiskt objekt också kan se ut hur som helst skriver han inget om. Nöjesläsaren tycker däremot inte alls att en romans berättarstruktur kan se ut hur som helst, åtminstone inte om den ska få bli läst och uppskattad. Minimikravet är att en roman ska ha en början, en mitt och ett slut. Kriterierna för hur en bra bok ska vara beskaffad ser annorlunda ut bland nöjesläsarna än de kriterier som yrkesläsare vanligen brukar ha för att bedöma en bok positivt. För litteraturkritiker och andra yrkesläsare brukar en bra bok hellre vara en bok som anses mångbottnad, komplex, kanske fragmenterad (på ett intressant vis), experimentell eller oförutsägbar. Så här kan professionella läsare förklara varför de tycker att en viss författare skriver bra romaner:

För hennes musikaliska flöde av röster och motröster i romaner och dramer som med enastående språklig lidelse blottar de sociala klichéernas absurditet och tvingande makt.

Om man skriver sådana böcker kan man få Nobelpriset i litteratur – citatet är Svenska Akademiens motivering till varför Elfriede Jelinek fick nämnda pris år 2004. Sådana omdömen skulle bland nöjesläsarna snarare ha en negativ laddning. Böcker som ansågs dåliga av nöjesläsarna på internet hade, enligt dem, inget tydligt fokus, personerna höll inte ihop psykologiskt, miljöerna var diffust skildrade eller kanske knappt skildrade alls och språket komplicerat och svårt att bringa någon reda i.

Vad är en dålig bok?

En person i Bokringen hade skapat en sida med rubriken "Överskattade böcker", med den alternativa rubriken "vafan är det här för skit, jag fattar ingenting". Om t.ex. August Strindberg (dvs. allt han skrivit, utom *Hemsöborna*) hette det: "Vadå nationalskald? Kvinnofientlig stofil snarare." Vidare avfärdas Dostojevskijs *Idioten* med följande omdöme: "Mannen som skrev den här boken var sjuk!" Å andra sidan var det inte bara s.k. kvalitetslitteratur som fördömdes av denna nöjesläsare. Hon hade inte heller något till övers för romaner av Virginia Andrews, som handlar om hur en incestuös släkt i olika led spärrar in sina barn på vindar och utför diverse ondskefulla handlingar. Läsaren förundrade sig över "att sån här smörja överhuvudtaget får ges ut".

Vi kan gå vidare till en annan läsare som på sin webbplats listade några böcker hon hade hemma i bokhyllan men inte orkat ta sig igenom. *Synden* av Björn Ranelid, t.ex. "Bara en verbal posör" var omdömet. "Omöjlig att ta sig igenom", skrev hon. Vidare: *Paradisets barn* av Marianne Fredriksson, som enligt läsaren påminde för mycket om *Grotthjörnens folk*, dvs. Jean Auels första bok i serien om stenåldersflickan Ayla.

Bokdiskussioner online

Läsarna på internet var inte alltid så verbalt utförliga i sina omdömen om böcker, snarare tvärtom. Oftast bedömdes böcker med kortfattade omdömen som "bra" eller "spännande" och inte sällan med enbart olika typer av poängsystem. Även i diskussionsforumen var deltagarna fåordiga när det gällde omdömen och analyser. I själva verket förekom mycket få analyser, det handlade mest om kortfattade värdeomdömen. När jag började min undersökning hade jag förhoppningen om att hitta mer av egentliga diskussioner om litteratur, om vi med diskussion menar att det ska vara ett utbyte av åsikter och tolkningar, men sådana utbyten var fåtaliga. Få diskussionsdeltagare bemötte varandras omdömen och åsikter, de kom sällan med invändningar eller andra tolkningsförslag. Ett typexempel på hur en s.k. diskussion kunde se ut var såhär:

Gömd! (2001-10-14 19:04:51)

Håller jag på att läsa just nu och den är suveränt bra. Rekomenderar [sic!] verkligen den till er som inte läst den

Lotta

Menar du Gömda av Lisa Marklund? (imt) (2001-10-15 19:03:14)

Hanny

japp ... (2001-10-16 17:59:07)

Det är Lisa Marklund som skrivit den.

Lotta

Ja! (2001-10-16 19:06:34)

Den är bra och otäck. En bok man sträckläser.

Hanny

När jag nästan tio år senare gick in på samma forum (adressen numera är allt-forforaldrar.se, forum "Böcker") för att se hur diskussionerna såg ut så kunde jag konstatera att inget hade förändrats. Huvudsakligen handlade det om att leverera boktips – som människor i forumet tackade för eller skrev att de tyckte var bra – och regelrätta diskussioner om litteratur var fortfarande fåtaliga.

Kommen en bit in i mitt arbete med projektet insåg jag varför diskussionerna så sällan blev några egentliga diskussioner: Läsupplevelser är mycket privata och personliga för nöjesläsarna. Läsupplevelsen kopplas i stor utsträckning till identifikation och igenkänning och att då kritisera en annan människas litteratursmak och omdöme om litteratur kan lätt uppfattat som kritik av den andra personen, alltså som ett personangrepp. Det här blir extra tydligt i ett internetforum där deltagarna inte känner varandra annat än som textremsor på en datorskärm och där folk hela tiden kommer och går i forumet. Gemenskapen i forumet måste hela tiden återetableras, eftersom den aldrig består av exakt samma människor och då går mycken energi åt till att just skapa en god stämning och knyta kontakt med varandra. Därmed blir det svårare att invända mot någon annans litteratursmak. I internetforumen diskuterade man böcker och litteratur med livet som insats, dvs. deltagarna tolkade och upplevde litteratur via den egna tillvaron och sina privata upplevelser och känslor.

Det här har att göra med det som jag var inne på tidigare; att det vi läser förknippas med hur vi vill uppfattas som människor. Men det har också att göra med nöjesläsarens behov av identifikation med innehållet i en bok. Litteratur blir som en slags instruktionsböcker till livet och litteratur där läsaren *inte* finner några identifikationsmöjligheter ses då som inadekvata instruktionsböcker till livet.

Ett flertal forskare har understrukt berättandets och berättelsers nödvändighet för att vi ska kunna förstå våra egna liv och hur vi ska handla – eller varför vi eller andra människor handlat på ett visst sätt, tidigare i livet (se t.ex. Hertel 1988, s. 163; Kerby 1991; Bruner 2002). Jag fann också belägg för detta i hur nöjesläsarna läser och bedömer litteratur. En människa skapar sin identitet genom att berätta om sig själv, för andra, i dagböcker, i brev, på Facebook och i bloggar, genom att tänka på och analysera händelser och handlingar. De flesta är nog inte medvetna om det, men faktum är att en människa inte kan konstruera sin egen självuppfattning om hon inte förmår forma en berättelse. Människor behöver berättelser för att få vägledning i hur de ska leva sina liv och få insikter i möjliga handlingsalternativ. Följaktligen finns också berättelser i alla kulturer, om än inte alltid i bokform. Men en muntligt berättad historia är också en berättelse, liksom exempelvis en film eller en tv-serie. Berättelser kommer att finnas så länge det finns människor.

Och författaren kommer att leva så länge det finns nöjesläsare. Och nu menar jag den författare som Michel Foucault menat är död eller åtminstone inte hade något med det litterära verket att göra. För de nöjesläsare jag studerat hade författaren väldigt mycket med sitt eget verk att göra, ibland kunde författaren rent av vara mer intressant än verket i sig. Det här kom inte fram lika tydligt bland nöjesläsarna på internet, men väl i en läsecirkel i den fysiska världen som jag studerade för att kunna jämföra med internetforumen. När deltagarna i läsecirkeln diskuterade Björn Larssons roman *Drömmar vid havet* var de minst lika intresserade av författaren som av berättelsen. De diskuterade vad Larsson gör i livet, hur han ser ut, hur han kan vara som pappa, varför han seglar så mycket och hur det skulle vara att vara gift med en sådan äventyrare, som kvinnorna i läsecirkeln förmodade att han var.

När jag bedrev studien kring webbplatser och diskussionsforum om böcker och läsning var bloggar ett tämligen okänt fenomen. Nu har de i hög grad ersatt den typ av personliga webbsidor som många människor i början av 2000-talet hade. För att inte tala om vad Facebook och andra sociala medier betytt för människors manifestationer av sig själva och sina intressen på internet. Men nöjesläsarens sätt att prata om litteratur och förhålla sig till litteratur har inte ändrats på tio år och med nya forum. Det nöjesläsaren vill ha är fortfarande boktips. Hon vill veta vilka böcker som andra läsare tyckt om och hon vill oftast inte ha några långa analyser. Hon vill träffa likasinnade online och känna glädjen av att det finns en massa människor som tyckt om samma bok som hon.

Jag nämnde att diskussionerna på internet oftast blev mycket torftiga, inte minst beroende på att läsning uppenbarligen uppfattades som en så privat handling att den knappt kunde diskuteras. Diskussionsforumen blev mest som religiösa väckelsemöten, där var och en gick upp på ett virtuellt podium och vittnade om sina frälsningsupplevelser. Auditoriet ropade visserligen inte hal-leluja!, men svaren liknade onekligen framför allt en hejarklack – eller kanske en stödgrupp för människor med olika typer av problem i livet.

Jag hittade ändå en och annan regelrätt diskussion – även om det inte alltid var själva boken som då diskuterades. Detta gällde i hög grad en diskussion kring P.C. Jersilds *Ljusets drottning*, vars handling kortfattat kan summeras på följande sätt:

Vid hemkomsten från en jorden runt-resa får Alex, en ung man i 20-årsåldern, veta inte bara att hans adoptivmor oväntat avlidit utan dessutom att hon egentligen var hans biologiska mor. Alex börjar nysta i sin mors förflutna för att försöka få reda på varför hon ljugit om hans ursprung. Det visar sig att modern har ett förflutet såväl i ett revolutionärt kommunistiskt kollektiv, som eskortdam för att dölja högt uppsatta mäns homosexualitet och som lyxprostituerad med särskilt uppdrag att samla sperma från berömda och framstående män till en privat inseminationsklinik.

Diskussionen började som ett osignerat inlägg på föräldraNätets BokSnack (numera Allt för föräldrars forum "Böcker") – ett diskussionsforum jag studerade och som fortfarande finns kvar – med reflexioner kring *Ljusets drottning*. Skribenten menade att:

Den är en jättespännande historia, samtidigt som den tar upp frågan om artificiell insemination. Ska kvinnor kunna välja att bli inseminerade med sperma från män som är speciellt begåvade på något område – intellektuellt, musikaliskt, idrottsligt..? Bör vi kanske till och med uppmuntra till detta, för att få bättre kvalitet på befolkningen i Sverige överlag?

Jersild tar bland annat upp det mycket aktuella problemet med att det ofta är de intelligenta kvinnorna som väntar längst med att skaffa barn. De får därför endast ett barn eller inget alls. Medan de ointelligenta ofta börjar skaffa barn redan i tonåren/20-årsåldern bara för att de har misslyckats med allt annat eller inte klarar av att sköta p-medel. Och då hinner [de] sprida sina "dumma" gener till både tre och fyra barn många gånger.

Projektet med artificiell insemination med den bästa sperman på intelligenta och på annat sätt fördelaktiga kvinnor i 30-årsåldern, skulle kunna motverka denna tendens.

Enligt det inledande inlägget från den anonyme skulle Jersild plädera för att kvinnor bör insemineras med spermier från män med hög intelligenskvot, för att säkra en genetiskt högkvalitativ avkomma. De idéer som "Anonym" refererar till framförs i boken av en äldre man med starkt rasistiska åsikter om rasförädling. Det referat av romanen som "Anonym" gör innebär en grov förenkling av dess idéinnehåll, inte minst eftersom romanens huvudperson ställer sig skeptisk till dessa tankegångar.

Det inledande inlägget med påföljande diskussion – eller snarare gräl – om *Ljusets drottning* engagerade 20 signaturer och omfattade totalt 67 inlägg i tre diskussionstråd. Det första svaret kom ifrån en person som höll med om att romanen är intressant och spännande "men resten av ditt resonemang köper jag inte". Efter detta inlägg var inte längre Jersilds roman i fokus. Istället rörde sig diskussionen huvudsakligen dels kring intelligensnivån hos kvinnor som väljer att föda barn tidigt, dels kring frågan om mammans ålder inverkar på barnens intelligens. Den anonyme person som skrivit första inlägget stod i stort sett som ensam försvarare av sina åsikter mot resten av diskussionsdeltagarna.

Personangrepp ersatte sakliga analyser av romanen. Några litteraturanalyser var det inte fråga om. Diskussionen kom nästan omedelbart att handla om diskussionsdeltagarnas egna liv och erfarenheter, istället för om Jersilds roman. Eftersom diskussionsdeltagarna i stor utsträckning relaterade till litteratur utifrån relevans för den egna verkligheten, är det inte svårt att förstå

att diskussionen om Jersilds roman urartade till ett gräl om intelligensnivån hos mödrar och barn.

Ett bärande problem med diskussionen var dessutom att knappast någon räknade med att romanen är en satir. Den som inte förmår uppfatta en satir tolkar då verket som en plädering för något som författaren (och dennes införstådda läsare) i själva verket ser som absurt eller löjligt. Den läsare som alltid tolkar litterära verk bokstavligt är oemottaglig för såväl satir som ironi i litterär form (jfr Weisgerber 1973).

Men man måste inte ha läst litteraturvetenskap för att kunna föra mer fruktbara diskussioner om litteratur. I ett annat diskussionsforum jag studerade, Bokkanalens Fritt forum (som numera inte är aktivt), hittade jag några diskussioner där människor bemötte varandras inlägg med invändningar och där diskussionen i och med detta också fördjupades.

Ett exempel på en längre diskussion initierades av "Malena" på just Bokkanalens Fritt forum. Den hade rubriken "Alla älskar Marian Keyes – utom jag ...". "Malena" undrade om hon verkligen kunde vara ensam om att anse att Marian Keyes romaner är överskattade. Själv hade "Malena" blivit uttråkad av två romaner av Keyes och tyckte de var som att läsa *Starlet*, en svensk serietidning med romantiska berättelser som fanns på 70-talet. Hon fick medhåll av flera diskussionsdeltagare, t.ex. "EvaP" som betecknade Keyes romaner som en variant av "tantsnuskböcker". "Malena" ogillade att de kvinnliga huvudpersonerna i Keyes romaner, enligt hennes uppfattning, framställs som offer som inte påverkar händelseförloppet. Keyes ivrigaste försvarare i diskussionen var "Mats", som menade att Keyes romaner har ett djup som inte uppfattats av de personer på Fritt forum som ogillade hennes romaner.

Detta ämne blev föremål för en regelrätt diskussion med meningsutbyten därför att diskussionsdeltagarna förmådde gå utanför sig själva och diskutera litteraturen efter hur den var skriven och vilka idéer eller vilken ideologi som framfördes, inte utifrån huruvida de som läsare kunde identifiera sig med innehållet eller inte. Det var handlingen och hur den framställdes och det eventuella budskap som författaren kunde ha som var i fokus. Minst en man deltog också i diskussionen och en intressant iakttagelse jag gjorde var att när män deltog i diskussionerna blev dessa oftare mindre privata och mer allmängiltiga.

Det allmängiltiga behovet av berättelser

Jag gjorde alltså en distinktion mellan nöjesläsare och yrkesläsare. Och yrkesläsarna tycks ju inte vara lika noga med att det ska finnas en början, en mitt och ett slut på en roman. Behöver de alltså inga sammanhängande berättelser för att skapa sig en identitet och få struktur i tillvaron? Är den som lovordar romaner där det fragmenterade jaget manifesteras och där det varken finns en ordentlig

början eller något riktigt slut eller ens någon sammanhängande mitt, ställd över nöjesläsarens behov av struktur och ordning i tillvaron? Klarar sig yrkesläsare utan det traditionella berättandet? Nej, så är det inte, men yrkesläsaren har lärt sig att dölja sitt behov av sammanhängande berättelser – eller kanske få utlopp för det någon annanstans. Men jag hittade detta behov även hos yrkesläsarna, genom att studera hur de resonerat kring s.k. digitala hypertext, en typ av litterära verk som utmanar gängse konventioner för läsning. Kortfattat är sådana verk konstruerade så att läsaren själv väljer läsvägar, genom att följa olika länkar och således nå olika nivåer och vägar i berättelsen. Sådana verk läser man på en datorskärm eller läsplatta och de kallas multisekventiella, eftersom berättelsen utvecklas på olika sätt beroendes på läsarens val, till skillnad från en traditionell roman, som är monosekventiell (Gunder 2001).

I resonemangen om digitala hypertext opponerade sig yrkesläsarna plötsligt genom att meddela att de föredrog berättelser med början, mitt och slut. De ville ledas av en författare och inte bestämma själva och de ville slukas upp av en berättelse som drev läsningen framåt i *en* riktning (istället för flera riktningar). Plötsligt uppträdde yrkesläsaren som vilken nöjesläsare som helst. Yrkesläsaren hade avklätt sin rustning av litteraturvetenskapliga teorier, analytisk hållning och förmåga att distansera den egna personen och det egna livet från det lästa och erkänt att också de gärna vill ha en berättelse med början, mitt och slut.

Och inte bara berättelsen skulle ha en början, en mitt och ett slut. Boken som fysiskt objekt skulle också ha det. Nöjesläsaren erkänner detta oförlömligt. Hon vill ha en snygg bok att ställa in i bokhyllan, hon tycker om att hålla i boken, känna dess doft, bläddra i den, tjuvläsa på sista sidan och stryka under bra och roliga formuleringar och visdomsord. Och allt är inte heller text för yrkesläsaren, när det kommer till kritan, för yrkesläsaren ville inte, åtminstone inte när det gällde digitala hypertext, läsa ett litterärt verk på en skärm. Denne menade att skärmen hindrar läsaren från att försjunka i fiktionen, den irriterar och det går inte att tänka bort omgivningen och träda in i den virtuella värld som en roman är. När vi läser i en codex, dvs. en bok med limmade papper mellan pärmar, glömmar vi hur boksidorna ser ut för de är så välkända, istället träder romanens värld fram för läsarens ögon – eller inne i läsarens huvud (jfr Svedjedal 2001, s. 91 f.).

En kritiker på *Aftonbladet* beklagade sig över att han inte kunde läsa ett digitalt hypertext i badkaret. När såg vi sist den invändningen i en recension av en roman i en tung och omfångsrik tryckt bok? Att ett litterärt verk vanligen når oss i en viss materiell form, dvs. som en bok i codexformat, är så självklart att vi inte ens ifrågasätter eller reflekterar över detta – förrän codexformatet är ersatt med exempelvis en datorskärm eller en läsplatta. Då blir plötsligt det materiella utförandet något att kommentera och förhålla sig till, inte sällan något som ses som ett hinder för en fullt njutbar litterär upplevelse. Sällan har väl förekomsten av vad Jerome McGann (1991, s. 77 f.) benämnt *den bibliografiska koden*

illustrerats så tydligt. Den bibliografiska koden är en bokhistorisk term som gör gällande att den materiella formen i vilket ett verk uppträder har betydelse för upplevelsen av verket – och när detta bevisas, så som i exemplet med det digitala hypertextet, så inser vi att ett litterärt verk är mer än text och diskurs.

Hur experimentell en roman än är så finns det uppenbarligen gränser även för yrkesläsaren. Och detta bevisar väl ändå att boken som fysiskt objekt spelar roll för upplevelsen av ett litterärt verk även för den mest förhårdade yrkesläsare. Texten kan inte läsas som om den svävar fritt omkring. Den sitter fast någonstans, ofta innanför pärnarna på en bok och på ett papper. Ryktet om bokens död är betydligt överdrivet.

"Jag älskar böcker" var en fras som återkom i internetforumen. Vad är det då dessa läsare älskar? Är det innehållet eller den materiella behållaren för innehållet? Av allt att döma båda delarna. "Jag älskar böcker" betyder "jag älskar att läsa för berättelser gör att jag förstår mig själv, andra och livet litet bättre. Läsning gör också att jag kan koppla av och träda in i andra världar och möta nya människor. Jag älskar böcker som fysiska objekt för vad innehållet betyder för mig och för vad de symboliserar. De är som vänner som jag alltid har med mig." Så skrev en av nöjesläsarna på internet.

Jag ska låta en annan nöjesläsare berätta hur böcker och läsning har påverkat henne. Det är en kvinna som för några år sedan skickade brev till Nordiska museets arkiv i Stockholm, ett brev som har arkiverats bland hundratals andra brev från svenska läsare i alla åldrar, där de berättat om sin läsning. Kvinnan är född 1947 och skriver så här:

Det går nästan inte att förklara hur böcker har påverkat mig. Det var så mycket och så totalt, så integrerat med allting annat i min miljö. [...] Jag är säker på att min personlighet, min identitet, min världsbild, mina föreställningar om tex familjeliv och vad som är roligt att göra och mitt sätt att se till stor del har formats genom [litterära upplevelser].

Men hur har böcker då påverkat yrkesläsare? Erkännandet från även den mest förhårdade litteraturkritiker att hon eller han egentligen gärna vill ha en traditionell berättelse med början, mitt och slut – när det kommer till kritan – satt ju långt inne, men kom fram i de recensioner av digitala hypertext jag refererade till. Nej, jag har ännu inget svar från någon yrkesläsare, istället blir frågan hängande i luften – liksom svaret på frågan: Varför sysslar människor annars med litteratur yrkesmässigt om det inte är för att de åtminstone någon gång haft ett nära och intensivt förhållande till litteratur och böcker? För att litteraturen hjälpt dem att bli dem de är? Varför sysslar yrkesläsare med litteratur? Den frågan skulle jag vilja ha svar på!

Referenser

- Bergsten, Staffan (1990). *Litteraturhistoriens grundbegrepp*. Lund: Studentlitteratur.
- Bruner, Jerome (2002). *Making stories: Law, Literature, Life*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Girardi, Maria-Rita, Lothar Karl Neffe & Herbert Steiner (1965). *Buch und Leser in Deutschland: Eine Untersuchung des DIVO-INSTITUTS*. Schriften zur Buchmarkt-Forschung 4. Frankfurt am Main: Gütersloh.
- Gunder, Anna (2001). "Forming the Text, Performing the Work: Aspects of Media, Navigation, and Linking". *Human IT*, 2001:2–3. <http://etjanst.hb.se/bhs/ith/23-01/ag.htm> [tillgänglig 11 augusti 2011].
- Hansson, Gunnar (1988). *Inte en dag utan en bok: Om läsning av populärfiktion*. Linköping Studies in Arts and Science 30. Linköping: Linköpings universitet.
- Hertel, Hans (1988). "Nogen fortæller en historie for nogen: Et essay om det episke behov og fortællekunstens forvandlingar", i Bo Bennich-Björkman, Eric Johannesson & Sonja Svensson (red.), *Litteraturens vägar: Litteratursociologiska studier tillägnade Lars Furuland*. Hedemora: Gidlunds.
- Kerby, Anthony Paul (1991). *Narrative and the Self*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- McGann, Jerome J. (1991). *The Textual Condition*. Princeton: Princeton University Press.
- Noreng, Øystein (1974). *Lesing og kommunikasjon: Kort rapport om Den norske Bokklubbens lesersociologiske undersøkelse*. Oslo: Den norske bokklubben.
- Nowak, Lilian (1971). *Bokläsaren: En översikt över nordisk forskning efter 1945, med annoterad bibliografi*. Stockholm: Sveriges Radio.
- Svedjedal, Johan (2001). *Den sista boken*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Söderlund, Petra (2004). *Läsarnas nätverk: Om bokläsare och Internet*. Skrifter utgivna av Avd. för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala Nr. 47. Uppsala: Uppsala universitet.
- Weisgerber, Jean (1973). "Satire and Irony as Means of Communication". *Comparative Literature Studies* 10 1973.

Länkar

Det går fortfarande att hitta flera av webbsidorna i Bokringen, även om själva webbringen inte längre är aktiv, på <http://www.algonet.se/~hassuss/alla.html>.

På <http://www.alltforforaldrar.se/> (forum: "Böcker") finns ett av de två diskussionsforum om böcker och läsning som ingick i min undersökning *Läsarnas nätverk*.

Två andra forum som ingick i undersökningen var dels en news group (swnet.kultur.litteratur), dels en e-postlista (Boklistan). Det förra forumet hittas tidstypiskt nog numera via <http://groups.google.com/>. Den senare är nedlagd som e-postlista för diskussioner.

I undersökningen ingick även en sajt, Cint (<http://www.cint.se>), där privatpersoner kan lämna konsumentupplysningar om och sätta betyg på bland annat skönlitteratur, uppdelad i 12 olika kategorier under fliken "Nöje & fritid".

Inga bloggar ingick i undersökningen, men via bloggportalen bokbloggar.se kan man, i skrivande stund, surfa vidare till över 400 bloggar, som på ett eller annat sätt behandlar böcker och läsning.

Litteraturkritikens betydelse

Per Rydén

Litteraturkritiken – här uppfattad som en institutionaliserad bedömning av nytgivna böcker med tonvikt på skönlitteratur – har en historia som sträcker sig över tvåhundra femtio år. Den har inte bara tillvunnit sig inflytande på egen hand utan också påverkat och påverkats av andra former. Dess historiska betydelse är det lättast att bli överens om. Men därmed får man också perspektiv på det mer svårångade nuet. Målet är att ge ett bokslut över bokens bedömning. Det finns också en framtid som hägrar.

Först i världen

Kritiken av litteraturen hade betydelse för framväxten av den svenska yttrandefriheten. 1700-talet är det viktigaste skedet, inte minst därför att det efterblivna landet i norr så snabbt kom i kapp vad som redan vuxit fram ute i Europa. 1766 är ett centralt årtal, knutet som det är till världens första grundlag till skydd för tryckfriheten.

Ändå blev den ohämmade tryckfriheten i första omgången en kortlivad historia. Redan med Gustaf III:s statsvälkning 1772 började inskränkningarna. En lysande litterär kraftutveckling fick därmed komma till stånd utan full frihet. I den periodiska litteraturen, alltid föremål för intensivare bevakning än andra former av litteratur, kan man bäst följa vad som trots repressionen kom till stånd. Och aldrig har den svenska pressen varit så litterär som i denna brydsamma tid. Det kryllar av dikter i *Stockholms Posten* och *Dagligt Allehanda*. Den allmänna lärodomen är att dikt antingen är ofarligare än andra texter eller att dikten har lättare att inrymma ett budskap under textens yta. Litteraturkritiken blev vuxen under just denna tid. Kellgren och Thorild är mästare som det fortfarande finns anledning att skola kritiska gesäller hos. De hade hastigt hunnit i fatt övriga Europa. I Sverige blev villkoren genom litterär blomning under restriktion speciella och upplysande. Litteraturkritiken tog del i utvecklandet av den diskursiva diskursen.

Den avlösande romantiske kritikern sysslade, har det sagts, mest med att rättfärdiga sin egen dikt. Men i de till synes renodlade litterära fejderna, hos oss framför allt i form av en strid mellan den gamla och den nya skolan, finns en ytterligare utprövning av en kritik som förberedde en vidgad yttrandefrihet. Också i fortsättningen ingick ställningstagandena till litteraturen i en allmänare debatt. Några av exemplen kan överraska. Svenska Akademiens organ *Post- och Inrikes Tidningar* tänktes inte ta ställning till politik, moral och religion, men Carl David af Wirsén gjorde just det i sin litterära opinionsbildning. Det gynnade inte litteraturen på annat sätt än att göra tydligt vad den hade att utmana för att förnya sig. På det sättet kom även denne bakåtsträvar att medverka i utvecklandet av det moderna sättet att slåss i ord.

Också de fortsatta litterära striderna vitaliserade debatten i vidare sfärer. Strindbergsfejden blev från 1910 av särskild betydelse, eftersom den drog nytta av att tidningarna blivit så många. Bengt Lidforss har fortsatt att spela en roll, även för sina motståndare, främst Fredrik Böök. David Sprengel visade på kontinuiteten genom att ställa till med nästa stora strid, Pahlenfejden, vid 1930-talets mitt. Stig Ahlgren, rekryterad för en Lidforss-roll på *Aftontidningen* 1942, fortsatte sedan sin bana i sepia på *Vecko-Journalen*. Han misströstade på äldre dagar om sina elakheters överlevnad. Men frågan är om inte hans sätt att låta tanken följa de oemotståndliga formuleringarnas snitsel ändå lever kvar i de elakheter som rymts i bloggarnas värld.

Far till alla barnen

Kritikens betydelse styrks också av genrens konstans. Det går fortfarande att läsa Oscar Levertin och Klara Johanson. Deras bedömningar kan ha blivit inaktuella av diverse skäl, men det sätt de argumenterar på har ändrat sig betydligt mindre än den litteratur som de uttalar sig om och det samhälle de uppträder i. Oföränderligheten är på gott och ont.

Kritikens historiska betydelse blir uppenbar eftersom den är samtida med sitt objekt och därmed på ett klagörande sätt visar att nästan all litteratur måste läsas historiskt. Tidlös litteratur hör tyvärr mest hemma i våra drömmar.

Många av dem som inte specifikt sysslar med kritik använder med påfallande välbehag kritiken som ett bevis för samtidens dumhet. Och visst finns det goda exempel på denna uselhet. Men man kan alltför lätt slå sig till riddare genom att uppträda på en senare generations ståndpunkt.

Litteraturkritikens betydelse styrks även av att den är far till alla barnen. Kritikens subgenrer är så många. Den grundläggande likheten ger underlag för meningsfulla jämförelser som i sin tur låter oss urskilja de speciella särdragen.

Teatern fick också tidiga bedömare. Teaterkritiken är nog den vanskligaste av subgenrerna, liksom den känsligaste. Objektet är flyktigt som en hägring och

de som ska bedömas andas samma luft som bedömarna. Det är ingen tillfällighet att man ställt till med scener just i scenens närhet. Bengt Jahnsens kritik är ihågkommen för att den ledde till att han fick på käften av Ingmar Bergman.

Bildkonstens hantering i kritiken visar sina olikheter redan i språket. Den är i underläge jämfört med litteraturkritiken genom att inte kunna citera i ord.

Musiken är den konstart som gynnats mest av den moderna tekniken. Det har samtidigt inneburit att de musikaliska konstverken förflyttats på ett också principiellt viktigt sätt på spelplanen, från att ha varit det mest engångiga till att bli det mest repriserade av verk. Under denna avgörande utveckling har kritiken både kommit och gått. Den som laddar ner frågor inte heller kritikern om lov.

Filmen hade från början de mest konsumentinriktade av kritiker. Kvinnorna eller de yngsta på redaktionen fick ta hand om den, långt innan auteurerna var påtänkta och biograferna riskerade nedläggning. När betygsättningen blev ifrågasatt i skolan levde den ohotad vidare i filmbedömningen. Men filmkritikerna löpte knappast någon annan risk än att bli lästa i högre grad än sina finare kolleger på litteraturens område.

Hur ofta som kritiken än dödförklarats har det visat sig att den tagits till för bedömning av ständigt nya former, ända fram till dataspel och appar.

Tre traditioner

Kritiken fyller alltså ett grundläggande mänskligt behov. Så snart vi iakttar har vi ett behov av att värdera. Inte ens vädret beskriver vi i faktiska termer – helmulet, vind från nordost – utan med humöret i svängning: vilket hopplöst väder!

Texter kan placeras i endera av tre traditioner. Den första vill tala om hur det är och samlar realister, fotografer och andra mimetiker. Den andra yttrar sig om det som inte är och öppnar sig för sagoberättare, utopiker, dystopiker och andra fantaster. Men den tredje envisas med hur det borde vara och ger utrymme åt världsförbättrare, ideologer och kritiker. De borde själva bli bättre med åren.

Att värderingarna har sin plats behöver man inte misströsta om. Frågan är i vilka former de fortsättningsvis ska finnas. Då är vi framme i vår egen tid och frestas spana mot framtiden. Även den som inte varit med lika länge som jag kan vittna om en fantastisk utveckling.

Bokmarknaden har genomgått en dramatisk utveckling i vår egen tid. Hittills har den knappast lett till någon misstro mot boken som sådan. Men den allt bättre spridda boken har blivit en annan och är inte alltid papper med tryck på.

Boken är en vara, men inte vilken vara som helst. Trots att man talat om den sista boken, blir böckerna i själva verket allt flera. Det borde då också vara så att behovet av hjälpmedel för att hantera böckerna blir allt större.

Kritikern borde snarare ha en större plats än förut. Det får han och hon inte. De har att motivera sin existens i skilda världar. De måste på en gång skaffa sig

plats och utrymme i tidningarna samtidigt som de är inne i böckernas värld. Litteraturen och den periodiska delen av denna litteratur måste samspela på ett sådant sätt att det finns utrymme för dem.

Under en period hade tidningarna kommit därhän att de kunde täcka åtminstone den svenska utgivningen. Det ligger en bra bit bort. Numera är urvalet av de böcker som ska bli föremål för recension underkastat tillfälligheter eller policy – men sällan prövning. Det sker ett första avgörande steg i selektionen som inte görs till föremål för argument i form av recension. *Svenska Dagbladet* antydde det positiva urvalet när man härom året annonserade: ”Den man älskar recenserar man.”

De gyllene pennorna

Dagspressen var länge en nästan osannolik framgångshistoria där nästan alla faktorer var i tillväxt. Litteraturkritiken kunde länge må ganska väl av förnyelsen trots att den var en exponent för det gamla med sin dragning åt långa utredande artiklar.

Dagspressen tog över en funktion som tidskrifterna möjligen hade kunnat svara för. Kulturell opinionsbildning kom därmed att hamna sida vid sida med den politiska – det kunde rentav ses som en fullföljning av de kritiska pionjärernas insats i åsiktsskapandet. I tidningen hade recensionerna liksom ledarna många icke-läsare. Det blev en utmaning att locka också lokalnyheterernas, nöjenas och andra mer hemsökta sidors läsare. Det blev en lockelse för tidningsekonomer att spara på litteraturutrymmet.

Bland de många avisorna var det bara några få riksspridda organ som länge kom i fråga eller åtminstone uppmärksammades. De gav under lång tid underlag för ett antal osannolikt uthålliga flitmyror: Fredrik Böök, John Landquist, Anders Österling, Sten Selander, Olof Lagercrantz, Erik Hjalmar Linder, Artur Lundkvist. Ännu märkligare och kanske lite särskilt svenskt var det att också kvällstidningarna satsade på kvalificerad litteraturbevakning. Ivar Harrie, Karl Vennberg, Bo Strömstedt, Henrik Sjögren och Per Svensson kan nämnas.

Numera är dagstidningarna inte längre så många. På kultursidan slog det värre, eftersom tidningsdöden slog hårdast mot de storstadstidningar där litteraturkritiken framför allt hörde hemma. Man bör minnas *Vårt Land*, *Aftontidningen* (1909-20), *Aftontidningen* (1942-56), *Stockholms Dagblad*, *Nya Dagligt Allehanda*, *Svenska Morgonbladet*, *Ny Tid*, *Stockholms-Tidningen*, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, *Arbetet*. Alla var de viktiga recensionsorgan. Alla är de borta.

Men tidningarna utanför de största städerna har delvis kompenserat genom att bygga ut sina kultursidor. Organ som *Helsingborgs Dagblad*, *Nya Kristianstadsbladet*, *Smålandsposten*, *Borås Tidning*, *Jönköpings-Posten*, *Östgöta*

Correspondenten, *Norrköpings Tidningar*, *Nerikes Allebanda*, *Upsala Nya Tidning*, *Dala-Demokraten*, *Sundsvalls Tidning*, *Västerbottens-Kuriren*, *Norrländska Socialdemokraten* – ja, de är väl värda att räkna upp och den enda risk man löper är man tappar bort någon i raden. De uppmärksammas ännu inte efter förtjänst, men nätet har betytt ytterligare en del för att få dem med i samtalet om böcker.

Tidningarna har blivit färre också genom att upplagorna numera är i fallande. I tjugio år, mellan 1970 och 1990, var dagspressupplagan på ett *all time high* runt fem miljoner exemplar per utgivningstillfälle för att därefter trendmässigt sjunka. Tappet fram till nu är runt en femtedel.

Läsningen har knappast minskat lika mycket som den samlade upplagan. Däremot har viljan att betala för läsningen minskat och minskat mer hos ungdomen än hos oss äldre. Det beror främst på etermediernas fortsatta expansion i det offentliga rummet – och för allt i världen också i det privata. Nätet erbjuder mängder av fria nyttigheter och nöjen. Allt är inte nattsvart i den världen heller. Om nu gratistidningarna inte har mycket att ge av den fördjupade informationen om böcker, så kan det ju konstateras att nätsysselsättningen också till en del är tidningsläsning.

Låt oss mot denna historiska bakgrundsteckning skissa på vad som är på väg att hända. Recensionstäckningen är lägre än när den var som störst under en guldålder som jag vill förlägga till perioden 1920–60. Det har flera skäl. Antalet böcker har blivit långt flera. Antalet tidningar och särskilt de tidningar som räknas i den speciella litteraturdebatten har blivit färre. Antalet böcker som tilldrar sig ringa eller ingen uppmärksamhet från kritikernas sida har blivit större. Koncentrationen till centrala diktare har blivit större. Det förklaras till en del av en publicistisk polarisering där man antingen skriver långt eller mycket kort eller inte alls.

Utblicken mot utländsk litteratur och särskilt mot utländsk litteratur som ännu inte översatts har blivit mycket sämre. Här finns en stolt svensk tradition med namn som Wirsén, Österling och Lundkvist. De ägnade en stor del av sin kritiska verksamhet åt att uppmärksamma engelsk, tysk, fransk, italiensk och spansk litteratur. Deras insats på detta område kom i sin tur att spela en viktig roll för det särskilda uppdrag att dela ut Nobelpriset i litteratur som Svenska Akademien hanterat i drygt ett sekel. Deras sätt att kombinera sin offentliga opinionsbildning i tidningarna med den sekreta i Akademien och dess Nobelkommitté var inte oproblematiskt, men den medverkade till att den svenska publiken blev bättre informerad om utländska diktare än den i andra länder. De svenska tidningarna kunde under en viktig period bistå de akademiska prisutdelarna med sin sakkunskap, och litteraturkritiken fick på det sättet en indirekt betydelse som gick utöver den direkta att informera tidnings- och bokläsare.

Få kvinnor, hög medelålder

Litteraturkritikerna har inte samma position som tidigare. Smakdomarnas tid är förbi. Ännu när Tomas Forser gav oss den senaste översikten över den svenska litteraturkritiken i *Kritik av kritiken* (2002) försåg han oss med en tolv-i-topp-lista över 1900-talets främsta kritiker – och betecknande nog var det den listan som tilldrog sig störst uppmärksamhet. Den upptog i tur och ordning Fredrik Böök, Bengt Holmqvist, Olof Lagercrantz, Karl Vennberg, Knut Jaensson, Anders Österling, Erik Hjalmar Linder, Klara Johanson, Birger Bäckström, Erik Lindgren, Stig Ahlgren och Madeleine Gustafsson. Två av de tolv är alltså kvinnor, och medelåldern i kretsen låg redan 2002 strax över hundra år.

Diskussionen om vilka som ska tas med kan fortsätta. Däremot är det knappast aktuellt att göra någon motsvarande lista i dagsläget. Smakdomarna kunde i sin upphöjdhet ha många olater, inkluderande också den att de menade sig ha koll på all aktuell litteratur. Med förtjänster och fel blev de ändå förtrogna för tidningens läsare som därmed också kunde ställa in sin egen värderingskompass efter dem. Visst händer det att en del önskar sig tillbaka till denna tid och dess villkor. I den senaste stora kritikermonografin, *Klädd i sitt språk* (2010), gick Stina Otterberg påfallande långt för att återställa Olof Lagercrantz i hans forna och subjektiva glans.

Bedömarna har på åtskilligt gott blivit så många flera. När det ledande recensionsorganet *Svenska Dagbladet* inför julen 2011 på övligt sätt lät sin litteraturtribunal peka ut årets böcker, mönstrade man inte mindre än 35 bedömare (11 december 2011). Därtill lades i ett följande nummer ytterligare ett halvdussin som tog ställning till barn- och ungdomslitteratur. Att många röster hörs har flera fördelar. Men det är samtidigt ett uttryck för att verksamhetens villkor inte annat än undantagsvis ger underlag för heltidskritiker. Möjligheterna att i kören hitta en personlig vägledare i valet av böcker och åsikter om böcker är mindre än förr. Specialiseringen kan vara av godo, men inte oavvänt så. Den som regelbundet används för att ta ställning till biografier, trädgårdsböcker eller deckare riskerar att bli sitt specialområdes fånge – med det underförstådda bimotivet att värna själva området.

Hot och löften

Litteraturkritiken har varit dagstidningarnas sak, i Sverige i högre grad så än i många andra länder. Därför påverkas verksamheten naturligtvis av förskjutningarna i uppsättningen av olika massmedier. Med sjunkande upplaga och mindre format förändras dagstidningarnas ställning. Tillsammans med tv och radio hör de fortfarande till de största om man ser till hur många som dagligen tar dem i bruk. Om man däremot ser till den tid som avsätts, hamnar de i den andra ändan av skalan. Av den fjärdedel av våra liv som vi avsätter för olika

medier, får pressen bara en daglig halvtimme. Och långt ifrån alla använder sin halvtimme för att läsa om de böcker som erbjuds för fortsatt läsning. Tidningsläsningen är förvisso fortsättningsvis central, men tidningarnas andel av den massmediala kakan minskar. I jakten på unga läsare är det en avgjord risk att man väljer bort tyngre stoff i form av opinionsbildning och fördjupande journalistik, trots att det är tidningarnas bästa gren och en gren som inte idkas av andra med samma regelbundenhet.

Text läggs vid text. Kritikern kan citera ur det verk som hon eller han bedömer, men nästan alltid måste han konstatera att hennes eller hans text måste vara så mycket kortare än den bok hon eller han skriver om. Proportionerna tenderar att förskjutas: böcker blir tjockare och recensionerna av dem blir tunnare. Utan att det alltid sätts på pränt finns det också ett krav på recensenten att hon eller han ska vara tydlig. Tyck till! Bestäm dig! Läsarna vill få mästerverk eller ännu hellre fiaskon utpekade för sig!

Kritiker har haft att förhålla sig till den utvecklingen. Kritikers läsare lär sig att förhålla sig till de bedömare som de lär känna. En sort säger strax vad de tycker, medan en annan sort vänjer sina läsare med att vänta till artikelns sista mening för det avgörande beskedet.

Den journalistiska omgivningen har också i övrigt påverkat hanteringen av recensionen. Flera andra kritiska subgenrer bidrog också med föredöme när boken gjordes till en nyhet för dagen. Teater och film ville läsarna ha besked om dagen efter premiären. Förstadagsrecensioner av böcker fick dock i svensk press inte något allmänt genomslag förrän efter andra världskriget. De har åtskilligt för sig. Bedömare kan inte snegla på varandra, och samma bedömare vet med sig att hans text riskerar att bli liggande om han inte levererar på dagen. Bokförlagen vill gärna ha en samlad uppmärksamhet när varan är aktuell. Alla tycks vara överens – möjligen med undantag för den som befärar att böckerna blir mer av dagslända än av klassiker. Och så kan man numera notera att de tillkommande kanalerna för distribution av böcker på nytt har bidragit till en uppluckring av förstadagssystemet. Under den hektiska delen av säsongen riskerar dagarna dessutom att inte räcka till för de många uppdykande böckernas hantering i spalterna.

Komprimering kan också ta sig uttryck i betygsättning. Den finns som en självklarhet i filmkritiken som inom sig haft hela skalan från flerskiktad analys till enkla besked om vad som är sevärt. Sektioneringen av tidningarna har likaså spelat in. Litterär opinionsbildning gör numera sällan sällskap med politisk. Det kan vara lockande att i stället sektioneras med nöjena, men det enda som är säkert är att det förstärker kändisfaktorn.

Litteraturkritiken spelar inte lika stor roll som den gjorde under en de stora kritikernas guldålder. Ofta är det andra faktorer som betyder mer för en boks spridning. Recensionerna betyder olika mycket beroende på var i en karriär upphovsmannen är – för debuten och återkomsten med den andra boken kan

de vara helt avgörande. Den som lyckas kan själv skapa ett författarvarumärke. Det är äldre än man tror och Olle Hedberg behövde efter hand alls inga bönmän bland kritikerna.

Genren är långt mer avgörande vad gäller vissa former, där den svenska deckarboomen är det brottsligt aktuella exemplet, där kritiken ofta tvingas nöja sig med en intern jämförelse och – naturligtvis – får passa sig för att förstöra spänningen genom att avslöja vem som gjorde det.

Priserna har hastigt etablerat sig som en framgångsfaktor. Den som får pris får inte alltid pris i recensionerna men kan få det i avsättningen. Några få pris kan som Augustpriset och Borås Tidnings debutantpris spela en avgörande roll för en överprövning av kritikens dom.

Kändisfaktorn betyder i många fall långt mer än recensionerna: det extrema exemplet är den osannolika spridningen av Zlatans bok under 2011. Den kunde dessutom bekräfta den dystra uppfattningen att den bok mår bäst ekonomiskt som görs till föremål för uppmärksamhet utanför kultursidorna.

Litteraturkritiken har en direkt betydelse. De tillfrågade läsarna riskerar att underskatta den. De hänvisar ofta till andra vänners rekommendationer, till eget intresse för en viss sorts litteratur, till en passion för en författare. Även för sådana faktorer har kritiken en indirekt betydelse. Citat eller andemening i recensionerna spelar med i den fortsatta hanteringen, antingen det är i de vacklande bokannonserna, i sammanställningar i tidningarna eller på omslagen till senare upplagor eller senare titlar.

Litteraturkritiken i tidningarna har inte ersatts av andra kanaler i den omfattning man kunde väntat sig. Få varor omsätts i samma omfattning genom näthandel som böcker. Litteraturkritiken på nätet har inte utvecklats i alls samma takt.

En del var bättre förr. En del kan bli bättre framöver.

Referenser

- Anderberg, Thomas (2009). *Alla är vi kritiker*. Stockholm: Atlas.
- Burman, Carina (2007). *K.J.: En biografi över Klara Jobanson*. Stockholm: Bonnier.
- Christofferson, Birger (1962). *Svenska kritiker och deras metoder*. Stockholm: Norstedt.
- Forser, Tomas (2002). *Kritik av kritiken: 1900-talets svenska litteraturkritik*, Gråbo: Anthropos.
- [Forser, Tomas] (2008). *Kritikens dimensioner: Festskrift till Tomas Forser*, Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Gustafsson, Karl Erik & Per Rydén (2010). *A History of the Press in Sweden*. Göteborg: Nordicom.
- Jansson, Mats (1998). *Kritisk tidsspegel: Studier i 1940-talets svenska litteraturkritik*. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Nilsson, Sven (1974). *Kulturmaterialiet i storstadspressen under 1960-talet: En deskriptiv innehållsanalys*. Lund: Litteraturvetenskapliga institutionen.
- Nilsson, Sven (1975). *Det offentliga samtalet: Storstadspressen som medium för kulturinformation och kulturdebatt*. Lund: Liber Läromedel.
- Nordin, Svante (1994). *Fredrik Böök: En levnadsteckning*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Otterberg, Stina (2010). *Klädd i sitt språk: Kritikern Olof Lagercrantz*. Lund: Ellerström.
- Rosengren, Karl Erik (1983). *The Climate of Literature: Sweden's Literary Frame of Reference*. Lund: Studentlitteratur.

- Rydén, Per (2010). *Den framgångsrike förloraren: En värderingsbiografi över Carl David af Wirsén*. Stockholm: Carlsson.
- Rydén, Per (1987) *Domedagar: Den svenska litteraturkritiken efter 1880*. Lund: Avd. för pressforskning, Litteraturvetenskapliga institutionen.
- Rydén, Per (red.) (1997) *Litteraturens ställning*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Sjögren, Henrik (2008). *En kultursidas uppgång och fall: Finkultur och masskultur i Kvällsposten 1950–1971*. Stockholm: Carlsson.
- Storå, Siv (1990). *Lyriker med förbinder: Studier i Olof Lagercrantz tidiga författarskap*. Åbo: Åbo Academy Press.
- Svedjedal, Johan (2009). "Kritiska tankar: Om litteraturkritiken" i Torbjörn Forslid & Anders Ohlsson (red.) *Litteraturens offentligheter*. Lund: Studentlitteratur.
- Yrliid, Rolf (1973). *Litteraturrecensionens anatomi: Dagskritikens utformning och dagskritikernas värdekriterier vid bedömningen av Pär Lagerkvist*. Lund: Gleerup.

Det globala översättningsfältet och den svenska översättningsmarknaden

Förutsättningar för litterära periferiers möte

Yvonne Lindqvist

När man studerar titlarna i de större förlagens kataloger slås man av hur totalt dominerande det engelska språket är för den översatta litteraturen och hur ensidigt utbudet är vad gäller genrer. Allt fler små specialiserade uppstickarförlag har förvisso sett dagens ljus under de senaste åren, men deras aktiviteter utgör snarare undantagen som bekräftar regeln. De spelar dock en allt viktigare roll på det svenska litterära fältet för att motverka det engelska språkets totala hegemoni.

Varför förhåller det sig så? Är det bara kommersiella intressen som styr bokutgivningen i allmänhet och den skönlitterära översättningen i synnerhet eller finns det andra mekanismer och processer som också påverkar vilken litteratur som når oss via översättning? Syftet med den här artikeln är att studera det globala översättningsfältet, den svenska översättningsmarknaden och de specifika förutsättningar som råder för att den "långväga" litteraturen från en svensk horisont – exemplifierad av den franskaribiska litteraturen och specifikt författaren Maryse Condé – ska finna sin väg in i det svenska litterära systemet via översättning.¹

För att spåra den långväga litteraturens "färd" till vår litterära hemisfär undersöks några av de nationella och internationella konsekurationsprocesser, dvs. litterära erkännanden (t.ex. priser och utnämningar), som förmodligen är avgörande för huruvida sådan litteratur alls kommer att översättas till svenska. Jag arbetar med hypotesen att utomeuropeisk litteratur behöver konsekureras inom andra för Sverige tongivande kulturer, innan svenska förläggare vågar satsa på en svensk översättning – ett fenomen jag kallar *dubbel konsekration*.²

1. Artikeln är en bearbetning av en tidigare publicerad undersökning i den språkvetenskapliga tidskriften *Språk och stil*. Se Yvonne Lindqvist, "Dubbel konsekration – en förutsättning för svensk översättning av utomeuropeisk litteratur? Maryse Condé som exempel", *Språk och stil*, nr 21 2011.

2. Termen konsekration som genomgående används i artikeln är hämtad från Pierre Bourdieu, *Konstens regler: Det litterära fältets uppkomst och struktur* (Stockholm: Symposion, 2000), s. 326–327. Kulturlivet ses av honom som ett fält där olika produkter och personer tilldelas värde av de redan etablerade agenterna. Att godkänna, uppmärksamma och berömma ett konstverk är att konsekra det. Konsekration betyder med andra ord erkännande. Bl.a. litterära priser – både nationella och internationella – är alltså uttryck för en författares konsekration. Även fältbegreppet kommer från Bourdieus kultursociologi. Se Pierre Bourdieu,

Artikeln inleds med en redogörelse för några tidigare studiers teoretiska ansatser och empiriska data vad gäller "flödena" av översatt litteratur mellan olika språkgrupper och kulturer i världen.³

Den globala översättningsmarknaden

Undersöker man den globala översättningsmarknaden och delar in den i olika språkgrupper upptäcker man mönster som också till viss del förklarar varför den svenska marknaden ser ut som den gör. Språkgrupperna sammanfaller förstås inte alltid med nationalstater. En del av språkgrupperna, till exempel den engelska, spanska eller franska, omfattar som bekant flera nationer. Syftet med indelningen är att undersöka "flödena" av översatt litteratur mellan världens olika språkgrupper, eftersom de visar på de maktrelationer som etablerats mellan språkgruppernas litteraturer över tid. Flödena studeras med hjälp av statistik över världens bokpublikationer.

Internationell översättningsstatistik har producerats sedan 1930-talet. Efter andra världskriget åtog sig Unesco att publicera statistiken i sina årsböcker. År 1979 började den datoriseras och finns i dag tillgänglig online som *Index Translationum*.⁴ Men statistiken är inte alltid helt pålitlig, eftersom t.ex. definitioner av vad som är en bok varierar från land till land. Länderna har dessutom olika policyer beträffande att räkna in offentliga utredningar eller doktorsavhandlingar i statistiken.⁵ Men dessa data är de enda som finns tillgängliga och därför kommer de att användas för att synliggöra strukturella mönster. Om man jämför den tillgängliga internationella statistiken med den mer pålitliga nationella samt med siffror från olika kända fallstudier, kan man ändå med ganska god tillförlitlighet konstruera de dominerande och dominerade positionerna på den globala översättningsfältet.⁶

Kultur och kritik (Göteborg: Daidalos, 1997) och Donald Boadys inledning till *Konstens regler*, s. 9–35. För mer ingående definitioner av Bourdieus terminologi och hur den kan användas för att studera översättningar hänvisar jag till min avhandling, *Översättning som social praktik*: Toni Morrison och *Harlequinserien Passion på svenska* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2002), speciellt kap. 4.

3. Den här typen av analyser har bl.a. föreslagits i följande arbeten: Pascale Casanova, *La république mondiale des lettres* (Paris: Éditions du Seuil, 1999) och "Literature as a World", *New Left Review*, nr 31 2005; Johan Heilbron, "Towards a Sociology of Translation: Book Translations as a Cultural World System", *European Journal of Social Theory*, nr 2 1999, och "Responding to Globalization: The Development of Booktranslations in France and the Netherlands", i Anthony Pym, Miriam Shlesinger & Daniel Simeoni, red., *Beyond Descriptive Translation Studies: Investigations in Homage to Gideon Toury* (Amsterdam/ Philadelphia: Benjamins Translation Library, 2008); Johan Heilbron & Gisèle Sapiro, "Traduction: Les échanges littéraires internationaux", *Actes de la recherche en science sociales*, nr 144 2002.

4. Se: <http://www.unesco.org/xtrans/bsform.aspx?lg=0> [tillgänglig 13 januari 2012].

5. Heilbron, "Towards a Sociology of Translation", s. 433.

6. Det här är ett generellt problem som berör all statistik som hänvisas till i artikeln. Också inom den svenska statistiken förekommer olika indelningsgrunder som påverkar resultaten. Det är t.ex. ganska stor skillnad på Nationalbibliografen och Förläggareföreningens statistik, där man endast tar med föreningsanslutna förlag och dessutom utesluter läroböcker och massmarknadslitteratur. Jag har hämtat den uppdaterade statistiken för de senaste fem åren från Nordicom, som baserar sin statistik på Kungl. bibliotekets databas, Libris samt Nationalbibliografen online, se <http://www.kb.se/dokument/Soka/Statistik2010.pdf> och <http://www.nordicom.gu.se> [tillgänglig 13 januari 2012].

All tillgänglig statistik visar entydigt att engelskan är världens mest översatta språk. För 30 år sedan var 40 procent av alla böcker som publicerades i världen översättningar från engelska. Procentandelen har sedan dess ökat successivt. På den europeiska kontinenten har engelskan en än mer dominant ställning. Omkring 70 procent av alla översättningar som publiceras där har engelska som originalspråk, s.k. källspråk.⁷ I Sverige var siffran enligt Nationalbibliografien 71 procent år 2007. Räknar man andra språkgruppers betydelse globalt efter engelskan följer ytterligare tre dominerande språkgrupper med ungefär tio procent var av den totala översättningsmarknaden under slutet av 1900-talet och fram till i dag: den franska, den tyska och den ryska. Dessa fyra språkgrupper dominerar alltså globalt, eftersom tre fjärdedelar av alla översättningar i världen har dem som källspråk.

Tabell 1. Fördelningen av källspråk på det globala översättningsfältet under 1990-talet

Engelska	Franska	Tyska	Ryska	Italienska	Spanska
40 %	12 %	11 %	10 %	3 %	3 %
Danska	Svenska	Polska	Tjeckiska	Övriga	
2 %	2 %	2 %	1 %	< 1 %	

Källa: Heilbron, "Towards a Sociology of Translation", s. 433–435.

Flödena inom det internationella översättningssystemet är alltså mycket ojämlika och totalt dominerade av det engelska språket. Sex språkgrupper med vardera 1–3 procent av det totala antalet översatta böcker i världen följer sedan i rangordningen av semiperifera positioner på det globala översättningsfältet: spanska, italienska, danska, svenska, polska och tjeckiska räknades till dem under 1990-talet. De här semiperifera språkgrupperna kan inte klart och tydligt urskiljas från de perifera. Skillnaden är mindre tydlig än för hypercentrala och centrala språkgrupper. Rangordningen mellan språken i den nedre delen av de 10 mest översatta språken i världen har också förändrats i förhållande till 1990-talet. Danskan har åkt ner till tionde plats. Svenskan har avancerat till sjunde plats och japanska och latin har slagit ut polska och tjeckiska från listan med åttonde respektive nionde plats.

En möjlig definition på perifer språkgrupp på det globala översättningsfältet är gränsen på en procent av den totala översättningsmarknaden. De kinesiska, arabiska och portugisiska språkgrupperna, som representerar ett stort antal talare i världen, men som ändå innehar en perifer position, räknas hit.⁸ Språkgruppens antal talare i världen har alltså inte någon betydelse för dess position på det

7. Heilbron, "Towards a Sociology of Translation", s. 433–434.

8. I Tetz Rookes *Den nya arabiska översättningsrörelsen: Ett svenskt perspektiv* (Svenska institutet i Alexandria, 2002), finns en djupgående beskrivning av översättning till och från arabiska i världen och i Sverige.

globala översättningsfältet.⁹ Men deras positioner på världsmarknaden kan naturligtvis förändras. Perifert positionerade språkgrupper kan över tid förbättra sin internationella ranking. Vice versa kan även mer centrala språkgrupper tappa mark. I dag skulle man kunna förvänta sig att ryskans ställning på det globala översättningsfältet försvagats i och med de senare årens politiska händelser med Sovjetunionens sammanfall och östra Europas frigörelse från centralstyrning, men ryskan behåller sin dominerande ställning som fjärde mest översatta språk i världen.¹⁰ Att polskan och tjeckiskans ställning försvagats kan däremot vara en konsekvens av dessa politiska omvälvningar. Detta om något visar att det globala översättningsfältet är en historisk konstruktion, som utvecklas av dessa mer eller mindre genomgripande positionsförändringar över tid. Men förändringarna sker generellt inte över en natt. De är långsamma processer som kräver minst en generationsväxling.

Översättning till och från svenska

Det globala översättningsfältets maktpositioner får också tydliga avtryck inom den svenska kulturen. De mest översatta språken i Sverige under det senaste decenniet är, förutom engelska, norska och danska, i fallande ordning just tyska och franska. Rangordningen i tabell 2 nedan visar närområdets stora betydelse för översättningsflödena i periferin. Rangordningen har fastställts rent kvantitativt för perioden.

Tabell 2. De tio mest översatta språken till svenska alla litteraturkategorier under perioden 2001–2010

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Totalt
Engelska	1 978	1 821	1 859	2 095	2 339	2 141	2 169	2 490	1 897	1 889	20 678
Norska	127	122	152	190	162	130	149	179	130	157	1 498
Danska	93	111	90	140	130	133	151	161	141	136	1 286
Tyska	88	116	86	116	104	109	118	175	130	113	1 155
Franska	76	100	104	127	138	125	96	151	124	115	1 156
Japanska	0	0	27	37	72	134	97	131	77	31	606
Finska	27	20	27	34	35	30	32	23	23	25	276
Nederlän.	33	36	23	26	22	26	21	36	27	32	282
Italienska	20	12	17	26	30	22	34	30	21	26	238
Spanska	28	22	15	20	24	27	15	26	23	27	227

Källa: Nationalbibliografen.

9. Heilbron, "Towards a Sociology of Translation", s. 434.

10. Susanna Witt beskriver de komplicerade översättningsrelationer som rådde i Sovjetunionen och som med säkerhet också måste ha påverkat ryskans ställning som översättningsspråk internationellt. Se "Translatio imperi – aspekter på nationalitetsöversättning under Stalintiden", i Elisabeth Bladh & Christina Kullberg, red., *Litteratur i gränzonen: Transnationella litteraturer i översättning ur ett nordiskt perspektiv*, rapport nr 2010:12, Högskolan Dalarna.

Norden kan alltså beskrivas som ett regionalt subfält med norska och danska som de viktigaste regionala källspråken för den svenska kulturen. Att norska kommer före danska beror alltså på det sammanslagna värdet över tid i tabellen. Dessutom hamnar finskan på sjunde plats.

En stark nykomling i svenska översättningssammanhang vad gäller källspråk är japanskan som tar sig in på sjätte plats. Inom den översatta japanska litteraturen dominerar barn- och ungdomslitteraturen. Utgivningssiffrorna speglar serieformen mangas nya popularitet.¹¹ År 2006, som hittills är en toppnotering för japanska översättningar i Sverige räknat på antal utgivna översättningar, gavs det ut 134 översättningar. Av dem var 129 barn- och ungdomslitteratur, 3 skönlitteratur och 2 facklitteratur. Som jämförelse kan nämnas att det före år 2000 endast gavs ut ett enda verk inom genren manga. Intressant i detta sammanhang är att japanskan slår ut ryskan från den svenska tio-i-topp-listan över mest betydelsefulla källspråk för översättning.¹² I linje med hypotesen om den dubbla konsekrationens nödvändighet för litterära periferiers möten i översättning, skulle det vara intressant att undersöka konsekurationsprocesserna också för den här typen av litteratur.

Dessutom är det så att hälften av alla översättningar från svenska mellan åren 1979–2006 gick till något av de nordiska grannspråken.¹³ Att det relativt sett "mindre" svenska språket kan hävda sig på det globala översättningsfältet kan alltså delvis förklaras av dess centrala position i Norden.¹⁴ Om man gör en jämförelse med det nederländska språket och litteraturen – också ett relativt "litet" språk – omges det istället av mer dominerande språk och litteraturer och tar inte del i något regionalt subfält. Följaktligen kan inte nederländskan och dess litteratur hävda sig på det globala översättningsfältet.¹⁵

11. Anna Gunder har kartlagt utgivningen av japansk översatt skönlitteratur i Sverige under åren 1950–2009. Ungefär hälften av alla japanska skönlitterära verk som översattes under perioden hade japanska som källspråk. Den andra hälften översattes till svenska via ett tredje språk, oftast engelska. Se "Japanskt på svenska ur Nobelprisperspektiv: Om Nobelpriset i litteratur och utgivningen av japansk skönlitteratur i svensk översättning", i Bladh & Kullberg, red., *Litteratur i gränssonen*, s. 77.

12. Ryska ligger på plats nummer 11 i tabell 2 med totalt 212 översättningar under perioden.

13. Martin Ringmar, "När periferierna möts – 100 år av finsk-isländska litterära kontakter", i Heidi Grönstrand & Ulrika Gustavsson, red., *Gränser i nordisk litteratur*, vol. II (Åbo: Åbo Akademi, 2008), s. 746.

14. Casanova belyser i *La république mondiale des lettres* och "Literature as a World" inte närområdets betydelse för översättningsflödena i periferin. En annan hypotes värd att undersöka är att Sverige skulle kunna spela en konsekurerande roll i det regionala nordiska subfältet för introduktionen av utomeuropeisk litteratur. Elisabeth Bladh har i "Skönlitteratur från det fransktalande Karibien i översättning", i Bladh & Kullberg, red., *Litteratur i gränssonen*, visat att det för närvarande inte går att påvisa någon sådan roll för Sverige i Norden beträffande franskkaribisk skönlitteratur, men det hindrar inte att sådana relationer kan skapas i framtiden. Maryse Condés stora framgångar i Sverige kan mycket väl spilla över till de andra nordiska länderna inom en snar framtid.

15. En mer ingående redogörelse för den nederländska kulturens och litteraturens utveckling angående översättningar finns i Heilbron, "Responding to Globalization".

Översättning i centrum och periferi

Det globala översättningsfältets hierarkier är också avgörande för hur mycket som översätts inom olika kulturer. Ju mer centralt ett språk är, desto lägre är andelen översättningar till det centrala språket. De mest centrala språken tenderar att ha den lägsta andelen översättningar i sin totala bokproduktion. I Storbritannien och USA är mindre än 5 procent av den totala bokproduktionen översättningar. Detta förhållande har inte ändrats sedan 1945. Frankrike och Tyskland har en procentandel på 10–12, Italien och Spanien 12–20 procent och länder som Sverige och Nederländerna 25 procent eller mer. I Slovenien ligger andelen på 36 procent och i Grekland på 40 procent.¹⁶ De här förvisso ofullständiga och ungefärliga siffrorna visar ändå tydligt den inverterade relationen mellan en central position och en låg andel översättningar i den nationella bokproduktionen.¹⁷

Man kan dock kritisera den forskning som drar för entydiga slutsatser från procentuella jämförelser av översatt litteratur inom olika kulturer. Är exempelvis den amerikanska litteraturen verkligen så sluten som siffrorna antyder, när det gäller översättningar från andra språk? Fler variabler måste inkluderas i analysen för att man ska kunna ge en rättvis beskrivning av kulturen ifråga.¹⁸ Inom den amerikanska litteraturen förekommer t.ex. en ansenlig publicering av böcker på främmande språk. Och inom den globala engelskspråkiga litteraturen ryms repertoarutvecklande varieteter och erfarenheter, som andra "mindre" litteraturer behöver importera via översättning.

Diskussionen om den svenska kulturens och litteraturens öppenhet kan också nyanseras. Förvisso är Sverige ett land som översätter förhållandevis mycket litteratur i jämförelse med andra länder på det globala översättningsfältet. Men inom de olika typerna av litteratur som bygger upp det svenska litterära systemet – facklitteratur, skönlitteratur och barn- och ungdomslitteratur – råder ganska skilda förhållanden. Räknar man enbart skönlitteraturen och undersöker fördelningen mellan originalproduktion och översättningar uppgår procentsatserna till 35 för andelen översättningar under 2010.¹⁹ För sakprosans del uppgår den till ungefär 10 procent och för barn- och ungdomslitteraturen ligger procentsatsen på 45 enligt Nationalbibliografin.²⁰

16. Se Heilbron, "Towards a Sociology of Translation", s. 439, och Nike Pokorn, *The Role of Translation in the Development of Slovene Language and Literature* (Ljubljana: Ljubljana University, 2007), s. 21.

17. Liknande siffror finns i Lawrence Venuti, *The Translator's Invisibility: A History of Translation* (London & New York: Routledge, 1995), s. 12–17.

18. För en kritik av giltigheten i statistiska undersökningar av procentandelen översättningar i den totala bokproduktionens för att avgöra kulturernas öppenhet, se Anthony Pym, "Two principles, one probable paradox and a humble suggestion, all concerning percentages of translation and non-translation into various languages, particularly English" (1999), <http://www.tinet.cat/~apym/on-line/translation/rates.html> [tillgänglig 17 januari 2011].

19. Inför man också det svårdefinierade kriteriet kvalitetslitteratur inom skönlitteraturen blir förmodligen det engelska språkets dominans inte lika överväldigande.

20. Se <http://www.kb.se/dokument/Soka/Statistik2010.pdf> [tillgänglig 14 januari 2012].

Konsekrations- och ackumulationsöversättning

En konsekvens av att beskriva flödena av litteratur mellan språkgrupper och kulturer på en global nivå är att två övergripande typer av översättningsverksamhet utkristalliserar sig, så kallad *konsekrationsöversättning* och *ackumulationsöversättning*.

Figur 1. Olika typer av översättningsrelationer mellan globala språk- och litteraturfält

Konsekrationsöversättning	Akkumulationsöversättning
A) Dominerad → dominerande	C) Dominerande → dominerad
B) Dominerande → dominerande	D) Dominerad → dominerad*
D * Dominerad → dominerande → dominerad	

Källa: Casanova, "Consécration et accumulation de capital littéraire", s. 9-10.

De dominerande litteraturerna och språken bygger sin position på deras historiskt höga tillgång till litterärt kapital och grad av relativ självständighet visavi andra nationella litteraturer och språk. Med hög tillgång till litterärt kapital menas bland annat att kulturen i fråga har en mycket väl utvecklad litterär institution och en litterär repertoar, som i sin kärna inte behöver översätta texter för att utveckla sig. När en text ändå översätts inom en sådan kultur anses den som speciellt värdefull av de dominerade kulturerna. Att texten blir översatt blir då ett kvitto på hög litterär kvalitet. I Bourdieus termer är den här processen ett sätt för en text att bli konsekrerad, det vill säga bedömd som värdig av den litterära institutionens agenter. Den översättningsverksamhet som förekommer inom ett sådant litterärt fält kan vi kalla *konsekrationsöversättning*.

Ett typexempel på konsekrationsöversättning är när svenska kriminalromaner översätts till engelska för att lanseras på den brittiska och amerikanska marknaden, dvs. fall A) i figur 1. De svenska kriminalromanerna vinner då i prestige och blir följaktligen mer intressanta för andra dominerande kulturer, exempelvis den franska. En annan typ av konsekrationsöversättning är att den franska litterära institutionens Goncourtprisvinnare med allra största sannolikhet kommer att översättas till spanska – två språk och kulturer med likartad global prestige och kulturell öppenhet för översättningar, fall B) i figuren. Att den spanska Nadalprisvinnaren också översätts till franska är ett annat exempel på samma typ av översättningsrelation.²¹

De dominerade litteraturernas positioner globalt beror å andra sidan på brist på litterärt kapital och relativ självständighet. Därför kan sådana kulturers översättningsverksamhet kallas *ackumulationsöversättning*. Det typiska fallet av

21. Det franska och det spanska priset har likvärdig prestige som det svenska Augustipriset.

ackumulationsöversättning är fall C), när en dominerad kultur översätter texter från en dominerande kultur och ett dominerande språk. Översättning är då ett medel för att utveckla den inhemska litterära repertoaren, att ackumulera litterärt kapital för att ännu en gång tala med Bourdieu. Så är fallen med de skandinaviska ländernas översättning i förhållande till engelskan och de brittiska och amerikanska litterära institutionerna.²² Fall D) i figuren visar relationen när översättning sker mellan två dominerade kulturer och språk via ett eller flera dominerande centra. Det är den relationen som nedan undersöks och problematiseras i artikeln.

De ojämlika relationerna mellan språkliga och litterära fält i världen gör alltså att en texts litterära värde på världsmarknaden delvis beror på vilket språk texten är författad på. Detta kan få som konsekvens att författare som skriver på ett dominerat språk har svårare än författare som skriver på dominerande språk att bli erkända internationellt. För en "dominerad" författare är översättning till ett dominerande språk förmodligen en förutsättning för att bli konsekrerad som värdig deltagare i världslitteraturen.

Översättning mellan periferierna via centrum

När man studerar det globala översättningsfältet blir det tydligt att översättning inte bara oftare sker från centrala språk än från perifera, utan också att kommunikationen mellan perifera språk ofta sker via ett centrum. Vad som översätts från ett perifert språk till ett annat är beroende av vad som översätts från det perifera språket i fråga till de centrala dominerade språken. Ju mer centralt ett språk är, desto mer fungerar det som en mellanhand eller som ett förmedlande språk för de mer perifera språken på det globala fältet. För att periferierna ska kunna mötas i översättning behövs alltså minst ett förmedlande centrum.

Enligt Casanova förekommer flera olika dominerande centra på det globala översättningsfältet.²³ De forna kolonialmakternas centrala metropoler utgör olika centra för olika språkgrupper, exempelvis Paris, London och Madrid. I den här artikeln är Paris, London och New York speciellt relevanta. Paris är centret för det franska språkets och litteraturens konsekurationsprocesser. London och New York är centra för det engelska och amerikanska språkens. Och den brittiska/amerikanska kulturen utövar ett odisputabelt inflytande på den svenska – ett inflytande som varit påtagligt sedan tidigt 50-tal. Hypotesen som jag arbetar utifrån i den här artikeln är att en förutsättning för att utomeuropeisk litteratur ska finna sin väg till den svenska litterära marknaden är att just denna typ av

22. Casanova talar i "Consécration et accumulation de capital littéraire" om dominerande och dominerade språk istället för centrum-/periferirelationer mellan språk, vilket enligt henne bättre beskriver relationernas styrkeförhållanden. Casanovas analyser bygger på Bourdieus fältbegrepp i transnationell tappning, medan Heilbrons och Sapiros analyser är mer förankrade i polysystemteorins dynamiska funktionalism. Jfr Itamar Even-Zohar, *Polysystem Studies: Poetics Today* (Tel Aviv: Duke University Press, 1990) och Gideon Toury, *Descriptive Translation Studies and Beyond* (Amsterdam & Philadelphia: Benjamin, 1995).

23. Casanova, "Consécration et accumulation de capital littéraire", s. 8.

skönlitteratur – där de kulturella avstånden är stora rent geografiskt och där källkulturen i fråga likväl som den svenska målkulturen innehar en dominerad position på det globala översättningsfältet – behöver en dubbel konsekration på de litterära fälten för att verket ska komma i fråga för svensk översättning.

Figur 2 belyser hypotesen. Den är en modell över den förmodat nödvändiga dubbla konsekrationen av Maryse Condé i den franska och brittisk/amerikanska litteraturen som föregår översättningen till svenska.

Figur 2. Den dubbla konsekrationen av Maryse Condé

Franskaribisk litteratur	Fransk litteratur	Brittisk/amerikansk litteratur	Svensk litteratur
→	Dubbel konsekration		→

När en bok översätts till ett centralt och dominerande språk av ett högprestige-förlag, uppmärksammas också boken av andra förläggare i andra delar av världen. Att en amerikansk eller brittisk högprestigeförläggare publicerar en författare från ett mer perifert språk är ett av de bästa försäljningsargument som ursprungsförlaget har för att sälja översättningsrättigheter till andra förläggare på den internationella marknaden. Det relativt nyvunna internationella erkännandet för den svenska kriminalromanen är ett bra exempel på detta. Stieg Larssons Millennium-trilogi har i dagsläget sålts i över 10 miljoner exemplar och översättningsrättigheterna har sålts till över 40 länder.²⁴ Och i den andra riktningen utgör t.ex. översättningen av Maryse Condé till svenska ett annat illustrerande exempel.

Ju mer centralt ett språk är globalt, desto fler litterära genrer översätts också från det språket. De böcker, som översätts från perifera språk, är däremot ofta koncentrerade till några få genrer, exempelvis barnböcker och kriminalromaner för Sveriges räkning.²⁵ Översättningarna från perifera språk saknar den breda repertoar av böcker, som en central position i garanterar. Det här kan vara *en* av förklaringarna till den angloamerikanska och brittiska litteraturens totala dominans vad gäller översättning i Sverige.

Maryse Condé i svensk översättning

Avslutningsvis är det intressant att testa hypotesen om den dubbla konsekrationens nödvändighet för att översättning från en dominerad perifer språkgrupp och kultur till en annan ska komma till stånd. Förmodligen är det så att ju mer

24. Erica Trejs, "Litteraturens ansikte", *Svenska dagbladet*, 11 september 2009.

25. Angående kriminalromaner översatta från och till svenska, jfr Yvonne Lindqvist, "Att manipulera matrisen: En jämförelse mellan den svenska, engelska och franska översättningen av den spanska romanen *La caverna de las ideas* av Carlos Somoza", *Språk och stil*, nr 18 2008. Astrid Lindgren förekommer som namn nummer 19 på *Index Translationum*s 50-i-topp-lista över mest översatta författare i världen. Se: <http://databases.unesco.org/xtrans/stat/xTransStat.a?VL1=A&top=50&lg=0> [tillgänglig 13 januari 2012].

perifer källkulturen i förhållande till målkulturen ter sig, desto högre grad av konsekration krävs på det globala översättningsfältet för att ett förlag inom målkulturen ska våga satsa på översättningen i fråga. I fallet med Maryse Condés romaner i svensk översättning är troligen en dubbel konsekration i två dominerande kulturer nödvändig, dvs. i de franska och brittiska/amerikanska kulturerna. Det här resonemanget stöds av flera variabler.

Tre av Maryse Condés fyra romaner som översatts till svenska har nämligen först översatts till engelska. *Traversée de la mangrove* publicerades 1989 i Frankrike, *Crossing the Mangrove* 1995 i USA och *Färden genom mangroven* 2007 i Sverige. *Ségou* del 1 kom ut i Frankrike 1984 och del 2 år 1985. I USA gavs del 1 ut år 1987 under titeln *Segu* och del 2 *The Children of Segu* år 1989. I Sverige har bara del 1 översatts men den har givits ut två gånger, 1989 och 2007, med titlarna *Segu, murar av lera* och *Segu: en afrikansk släktrönlka*.²⁶ Den tredje romanen som finns tillgänglig i svensk översättning *Desirada* gavs ut i Frankrike 1997, i USA år 2000 och i Sverige år 2009. Tidsvariabeln tycks alltså bekräfta rimligheten i hypotesen om nödvändigheten av dubbel konsekration för att den här typen av litteratur ska nå den svenska kulturen. Den senaste av Condés romaner som översatts till svenska i november 2011 är *Tills vattnet stiger. En attendant la montée des eaux* gavs ut på JC Lattés 2010. Romanen finns ännu inte i engelsk översättning, vilket kan tyda på att Condé nu kan anses etablerad på det svenska litterära fältet.

Man kan också spåra Maryse Condés konsekration både inom den franska och den amerikanska litterära institutionen, dels via antalet utgivna och översatta titlar, förlagens och översättarnas prestige, dels via hennes talrika litterära priser och utnämningar. Titlarna är många och förutom 17 romaner har hon också författat ett flertal novellsamlingar, dramatiska verk och essäer.²⁷ Romanerna är utgivna på välrenommerade förlag, t.ex. Mercure de France, Gallimard, Random House och Penguin, samt översatta av synnerligen välrenommerade översättare: Barbara Bray, Linda Coverdale och Richard Philcox.²⁸ I Sverige ges Condé ut av Leopard förlag och Helena Böhme har översatt tre av de hittills fyra publicerade romanerna.

Condés konsekration inom den franska kulturen påbörjas under 1980-talet och befästs under första decenniet av 2000-talet. En tidig utmärkelse av många inom den franska kulturen var att hon år 1988 utsågs till den Franska Akademiens litterära pristagare i Prix de l'Académie Française. En senare utmärkelse är att hon år 2001 tilldelades det prestigefulla Commandeur de l'Ordre des Arts et des Lettres, som är den franska statens förnämsta utmärkelse till kulturskapare. I Storbritannien och USA skedde Condés konsekration under 1990-talet och

26. Romanen *Ségou* översattes 1989 av Svante Hansson och gavs då ut på Hammarström & Åberg förlag. Enligt Svante Hansson hade förlaget fått anslag från SIDA för att översätta romanen. Den översättningen återutgavs av Leopard förlag år 2007.

27. En förteckning över Condés publicerade verk finns i Lindqvist, "Dubbel konsekration", s.155.

28. Översättarnas verk, priser och utnämningar diskuteras i Lindqvist, "Dubbel konsekration", s.158–159.

den fortgår än i dag. År 1993 blev hon den första kvinnan att utses till det högt renommerade amerikanska Puterbaugh-priset för sin samlade författargärning och 1999 fick hon motta Marguerite Yourcenar-priset, för franskspråkiga författare som lever i USA.²⁹ Utan tvekan kan Maryse Condé sägas vara en värdig deltagare i världslitteraturens kanon och en potentiell framtida Nobelpristagare i litteratur. Condés romaner har dessutom som regel redan utkommit i engelsk pocket innan de översätts till svenska, vilket också visar på den svenska översättningens förmodade nödvändiga dubbla konsekration.

Intressant är att tidsspannet mellan fransk och svensk publicering minskar över tid, från drygt 20 år mellan den första svenska översatta romanen till drygt 10 år för den tredje. För den fjärde romanen förflyter bara ett år. Studien antyder att ju mer etablerad en perifer eller dominerad författare blir inom en annan perifer eller dominerad kultur, desto kortare blir tiden som förflyter mellan originalpublicering och översättning till svenska. Som alltid blir den här typen av publicering en balansgång mellan kulturellt och ekonomiskt kapital på det svenska litterära fältet.³⁰ Det tar lång tid att etablera författarskap inom en kultur och förmodligen tar det ännu längre tid om författaren dessutom härstammar från en perifer kultur med svenska glasögon sett. Kanske utgör den fjärde romanen den magiska gräns när författaren inte längre behöver filtreras genom en annan för mottagarkulturen dominerande kultur. Den dubbla konsekrationen verkar dock vara en positiv kraft för främjandet av publicering av författaren ifråga, åtminstone initialt. Men naturligtvis behövs mer forskning på ett större underlag för att verifiera hypotesen om den dubbla konsekrationens nödvändighet för att det globala översättningsfältets periferier ska kunna mötas.

29. En omfattande lista över Condés utnämningar och priser finns i Lindqvist, "Dubbel konsekration", s.157.

30. Jfr Johan Svedjedal, *Författare och förläggare och andra litteratursociologiska studier* (Hedemora: Gidlund, 1994), s.24–31.

Svensk skönlitteratur i världsperspektiv

Johan Svedjedal

Sedan flera år domineras det svenska inslaget på bästsäljarlistorna i Sverige av kriminalfiktio. Många av titlarna översätts och blir framgångar utomlands – ibland så spektakulära att det leder till uttrycket ”det svenska deckarundret”. Mest omtalad är Stieg Larsson, vars Millennium-serie når rekordnoteringar runtom i världen. Men jämte honom finns också en rad andra kriminalförfattare med bred internationell spridning.

Det massiva genomslaget för denna form av underhållningslitteratur (gärna med samhällskritiska förtecken) ses ofta som en nyhet i svenska medier. Nyhetsvärderingen har goda skäl – förmodligen har svensk skönlitteratur aldrig haft ett så brett genomslag runtom i världen. Samtidigt ska nyhetsvärdet inte överdrivas, för bakom de senaste årens internationella segertåg för svenska författare ligger decennier och sekler av breda internationella framgångar för svenska författare. Esaias Tegnér's *Frithiofs Saga* (1825) var en gång en succé i åtskilliga länder, Fredrika Bremer nådde litterärt världsskytte, liksom senare August Strindberg och Selma Lagerlöf. Under 1900-talet gjorde svensk barn- och ungdomslitteratur succé världen runt (med Astrid Lindgren i spetsen), och den internationella deckarvågen från Sverige inleddes redan av Maj Sjöwall och Per Wahlöö.

Bokmarknadsforskning är ofta nationellt inriktad, vilket paradoxalt nog kan ge en förvrängd bild av den egna litteraturens betydelse: forskningen fångar den litteratur som översätts in till landet, men kan missa de strömmar som går ut ur landet. Samma paradox går ofta igen i kulturpolitiken, eftersom den som politikområde ofta främst inriktas på mönster och åtgärder inom den egna nationen. Tillsammans innebär detta att frågor om det egna landets litteratur i ett världsperspektiv inte sällan hamnar i bakgrunden i debatten kring litteraturens ställning och villkor. I denna artikel ska jag därför ta upp några frågor om den svenska litteraturens plats i det som brukar kallas ”världslitteraturen”.

Självva termen ”världslitteratur” kan täcka en lång rad av innebörder – från den breda betydelsen av summan av all litteratur som skrivs världen runt,

via litteratur som på något sätt innebär kulturmöten (antingen genom att den översätts, eller genom att den tematiserar möten mellan olika kulturer), till den smalare betydelsen av den litteratur som världen runt erkänns som värdefull, kanoniserad och klassisk.¹ I den senare meningen gäller det den litteratur som har sållats ut till vad David Damrosch har kallat en "hyperkanon", litteraturens internationella elitskikt.²

För svenskt vidkommande är det särskilt intressant att notera att det litterära Nobelpriset anses vara viktigt i skapandet av denna världslitterära hyperkanon (även om det naturligtvis finns "världslitteratur" som inte får Nobelpriset, och Nobelpristagare som med åren inte anses tillhöra "världslitteraturen"). Enligt Pascale Casanova är det litterära Nobelpriset en väsentlig faktor bakom själva föreställningen att det finns en "världslitteratur". Nobelprisets konsekrationsmakt (förmåga att erkänna och tilldela ett verk litterärt värde) är enligt henne en avgörande, gemensam instans för världens litteraturer, oavsett vad enskilda personer anser om enskilda prisbeslut:

Thus the greatest proof of literary consecration, bordering on the definition of literary art itself, is the Nobel Prize – a European award established at the beginning of the twentieth century that gradually came to enjoy worldwide authority. Today writers everywhere are agreed in recognizing it as the highest honor of the world of letters. There is no better measure of the unification of the international literary field than the effectively universal respect commanded by this prize.³

Även om Sverige är ett litet land, finns det alltså med som en viktig faktor inom själva tanken på en "världslitteratur". Liknande paradoxer präglar mycket av de transnationella litterära kulturflödena inom "världslitteraturen". I sista hand kan området ses som en del av det flöde av varor och fiktioner som hela världs-handeln utgör. Och det världslitterära systemet präglas, som Franco Moretti har betonat, av samma mönster som den globala kapitalismen. Det är på en gång en enhet och alldeles ojämnt, "one and unequal".⁴

Maktbalansen mellan världens litteraturer påverkas av maktförhållanden mellan världens språk och nationer, relationer som kan delas in i tre huvudsfärer: politiska, ekonomiska och kulturella.⁵ I en viss kulturkrets råder sällan jämn

1. För en översikt av diskussionen av termen "världslitteratur", se Mads Rosendahl Thomsen, *Mapping World Literature: International Canonization and Transnational Literatures* (London & New York: Continuum, 2008), främst kap. 1–3.

2. "Hyperkanon", se David Damrosch, "World Literature in a Postcanonical, Hypercanonical Age", i Haun Saussy, red., *Comparative Literature in an Age of Globalization* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006), främst s. 45–53.

3. Pascale Casanova, *The World Republic of Letters* (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press, 2004), s. 147.

4. Franco Moretti, "Conjectures on World Literature", *New Left Review*, 2000:1, s. 56.

5. De tre typerna av maktrelationer, se Abram de Swaan, "The Emergent World Language System: An Introduction", *International Political Science Review* 14:3, 1993.

balans mellan det som kan kallas litterär import och export, mellan de impulser som kommer in och skickas ut. "Världslitteraturen" är snarare ett asymmetriskt system av exportframgångar och häpnadsväckande utlandsskulder, av starka och svaga ekonomier.

Litteratur och litterära impulser färdas på mängder av sätt – som tryckta originalböcker, via publicering på internet, som översättningar, som litterära influenser, genom filmatiseringar, omnämnanden, rykten, undervisning, via författares resor, deras byte av hemland, kanske också av språk, och så vidare. Somligt av detta är lättare att komma åt än annat, och jag begränsar mig i fortsättningen främst till frågor kring utgivning av tryckta böcker.

En svårighet är att riktigt pålitlig statistik på bredden saknas för litteraturens transnationella och globala nivå. Unesco producerar databasen *Index Translationum* (tidigare i tryckt form) som avser att förteckna världens översättningslitteratur. Bortfallet ur databasen är emellertid både stort och ojämnt fördelat. Liknande problem präglar även den världsomfattande bibliotekskatalogen WorldCat, även om den har bättre täckningsgrad än *Index Translationum*.⁶ Bägge bör användas med större skepsis än som vanligen sker inom forskningen kring världslitteratur.

För svenskt vidkommande finns också en viktig källa, *Suecana Extranea*, som bland annat förtecknar svensk skönlitteratur i översättning till andra språk. *Suecana Extranea*, som produceras av Kungl. biblioteket, utkom i tryckt form från 1963 till 1996, och föreligger numera som en deldatabas inom Libris. Även om också *Suecana Extranea* har sina problem – främst i form av ofrånkomliga luckor och en viss eftersläpning – ger den goda möjligheter till översiktsbilder av svensk skönlitteraturs vägar ut i omvärlden.⁷

Geolingvistiska perspektiv

Antalet länder i världen kan beräknas på flera olika sätt – en aktuell lista omfattar 238 länder, ett drygt fyrtiotal av dem med under 100 000 invånare. 136 länder har över 3 miljoner invånare, 94 över 8 miljoner. Med sina ca 9,1 miljoner invånare hamnar Sverige på nittionde plats på denna lista efter folkmängd.⁸

I världen talas över 6 000 språk (siffran är dock osäker). Av dem kan åtta betraktas som internationella språk, termen då definierad som språk som inte bara talas av många personer i en region, utan också i flera länder och som

6. För en analys av täckningsgraden i *Index Translationum* och WorldCat, se Anna Gunder, *The Nobel Effect* (manuskript under arbete, publiceras under 2012).

7. En kort historik över *Suecana Extranea* finns i Marie-Louise Bachman, "Exit Suecana extranea", *BUS-nytt*, 1998:7. Jfr presentationen av kriterierna i Ulla von Vegesack & Jesper Schmidt, *Riktlinjer för Kungl. bibliotekets förvärv av utländsk litteratur*, Kungl. biblioteket rapport 18 (Stockholm, 1990), s. 17. För studier av spridningen av enskilda svenska författarskap i översättning finns utmärkt material i olika personbibliografier, liksom det finns flera viktiga bibliografier och databaser kring översättningar till vissa språk.

8. *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2119rank.html>.

har en stark ställning som officiellt språk. Dessa språk är arabiska, kinesiska, engelska, franska, portugisiska, ryska, spanska och tyska.⁹

På andra änden av språkens skala finns ett stort antal småspråk, många av dem talade av bara en handfull personer. Antalet språk med över 100 miljoner förstaspråkstalare är nio ("kinesiska" då räknat som ett språk), antalet med mellan 10 och 100 miljoner 77, och antalet med 1 till 10 miljoner förstabrukare är 304. Tillsammans talas dessa språk som förstaspråk av ca 94 procent av världens befolkning. I denna vida dominanta grupp, som omfattar 390 språk, hör svenskan hemma – också här på omkring nittionde plats på listan.¹⁰

Ett språks kulturella och litterära styrka avgörs emellertid inte bara av befolkningens storlek eller antalet förstaspråkstalare. Här måste också vägas in faktorer som språkets ställning som andraspråk, antalet länder i vilket det talas (och dessa länders ekonomiska tyngd), områden i samhällslivet där språket används, liksom dess socio-litterära prestige.

En beräkning av språks vikt efter ekonomisk styrka indikerar att svenskans relativa vikt i världen är betydligt högre än enbart landets folkmängd eller antalet förstaspråkstalare skulle medföra. När världens språk rangordnades efter den sammanlagda bruttonationalprodukten år 2004 i de länder där de har karaktären av officiella språk, visade sig engelskan föga överraskande ha ett kraftigt övertag inom gruppen de 20 starkaste språken (ca 42 procent), följt av japanska (11 procent), franska (9 procent), tyska (8 procent) och spanska (6 procent), men också svenska finns med bland de tjugo språk som kan kallas de ekonomiskt starkaste (svenskan hamnar här på fjortonde plats med drygt 1 procent av de tjugo toppspråkens BNP).¹¹ Förklaringen till svenskans framskjutna placering är inte bara Sveriges ekonomiska styrka, utan att språket också är officiellt språk i Finland.

"Svensk bokproduktion" och "svensk bokmarknad" kan naturligtvis inte entydigt knytas till Sverige som land. Svensk litteratur i original har en marknad inom Skandinavien, inte bara i svenskspråkiga Finland, utan också i Danmark och Norge. Samtidigt ska betonas att en relativt stor del av den svenska bokproduktionen sker på andra språk än svenska, och har därmed en marknad utanför Sverige. Enligt Kungl. bibliotekets årliga statistik över böcker och broschyrer utgivna i Sverige under femårsperioden 2005–2009 var så mycket som nära en fjärdedel av utgivningen på andra språk än svenska. Merparten av denna icke svenskspråkiga produktion är på engelska, och består sannolikt mest av akademisk speciallitteratur (doktorsavhandlingar, forskningsrapporter etc.). Men en inte helt obetydlig del är skönlitteratur för vuxna. Inom den kategorin

9. De åtta världsspråken, se Erik V. Gunnemark, *Countries, Peoples and their Languages: The Geolinguistic Handbook* (Göteborg: Geolingua, 1991), s. 172.

10. Siffrorna i stycket enligt tabell 2 och 3 i M. Paul Lewis, red., *Ethnologue: Languages of the World*, 16 uppl. (Dallas: SIL International, 2009), onlineversionen: <http://www.ethnologue.com/>.

11. Listan enligt Mikael Parkvall, *Limits of Language: Almost Everything You Didn't Know You Didn't Know About Language and Languages* (London: Battlebridge, 2006), s. 59.

bestod ca 4 procent av utgivningen av verk på andra språk än svenska under den aktuella femårsperioden.¹² Totalt finns ett femtontal språk representerade, nästan alla i toppskiktet av immigrantspråken i Sverige.¹³ Denna icke svenskspråkiga skönlitteratur tillhör ofta två litterära offentligheter – dels den svenska immigrantlitteraturen, dels litteraturens eget språkområde utanför Sverige.

Översättningar i världen – toppspråk

Den stora marknaden för svensk skönlitteratur utomlands finns dock inte genom export av svenska böcker (i tryckt form eller som e-böcker), utan genom översättningar.

En rad undersökningar visar att Sverige länge har varit en utpräglad skönlitterär importkultur. En inte obetydlig del av läsningen har gällt utländska original på främmande språk (främst franska, tyska och engelska, sett över de senaste seklerna). Andelen översättningar inom romanlitteraturen har sedan 1830-talet pendlat mellan tre fjärdedelar och knappt hälften. Åtminstone sedan 1870-talet har engelskan dominerat som originalspråk. Dess andel har ökat kontinuerligt, och inom de verk vars original var skrivna på engelska har andelen från USA ökat.¹⁴

Ett tydligt mönster beträffande inflödet till olika språkområden är att ju starkare ett språk är, desto lägre är andelen översättningar. Johan Heilbron och Gisèle Sapiro har anfört följande siffror från början av 1990-talet om andelen översättningar i bokproduktionen: under 4 procent i USA och England, i Tyskland och Frankrike mellan 14 och 18 procent, i Italien och Spanien 24 procent, i Nederländerna och Sverige ca 25 procent och i Portugal och Grekland mellan 35 och 45 procent.¹⁵

Det klart dominerande litterära källspråket i världen är numera engelskan. Runt 1980 utgick ca 40 procent av alla översatta böcker i världen från engelska original, och i Europa var språkets dominans ännu tydligare – andelen engelskspråkiga original som källspråk inom översättningslitteraturen var ca 50

12. Beräknat efter Kungl. bibliotekets årliga statistik 2005–2009, tillgänglig via <http://www.kb.se/soka/Bibliografier/statistik>.

13. Jfr listan över de 50 största språken i Sverige i *Sveriges nationalatlas: Språken i Sverige* (Stockholm: Norstedt, 2010), s. 144.

14. Uppgifterna i stycket ovan bygger på statistik ur följande arbeten. År 1830–1849: Johan Svedjedal, *Almqvist – berättaren på bokmarknaden: Berättartekniska och litteratursociologiska studier i C.J.L. Almqvists prosafiktion kring 1840* (Uppsala: Uppsala universitet, 1987). År 1871–1900: Sten Torgerson, *Fiktionsprosa på svenska 1866–1900: En utgivningsstatistik*, Litteratur och samhälle 1990:1/2 (Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi, 1990). År 1926–1930: Sten Torgerson, *Översättningar till svenska av skönlitterär prosa 1866–1870, 1896–1900, 1926–1930* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1982). År 1965–1970: Lars Furuland & Hans-Olof Johansson, "Utgivningen av skönlitteratur 1965–1970", i *En bok om böcker: Litteraturutredningens branschstudier* (SOU 1972:80). Undersökningarna har delvis olika urvalsmetoder (somliga innefattar också nya upplagor, andra inte), men detta påverkar knappast huvuddragen i resultaten.

15. Johan Heilbron & Gisèle Sapiro, "Outline for a sociology of translation: Current issues and future prospects", i Michaela Wolf & Alexandra Fukari, red., *Constructing a Sociology of Translation* (Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 2007), s. 96 (delvis byggt på tidigare undersökningar).

till 70 procent mot slutet av seklet. Engelskans ställning inom litteraturvärlden kan därför enligt Heilbron betecknas som "hypercentral".¹⁶

Efter engelskan följer tre andra språk, med mellan 10 och 12 procent av de översatta originalen omkring 1980: franska, tyska och ryska. Tillsammans står de fyra viktigaste litterära källspråken alltså bakom cirka tre fjärdedelar av alla översatta titlar. (Ryskans ställning har dock sannolikt försvagats betydligt efter det forna östblockets upplösning.)

I skiktet under de fyra dominanta språken följer enligt Heilbron sex språk som kan betecknas som halvperifera, var och ett med mellan 1 och 3 procent av originalen bakom samtliga översatta böcker: spanska, italienska, danska, svenska, polska och tjeckiska (i nu nämnd ordning). Siffrorna gäller förhållanden ca 30 år tillbaka i tiden och kan av olika skäl inte betecknas som helt säkra, men det är intressant – och kanske överraskande – att notera att svenskan tillhör de tio viktigaste källspråken vad gäller översatt litteratur.

Under detta toppskikt finns språk som i litterära sammanhang kan kallas "perifera", även om gränsen mot de "halvperifera" språken är flytande. Bland dessa "perifera litterära språk", med under 1 procent av de översatta originalen, finns kinesiska, japanska, arabiska och portugisiska.

Som Heilbron noterar är dessa styrkeförhållanden föränderliga – franska och tyska har tidigare haft en starkare ställning, och engelskan fick sin hypercentrala ställning först efter andra världskriget. Men när ett språk väl har fått en central ställning, inträder en sorts multiplikationseffekt. Heilbron menar att de centrala källspråken är viktiga för att ett verk ska översättas till halvperifera eller perifera språk. Först när ett verk från ett mindre språkområde har översatts till något av de fyra centrala språken, tors förläggare från andra mindre språkområden i större omfattning satsa på att översätta verket – gärna med hänvisningar till hur verket har uppmärksamats inom de större språkområdena. Genomslag inom ett litterärt centralt språk är enligt Heilbron ofta förutsättningen för att ett verk från ett mindre språkområde ska slå igenom brett inom andra perifera litteraturer.¹⁷ Enkelt uttryckt: verklig litterär världsframgång kommer först när en författare har översatts till engelska, franska och tyska. Kultursociologiskt sett är det värt mångdubbelt mer än översättningar till enbart en stor mängd andra språk, hur stora de än är i antal förstaprákstalare.

Det som verkar ha inträffat för svensk litteratur (även om detaljerna återstår att utreda) är att det nu har blivit enklare för svenska författare att snabbt bli översatta till centrala litterära världsspråk som engelska, tyska och franska. Några decennier tillbaka i tiden tycks grundmönstret ofta ha varit att författarna översattes till danska, norska, finska och tyska, men att det därefter var trögare

16. Uppgifter om källspråkens relativa storlek här och nedan ur Johan Heilbron, "Translation as a Cultural World System", *Perspectives: Studies in Translatology* 8:1, 2000, s. 14 (som bygger på *Index Translationum* och tidigare undersökningar); där även termen "hypercentral".

17. Heilbron, "Translation as a Cultural World System", s. 15–18.

att nå ut på den franska, brittiska och amerikanska marknaden. Numera verkar den litterära trafiken gå snabbare för svenska författare till de engelskspråkiga och franskspråkiga marknaderna.

Att svensk skönlitteratur har starkt transnationellt genomslag framgår också av den årliga undersökning som sedan 2008 har gjorts av en forskargrupp kring Rüdiger Wischenbart. Den publiceras årligen under titeln *Diversity Report*. Också här är källan *Index Translationum*, men kompletterad med uppgifter från nationella bästsäljarlistor och ibland inhemsk bransch- och biblioteksstatistik.

Diversity Report för år 2010 behandlar ett urval språkområden och skönlitterära författare, valda efter marknadernas och författarnas vikt och framgång – den senare för författarnas del enligt litterära prisbelöningar och placering på bästsäljarlistor. Urvalet omfattar 15 länder och 187 författare. Huvudmönstren är välbekanta: engelskan dominerar som källspråk (två av tre titlar kommer därifrån), följd av franskan och tyskan. Endast 20 procent av översättningarna görs från andra språk.¹⁸ Svenskan finns dock med i den ganska begränsade gruppen av starka litterära språk i Europa: "the group of strong languages from which an international career can reasonably be started is limited to mostly half a dozen Western European idioms, including notably English, French, German, Italian, Spanish, and Swedish." Det innebär en tydlig asymmetri gentemot andra världsspråk. "All Asian or African languages, or even those of Central and Southeast Europe, are significantly underrepresented."¹⁹

För svensk del syns tydligt genomslaget av "det svenska deckarundret". Forskargruppen har poängsatt författare efter deras placeringar på bästsäljarlistor inom åtta europeiska bokmarknader 2008–2010 (Frankrike, Italien, Nederländerna, Spanien, Storbritannien, Sverige, Tyskland, Österrike). Bland de tjugo högst placerade författarna finns Stieg Larsson (plats 1), Henning Mankell (10) och Camilla Läckberg (14). Av de högst placerade författarna var åtta engelskspråkiga, men genomslaget för de tre svenska toppförfattarna gjorde svenskan till det näst viktigaste originalspråket i de undersökta länderna. Forskargruppen har arbetat med ett poängsystem som omräknas till *impact points*, beräknade för varje författare efter antal veckor på bästsäljarlistan och placering där. Fördelningen för dessa *impact points* blir bland de tjugo bäst säljande författarna för engelska författare 42 procent, svenska 29 procent, italienska 10 procent och franska 9 procent.²⁰ Bakom den höga andelen för svenska författare ligger naturligtvis det extraordinära genomslaget för Stieg Larssons romaner – vars framgångar främst beror på insatser från relativt små förläggare, utanför de stora förlagskoncernerna.²¹

18. Miha Kovač & Rüdiger Wischenbart m.fl., *Diversity Report 2010: Literary Translation in Current European Book Markets – An Analysis of Authors, Languages, and Flows*, s. 13.

19. Kovač & Wischenbart, *Diversity Report 2010*, s. 51.

20. För toppförfattarna och *impact points*, se Kovač & Wischenbart, *Diversity Report 2010*, s. 40–41.

21. Kovač & Wischenbart, *Diversity Report 2010*, s. 31–32.

Som framgår beaktar undersökningen i första hand de främsta europeiska bästsäljarna. Ett metodiskt intressant resultat är att endast ett fåtal av författarna i urvalet visar sig få ett brett transnationellt genomslag. Av de totalt 452 författare som någon gång varit med bland topp 10 på någon av bästsäljarlistorna i urvalet fanns endast 29 med på tre marknader eller fler (13 engelska författare, 3 vardera från Frankrike, Spanien och Sverige, etc.).²² Även om analysen här gäller de ledande transnationella bästsäljarna i Europa, påminner den om att ett genomslag på bredden i många länder förmodligen är ovanligare än många tror.

Översättningar – toppförfattare

Även om svenskan statistiskt sett tillhör de mindre språkområdena, hävdar sig svenskan alltså väl som litterärt källspråk inom världslitteraturen. De säkraste upplysningarna om vilka svenska författare som har översatts mest ger *Suecana Extranea*, som alltså täcker ungefär det senaste halvsekle.²³

Bibliografin – och Kungl. bibliotekets samlingar av översatt svensk skönlitteratur – har tidigare flera gånger använts för att ge översiktliga bilder av vilken skönlitteratur som översatts ut från Sverige. En av de tidigaste gavs av Germund Michanek, som i en undersökning av perioden 1965–1969 fann att översättningarna till danska dominerade (i genomsnitt 62 titlar per år), följt av tyska (49), engelska (42), norska (29) och finska (23). Översättningarna av barn- och ungdomslitteratur var fler än av vuxenlitteratur, och listan över de mest översatta författarna lät ana vilka genrer som var de mest populära.

Tabell 1. De mest översatta svenska skönlitterära författarna 1965–1969 (antal titlar)

Astrid Lindgren	124	Maj Sjöwall & Per Wahlöö	16
August Strindberg	63	Ingmar Bergman	15
Hans Peterson	45	Gösta Knutsson	15
Inger & Lasse Sandberg	39	Viola Wahlstedt	15
Pär Lagerkvist	38	Per Olof Sundman	14
Selma Lagerlöf	31	Edith Unnerstad	14
Ann-Mari Falk	29	Eyvind Johnson	13
Gunnel Linde	28	Runer Jonsson	13
Maria Lang (Dagmar Lange)	26	Ivar Lo-Johansson	12
Vilhelm Moberg	20	Per Wahlöö	12
Åke Holmberg	19		

Källa: Michanek, *Författaren och samhället*, s. 144.

Som Michanek konstaterar blir utfallet av en undersökning av några få år ofta ganska slumpartat (utfallet för en enskild författare påverkas av sådant som

22. Kovač & Wischenbart, *Diversity Report 2010*, s. 44.

23. För perioden dessförinnan finns många goda bibliografier över enskilda författare eller enskilda språkområden, men ingen möjlighet till de jämförelser på bredden som *Suecana Extranea* ger.

ett intensivt men temporärt intresse, eller att rättigheterna just har blivit fria). Ändå kan några mönster urskiljas. Bland dem finns dominansen för barn- och ungdomsboksförfattare (hälften av namnen), höga placeringar för deckarförfattare (Lang, Sjöwall & Wahlöö), litterära klassiker (Strindberg, Lagerlöf), nobelpristagare (Lagerkvist, Lagerlöf), autodidakter och arbetarförfattare (Johnson, Lo-Johansson, Moberg).²⁴

Suecana Extranea uppdateras fortlöpande, om än med en viss eftersläpning, detta eftersom insamlingsarbetet tar tid. Ju längre fram i tiden undersökningen gäller, desto större blir alltså bortfallet. Med reservation för detta ska ändå här presenteras preliminära resultat gällande översättningar av skönlitteratur 2006–2010.

Enligt de uppgifter som fanns tillgängliga sommaren 2011 hade 3 339 skönlitterära titlar av svenska författare översatts under femårsperioden 2006–2010, alltså motsvarande knappt sjuhundra titlar per år.²⁵ De dominerande målspråken var danska (493 titlar), tyska (433), norska (361), finska (274), engelska (238), nederländska (211), polska (165), ryska (143), franska (135), italienska (88), japanska (78) och spanska (70). Utöver dessa språk fanns ett femtiotal representerade.

Listan över de mest översatta författarna är följande:

Tabell 2. De mest översatta svenska skönlitterära författarna 2006–2010 (antal titlar)

Astrid Lindgren	304	Lin Hallberg	46
Henning Mankell	201	Per Olov Enquist	45
Stieg Larsson	117	Selma Lagerlöf	43
Håkan Nesser	106	Mari Jungstedt	36
Martin Widmark	85	Camilla Läckberg	36
Åke Edwardson	81	Arne Dahl (Jan Arnald)	35
Åsa Larsson	63	Barbro Lindgren	34
Måns Garthón	52	Liza Marklund	35
Sven Nordqvist	52	Elsa Beskow	32
Pija Lindenbaum	48	Torgny Lindgren	32
Ulf Stark	46	Jan Guillou	30

Källa: *Suecana Extranea* (onlinesökning den 3 juli 2011).

Fortfarande har barn- och ungdomsboksförfattare en stark ställning (knappt hälften av namnen), medan kriminalförfattarna har stärkt sin ställning betydligt

24. Michaneks konstaterande, se Germund Michanek, *Författaren och sambället* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1972), s. 146. Analysen av mönstren är min egen. Gränsen mellan vuxen- och barn- och ungdomsboksförfattare är naturligtvis flytande. Till den senare kategorin har jag här räknat Astrid Lindgren, Hans Peterson, Inger & Lasse Sandberg, Ann-Mari Falk, Gunnel Linde, Åke Holmberg, Gösta Knutsson, Viola Wahlstedt, Edith Unnerstad och Runer Jonsson.

25. Uppgifterna här och nedan enligt sökning i *Suecana Extranea* den 3 juli 2011, begränsad till Skönlitteratur och Bok. Varje översättning räknas som en titel. Om en roman översatts till tio språk, räknas den alltså som tio titlar. Vid sökningarna presenterar *Suecana Extranea* statistik för olika kategorier (t.ex. antal titlar på ett visst språk, antal titlar per författare etc.). Siffrorna stämmer dock inte med det faktiska antalet poster i databasen vid en genomgång av träffar inom varje sökning. Jag har därför inte utgått från *Suecanas* egen statistik, utan räknat utifrån det faktiska antalet återfunna poster.

(också de knappt hälften). Utöver dessa dominanta grupper finns ett fåtal moderna kvalitetsförfattare (Per Olov Enquist, Torgny Lindgren) och klassiker (Elsa Beskow, Selma Lagerlöf; August Strindberg ligger också strax under det toppskikt som här presenteras). En del författare skriver naturligtvis i olika genrer, men värt att notera är att det som översatts av Camilla Läckberg var hennes kriminalromaner, medan Jan Guillous notering består av en blandning av flera genrer (agentroman, historisk roman, samhällssatir, uppväxtskildring). Anmärkningsvärd är Astrid Lindgrens fortsatt mycket starka ställning – hon har drygt femtio procent fler översatta titlar än den närmast följande konkurrenten, Henning Mankell.

En jämförelse med de siffror som Germund Michanek tidigare tagit fram (ovan, tabell 1) tyder på att mängden översättningar har vuxit kraftigt under de senaste fyrtio åren. På hans lista hade de tre mest översatta författarna tillsammans 232 titlar, på denna 622. Även om jämförelsen sannolikt täcker en faktisk tillväxt, kan skillnaden också rimligen delvis förklaras av att registrering i *Suecana Extranea* har blivit mer omfattande med tiden.

En slående skillnad mellan de bägge listorna är alltså att den senare, vad gäller skönlitteratur för vuxna, mycket tydligare domineras av underhållning. Den rymmer tre renodlade kvalitetsförfattare (P. O. Enquist, Selma Lagerlöf, Torgny Lindgren) och en som blandar kriminalfiktion med andra typer av romaner (Håkan Nesser). Michaneks lista rymmer i jämförelse långt fler kvalitetsförfattare (August Strindberg, Pär Lagerkvist, Selma Lagerlöf, Vilhelm Moberg, Ingmar Bergman, Per Olof Sundman, Eyvind Johnson, Ivar Lo-Johansson).

Det bör då betonas att termerna "kvalitetsförfattare" och "kvalitetslitteratur" här ska ses kultursociologiskt. Kategorin skapas av omdömen från smaknormerare, och består av författare och den litteratur som behandlas i litteraturhistoriska översiktsverk, erhåller prestigefulla litterära priser, anses tillhöra det litterära arvet m.m.²⁶ Även s.k. "underhållningslitteratur" kan naturligtvis ha litterära kvaliteter (ge spänning och upplevelser, bidra till samhällsdebatten, vara välskriven, etc.), men ges inte samma typ av kulturell uppmärksamhet som "kvalitetslitteraturen" (även om särskilt dagstidningarnas inställning tycks ha ändrats på senare år). I den litteratursociologiska analysen är det lämpligt att skilja dem åt. Den kategori som tidigare var tydligast urskiljbar, "massmarknadslitteraturen" ("kiosklitteratur"), är emellertid nu nästan försvunnen från den svenska marknaden vad gäller böcker skrivna av svenska författare. "Massmarknadslitteraturen" domineras numera kraftigt av verk översatta från engelskan.

Betyder detta att svensk underhållningslitteratur av egen kraft har slagit sig ut i världen? Här finns risken för ett synfel. De svenska kriminalförfattarnas internationella genombrott har i själva verket förberetts under lång tid – inte bara genom genrens eget genomslag, utan genom den synlighet svensk skönlitteratur länge har haft utomlands genom alla översättningar av barn- och ungdomslitteratur

26. Indikatorer för att mäta litterär framgång kulturellt och kommersiellt, jfr Erik Peurell, *En författares väg: Jan Fridegård i det litterära fältet* (Hedemora: Gidlund, 1998), kap. 8.

och de internationella framgångarna för kvalitetsförfattare för vuxna. Det internationella svenska deckarundret kom inte från ingenstans, utan från en redan uppnådd stark ställning för svensk litteratur. Vad som tycks ha hänt de senaste åren är att svensk kriminalfiktion har skapat sin egen multiplikationseffekt: intresset för genren utomlands föder nytt intresse (ett mönster som påminner om vad som hände med popmusiken i Liverpool efter Beatles genombrott).

Avslutning

Jämförelsen ovan gäller enbart det översta toppskiktet – det bör betonas att också nutidens svenska kvalitetsförfattare är brett översatta till många språk – men den indikerar att en förändring har skett under de senaste fyrtio åren vad gäller de mest översatta svenska vuxenförfattarna. Svensk skönlitteratur i översättning tycks i högre grad ha blivit en del av den transnationella underhållningsindustrin. Den ingår i en medial ström där Sverige deltar på den internationella arenan med film, popmusik, dataspel, regissörer och skådespelare.

Preliminära resultat från bearbetningar av uppgifter i *Suecana Extranea* tyder också på att spridningsprocesserna numera går mycket snabbare. På nutidens transnationella bokmarknad finns starka förstärkningseffekter (via litterära agenter, auktioner vid internationella bokmässor, svenskägda förlag i utlandet och dylikt), som gör att det numera går mycket snabbare för en svensk författare att bli översatt till många språk. Också här har de svenska kriminalförfattarna stor betydelse. Utländska förläggare tävlar med varandra om att komma först med nya svenska författare på området.

På den andra änden av den litterära skalan finns framgångar för svenska kvalitetsförfattare runtom i världen: översättningar, prisbelöningar, kulturellt genomslag. Sådant syns sällan på bästsäljarlistor, men är ändå av central betydelse för den svenska litteraturens roll inom världens litteraturer. Ett tydligt exempel är Tomas Tranströmer, belönad med Nobelpriset 2011. Priset föregicks av en sedan länge vidgad världsberömmelse. När Tranströmer fick det var han redan översatt till ett sextiototal språk och sedan länge publicerad med egna volymer på de litterära världsspråken. Väsentligt var att han tidigt kom ut på dem med egna böcker. Redan 1969 kom han ut med en egen bok på tyska, och 1970 på engelska – särskilt i USA blev han brett översatt, både i tidskrifter och egna böcker. År 1989 hade han egna böcker utgivna på fyra av de fem centrala litterära världsspråken, liksom på en rad andra språk. När han erhöll Nobelpriset var han ovanligt väl spridd på de stora litterära världsspråken, jämfört med andra Nobelpristagare.²⁷

27. Jfr de statistiska uppgifterna i Johan Svedjedal, "Tranströmers väg ut i världen", *Dagens Nyheter*, 10 december 2011. Genom ett redaktionellt misstag trycktes en felaktig version av artikeln. Den riktiga versionen publicerades i digital form, se <http://www.dn.se/dnbok/dnbok-hem/transtromers-vag-ut-i-varlden>.

Grunden för Tranströmers litterära världsframgångar är naturligtvis hans egna litterära kvaliteter (inklusive den särskilda översättbarhet som präglar hans poesi), men av väsentlig betydelse var också det stöd han tidigt fick från Svenska institutet, som gav stöd åt hans uppläsnings- och föreläsningsturnéer i flera länder.²⁸ Stödet var en del av de kulturpolitiska insatser från svensk sida som är en väsentlig faktor bakom den svenska litteraturens transnationella framgångar.

28. Insatserna från Svenska institutet framgår av brevväxlingen i Tomas Tranströmer & Robert Bly, *Air Mail: Brev 1964–1990* (Stockholm: Bonnier, 2001).

Boken som medium

Pelle Snickars

I slutet av september 2011 presenterade Amazon en ny slags surfplatta, Kindle Fire. Till skillnad från företagets tidigare *läsplattor*, som (nästan) enbart handlat om läsning på skärm, var detta en Kindle som behärskade hela det samtidsmediala spektrat. Under ledning av Amazons VD Jeff Bezos var själva lanseringen av Kindle Fire visserligen en ganska platt historia. Bezos är varken estradör eller karismatisk företagsledare. I kombination med svaga publikreaktioner blev det inte någon succé – eller som en kommentator av inspelningen på YouTube uttryckte det: "good product, bad introduction". Amazon kan trösta sig med att den amerikanska tv-reklamen för Kindle Fire varit desto snyggare. Ett (översatt) Voltaire-citat med orden "fire" och "kindle" iscensätts i ett snabbt mediehistoriskt montage, där Gutenbergs lösa typer tonas över i surfplattans medialt tilltalande gränssnitt: "a Kindle for movies, music, web, games and reading".

Denna mediala utveckling kan tyckas uppenbar, inte minst givet framgångarna med Apples iPad. Men som (den ursprungliga) termen *läsplatta* antyder har den varit långt ifrån självklar och speciellt inte för Amazon. Kindle har ju på många sätt varit den läsplatta som drivit utvecklingen av e-böcker. Miljontals apparater har sålts i USA och under 2012 är det många som menar att surf- och läsplattan kommer att få sitt publika genomslag i Europa. Amazons Kindle har i USA gjort bokläsande på skärm till en massföreteelse, och när den introducerades under slutet av 2007 var den tänkt (och lanserad) som ett slutgiltigt substitut för boken. Givetvis finns det förelöpare; Alan Kays Dynabook från sent 1960-tal brukar exempelvis ibland lyftas fram som den första e-läsaren. Kindle var dock på många sätt den första apparat som marknadsfördes mot potentiella "bokälskare". Dels insåg Amazon tidigt att förenklad konsumtion av e-böcker kunde innebära stora intäkter, därav en gratis 3G-uppkoppling till amazon.com för att underlätta spontana bokinköp. Dels fick Kindle den teknologiska effekt att andra företag (både i USA och internationellt) påbörjade produktion av läsplattor.

Under de senaste två åren har läsplattan inte bara fått ett gradvist genomslag i Sverige, den har också ändrat skepnad och kompletterats med beteckningen surfplatta. Uppskattningar gör gällande att omkring fem procent av befolkningen nu har tillgång till en läs- eller surfplatta, och med all sannolikhet kommer den siffran att stiga snabbt (Findahl 2011). Hårdvarutillverkare av olika slags stationära och mobila datorkloner är på många sätt lika skickliga på att producera begär efter nya apparater som den tekniska utvecklingen är rasande snabb. Knappt någon förvånar sig längre över den som byter dator vartannat år, ett beteende som vore otänkbart gällande tv-apparater. Att skapa en avsättningsmarknad för ständigt nya och uppgraderade (men samtidigt ganska lika) versioner av datorer, mobiler och läs- och surfplattor är IT-industrins tveklöst största framgång det senaste decenniet. Följden är att olika aktörer konkurrerar om ett lika nytt som lukrativt konsumtionsbeteende, och Kindle Fire är såttillvida en direkt utmanare till iPad. Amazon är inte känt för att vara öppet med försäljningsstatistik, men det ryktas om en kvarts miljon förhandsbeställda exemplar – siffror som väl matchar Apple. Amazon säljer varje år böcker för miljarder dollar och euro, och den ursprungliga Kindle var stilenligt tänkt som en produkt för strikt e-läsande. Ingen mail, inget surfande, inga distraktioner, utan enbart bokläsande från en svart-vit bokliknande skärm. Förlags- och mediebranschen var (och är nog alltså) inte helt övertygad om detta koncept, och som kontrast lanserades Apples surfplatta iPad under våren 2010 som en multimedial apparat med i princip samma funktionaliteter som en vanlig dator. iPad har varit en formidabel framgång; med miljontals sålda surfplattor har Apple skapat en helt ny *tablet*-marknad som man dominerar. Man har emellertid haft svårt att konkurrera med Amazon beträffande just bokläsande; Apples bokaffär iBooks har exempelvis varit långt ifrån succéer som iTunes eller App Store. På amazon.com hittar man (nästan) allt – varje sekund beställs mer än 70 produkter av företaget online – men Amazon är alltså synonymt med böcker, och den ursprungliga Kindle-läsaren har alltså hittat ett marknadssegment för den läsande bokkonsumenten som ingen annan hittills förmått rucka på.

Boken i bitar

Rivaliteten mellan Amazon och Apple har många dimensioner, men gemensamt är att dessa multinationella företag (tillsammans med Google och Facebook) dominerar framtidens innovationsekonomi i kraft av såväl distribution av innehåll som produktion av hårdvara. De befinner sig alltså långt ifrån förlagsbranschen, men sätter likväl agendan för bokens framtid – och de är teknikföretag styrda av *geeks*. Kodknackande och knappast litterär smak regerar, men vad det egentligen innebär är ännu svårt att avgöra. Vad som emellertid står klart är att boken sedan några år framstår som en medieform bland andra. Att denna

urgamla medieform under de senaste åren genomgått en remarkabel förändring med lika flytande som upplösta gränser mellan bok och numerisk icke-bok, om så i strömmande skepnad eller robotförfattad av en algoritm, kommer därför måhända inte som någon överraskning. Den allra senaste utvecklingen är ändå häpnadsväckande; så kallade robotförfattare, som exempelvis Philip M. Parker – som själv betecknar sig som ”den mest publicerade författaren i planetens historia” – har enligt just Amazon skrivit inte mindre än 100 000 böcker. I stort sett varje mening i dessa böcker finns dock redan på nätet. Det handlar om mjukvara som samlar in fakta från exempelvis Wikipedia och automatiskt förpackar denna information till en beställbar ”digital bok” – ett litterärt kretslopp om något – som både väcker frågor om bokens natur, och ibland köps in av bibliotek. På Stockholms universitetsbibliotek finns till exempel Parkers *Plagiarism*, en talande titel i sammanhanget.

Robotförfattare utgör ett slags extremt exempel i den pågående diskussionen om vad en bok numera är för något. Överflödet av text online har visserligen inte specifik bäring på bokmediets utveckling, men med tanke på att vi alla (som en effekt av nätet) skriver alltmer – poängen med miljoner bloggar, som Lawrence Lessig framhållit, är inte att de läses utan att de skrivs – så framstår excess, redundans och kontinuerlig kopiering som termer (eller begrepp) som en diskussion kring boken som samtida medieform inte kan (eller bör) undvika. Somliga har rentav tagit den nya situationen ad notam; Kenneth Goldsmith ger exempelvis en universitetskurs kallad ”Uncreative Writing” på University of Pennsylvania, där studenter straffas när de visar ens en tillstymmelse till originalitet eller kreativitet. Istället belönas de för plagiat, identitetsstöld, återanvändning, textplundring och ren stöld av textmaterial online, och som Goldsmith (2011) noterar: ”not surprisingly, they thrive”.

Samtidigt har det digitala läsandet också blivit alltmer differentierat. Mediehistoriskt har tidningsläsande exempelvis alltid varit spritt geografiskt i rummet, och med digital och mobil teknik har denna tendens tveklöst accentuerats. Olika *smartphones* med iPhone i spetsen används av väldigt många människor i dag som deras närmast primära läsverktyg; det räcker med att se sig omkring på bussen eller tunnelbanan för att inse att boken och tidningen fått konkurrens av många skärmt teknologier. IreadwhereIam.com heter exempelvis ett intressant bokprojekt som just försöker få korn på läsandets nya mediala dimensioner. En utgångspunkt är att text (på skärm) alltmer framstår som bild, en annan hur snabba mediers hastighet *de facto* påverkar läsande (och skrivande). Webbboken IreadwhereIam innehåller 82 bidrag – nätet kännetecknas ju inte av platsbrist – i ett försök att kartlägga ”hur information driver genom cyberrymden, och där det hela tiden finns nya verktyg för läsande och skrivande som ständigt kombinerar samtidens multimediala mix på olika sätt” (IreadwhereIam.com 2011).

Den stora förändringen (och utmaningen) som elektroniska texter (och böcker) innebär gentemot analoga format handlar såtillvida om begrepp som

"inramning", "gräns" eller "kant". Digital text är alltid dynamisk, till skillnad från den klassiska bokens statiska textmassa. En traditionell bok består av en separat mängd text inom en väl avgränsad samling sidor. Bokens yttre kanter är samtidigt gräns för dess innehåll, även om textens effekt och läsningens fantasi alltid verkat i ett slags motsatt riktning. Den ursprungliga Kindle försökte just simulera den analoga boken genom att *inte* dra nytta av det nätverk som apparaten var sammankopplad med, annat än som strikt försäljningskanal för nya och bokstavligen begränsade berättelser. Apples iPad (och Kindle Fire får man förmoda) är teknologier som verkar i en annan riktning. Poängen med iPad är ju att den skall fyllas med personliga funktionaliteter – om så i form av ny programkod eller medier – vilka enkelt kan laddas ned som "appar". Bokläsande på iPad är därför inte någon separerad och isolerad aktivitet, åtminstone inte i teoretisk bemärkelse; mediekonsumtion innebär *per definition* att nätverket är ständigt närvarande. Funktionaliteten "X-ray" på Kindle Fire (som slår upp ord, namn och termer i en bok och länkar till information om dem) är ett annat illustrativt exempel på samma fenomen.

Som öppet hypermedium är webben helt enkelt antitetisk mot bokmediets slutna universum. Det är inte med nödvändighet en teknologisk utveckling som måste bejakas, men den bör heller inte negligeras. Inte minst har den bäring på det sätt som produktion och konsumtion glidit samman online, vilket givetvis också påverkar hur man bör förstå vad en (digital) bok är för något och hur den kommer att utvecklas. Egen självpublicering är till exempel en möjlighet som många redan utnyttjar, även om aspirerande författare naturligtvis helst vill publicera sig i tryckt form. Det är visserligen svårt att få uppmärksamhet kring sina alster på nätet, men online är det samtidigt lika enkelt att nå pellesnickars.se som norstedts.se. Andra menar, att likt öppen källkod som kontinuerligt byggs på, så bör förlagsbranschen i högre utsträckning inkorporera digitalt användande och återanvändande som en naturlig del i umgänget med digitala bokprodukter. Böcker i ett slags konstanta *beta-versioner* är möjligen inte speciellt attraktiva för konsumenter, men för läsande, skrivande och nya publiceringsformer i den digitala tidsåldern kommer nog denna slags produktionslogik att bli alltmer central (Lunenfeld 2011).

I linje med den här typen av resonemang har Nicholas Carr hävdat att en elektronisk bok är en ren självmotsägelse. Att flytta en bok till en skärm på en uppkopplad läs- eller surfplatta är som att försöka sammanföra två oförenliga medieteknologiska storheter, menar han. I en svåröversättlig mening gör han följande påpekande: "To move the words of a book onto the screen of a networked computer is to engineer a collision between two contradictory technological, and aesthetic, forces" (Carr 2011).

Samtidigt existerar det en kommersiell logik för vilken teoretiska spekulationer kring digitala böckers väsen är av liten betydelse. Många är de aktörer som helt oberoende (och oberörda) av digitala paradoxer tänker sig att satsa

på e-böcker framöver, allt med sikte på en marknad som inom några år möjligen kommer att vara värd hundratals miljoner kronor, även om e-böcker i Sverige ännu bara står för någon tusendel av den nationella bokförsäljningen. Senhösten 2011 lanserades e-bokhandeln dito.se, med tusentals ”noga utvalda titlar av svenska och internationella författare”. Därtill presenterade Adlibris online nästan samtidigt en ny, distinkt kategori för e-böcker med en lättnavigerad databas för att underlätta och förenkla inköp. Till skillnad från vanliga böcker som ställs på hyllan är ju e-böcker filer som indexeras i en databas för tillgänglighet.

Det mesta talar för att e-boken i Europa kommer att få sitt publika genomslag under 2012, åtminstone är det förlagsbranschens förhoppning. I en rapport sommaren 2011 från Netopia och Svenska Förläggareföreningen påtalas just att eboksmarknaden framöver ”kan ta omkring fem till tio procent i marknadsandelar från den tryckta boken” (*Svenska innehållstjänster* 2011). Om det leder till ökad konsumtion av olika bokformer (och därmed ökat läsande) kan man bara spekulera. Visserligen finns det många konsumenter som önskar sig tillbaka till en tid före e-boken, databasen eller läsplattan. Och precis som traditionellt tv-tittande inte förändrats nämnvärt trots *on-demand* webb-tv, kommer analogt bokläsande inte heller att göra det i första taget – men väl på sikt, vilket förlagsbranschen förstås är medveten om (därav behovet av nya digitala strategier). Medieutvecklingen backar nämligen inte. Det har den aldrig gjort, även om mediehistorien vittnar om mängder av felsatsningar och kortslutningar. Snarare funderar flertalet aktörer i dag över vad som krävs för att boken, bokhandeln – eller för den delen biblioteket – ska överleva och rentav blomstra i den digitala tidsåldern. Precis som musikbranschen under 00-talet utmanats av teknikföretag, där det främst varit Apple som drivit utvecklingen med iTunes – liksom förstås fildelande från Napster till The Pirate Bay – så utmanas nu förlagsbranschen av nya mjuk- och hårdvaruaktörer. Amazon har med Kindle visat vägen och även boken kapitulerar så sakteliga inför nätets överväldigande kraft.

Denna digitala omställning gör inte minst litteraturens mediala karaktär uppenbar, och i digital form är boken i dag ett medium bland andra. Den spanska sajten 24symbols erbjuder till exempel ”strömmande böcker” och utgör ett slags böckernas Spotify. Böcker på 24symbols kan (liksom låtar på Spotify) konsumeras gratis med reklam, men helst ska man förstås teckna ett månadsabonnemang – pengar som sedermera delas med förlag och författare. Ett lockande virtuellt utbud liksom ”social reading” står i centrum, det vill säga möjligheten att läsa med vänner, dela med sig av favoritförfattare etc. Den här litteraturens *spotifyering* (som den ibland vanvördigt kallas) kommer inte bara att leda till kommersiella avbrott i ens läsande, vilket möjligen inte är så lockande. Musikbranschens digitala inverkan är också uppenbar i det nya konceptet ”boksinglar”. Amazon Kindle Singles lanserades exempelvis i början av 2011

som ett sätt ta betalt för längre journalistiska texter. I Sverige har bokförlaget Volante på ett snarlikt sätt introducerat boksingeln och möjliggjort inköp av separata artiklar i antologier. Det är tre saker som Volante säger sig vilja testa med sitt boksingelkoncept: prissättning, "bitkultur" – "konsumtion av kultur sker i allt högre grad i bitar och även bokbranschen kommer youtubifieras" – samt "long-tail-modellen", det vill säga, hur säljer man lite av ett ökat singelutbud? Konceptet med boksinglar är ett lika experimentellt som ekonomiskt smart drag, givet att Volante också gör singlarna tillgängliga för e-lån genom Elib. Förlagets f-pris per singel är nämligen fem kronor, medan Bibliotekstjänst har en fast taxa på tio kronor (till förlag) för varje utlånad e-bok, som varje boksingel alltså (om)definieras till. Volante tjänar därmed dubbelt så mycket på "låna" ut en boksingel som på att sälja den.

I debatten om lån av e-böcker brukar det ofta hävdas att utan en fungerande marknad för e-böcker så sker ingen förlagsmässig produktion av dem – och således produceras heller inga e-böcker för bibliotek att låna ut. Volantes digitala strategi går på tvärs mot denna logik, och tydligare kan knappast den digitala domänens paradoxala förlagsekonomi uttryckas. Att en enda bok kan styckas upp i delar, och på kuppen fortsatt betecknas som singulär e-bok (var och en för sig), är ett tecken på hur knepig (och trevande) den nuvarande bokdigitala situationen är. Volante är förstås inte ensamt om att pröva nya modeller för distribution och bokförsäljning; faktum är att sedan något år tillbaka släpper Bonnier varje svensk nyutgiven bok i både tryckt form och som e-bok. Samtidigt finns det tecken på att den traditionella bok- och förlagsbranschens digitala oro (om det nu finns en sådan) kanske är obefogad. Under hösten 2011 kom till exempel siffror som antyder att pappersboken alls inte är döende. Tillväxten på framför allt den amerikanska bokmarknaden har i stället varit betydande de senaste åren; både pappersboks- och e-boksförsäljningen ökar. Samtidigt gäller den digitalt obevekliga (och internationella gångbara) prognosen att försäljningen av läs- och surfplattor kommer att stiga. 200 miljoner sålda läsplattor fram till år 2015 kommer möjligen att innebära en halvering av pappersförsäljningen av böcker, tidningar och tidskrifter.

Att läsa kod

En skönlitterär e-bok på en surfplatta kan på många sätt vara en lika narrativt uppslukande läsupplevelse som att låta sig förföras av en vanlig bok. Samtidigt är det inte en taktill erfarenhet av samma slag, även om pekfingerets rörelse över den tryck-känsliga skärmen kan vara nog så fysiskt tilltalande. Det är främst denna förlust av bokens materialitet som många bekymrar sig över när litteraturen lanseras digitalt på bred front. Förvisso gäller förändringen inte bara böcker utan lika mycket andra medieformat. En snarlik digital ängslan

hittar man i olika sammanhang, men teknikens möjligheter överväger i regel, fast det är oklart hur nya kommunikativa tilltal ska förverkligas. Inom de flesta mediebranscher famlar man i dag, ibland nära nog blint, i syfte att försöka förstå vad "det digitala" egentligen gör med det egna medieformatet. Digitalisering verkar framför allt medialt gränsupplösande. Mediekonvergens är den term som ofta används, men i digital form kan medier också divergera – integrationen av sociala mediers nätverk i olika traditionella medieformat är ett exempel. På Sveriges Radio undrar man vad "radio" egentligen är och skriver initierade webböcker om journalistikens nya tilltalsformer. En miljon svenskar har till exempel laddat ner SR:s radioapp – alla kan inte bara lyssna på radio överallt, "radioapparater" finns numera i (nästan) var mans ficka (Benkö & Svegfors 2010). En snarlik utveckling gäller den rörliga bildens område, och vad "film" är för något – och var man bäst ser den – är Svenska Filminstitutets stora problem (förutsatt att den inte fildelas). SVT i sin tur betraktar sedan länge webben som televisuell *default* med Playtjänsten online som flaggskepp, även om den stora publiken (ännu) inte ändrat sina tittarmönster.

Alla medier är sedan mer än ett decennium digitala, och böcker är rentav den medieform som uttryckligen är *post-digital*. Alla böcker är i dag skrivna och bearbetade, redigerade och producerade digitalt i en dator – för att till sist tryckas i analog form på papper. Att det finns en upplevd skillnad mellan en analog bok och en digital version av samma text är dock uppenbart, det gäller inte bara e-böcker utan framför allt då texten uppgraderats för att exempelvis inkludera kontextualiserande information som i den extraordinära *The Waste Land App* av T. S. Eliots berömda dikt. Som Rasmus Fleischer påpekat existerar det i dagsläget faktiskt ingen definition av "e-bok", och "följaktligen finns heller ingen definition av 'bok' som kan kallas för 'teknik-neutral'" (Fleischer 2011). För att förstå vad en bok numera är för något behöver man emellertid inte fundera så mycket över exempelvis skillnaden mellan e-böcker och *print-on-demand*, eller mellan en ljudbok och en talbok (det existerar en skillnad mellan de senare). Det räcker med att titta på momssubventioneringen, vilken lär kosta staten 1,5 miljarder per år. Sedan 2002 utgår bara sex procent moms på böcker och tidskrifter, men momslagens definition av "bok" inkluderar inte digitala format (och heller inte ljudböcker). En e-bok är alltså belagd med 25 procent mervärdesskatt.

Från förlagsbranschen har man länge bedrivit lobbyarbete för att den digitala bokmomsen skall skrotas, och det finns tveklöst något paradoxalt i att *samma* fil i digital eller analog (tryckt) form beskattas olika. Att bokbranschen vill ha mindre skatt på sina produkter är en sak, men gränslinjen går faktiskt inte, som det hävdas, mellan bok och e-bok. Snarare är det bokens roll (och funktion) som medium som utgör det verkliga problemet. Digitaliseringen av text innebär därför en betydande medial utmaning, vilket inte minst läsplattor som Kindle och iPad accentuerat, även om det samtidigt existerar en närmast ontologisk

skillnad mellan digitaliserad (äldre) text och digitalt född skrift. Den ena kan, i korthet, beskrivas som ett slags bildåtergivning, den andra är uppbyggd av kod, och skillnaden mellan dessa digitala grundformer kommer med all sannolikhet att accentueras framöver. Digitala återgivningar av inskannad text, i exempelvis PDF-format, ter sig i dag alltmer olika de nya former av mediala iscensättningar som till exempel karakteriserar somliga bokappar.

Det digitala dokumentformatet PDF (Portable Document Format), introducerat 1993 och ägt av Adobe, kan också tas som utgångspunkt för en diskussion kring digitala gränslinjer mellan bok, e-bok och andra medieformat. Alla digitala texter kan nämligen enkelt göras om till PDF-format; i en Apple-miljö räcker det med att trycka ⌘P och spara vilken text som helst som PDF. På en läsplatta är det sedan ingen skillnad mellan att läsa en inköpt e-bok – i PDF-format, ePub är en annan historia – och vilken sparad PDF-text som helst. Detsamma gäller för en vanlig dator, men på en läsplatta blir denna *e-bokseffekt* så mycket tydligare. Det kan handla om en webbsida, en blogg, en wiki, eller en e-boksutredning från Kungliga biblioteket, alla framstår de som ett slags e-böcker när de väl sparats i PDF-form. Lässkillnaden mot en reguljär e-bok är helt enkelt obefintlig, och på många sätt möjliggör datorn som universell kulturmaskin att formaten kan migrera, och att (nästan) all kod kan stöpas om till ett slags e-bok. Det finns alltså inte bara en skillnad mellan analog och digital text, och det räcker inte heller med att lyfta fram den digitala textens dynamiska natur. Snarare bör det poängteras att datorproducerade texter – det vill säga *alla* texter – numera potentiellt *alltid* handlar om information i ständig rörelse mellan olika format. Det ligger i det digitalas natur. Draget till sin spets finns det inte längre något innehåll, bara data och annan data – och dessa alfanumeriska textmassor rör sig hela tiden. För att återknyta till momsdiskussionen ovan, skulle en upphävd traditionell moms på e-böcker (som förlagsbranschen länge yrkat på) därför innebära en ny och minst lika problematisk gränsdragning gentemot webben och andra digitala medieproduktioner. I ljuset av att många nyproducerade e-böcker och bokappar innehåller webblänkar och extramaterial (i stil med en dvd-produktion) ter sig en sådan utveckling som än mer bekymmersam.

Avslutande reflektion

Sommaren 2011 anordnade Unesco en större konferens om boken och det skrivna ordets framtid: "The Book Tomorrow: the Future of the Written Word". Proklamationerna om bokens död har under det senaste decenniet varit legio. Konferensen handlade dock snarare om hur webbens textflöden, läsandets förändrade natur och förlagsbranschens omstrukturering påverkar förståelsen av vad en bok egentligen är. Av den journalistiska bevakningen att döma var konferensens mest framträdande drag dess mediala natur. Givetvis fanns en

konferensblogg för interaktiva kommentarer för åhörare på plats (och på nätet), därtill rullade bredvid varje talare ett flöde av inkommande *tweets*, och dessutom strömmades varje presentation live över webben som rörlig bild. ”I don’t think that I spotted anyone reading a printed book”, som en luttrad journalist uttryckte saken.

Konferensens kanske mest intressanta presentation stod bokhistorikern Robert Darnton för, och den handlade om olika slags missuppfattningar beträffande bokens natur. Boken är knappast död, menade han exempelvis, utan snarare är den väldigt levande; under 2011 kommer en miljon titlar att publiceras. Darntons framträdande kan tydas på olika sätt, dock inte bokstavligen då hans presentation *inte* finns att läsa online. Däremot kan vem som helst titta på videoinspelningsen av hans framträdande, och naturligtvis hade konferensen ordnat en YouTube-kanal. Under konferensfliken ”Recources” är denna kanal alltså listad, tillsammans med olika webblänkar och egenhändigt uppladdade videos av bland andra Darnton – och detta alltså på en konferens som behandlade det skrivna ordets framtid.

YouTube är nätets näst största sökmotor och rörlig bild börjar i så motto alltmer få karaktären av information (i stil med text). Ändå är webben fortfarande i första hand en textuell kommunikationsform, och kommer så att förbli under överskådlig framtid. Och dessutom är den ett slags textmedium eftersom nätet är uppbyggt av miljarder mil alfanumerisk kod, främst begriplig för datamaskiner. Den digitala textens mediala natur, om så i e-boks- eller bloggform, har såtillvida gradvis aktualiserats under senare år, framför allt i takt med att den flankerats av andra mediala flöden – vilka uppenbarar att även skriften (och boken) är en medieform bland andra. Det framstår möjligen som en banal avslutande iakttagelse, men från exempelvis ett biblioteksperspektiv är det långt ifrån fallet. Mycket få av Kungliga bibliotekets besökare skulle till exempel karakterisera landets nationalbibliotek som ett mediearkiv – vilket det för övrigt *de facto* numera är eftersom samlingarna också innehåller audiovisuella medier.

Att boken är ett medium som möjligen håller på att ersättas av datorn, med dess unika kapacitet att simulera andra medieformer, är en frågeställning som turnerats i vissa akademiska kretsar ända sedan mitten av 1990-talet. N. Katherine Hayles, en föregångsgestalt bland flera, har i olika böcker skrivit om både digital materialism och olika ”skriftmaskiner”, allt förankrat i ett synsätt på boken som medieform (Hayles 2002). Inte sällan har det emellertid hos Hayles handlat om olika slags avantgardistiska hypertext-projekt, och att på detta sätt lyfta fram det partikulära innebär sällan att man begriper mer generellt kulturella förändringsmönster. På ett övergripande plan har den humanvetenskapliga forskningen dock inte heller i någon nämnvärd utsträckning tagit sig an boken som medium. Det är förvånande. Bokhistoriker använder bara i undantagsfall en medial begreppsbildning, och medievetare har sällan studerat boken som specifik medieform. Givetvis finns undantag, och med all sannolikhet kommer

just läsplattor som Kindle Fire och iPad att förändra forskningsperspektiven framöver. Det sätt som e-böcker integreras i en vidare medieekologi, med förgreningar till såväl webb som appar, gör det omöjligt att bortse från e-bokens mediala specificitet. Om så kallad "rich media integration" eller "gamification" är strategier som förlagsbranschen tänker använda för att utveckla framtida e-boksformat eller bokappar, är boken som medium därför redan ett faktum på exempelvis en läsplatta som Kindle Fire.

I ett längre teknologiskt perspektiv kommer denna apparat kanhända att avfärdas som ytterligare en hajpad medieprodukt. Men om inte annat så har Kindle Fire synliggjort att också boken numera är en medieform bland andra. I ett digitalt omdefinierat medielandskap är böcker "innehåll" och Kindle Fire innehåller potentiellt, som Jeff Bezos påpekade i sin presentation hösten 2011, *allt* – "all the content" – 100 000 filmer och tv-program, 17 miljoner låtar, hundratusentals appar från Android "app store", miljoner böcker och en uppsjö av tidskrifter. Om den ursprungliga Kindle (en gång) handlade om att läsa böcker på en codex-liknande e-bläcksskärm, är Kindle Fire såtillvida en medieapparat där de senaste årens konvergens både accentuerat e-bokens mediala karaktär, men också paradoxalt nog löst upp dess mediala gränser.

Referenser

Olle Findahls rapportserie med statistiska undersökningar av svenskarnas nätvanor ger en (viss) inblick i hur bok- och förlagsbranschen förändrats och vittnar framför allt om hur nätet numera är en del av vår vardag, vilket kommer att påverka e-bokens utveckling framöver. Se Olle Findahl, *Svenskarna och Internet 2011* (Stockholm: SE, 2011), [http://www.iis.se/docs/SOI2011 .pdf](http://www.iis.se/docs/SOI2011.pdf).

Kevin Goldsmiths *Uncreative Writing* (New York: Columbia University Press, 2011) handlar om webbens textuella ekosystem, vilket på ett närmast organiskt vis har förmågan att migrera och mutera mellan olika fil- och läsformat.

Bokprojektet "Ireadwhereiam – Exploring New Information Cultures" hittar man online på <http://www.ireadwhereiam.com/>, och om framtidens kulturproduktion i ett slags konstant betaversion kan man läsa i Peter Lunenfeld, *The Secret War Between Downloading and Uploading: Tales of the Computer as Culture Machine* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2011).

Nicholas Carr är en av världens ledande experter på "det digitalas" förändring av våra liv; han driver bloggen <http://www.rougthtype.com/> och publicerade senast boken *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains* (New York: Norton, 2010).

Netopia och Svenska Förläggarföreningens rapport *Svenska innehållstjänster i den digitala ekonomin. Fokus: den digitala boken* (Stockholm, 2011) kan laddas ned som PDF från <http://www.netopia.se>. Cilla Benkö och Mats Svegfors webbok, *Journalistik 3.0 – Medieormen ömsar skinn* (Stockholm, 2010) hittar man på: <http://sverigesradio.se>.

Rasmus Fleischer, *Boken och biblioteket* (Stockholm: Ink förlag, 2011), diskuterar initierat vad en bok (numera) är för något: den sägs "ställa frågan vad en bok är, men undviker att formulera ett svar", som det lika undflyende som elegant heter i innehållsförteckningen.

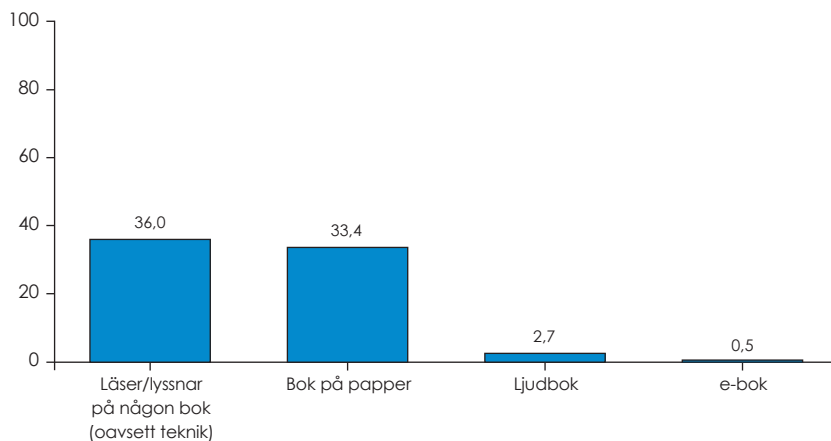
Information om konferensen "The Book Tomorrow: the Future of the Written Word" hittar man online på <http://focus2011.org/2011/05/the-book-tomorrow-future-of-the-written-word-by-janet-h-murray>. N. Kathryn Hayles har, slutligen, skrivit en rad böcker av vilka *Writing Machines* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2002) tillhör en av de bättre.

Aktuell statistik om e-böcker

Sammanställd av Ulrika Facht

Tabeller och figurer

Figur 1	Bokläsning/boklyssning i befolkningen 9–79 år en genomsnittlig dag 2011 (procent)
Tabell 1	Bokläsning/boklyssning i befolkningen 9–79 år en genomsnittlig dag 2011 (procent)
Figur 2	Tillgång i hemmet till surfplatta och läsplatta i befolkningen 9–79 år 2011 (procent)
Tabell 2	Tillgång till smart mobiltelefon, surfplatta och läsplatta i befolkningen 9–79 år 2011 (procent)
Figur 3	När tryckt bok eller e-bok anses vara bättre 2011 (procent)
Figur 4	Elibs distribution av e-böcker per månad till butik och bibliotek 2010–mars 2012 (antal)
Tabell 3	Elibs distribution av e-böcker och ljudböcker till butik och bibliotek 2010–mars 2012 (antal totalt och genomsnitt per månad)
Figur 5	Elibs e-boksdistribution till butik och bibliotek 2010 t o m mars 2012 (totalt antal)
Figur 6	Försäljning av Publits e-boksutgivning via iBookstore 2012 (antal)
Tabell 4	Elibs utbud 2008–2012 (antal titlar i januari)
Figur 7	Fördelningen av Elibs utbud april 2012 (antal och procent)
Figur 8	Fördelning av Elibs utbud efter genre april 2012 (procent)
Figur 9	Utlåning av böcker från folkbibliotek 2000–2011 (lån i tusental)
Tabell 5	Utlåning av böcker från folkbibliotek 2000–2011 (lån i tusental)
Tabell 6	Användning av den elektroniska samlingen vid forsknings- och specialbibliotek 2002–2010 (lån i tusental)
Tabell 7	Fysiska lån (lokala- och fjärrlån) från egna samlingar vid forsknings- och specialbibliotek 2002–2010 (lån i tusental)
Tabell 8	Mediebestånd vid forsknings- och specialbibliotek 2010 (antal)

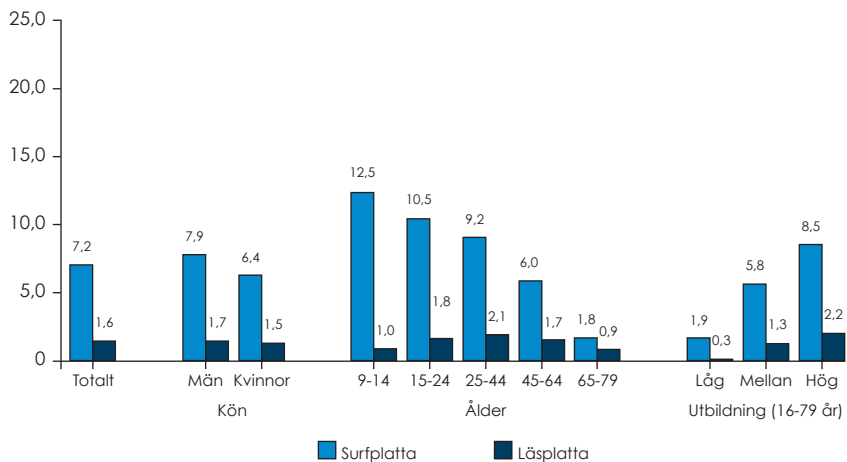
Figur 1. Bokläsning/boklyssning i befolkningen 9–79 år en genomsnittlig dag 2011 (procent)

Källa: Mediebarometern 2011 (Nordicom 2012).

Tabell 1. Bokläsning/boklyssning i befolkningen 9–79 år en genomsnittlig dag 2011 (procent)

	Totalt	Kön		Ålder						Utbildning (16-79 år)		
		Män	Kvinnor	9-14	15-24	25-44	45-64	65-79	Låg	Mellan	Hög	
En genomsnittlig dag												
Läser/lyssnar på någon bok (oavsett teknik)	36,0	28,6	42,9	62,1	36,7	30,2	32,3	35,5	25,4	27,4	41,3	
Ljudbok	2,7	2,3	3,0	1,7	2,1	2,6	3,0	3,1	2,7	2,6	3,2	
Bok på papper	33,4	26,0	40,3	60,3	35,2	27,2	29,4	32,9	23,0	25,1	37,9	
e-bok	0,5	0,5	0,4	0,2	–	1,4	0,4	–	–	0,3	1,0	

Källa: Mediebarometern 2011 (Nordicom 2012).

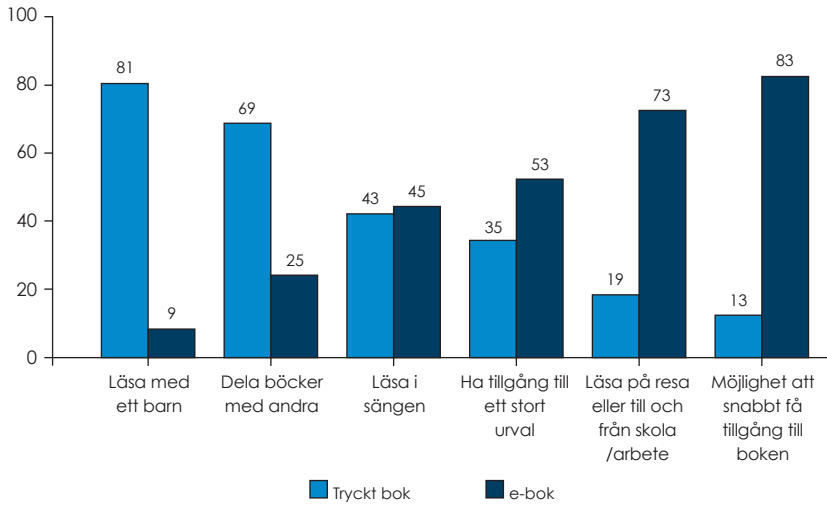
Figur 2. Tillgång i hemmet till surfplatta och läsplatta i befolkningen 9–79 år 2011 (procent)

Källa: Mediebarometern 2011 (Nordicom 2012).

Tabell 2. Tillgång till smart mobiltelefon, surfplatta och läsplatta i befolkningen 9–79 år 2011 (procent)

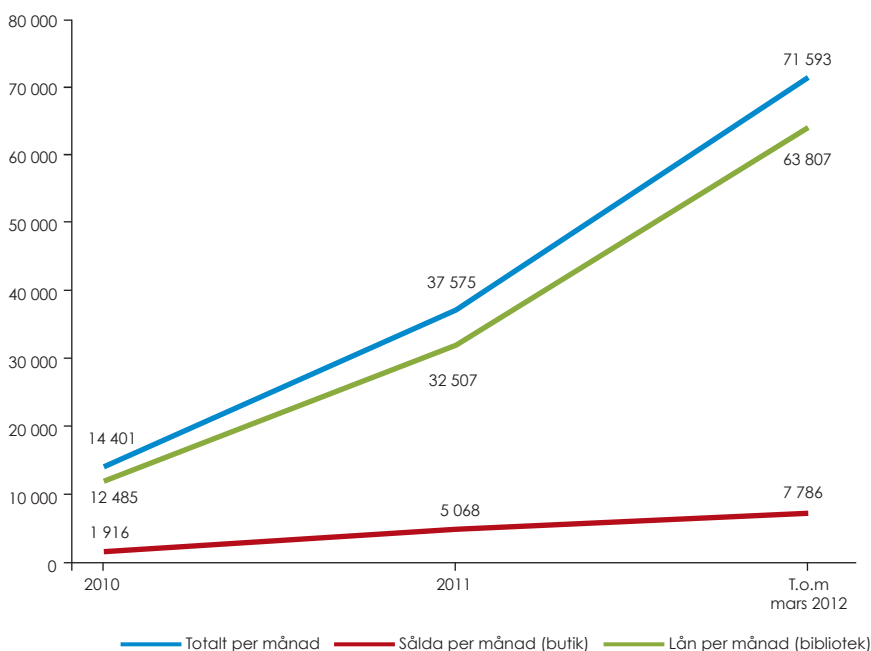
	Kön			Ålder					Utbildning (16-79 år)		
	Totalt	Män	Kvinnor	9-14	15-24	25-44	45-64	65-79	Låg	Mellan	Hög
<i>Har i hemmet tillgång till</i>											
Smart mobiltelefon	36,1	39,6	32,8	43,1	56,6	55,9	28,6	7,0	10,9	35,8	43,1
Surfplatta	7,2	7,9	6,4	12,5	10,5	9,2	6,0	1,8	1,9	5,8	8,5
Läsplatta	1,6	1,7	1,5	1,0	1,8	2,1	1,7	0,9	0,3	1,3	2,2

Källa: Mediebarometern 2011 (Nordicom 2012).

Figur 3. När tryckt bok eller e-bok anses vara bättre 2011 (procent)

Anmärkning: Undersökningen är amerikansk och genomfördes hösten 2011. 2 986 personer i åldern 16+ intervjuades per telefon och frågan, som löd "Which is better for these purposes, a printed book or an-ebook?", besvarades av dem som uppgett att de har läst någon tryckt eller elektronisk bok det senaste året (701 st).

Källa: *The rise of e-reading*, Pew Internet & American Life Project <http://libraries.pewinternet.org/2012/04/04/the-rise-of-e-reading/> (2012).

Figur 4. Elibs distribution av e-böcker per månad till butik och bibliotek 2010–mars 2012 (antal)

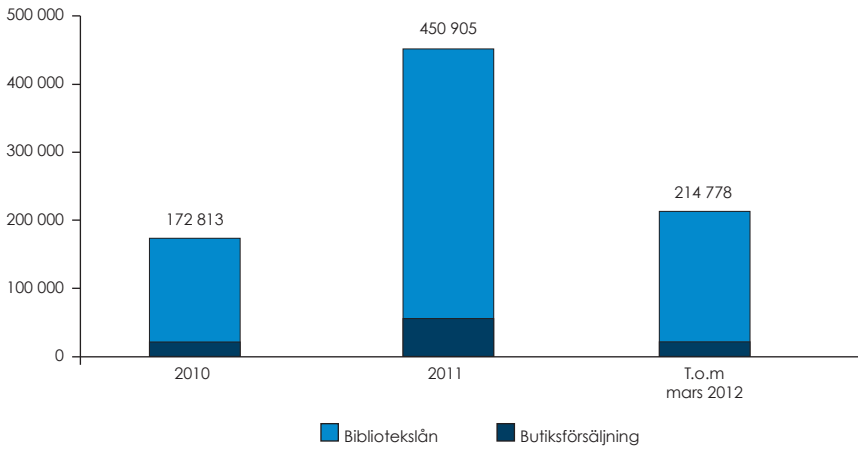
Källa: Elib (2012).

Tabell 3. Elibs distribution av e-böcker och ljudböcker till butik och bibliotek 2010–mars 2012 (antal totalt och genomsnitt per månad)

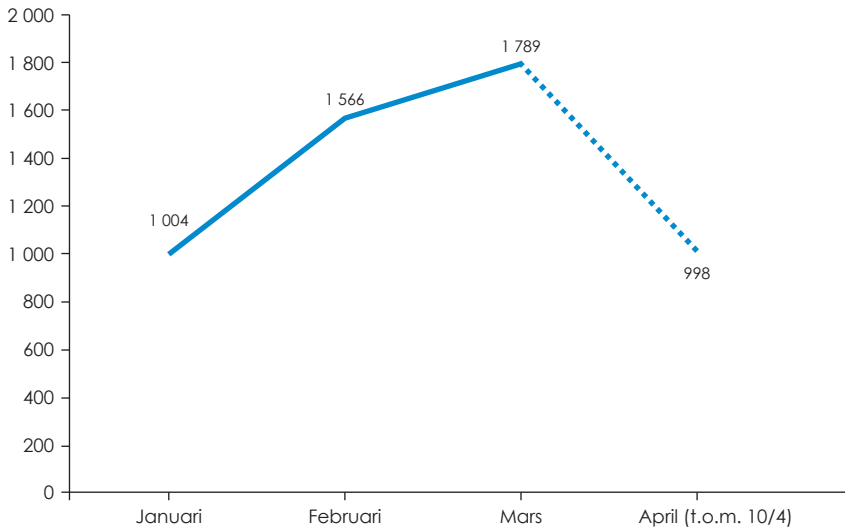
E-böcker	Totalt			Genomsnitt/månad		
	2010	2011	t.o.m. mars 2012	2010	2011	t.o.m. mars 2012
Försäljning butik	22 994	60 820	23 357	1 916	5 068	7 786
Bibliotekslån	149 819	390 085	191 421	12 485	32 507	63 807
Totalt	172 813	450 905	214 778	14 401	37 575	71 593

Ljudböcker	Totalt			Genomsnitt/månad		
	2010	2011	t.o.m. mars 2012	2010	2011	t.o.m. mars 2012
Försäljning butik	112 198	134 542	40 630	9 350	11 212	13 543
Bibliotekslån	153 249	157 375	45 731	12 771	13 115	15 244
Totalt	265 447	291 917	86 361	22 121	24 326	28 787

Källa: Elib (2012).

Figur 5. Elibs e-boksdistribution till butik och bibliotek 2010 t o m mars 2012 (totalt antal)

Källa: Elib (2012).

Figur 6. Försäljning av Publits e-boksutgivning via iBookstore 2012 (antal)

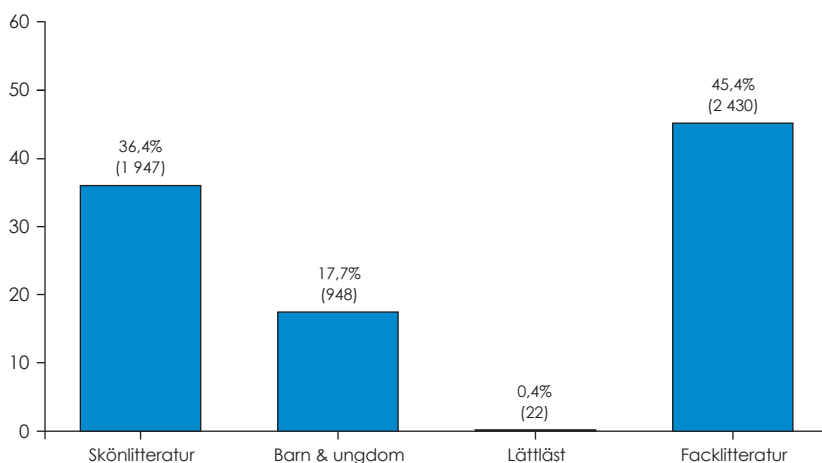
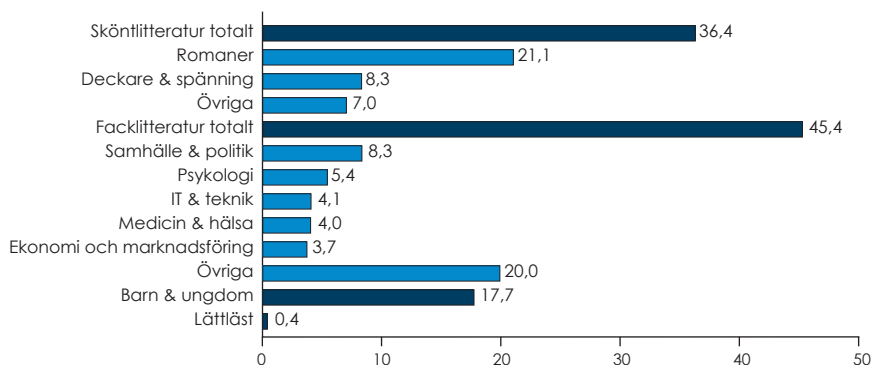
Anmärkning: Publit producerar och även distribuerar podd- och e-böcker.

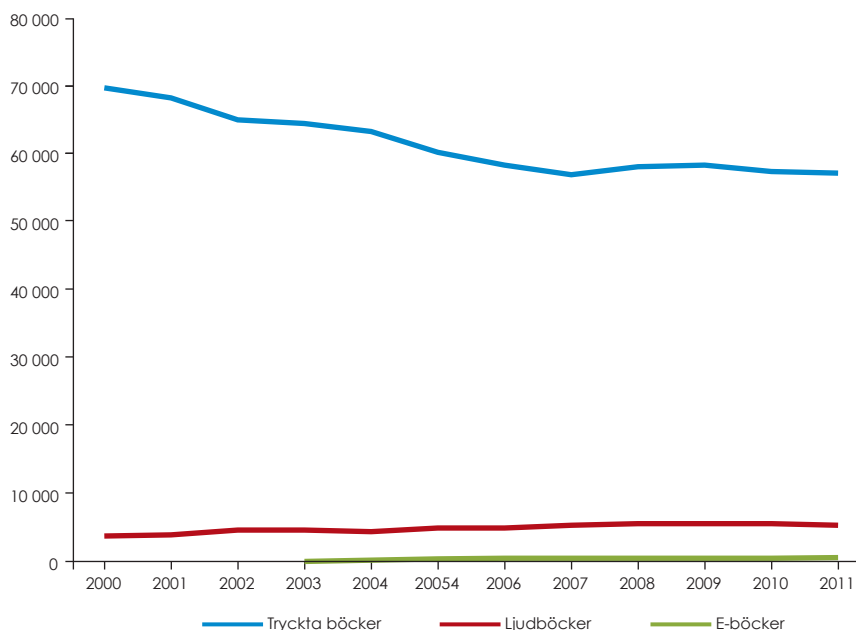
Källa: Svensk Bokhandel 8/12 (2012).

Tabell 4. Elibs utbud 2008–2012 (antal titlar i januari)

Januari	Antal titlar
2008	1 249
2009	1 558
2010	1 969
2011	3 018
2012	4 125

Källa: Elib.

Figur 7. Fördelningen av Elibs utbud april 2012 (antal och procent)Källa: Elib www.elib.se 2012-04-16 (bearbetning av Nordicom).**Figur 8. Fördelning av Elibs utbud efter genre april 2012 (procent)**Källa: Elib www.elib.se 2012-04-16 (bearbetning av Nordicom).

Figur 9. Utlåning av böcker från folkbibliotek 2000–2011 (lån i tusental)

Källor: SCB: Sveriges Statistiska Databaser – Utlåning i kommunala folkbibliotek; Kungliga bibliotekets biblioteksstatistik. <http://www.kb.se/bibliotek/Statistik-kvalitet/biblioteksstatistik/> (2012).

Tabell 5. Utlåning av böcker från folkbibliotek 2000–2011 (lån i tusental)

	Böcker (tryckta)	Ljudböcker ¹	E-böcker ²
2000	70 286	3 907	i.u.
2001	68 051	4 075	i.u.
2002	65 412	4 388	i.u.
2003	64 775	4 565	61
2004	63 295	4 461	98
2005	60 181	4 644	136
2006	58 462	4 831	163
2007	57 245	5 059	218
2008	58 264	5 408	183
2009	58 424	5 655	276
2010	57 432	5 343	466
2011 ^{3,4}	57 396	5 292	647

¹ Kassettbok, cdbok, talbok, bok och band, ljudbok.

² Fram till och med 2002 räknades e-bok in i kassettbok.

³ Preliminära uppgifter.

⁴ Notera att folkbiblioteken under 2011 infört olika begränsningar av e-bokslånen p.g.a. ökade kostnader för denna typ av lån (t ex maximalt antal lån per vecka/månad).

Källor: SCB: Sveriges Statistiska Databaser – Utlåning i kommunala folkbibliotek; Kungliga bibliotekets biblioteksstatistik. <http://www.kb.se/bibliotek/Statistik-kvalitet/biblioteksstatistik/> (2012).

Tabell 6. Användning av den elektroniska samlingen vid forsknings- och specialbibliotek 2002–2010 (lån i tusental)

Framtagna fulltextdokument	Nationalbibliotek (Kungliga biblioteket)	Högskolebibliotek	Specialbibliotek	Samtliga bibliotek totalt
E-böcker				
2002	i.u.	6	0,7	i.u.
2003	i.u.	79	1	i.u.
2004	i.u.	400	0,2	i.u.
2005	i.u.	647	0,6	i.u.
2006	i.u.	1 308	0,8	i.u.
2007	26	2 927	10	2 964
2008	22	4 141	43	4 206
2009	24	5 599	45	5 668
2010	23	6 132	41	6 197
Seriella publikationer elektronisk form				
2002	i.u.	2 344	0,7	i.u.
2003	i.u.	5 040	1	i.u.
2004	i.u.	7 079	5	i.u.
2005	i.u.	8 115	7	i.u.
2006	i.u.	8 309	90	i.u.
2007	1	10 063	97	10 161
2008	3	11 603	200	11 805
2009	4	14 734	261	14 999
2010	3	16 080	370	16 453
Databaser				
2002	i.u.	1 486	43	i.u.
2003	12	3 167	801	3 979
2004	54	3 424	1 068	4 546
2005	55	3 843	1 072	4 970
2006	62	3 726	1 526	5 314
2007	25	4 621	2 067	6 712
2008	43	4 790	1 090	5 923
2009	43	3 769	124	3 938
2010	52	4 303	165	4 519

Källor: Kungliga bibliotekets biblioteksstatistik, Tabeller forskningsbibliotek 2002-2010. <http://www.kb.se/bibliotek/Statistik-kvalitet/biblioteksstatistik/> (2012).

Tabell 7. Fysiska lån (lokala- och fjärrlån) från egna samlingar vid forsknings- och specialbibliotek 2002–2010 (lån i tusental)

	Nationalbibliotek (Kungliga biblioteket)	Högskolebibliotek	Specialbibliotek	Samtliga bibliotek totalt
2002	142	7 687	279	8 107
2003	149	9 891	265	10 306
2004	147	12 079	262	12 488
2005	163	11 069	260	11 491
2006	118	11 229	258	11 605
2007	122	10 119	250	10 490
2008	109	9 729	250	10 088
2009	120	10 083	246	10 449
2010	110	9 710	247	10 067

Källor: Kungliga bibliotekets biblioteksstatistik, Tabeller forskningsbibliotek 2002-2010. <http://www.kb.se/bibliotek/Statistik-kvalitet/biblioteksstatistik/> (2012).

Tabell 8. Mediebestånd vid forsknings- och specialbibliotek 2010 (antal)

Mediebestånd	Nationalbibliotek (Kungliga biblioteket)	Högskolebibliotek	Specialbibliotek	Totalt forsknings- och specialbibliotek
Fysiska enheter totalt (ej tidningar/tidskrifter)	16 387 047	24 224 138	9 014 933	49 626 118
Digitala titlar (enheter) totalt	9 201	2 810 316	468 869 448	471 688 965
<i>Kursböcker</i>				
Fysiska enheter	0	311 031	0	311 031
Hyllmeter	0	7 280	0	7 280
Titlar elektroniska form	0	2 268	0	2 268
E-böcker				
Titlar	4 534	2 242 863	118 259	2 365 656
<i>Elektronisk publicering i fulltext</i>				
Avhandlingar, uppsatser och artiklar totalt sett	0	141 093	4 341	145 434
varav antal studentuppsatser	0	87 424	0	87 424
Avhandlingar, uppsatser och artiklar under 2010	0	27 860	141	28 001

Källa: Kungliga bibliotekets biblioteksstatistik. <http://www.kb.se/bibliotek/Statistik-kvalitet/biblioteksstatistik/> (2012).

Boken, författaren och läsaren

En upphovsrättslig reflektion

Katarina Renman Claesson

Upphovsrätten styr mer eller mindre tydligt relationen mellan författaren, förlagen samt användare och läsare. Digitaltekniken har bidragit till stora förändringar i denna relation. Boken har blivit en licensierad tjänst, författaren är inte längre ensam upphovsman till historieberättande och läsaren har blivit en aktiv och synlig licenstagare av texter och historier.

I snart tjugo år, sedan mitten av 1990-talet, har det pågått en digital anpassning av såväl material som marknader, branscher och lagstiftning (särskilt upphovsrätt). En första våg av digital upphovsrättslig harmonisering internationellt och inom EU skedde på 1990-talet. Fokus var att stärka rättigheterna och skydda upphovsmännen och andra rättighetshavare från otillåtet utnyttjande i det globala, digitala nätverket internet, då kallat "världens största kopieringsapparat".¹ Digitaltekniken och internets användning har mognat och efter en inledande skepsis har en mängd nya marknader introducerats för upphovsmän och rättighetshavare till material, däribland författare och förlag. Internet beskrivs inte längre i bara negativa termer utan också som en viktig marknadsplats och ett verktyg för demokrati.²

Det förekommer fortfarande piratkopiering och olagligt tillgängliggörande i massiv omfattning av skyddat material. Jag har dock valt att utelämna detta problemområde i min text för att i stället lyfta fram andra aspekter som också kan behöva uppmärksammas. Finns det egentligen digitala böcker? Vad har författaren för upphovsrättslig relation till den digitala texten? Varför kan läsaren inte använda sin e-bok som en vanlig bok och vad innebär det att säljaren via

1. Se <http://www.wipo.int/copyright/en/> och http://ec.europa.eu/internal_market/copyright/index_en.htm [tillgängliga 8 januari 2012].

2. I dag diskuteras inte bara upphovsmännens och rättighetshavarnas "problem" med den digitala tekniken och internet utan också dess fördelar, liksom användarperspektivet. Inom EU presenterades 2008 en s.k. grönbok – *Upphovsrätt i kunskaps ekonomin* (KOM (2008) 466) – samt ett efterföljande meddelande från Kommissionen i oktober 2010 (KOM (2009) 532). Se också WIPO-diskussionen om upphovsrättens inskränkningar (limitations) för olika intressen: <http://www.wipo.int/copyright/en/limitations/index.html> [tillgänglig 8 januari 2012]. Angående internets betydelse för demokratin, se bl.a. <http://www.nytimes.com/2011/12/09/world/at-hague-hillary-rodham-clinton-urges-countries-not-to-restrict-internet.html> [tillgänglig 8 januari 2012].

licens och teknik bestämmer och vet så mycket i detalj kring läsning, lagring och annan användning av e-boken?

Boken

En "bok" brukar definieras som en samling skrivna, illustrerade eller blanka blad *gjorda av papper, pergament eller annat material, sammanbundna på en sida*. En definition som inte täcker in det vi i dag kallar elektroniska eller digitala böcker (här kallade e-böcker). Det finns e-böcker som enbart är en bok i digital form, innehållet är fixerat och avsikten är att läsaren passivt skall läsa och se innehållet från början till slut. Det kommer framöver inte att tillhöra det vanliga. Snart kommer marknaden, den digitala generationen, att förvänta sig mer av berättelsen, berättaren och möjligheten att samtala med författare och läsare via olika samlingspunkter på nätet.³ Men redan i den enklaste form av e-bok finns möjligheten till en mer aktiv och deltagande form av läsande genom länkar i texten som direkt leder läsaren vidare till andra informationskällor.

Runt millennieskiftet (2000) började det framträda en "elektronisk" marknad för i stort sett all typ av information, däribland upphovsrättsligt skyddad text, ljud, bild och film. Förutom problem med illegal kopiering och tillgängliggörande, var det oklart vem som egentligen hade rätt att bestämma över verkets utnyttjande i digital form, dvs. vem som innehade de elektroniska/digitala rättigheterna (e-rättigheter). Var det journalisten och fotografen eller tidningen, författaren eller förlaget, skådespelaren och fotografen eller filmbolaget? I äldre anställnings-, uppdrags- och förlagskontrakt finns naturligen ingen överenskommelse om e-rättigheter, men däremot uttryck som rätt att "ge ut verket i bokform", "i alla framtida medieformer" och liknande. Oklara avtal om upphovsrättsöverlåtelse skall tolkas restriktivt till upphovsmannens fördel (specifikationsgrundsatsen), och utnyttjandeformer som inte fanns då uppdraget genomfördes och/eller avtalet ingicks kan inte ha överlåtits eller upplåtits.⁴ Osäkerheten kring tillämpningen av e-rättigheter resulterade i ett antal rättsfall i bl.a. Europa och USA, vari det konstaterades att utan uttrycklig överenskommelse om e-rättigheterna i kontrakt, anställningar och uppdrag hade ingen övergång skett, rättigheterna innehades av upphovsmannen.⁵ Även i svensk praxis konstaterades i början av 2000-talet att upphovsmännen (journalister) skulle tillfrågas om exploatering av tidningsartiklar i elektroniskt format, särskilt vad avsåg tillgängliggöranden via hemsida på internet

3. Se t.ex. webbplatsen och e-boksförläggaren Byliner (<http://byliner.com>), The ATAVIST (<http://atavist.net/>) och Amazons Kindle (<https://kdp.amazon.com/self-publishing/signin>) [tillgängliga 11 december 2011].

4. Specifikationsgrundsatsen föreslås i *Avtalad upphovsrätt* (SOU 2010:24) införas i 27 § i lagen (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk med följande text: "Den som genom avtal har rätt att förfoga över ett verk ska inte anses ha en mer omfattande rätt än den som framgår av avtalet eller som får anses följa av avtalet eller dess syfte."

5. Se <http://www.ivir.nl/publications/hugenholtz/e-rights.html#note3> [12 december 2011].

som innebar "någonting helt annat" än den publicering som förekommit i paperstidningen.⁶

Så när en bok som är skriven och förlagd i den fördigitala pappersperioden ska bli e-bok kan det vara författaren eller dennes arvingar som skall tillfrågas, inte förlag, uppdrags- eller arbetsgivare. Men diskussionen här handlar egentligen bara om pappersbokens överföring till digital form, inte om det digitala historieberättandet (mer om detta nedan). Och om en bok även fortsättningsvis definieras som sammanbundna papper så finns det egentligen inga böcker i den digitala miljön. Eller?

Författaren

I dag befinner sig författaren i en kaotisk tid, fylld av möjligheter, men också problem. Verk kan göras tillgängliga för allmänheten snabbt, billigt och lätt och det kan ske på ett flertal sätt, t.ex. via traditionella förlag, e-boks-förlag eller av författaren själv, men också av de som inte har frågat om lov. Mångfasetterade försök att hindra otillåtet nyttjande görs bl.a. genom att sprida information och kunskap samt via rättsprocesser, lagstiftning och teknik.⁷ En viktig förutsättning för författarens kontroll över texten är att den är upphovsrättsligt skyddad. Upphovsrätten, ett mer än livslångt skydd för upphovsmannen mot otillåtet och respektlöst nyttjande av hans/hennes litterära eller konstnärliga verk, uppstod i en tid då verket förmedlades i en fysisk form; en bok, en pamflett, ett trätryck.⁸ Det kan leda till uppfattningen att det skyddade verket är boken eller tidningen, när det egentligen är den originella berättelsen, musiken eller bilden som skyddas, oavsett i vilken form det förekommer. Författaren överlåter (helt och hållet) eller upplåter (i begränsad omfattning) rätten att

6. Se *Administration av litterära rättigheter i Sverige (ALIS) v StD*, Svea hovrätts dom 2002-12-10 i mål nr T 820-02, respektive *ALIS v Aftonbladet (Mediearkivet)*, Stockholm tingsrätts dom 2002-04-19 i mål nr T 10704-98. Förutom de resurser och komplicerade utredningar som ofta krävs för att utreda vem som innehar rätten att bestämma över ett pre-digitalt verks digitala utnyttjande, finns det en risk att de böcker, tidningar, bilder och annat material som inte digitaliseras hamnar "utanför" informationssamhället. EU-kommissionen undertecknade i september 2011, inom ramen för sin s.k. digitala agenda för Europa, tillsammans med intressenter som bibliotek, förläggare, författare och förvaltningsorganisationer, ett Memorandum of Understanding vari anges några grundläggande principer som ska möjliggöra för europeiska bibliotek och liknande kulturinstitutioner att digitalisera och tillgängliggöra böcker och annat material de har i sina samlingar, men som inte längre finns i handeln (out-of-commerce). Principerna är dock inte juridiskt bindande, utan avser att underlätta och stimulera till partsöverenskommelser.

7. Som anges inledningsvis har jag valt att inte fördjupa mig i detta problemområde, som i sig förtjänar långt mer textutrymme än vad jag har till förfogade för denna text.

8. Det upphovsrättsliga skyddet upphör när upphovsmannen varit död i sjuttio år. Det innebär att verk från upphovsmän som dog 1941, däribland James Joyce, förlorar sitt upphovsrättsliga skydd 2012. Det finns dock fortfarande ett övervakande öga i form av de akademier som i flera länder hindrar att verk används på ett sätt som "kränker den andliga odlingens intresse". Se 43 § och 51 § upphovsrättslagen samt bl.a. <http://publicdomainday.org/> [tillgänglig 19 januari 2012]. De första regleringar som skyddar upphovsmannen och hans verk infördes under 1700-talet bl.a. i Storbritannien, Frankrike och USA. Observera att de konstnärliga upphovsmännen haft en något annan historia än de litterära.

hantera verket.⁹ I samband med återanvändning av äldre material kan också upphovsmannens ideella rätt bli aktuell.¹⁰ De nästan gränslösa möjligheter som nu finns att bearbeta och sammanställa material, kan leda till att "gamla" texter och bilder ändras och/eller görs tillgängliga för allmänheten i sådan form eller i sådant sammanhang som är kränkande för upphovsmannens litterära eller konstnärliga anseende eller egenart och det kan vara svårt att ange upphovsmannen på korrekt sätt.

En text, vare sig den skrivs på papper eller digitalt, är skyddad av upphovsrätt om den är *originell*. Originalitetskravet är i dag harmoniserat inom EU och uppställer som enda kriterium att alstret är upphovsmannens egna intellektuella skapelse, dvs. avspeglar hans eller hennes egen personlighet på så sätt att upphovsmannen i samband med skapandet av sitt verk har kunnat *uttrycka sin kreativa kapacitet genom att göra fria och kreativa val*.¹¹

Ergo, så snart en text eller annat material innefattar ett moment av fritt, kreativt val i uttrycket och författaren är i livet eller det ännu inte gått sjuttio år sedan dödsåret, är texten troligen originell och skyddad av upphovsrätt. Med stöd av avtal, lagstiftning och teknik bestäms hur det skyddade verket skall få utnyttjas. Men författaren kan också besluta att texten, via avtal, ska vara gratis och fri att använda för alla eller vissa nyttjanden.¹²

Författaren och texten är inte längre ensamma. Många berättar i dag sin historia med hjälp av fler uttrycksformer än text på papper. Den utökade e-boken (enhanced e-book) är ett begrepp som använts avseende interaktiva texter med flera olika medieformer, som text, bild, ljud, video, autentiskt material m.m.¹³ Den ensamma historieberättande textförfattaren har fått sällskap av ett flertal upphovsmän som samarbetar och antingen kollektivt eller enskilt sammanställer det till en historia. Men ur upphovsrättsligt perspektiv har författarens relation till boken, eller snarare texten, inte förändrats. Att flera upphovsmän är inblandade i historieberättandet innebär en mer komplicerad rättighetshantering – fler att fråga helt enkelt – men egentligen inte någon okänd upphovsrättslig situation. Ljud- och filmmakare har länge haft ett mängd rättighetshavare att ta hänsyn till inför exploatering av musik och film.

9. Upphovsrätten består av en exklusiv rätt att bestämma över verkets kopiering och tillgängliggörande till allmänheten (2 § upphovsrättslagen), som kan överlåtas och upplåtas som upphovsmannen önskar (den ekonomiska rätten). Upphovsmannen har också en ideell rätt att anges och respekteras som verkets upphovsman (3 § upphovsrättslagen). Den ideella rätten kan inte "säljas" utan bara efterges av upphovsmannen själv (eller arvingarna) i viss begränsad omfattning.

10. Se 3 § i upphovsrättslagen.

11. Se p. 87–89 i Painer-målet (*Eva-Maria Painer v Standard VerlagsGmbH m.fl.*, EG-domstolen, mål nr. C-145/10), jfr med skäl 16 och art. 6 i Europaparlamentets och rådets direktiv 2006/116/EG (f.d. skäl 17 och art. 6 i 93/98/EG) samt se, *e contrario*, p. 98 i dom i förenade målen C-403/08 och C-429/08, *Football Association Premier League m.fl.*

12. I dag förekommer ett antal licenser som tillåter ett relativt fritt nyttjande av material, därav s.k. Creative Commons-licens, se <http://creativecommons.org/> [tillgänglig 9 januari 2012].

13. Se <http://www.theatlantic.com/entertainment/archive/2011/10/enhanced-e-books-and-the-future-of-publishing/246111/> [tillgänglig 11 december 2011].

Även om kravet på originalitet inte är relaterat till textens medieformat (papper, ljud eller digital), så är de tekniska skillnaderna mellan hur traditionella böcker som pappers- och ljudböcker¹⁴ respektive e-böcker vanligtvis *tillhandahålls* av avgörande betydelse för marknaden och användaren/läsaren. En text, bild, film eller annat skyddat material som säljs i offlineformat, t.ex. som cd eller dvd, säljs som en produkt och sprids genom försäljningen till allmänheten varvid rätten till vidareanvändning för exemplarägaren blir aktuell, se 19 § upphovsrättslagen. Ett verk eller annat material som säljs och överförs online innefattar inte någon spridning av (existerande) exemplar, det är inte fråga om försäljning av en spridd produkt utan om köp av en tjänst, vanligen innefattande rätten att nyttja och eventuellt framställa eget exemplar av materialet – icke att blanda ihop med köp av redan existerande exemplar.¹⁵ Licensframställda exemplar får inte spridas vidare till allmänheten, dvs lånas ut, ges bort eller säljas till allmänheten utan tillstånd.

Läsaren

Läsare bör betrakta den digitala framtiden med stor nyfikenhet och förväntan, men också med viss vaksamhet.¹⁶ Det passiva, ensamma läsandet kan, med sociala nätverk och annan digital kommunikation, omvandlas till ett aktivt deltagande, med tillgång till texter och annat material på ett revolutionsartat sätt. Materialurvalet har snart inga märkbara gränser vad gäller ämne, språk, gammalt eller nytt och tillgängligheten begränsas i stort sett bara av internetillgången och den använda enheten.¹⁷ Men digitaltekniken gör det också möjligt att övervaka, begränsa, stänga in och stänga av en läsare och hans/hennes e-böcker. Licenser och tekniska skydd bestämmer vad läsaren får göra med texten.

Ett av upphovsrättens ursprungliga syften var att få fram fler intressanta texter till läsaren, genom att författaren via rätten att bestämma över kopieringen av

14. Observera att i det här sammanhanget används begreppet ljudbok för en produkt som inte tillhandahålls via nedladdning eller streaming.

15. Se skäl 29 i Infosocdirektivet, 2001/29/EG, samt *Upphovsrätten i informationssamhället* (prop. 2004/05:110), s. 59.

16. Notera att jag i det följande utgår från att "användaren/läsaren" är en avtalstrogen och laglydig person. Något som naturligtvis inte alltid är fallet. Men för de som i stället väljer att nyttja verk utan tillstånd och i strid med avtal och lagstiftning finns redan en pågående diskussion och ett arbete hos politiker, rättsväsende och lagstiftare mot piratkopiering, illegal fildelning osv. Här ger jag utrymme för diskussion kring den "digitala situationen" för de användare/läsare som vill göra rätt.

17. Tillgången till internet har, som nämns inledningsvis, blivit allt viktigare i dagens informationssamhälle. I miljöer där tillgång och spridning av information censurerats av en auktoritär ledning, har tillgången till internet med dess möjlighet till friare informationskommunikation varit ett viktigt hjälpmedel i frigörelse- och demokratiprocesser. Men det bör finnas en viss vaksamhet inför ett alltför stort beroende av internet som (enda) marknads- och kommunikationsplattform. Sårbarheten vid elavbrott eller på platser där internetåtkomst saknas kan annars bli onödigt stora. Därtill kan känsligt eller kontroversiellt material och kommunikation behöva flera oberoende kommunikationskanaler, motståndskraftiga mot kommersiella och politiska påtryckningar.

verket (copyright) fick ekonomiska möjligheter att leva på sitt skrivande.¹⁸ Det har beskrivits som att omsorgen om läsaren är djupt förankrad i upphovsrättens DNA.¹⁹ Men upphovsrätten är en "svag" lagstiftning såtillvida att den i huvudsak gäller bara om inget annat har avtalats mellan parterna. Finns det ett avtal, en användarlicens, som anger annat än vad som sägs i lagen så gäller licensen även avseende t.ex. kopiering för privat bruk, för arkiv och bibliotek eller för nyhetsrapportering. Ytterligare begränsning kan finnas genom tekniska skydd, som inte lagligen får avlägsnas.²⁰ Det innebär att den "balans" som eftersträvas i upphovsrättsregleringen, mellan upphovsmannens behov av skydd och samhällets och den enskilde användarens behov av tillgång till material, kan vara upphävd via avtal och teknik.²¹

Den traditionella bokens fysiska form samt ägandet av boken ger läsaren och bokinnehavaren vissa naturliga användarmöjligheter och ett visst skydd mot ändring och återkallande av text och material samt mot insamling av användarinformation. Pappersboken kan köpas, innehas och läsas i hemlighet samt lånas ut eller säljas när, var och till vem som helst. Äganderätten till boken "konsumerar" upphovsmannens rätt att bestämma över verkets vidare spridning av just det exemplaret via utlåning, vidareförsäljning eller gåva.²² Att läsa en text på ett papper är ingen upphovsrättsligt "relevant" handling då texten vare sig kopieras eller görs tillgänglig för allmänheten. Läsandet begränsas inte av några särskilda villkor utan kan ske var, hur och av vem som helst, med anteckningar, kommentarer och minneslappar inskrivna och instuckna i boken.

Vid köp online av en e-bok ges en licensierad åtkomst till en text. Avtalet och de tekniska skydden bestämmer användningen av text och annat material, t.ex. om nedladdning och utskrift får ske och på vilka enheter (dator, läsplatta, telefon etc.), hur många gånger och av vem. Åtkomst till boken kan begränsas eller upphöra om licensavgifter inte betalas eller licenstiden löpt ut, om tillhandahållaren stänger ner eller tar boken ur sitt sortiment osv. När licensavtalet upphör försvinner vanligen åtkomsten till texten/ materialet. Ett eventuellt nedladdat och/eller utskrivet exemplar av e-boken (licensexemplar) har en helt annan upphovsrättslig status än ett exemplar av en bok tillhandahållen

18. I en av de första lagar som gav upphovsmannen rätt att bestämma över och få betalt också för kopior av verket, *Statute of Anne* från 1710, var namnet på lagen *An Act for the Encouragement of Learning* och i inledningen anges att syftet med lagen var just att uppmuntra lärda män att skriva användbara böcker ("for the encouragement of learned men to compose and write useful books"). Se <http://www.copyrighthistory.org/> [tillgänglig 29 november 2011].

19. Jessica Litman, "Readers' Copyright", *Journal of the Copyright Society of the USA*, vol. 58, 2011, s. 325–353.

20. År 2005 infördes skydd av tekniska skydd i ett nytt kap. 6 a i upphovsrättslagen, "Skydd för tekniska åtgärder m.m.". Det finns inga krav på att de tekniska skydden tillåter nyttjanden som t.ex. privat kopiering, användning i undervisning, forskning, nyhetsrapportering eller för citat.

21. Mer om uppfattningen att upphovsrätten skall balansera olika intressen samt ett förslag till europeisk upphovsrättsreglering återfinns bl.a. i det s.k. Wittem-projektet, se <http://www.copyrightcode.eu/index.php?websiteid=1>. Se även "Hamburg Declaration on Intellectual Property Rights", <http://www.epceurope.org/hamburgdeclaration> [tillgängliga 9 januari 2012].

22. Se 19 § i upphovsrättslagen.

på marknaden. Licensexemplaret kan bara användas i enlighet med licensen och därmed bara ges bort eller lånas ut om licensen tillåter det. Det digitala läsandet registreras, övervakas och villkoras av teknik och avtal.

Att läsa en digital text innebär också en komplicerad upphovsrättslig handling. För att ta del av texten krävs en teknisk process som innebär att temporära tekniska exemplar framställs av hela eller delar av båda den hjälpande programvaran, det litterära verket och eventuellt annat skyddat material. Internationellt och inom EU är det i dag överenskommet att även temporära, tekniska kopior är kopior, men att det finns en tvingande rätt för användarna (eller snarare deras tekniska enheter) att utnyttja dessa i den tekniska processen. Så för att göra det möjligt att läsa en digital bok har lagstiftaren varit tvungen att introducera ett tvingande undantag i upphovsrätten.

I de fall texten är skyddad av tekniska åtgärder kan det vara svårt att ens få tillgång till texten.²³ Enligt bestämmelser som 2005 infördes i upphovsrättslagen är det förbjudet att kringgå tekniska åtgärder som skyddar verk mot otillåtet nyttjande.²⁴ Den som har lovlig tillgång till ett exemplar av verket får bryta igenom en teknisk åtgärd om det är nödvändigt för att se eller läsa verket.²⁵ Men det handlar bara om offlineprodukter (exemplar av verket), t.ex. musik på cd eller dvd-film. Det är inte tillåtet att kringgå en teknisk åtgärd för att se, lyssna eller läsa material som tillhandahålls (laddas ner) online. Ett onlineköp innebär inte ett köp av ett exemplar av ett verk, utan endast köp av en licens att nyttja verket.

Läsandet har också ändrat sig. En generation som växt upp med möjligheten att interagera med en text (följa länkar, se bilder, filmer och höra ljud) läser mer sällan enbart text linjärt från pärm till pärm, utan skapar eller efterfrågar en ny typ av medieöverskridande, länktäta berättelser och faktaredogörelser. Ofta utgör också den ursprungliga berättelsen en del av användarens/läsarens eget material. Verkliga och litterära figurer ges nya egenskaper och nya äventyr, material från olika källor görs till kollage i s.k. användarskapat material (User-Created-Content, UCC).²⁶

Den fysiska boken kan inte registrera och spara information om sina läsare, inte heller hindra att såväl den uppskattande som kritiska läsaren tittar igenom,

23. Med teknisk åtgärd avses i detta kapitel varje verkningsfull teknik, anordning eller komponent som har utformats för att vid normalt bruk hindra eller begränsa exemplarframställning eller tillgängliggörande för allmänheten av ett upphovsrättsligt skyddat verk utan samtycke från upphovsmannen eller dennes rättshavare. Se 52 b upphovsrättslagen. Jfr art. 11 i WIPO Copyright Treaty (WCT) och art. 18 i WIPO-fördraget om framföranden och fonogram (WIPO Performances and Phonograms Treaty, WPPT).

24. Se 6 a kap. upphovsrättslagen. Bestämmelserna gäller också närstående prestationer som inspelningar av utövande konstnärer, ljud- och filmspelningar, radio- och tv-utsändningar, kataloger och databaser samt fotobilder, se 52 h § jfr med 5 kap. upphovsrättslagen.

25. Den som köpt ett exemplar av ett verk eller den som har rätt att nyttja verksexemplaret via en inskränkning som privatkopiering, användning i undervisning, arkiv, bibliotek och nyhetsrapportering eller i citat, har lovlig tillgång till verket. Se 52 d § upphovsrättslagen samt *Upphovsrätten i informationssambället* (prop. 2004/05:110), s. 304 f. och s. 417 f.

26. UCC debatteras i den aktuella upphovsrättsdiskursen, bl.a. huruvida rättighetsklareringen kan underlättas för den här typen av icke-kommersiell och icke-professionell användning. Se bl.a. Kommissionens meddelande (KOM (2009) 532), p. 3.5.

läser, antecknar och citerar text. Och den som köper en fysisk bok kontant på en bokhandel eller annan plats, genererar ingen information tillgänglig för utomstående om sitt val av bok och dess användning, särskilt inte om den läses i smyg och sedan kastas bort eller förstörs.

De som tillhandahåller e-böcker för nedladdning online kan ofta spåra, samla, analysera och avslöja läsarens val och aktivitet (läsarinformation) på ett sätt som tidigare inte var möjligt. Läsarinformation kan användas bl.a. för att kontrollera att licensen följs, för att spåra märkliga eller kriminella intressen samt för försäljning av riktade annonser. Hantering av läsarinformation bör ses som en viktig del av den enskildes integritetsskydd, varvid hanteringen bör vara transparent och begränsad samt som huvudregel kräva samtycke.²⁷

Avslutning

Utmaningen i dag är att anpassa regleringar, tekniska skydd och affärsmodeller så att de också i den digitala miljön skyddar dem som skapar och tillhandahåller verk och annat material, utan att samtidigt oskäligt begränsa användningen och göra intrång i läsarens och andra användares intressen och personliga integritet.

Om man vill förstå litteraturens villkor i dag är det därmed viktigt att studera både textförfattarens och läsarens förändrade digitala situation. Lyckas upphovsrätten med sin balansakt att skydda författaren mot ofrivillig exploatering av verket samtidigt som det finns utrymme för kunskapsinhämtande, läsande och nytt skapande? Ska ett licensexemplar upphovsrättsligt jämföras med ett marknadsexemplar så att vi kan ge bort, låna ut eller sälja nedladdade och eget framställda exemplar av e-böcker? Hur mycket av läsarens läsning och användning av texten samt den enskildes elektroniska bibliotek skall få styras av licenser och teknik? Finns det anledning att av integritetsskäl begränsa styrning via licenser och teknik samt övervakning av läsandet och läsaren?

27. EU-kommissionen presenterade i slutet av januari 2012 ett förslag till stärkt integritetsskydd, bl.a. starkare krav på samtycke samt en "rätt att bli bortglömd". Se: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/12/46&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en> [tillgänglig 4 februari 2012].

Boken, berättelsen och pengarna i den digitala tidsåldern

Patrik Wikström

År 2012 är distribution av litteratur via internet inte längre en framtidsvision, utan ett etablerat format vid sidan av traditionella format som exempelvis pocketboken, den inbundna boken och ljudboken (AAP 2011; Amazon 2011; PaidContent 2011). Men den digitala tekniken etablerar inte enbart ett nytt format, utan förändrar också grundförutsättningarna för litterära konstformer och marknader. Detta kapitel behandlar en betydelsefull aspekt av denna förändring, nämligen hur den digitala tekniken påverkar relationen mellan läsare och författare och ökar läsarens inflytande över den kreativa processen. I den digitala tidsåldern är det möjligt att skapa berättelser online i en interaktiv process som involverar både läsare och författare. Kapitlet presenterar modeller för hur sådan "samproducerad e-litteratur" förändrar marknaden för litteratur och hur den påverkar den traditionella litteraturen.

Läsande och skrivande i en digital tidsålder

The Electronic Literature Organization definierar e-litteratur som "verk med väsentliga litterära kvaliteter som utnyttjar datorbaserade resurser och kontexter".¹ Med grund i denna breda definition kan samproducerad e-litteratur i sin tur definieras som elitteratur som utformats genom en interaktiv process där en grupp människor deltagit och bidragit till den kreativa processen. Samproducerad e-litteratur saknar ofta ett specifikt publiceringsdatum då verket anses vara "färdigt" – i stället är verket en pågående process där berättelsen formas och utvecklas i dialog mellan författare och "läsare". Det är viktigt att poängtera att skapandet av samproducerad e-litteratur inte nödvändigtvis är en symmetrisk process i den meningen att samtliga deltagare bidrar i lika stor omfattning till berättelsens utformning. Även om samarbetsstrukturerna varierar väsentligt

1. Författarens egen översättning av "works with important literary aspects that take advantage of the capabilities and contexts provided by the stand-alone or networked computer" (<http://eliterature.org/>).

mellan olika traditioner och genrer så är en vanligt förekommande form att det finns en "författare" som kontrollerar berättelsen och en grupp "läsare" som diskuterar berättelsen. Läsarna ger feedback och förändringsförslag som författaren tar ställning till om de ska inkorporeras i berättelsen eller ej. Samproducerad e-litteratur skapas och brukas via en skärm och på grund av dess dynamiska natur är det ofta irrelevant att trycka en version av verket på papper och paketera det mellan pärmar.

En intressant genre inom den samproducerade e-litteraturen är så kallad *fanfiction*. Fanfiction är benämningen på samproducerad e-litteratur som baseras på redan väletablerade karaktärer, miljöer eller berättelser. De författare som skapar fanfiction är vanligtvis passionerade fans, helt utan kommersiella avsikter. Att skriva, diskutera och läsa fanfiction är för dem ett sätt att utforska och utvidga den berättelsevärld som de fascinerats av snarare än ett sätt att skapa en kommersiellt gångbar produkt (Olin-Scheller & Wikström 2010).

Under 2008 genomfördes en internetbaserad enkätstudie av fanfiction och andra liknande kreativa uttryck ("fanworks") i Sverige. Ca 1 000 slumpmässigt utvalda internetanvändare mellan 14 och 26 år deltog i studien som visade att användargenererat innehåll, som exempelvis fanfiction, spelar en viktig roll i ungdomars mediekonsumtion. Drygt 20 procent av ungdomarna i åldersgruppen läser någon form av fanworks, 11 procent kommenterar andras verk och 4 procent skapar och publicerar eget material på internet (Olin-Scheller & Wikström 2010).

Fanfiction publiceras på en rad olika webbplatser på internet, och en som kommit att dominera genren är *fanfiction.net*. På fanfiction.net återfinns mer än två miljoner fanfiction-berättelser baserade på tusentals olika karaktärer, filmer, böcker och datorspel. Vissa karaktärer är mer populära än andra, exempelvis Manga-karaktärer som Naruto, Inuyasha eller Yu-Gi-Oh, men också fantasy och science fiction är populära genrer med karaktärer från Harry Potter och Twilight.

Studien visade att läsare med intresse för fanfiction är överrepresenterade bland storkonsumenter av böcker (Olin-Scheller & Wikström 2010). Ett passionerat intresse för en viss författares verk innebär att personen inte nöjer sig med att läsa böckerna upprepade gånger, de vill även diskutera sina upplevelser med likasinnade fans och de inspireras att hitta på egna berättelser som är baserade på grundberättelsen. Fanfiction fungerar därmed som en brygga mellan den traditionella litteraturen och den samproducerade e-litteraturen. Fanfiction kan helt enkelt inte existera utan väletablerade litterära verk och mediefenomen och det kan lika väl kategoriseras som en form av aktiv läsning som en litterär genre. Liksom annan samproducerad e-litteratur är fanfiction lika mycket process som produkt.

Fanfiction är ett fascinerande fenomen och ett illustrativt exempel på samproducerad e-litteratur som visar hur läsarnas och författarnas förhållande till berättelsen förändras i den digitala tidsåldern. Ett annat näraliggande exempel

på denna omvandling illustreras av webbplatsen bokbloggar.se. På webbplatsen presenteras en sammanställning av över 600 svenska bloggar där privatpersoner – i grupp eller allena – recenserar och diskuterar böcker som de har läst. Den här typen av offentliga litterära diskussioner mellan läsare är av intresse för förläggare av mer än ett skäl. Diskussionerna är för det första en rik informationskälla som kan fördjupa förläggarnas förståelse av läsarmarknaden och för det andra kan bloggarna utnyttjas av förläggarna som kostnadseffektiva marknadsföringsagenter av nya böcker till andra potentiella läsare.

Bokläsning har länge varit både en introvert och social aktivitet men i den digitala tidsåldern blir de sociala, extroverta aspekterna av läsandet allt viktigare på bekostnad av de introverta, privata aspekterna. Oavsett om det handlar om samproducerad e-litteratur eller offentliga onlinediskussioner om "traditionella" litterära verk så skapas den "totala litterära upplevelsen" i samarbete mellan läsare och författare. Läsarnas kreativa bidrag i form av kommentarer, berättelser, och diskussioner är av stor betydelse för hur läsarna upplever berättelsen. För en författare eller en förläggare av traditionell litteratur kan denna utveckling ses som en möjlighet att engagera sig i en djupare konversation med sina läsare, men den kan också ses som ett allvarligt hot mot deras verksamhet. Om det kulturella och ekonomiska värdet förskjuts från den litterära artefakten till de aktiviteter som läsarna själva initierar och kontrollerar finns en risk att de traditionella aktörerna inte klarar av att fånga dessa värden och att nya aktörer kan kliva in och etablera sig på marknaden.

Redan i dag finns tendenser till att nya aktörer på den litterära marknaden erbjuder tjänster som läsare är intresserade att betala för, där intäkterna inte kommer förläggarna eller författarna till godo. Ett exempel på detta är hur Amazon Kindle sakta men säkert börjar erbjuda funktioner som syftar till att bygga ut grundberättelsen och göra läsupplevelsen mer social. Än så länge erbjuder Amazon Kindle relativt rudimentära funktioner som att läsare exempelvis kan göra markeringar i böckerna och jämföra sina egna markeringar med de som andra läsare gjort. En naturlig utveckling är dock att Kindle så småningom kommer att erbjuda funktioner som möjliggör för läsarna att kommentera eller diskutera de böcker de läser. En långsiktig konsekvens av en sådan utveckling är att värdet av kommentarer, diskussioner, markeringar, etc., så småningom ökar och att läsare attraheras av Amazon Kindle huvudsakligen på grund av den användargenererade "metadata" som tjänsten erbjuder. En berättelse kan helt enkelt vara värd mer via Amazon Kindle än via en annan distributör eftersom Amazon kan utöka berättelsen med metadata som användarna genererat och som Amazon har ackumulerat. På så sätt kan en aktör som Amazon etablera en mycket stark position på bokmarknaden som exempelvis kan utnyttjas för att pressa förläggarnas marginaler. Andra starka internationella aktörer som på ett liknande sätt inte har en traditionell roll inom bokbranschen, exempelvis Google, Apple eller Facebook, kan mycket väl lyckas med liknande strategier.

Ovanstående exposé är bara ett exempel på hur nämnda teknikföretag påverkar den västerländska bokbranschen. Ett annat exempel på deras inverkan är hur de erbjuder författare tillgång till en stor och välfungerande marknad utan att överhuvudtaget involvera en förläggare i dess traditionella betydelse. Med de tekniska system som erbjuds av exempelvis Amazon eller Google är det i princip möjligt för vem som helst att tillgängliggöra sina litterära verk som e-böcker på en välfungerande marknad. Nackdelen är förstås att författaren inte får tillgång till förläggarens finansiella muskler för marknadsföring och traditionell distribution och att författaren därmed kan få svårt att nå ut med sitt verk till de breda läsarskarorna. Fördelen är att författaren behåller en betydligt större del av intäkterna än vad som varit fallet om en förläggare hade hanterat publiceringen. Därmed minskar författarens behov av att nå de breda läsarskarorna eftersom den självpublicerande författaren kan gå med vinst redan vid en relativt begränsad försäljningsvolym. En rad engelskspråkiga författare utan kontrakt med en traditionell förläggare har lyckats med denna bedrift och sålt tillräckligt många e-böcker via Amazon.com för att kunna försörja sig eller åtminstone kunna minska sitt beroende av sitt dagtidsarbete (t.ex. James 2011). Dessa självpublicerade författare har möjlighet att använda sig av en helt annan affärsstrategi än de traditionella förläggarna. I stället för att försöka attrahera så många läsare som möjligt kan deras strategi vara att hitta de mest passionerade läsarna. Detta är inte på något sätt en ny idé, utan den har bl.a. förts fram av Bryan Austin Whitney (2004) och Kevin Kelly (2008). Whitney uttrycker det på följande sätt:

I think a new definition of success will be the artist who has 5000 passionate fans worldwide who spend 20–30 dollars a year on your creative output. You'll communicate with weblogs, supply them with regular unique songs and videos via digital files, share the details on the creation of and motivation behind your work on a regular basis, almost like you're a unique reality show for your fans. You will creatively serve them in a way that the "industry" can't and/or won't. Rather than spending your time begging for recognition from the mass media or trying to reach critical mass numbers to get a "deal" and make a living, you'll do the opposite of the competition and play "small ball." (Whitney 2004)

Whitneys vision handlar om hur musiker ska kunna tjäna sitt levebröd i den digitala tidsåldern men hans resonemang är lika relevant för författare av e-litteratur, oavsett om den är samproducerad eller ej. Det är dock viktigt att poängtera att möjligheterna att bygga upp en tillräckligt stor grupp passionerade läsare påverkas av storleken på den marknad där författaren verkar. Engelskspråkiga författare bör exempelvis ha helt andra förutsättningar att kunna bygga en passionerad och lojal läsarskara som är tillräckligt stor att för kunna försörja dem, än en författare som verkar på den betydligt mindre svenskspråkiga marknaden.

En fungerande marknad för e-litteratur

Inträdet av nya aktörer såsom Amazon, Apple och Google på den västerländska bokmarknaden är på väg att förändra branschen i grunden. Både genom att etablera en ny kanal för distribution av traditionell litteratur, men också genom att distribuera e-litteratur på de sätt som beskrivits ovan. Ett annat exempel på hur elitteratur kan spela en betydande roll i framtidens bokbransch återfinns i Kina. Upphovsrättslagstiftningen i Kina har stärkts betydligt sedan landets inträde i WTO 2001, men trots allt sker fortfarande en betydande del av försäljningen av böcker, musik, filmer, etc. vid sidan av de legala kanalerna (Montgomery 2011). Situationen har lett till att aktörer inom bokbranschen tvingats hitta alternativa modeller för produktion och försäljning av litteratur.

Det mest framgångsrika företaget inom den digitala kinesiska branschen för e-litteratur är Shengda (utanför Kina även kallat Cloudary Corporation). Företaget etablerades 2004 och fram till mars 2011 hade 1,3 miljoner kända och okända författare publicerat 5,2 miljoner litterära verk på dess olika webbplatser. Shengda gör det möjligt för vem som helst att erbjuda sina litterära verk till försäljning via webbplatserna. Läsare kan bläddra bland, kommentera och diskutera alla verken och för ca fem yuan (5,50 kr i januari 2012) kan de ladda ner 1 000 (kinesiska) tecken av ett verk till sina läsplattor, mobiltelefoner och datorer. Den litteratur som skapas och distribueras via Shengda är väl etablerad i den kinesiska populärkulturen och verken syns ofta på listorna över de mest sålda litterära verken på marknaden. 2010 omsatte Shengda 200 miljoner yuan (220 miljoner kr) på sin onlineverksamhet och ytterligare 200 miljoner yuan (220 miljoner kr) genom vidarelicensiering av verken till andra format och medier (Cloudary 2011).

Shengdas publiceringstjänst skiljer sig på flera punkter från västerländska aktörer som exempelvis Amazon och Google. De eböcker som Amazon och Google distribuerar uppvisar en relativt traditionell struktur, genom att berättelserna är skrivna av en författare som distribuerar och säljer sina kompletta produkter till ett fast pris. Shengdas webbplatser är i stället interaktiva plattformar för samproducerad e-litteratur där författare kan publicera sina verk medan de fortfarande är under utveckling. Läsare ges möjlighet att kommentera och diskutera berättelsernas framväxt med författaren och med andra läsare.

Samproducerad e-litteratur har således etablerats som en viktig del av den kinesiska litterära marknaden. Det finns naturligtvis även västerländska tjänster för samproducerad e-litteratur som möjliggör en interaktion mellan läsare och författare, såsom tidigare nämnda fanfiction. Ytterligare exempel är publiceringsverktyg, som exempelvis WordPress eller MovableType, med vars hjälp en författare kan publicera och diskutera sina mer eller mindre fullbordade verk, samproducerade eller ej. Men ingen av dessa tjänster har lyckats etablera

samproducerad e-litteratur som en lönsam och betydelsefull marknad i den traditionella bokbranschen på samma sätt som Shengda har gjort.

Ren (2011) menar att skillnaden mellan hur den kinesiska och den västerländska marknaden har utvecklats till viss del kan förklaras av skillnaden mellan upphovsrättssystem i respektive marknad. Kinas relativt svaga upphovsrättslagstiftning har tvingat aktörerna på marknaden att vara innovativa för att överhuvudtaget kunna överleva. I västvärlden är upphovsrättslagstiftningen starkare och förändringstrycket inte lika starkt, vilket leder till att de gamla förlagsstrukturerna kan leva vidare.

Transmediala berättelser

Shengda är ett illustrativt exempel på hur samproducerad elitteratur kan bli till en modell för en fungerande litteraturmarknad i den digitala tidsåldern. Det finns ytterligare exempel på hur traditionella aktörer har influerats av den samproducerade elitteraturens underliggande logik. Berättelsen om Harry Potter och hans magiska värld används allra flitigast av fanfictionförfattare runt om i världen. På fanfiction.net finns bokstavligen hundratusentals berättelser som baserats på Harry Potter och trots att de flesta av dessa berättelser i strikt juridisk mening är flagranta upphovsrättsbrott har de fått författaren J. K. Rowlings välsignelse. När nu berättelsen om Harry Potter har nått sitt slut har Rowling beslutat att låta projektet leva vidare i form av webbplatsen PotterMore, som syftar till att omvandla läsarnas kreativitet och engagemang till ekonomiska värden. Författaren J. K. Rowling introducerar satsningen i ett videomeddelande till sina fans:

It's called PotterMore. It's the same story with a few crucial additions. The most important one is you. Just as the experience of reading requires the imaginations of the author and the reader to work together to create the story, so PotterMore will be built in part by you, the reader. [...] PotterMore will be the place where fans of any age can share, participate in and rediscover the stories. It will also be the exclusive place to purchase digital audiobooks and, [...] e-books of the Harry Potter series. I'll be joining in too, because I will be sharing additional information I have been holding for years about the world of Harry Potter. (Rowling 2011)

Harry Potter är naturligtvis en unik framgångssaga i dubbel bemärkelse och det är endast med stor försiktighet som det är möjligt att dra slutsatser avseende hur andra litterära projekt kan hantera den digitala tidsåldern. PotterMore visar dock på ett antal relevanta principer som kan indikera en möjlig riktning för bokbranschens utveckling: 1) plattformslogik, 2) transmedialt berättande och

3) tjänstelogik (som kontrast till produktlogik). Dessa tre principer presenteras mycket kortfattat nedan.

1. **Plattformslogik.** PotterMore följer de principer som en rad så kallade internetplattformar (Facebook, Flickr, Twitter m.fl.) har utvecklat genom åren. Dessa principer bygger på att vissa användare genererar mer innehåll (kommentarer, inlägg, bilder, filmer etc.) än andra användare. Genom att uppmuntra och stödja dessa kreativa användares engagemang med olika verktyg och resurser blir PotterMore mer relevant och mer värdefullt även för användare som föredrar att följa diskussionen från läktarplats i stället för att själva vara med och påverka händelseförloppet. Citatet ovan där Rowling betyder de aktiva användarnas betydelse för att PotterMore ska vara framgångsrik är ett exempel på hur plattformslogiken implementerats i PotterMore (t.ex. Wikström 2012).
2. **Transmedialt berättande.** Sagan om Harry Potter och hans värld berättas genom sju böcker. Visserligen har berättelsen överförs till film och spel, med det är ingen ny information om Harry Potter och hans värld som framkommit därigenom. PotterMore skiljer sig därmed från tidigare Potter-produkter eftersom tjänsten avser att komplettera böckernas berättelse med nya detaljer om karaktärerna och de miljöer där dramat utspelas. Den här typen av så kallat transmedialt berättande kännetecknas av att vara multi-modalt, intertextuellt och seriellt. Det innebär att en transmedial berättelse består av ett antal ickeredundanta och sammankopplade komponenter som publiceras över tid via ett antal olika medieformer. Transmedialt berättande blir en mer frekvent förekommande modell för berättande i den digitala tidsåldern och principerna påverkar inte enbart bokbranschen utan mer eller mindre samtliga kulturproducerande näringar (Jenkins 2003).
3. **Tjänstelogik** (som kontrast till produktlogik). Berättelsen är strukturerad som en tjänst snarare än ett antal produkter. En läsare är "medlem" i PotterMore och loggar in med ett användarnamn och ett lösenord vilket skiljer sig kraftigt från hur böcker vanligtvis saluförs på marknaden. Genom en tjänstestruktur öppnar sig en lång rad samarbeten och prissättningar som inte är möjliga i "produktvärlden". Exempelvis är det möjligt att lagra information om läsaren som kan användas för att uppmuntra till lojalitet eller för att sälja vidare till annonsörer och andra samarbetspartners. Tjänstelogiken har en lång historia inom traditionella mediebranscher i form av exempelvis tidningsprenumerationer eller kabelteveabonnemang, men modellen blir nu allt vanligare i andra delar av kulturnäringarna som tidigare varit helt dominerade av produktlogiken. Både bokbranschen och musikbranschen är två tydliga exempel på denna utveckling (Wikström 2009).

Det är viktigt att notera att PotterMore inte kan avfärdas som en traditionell överföring av ett litterärt verk till en annan medieform eller som en avancerad webbplats för marknadsföring och försäljning av e-böcker. PotterMore bör i stället förstås som en multimodal medieplattform som involverar läsare och fans i berättelsens fortsatta utformning. Syftet är att skapa en nära relation mellan berättelsen, läsarna och författaren, vilket i sin tur ska öka läsarnas benägenhet att spendera så stor del som möjligt av sin underhållningsbudget på tjänstens olika erbjudanden.

Slutsatser

Digital teknik förändrar villkoren för litterära konstformer och marknader. I den digitala tidsåldern förstärks läsarnas roll som aktiva och kreativa aktörer som bidrar till det litterära och ekonomiska värde som skapas i bokbranschen. Förändringen leder till att förläggarens och författarens traditionella roller ifrågasätts och att nya modeller för att fånga det värde som skapas måste utvecklas.

I texten presenteras tre modeller och exempel som indikerar hur bokbranschen kan komma att utvecklas i den digitala tidsåldern. Inledningsvis visades hur e-litteraturens ökande betydelse leder till en stärkt relation mellan författare och läsare och en minskad relevans för den publikmaximerande affärslogik som traditionellt varit rådande inom branschen. Därefter presenterades ett exempel från den kinesiska marknaden där en lönsam modell för samproducerad e-litteratur etablerats, som kan fungera som en förebild för en västerländsk motsvarighet. Avslutningsvis diskuterades hur Harry Potter vidareutvecklas till en samproducerad transmedial berättelse i form av internetjänsten PotterMore.

Logiken för den bokbransch som illustreras av de tre exemplen skiljer sig radikalt från branschens traditionella logik, vilket kan komma att få långtgående konsekvenser för såväl lagstiftare som för branschens väletablerade aktörer.

Förläggare som låter sig inspireras av de exempel som här har presenterats behöver sannolikt genomföra omfattande förändringar av sina kompetensprofiler, affärsmodeller och arbetsflöden. Den digitala tekniken förändrar litteraturens ekonomiska och kreativa motorer och på samma sätt som när motsvarande förändringar skett i andra branscher står de traditionella aktörerna inför stora utmaningar. De aktörer som inte lyckas anpassa sina verksamheter till de förändrade villkoren riskerar att sakta men säkert glida in i irrelevansens skugga och ersättas av nya aktörer som helt enkelt har bättre förmåga att utnyttja förändringens möjligheter.

Ur ett kulturpolitiskt perspektiv kan bokbranschens pågående förändring ses som en utveckling mot fler litterära titlar och en ökad kulturell mångfald. Det finns dock en avgörande skillnad mellan antalet tillgängliga titlar på en marknad och antalet titlar som i praktiken kan uppmärksammas av potentiella

läsare. Med ett ökande antal titlar minskar till och med sannolikheten att en titel av en okänd författare ska nå fram till läsarna utan stöd i form av betydande marknadsföringsresurser eller en god dos tur. Det är också relevant att diskutera vilken typ av berättelser som kan komma att dominera en marknad för samproducerad elitteratur. Hur står sig dessa verks litterära kvaliteter gentemot den litteratur som genereras av det traditionella systemet? Ska samproducerad elitteratur överhuvudtaget betecknas som en del av "bokbranschen" och erhålla samma kulturpolitiska status som annan litteratur eller ska den ses som ett separat fenomen? Ska svensk samproducerad elitteratur kunna erhålla kulturpolitiskt stöd för att klara av konkurrensen från liknande litteratur som andra och större litteraturmarknader tillhandahåller? Dessa och en lång rad andra kulturpolitiskt relevanta frågor måste besvaras av svenska lagstiftare när nu boken och berättelsen tar det definitiva klivet in i den digitala tidsåldern.

Referenser

- Association of American Publishers, AAP (2011). "BookStats Publishing Formats Highlights". <http://publishers.org/bookstats/formats/> [tillgänglig 10 november 2011].
- Amazon (2011). "Now Selling More Kindle Books Than Print Books". <http://phx.corporate-ir.net/phoenix.zhtml?c=176060&p=irol-newsArticle&ID=1565581> [tillgänglig 10 november 2011].
- Cloudary (2011). "Cloudary Corporation IPO document". <http://goo.gl/xN3v4> [tillgänglig 5 december 2011].
- James, Eli (2011). "The Very Rich Indie Writer: Novels". <http://www.novels.com/2011/02/27/rich-indie-writer> [tillgänglig 10 november 2011].
- Jenkins, Henry (2003). "Transmedia Storytelling". *Technology Review*. <http://www.technologyreview.com/printerfriendlyarticle.aspx?id=13052> [tillgänglig 11 november 2011].
- Kelly, Kevin (2008). "1,000 True Fans". *The Technium*. <http://www.kk.org/thetechnium/archives/2008/03/1000truefans.php> [tillgänglig 10 november 2011].
- Montgomery, Lucy (2010). *China's Creative Industries: Copyright, Social Network Markets and the Business of Culture in a Digital Age*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Olin-Scheller, Christina & Patrik Wikström (2010). *Författande fans*. Lund: Studentlitteratur.
- PaidContent (2011). "How Publishers' Digital Revenues Stack Up". *PaidContent*. <http://paidcontent.org/table/how-publishers-digital-revenues-stack-up> [tillgänglig 10 november 2011].
- Ren, Xiang (2011). "Copyright and Co-evolution of Chinese Online Literature: Shengda Literature vs. Baidu". Paper presenterat vid 2011 CCI Symposium i Sydney, Australien.
- Rowling, J. K. (2001). "PotterMore Welcome Statement". <http://www.pottermore.com> [tillgänglig 9 november 2011].
- Whitney, Bryan A. (2004). "Just Plain Notes". <http://www.jpfolks.com/JPNNotes/2004/jpnotes144.html> [tillgänglig 10 november 2011].
- Wikström, Patrik (2009). *The Music Industry: Music in the Cloud*. Cambridge: Polity Press.
- Wikström, Patrik (2012). "The Dynamics of Digital Multisided Media Markets" i J. Hartley, J. Burgess & A. Bruns (red.) *A Companion to New Media Dynamics*. Oxford: Blackwell.

Ökad integration och koncentration

Den svenska bokmarknaden i förändring

Staffan Sundin

Den svenska mediemarknaden befinner sig i en omfattande omvandlingsprocess. Ny teknik har medfört avsevärt minskade kostnader för produktion och distribution på en rad områden. På så sätt har många nya, alltmer nischade, tv-kanaler och tidskrifter kunnat startas. Gränserna mellan olika branscher tenderar att suddas ut i takt med att medieföretagen har börjat använda internet som en plattform för produktion av en blandning av text, ljud och bild. Både konsumtionen av och annonseringen på internet har ökat mycket kraftigt. De stora koncernerna strukturerar om sin verksamhet, säljer vissa delar och köper eller startar företag på andra områden. Riskkapitalbolag med kortsiktiga vinstmål har visat allt större intresse för mediebranschen. I denna nya situation med förändrade produktionsvillkor och konsumtionsmönster ställs de etablerade medieföretagen inför stora utmaningar för att behålla sina konsumenter och annonsörer.

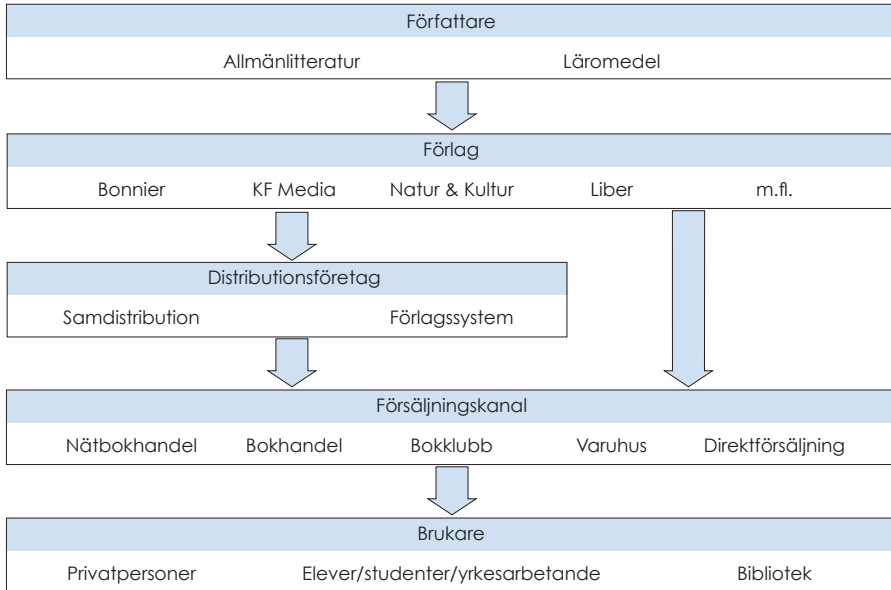
Bokmarknadens aktörer

Även bokmarknaden har påverkats av de allmänna utvecklingstrenderna på mediemarknaden. Ny teknik har gjort det billigare att producera böcker, vilket har gjort det lättare för nya aktörer att etablera sig. Via internet har nya försäljningskanaler skapats, såsom nätbokhandlar och försäljning direkt från förlagen. Nätbokhandeln har på ett decennium etablerat sig som en allvarlig konkurrent till den traditionella bokhandeln. Nya logistiklösningar har introducerats som förbättrat lagerhållningen och distributionen. Även om den fysiska boken fortfarande är det i särklass vanligaste har nya publiceringsformer som ljudböcker successivt etablerat sig på marknaden. De senaste åren har olika typer av e-böcker introducerats för läsning via läs- och surfplattor, smartphones etc. I diskussionerna kring framtidens bokmarknad har förlagens och bokhandelns roll börjat ifrågasättas. Vissa debattörer pekar på en framtid där författarna säljer

sina verk direkt till läsarna utan att gå vägen förbi förlag, tryckeri, distribution och bokhandel.

En rad olika aktörer medverkar i bokens väg från manuskript till läsare (figur 1).

Figur 1. Aktörer på bokmarknaden

Källa: Bearbetning av figur i Utredning om litteratur- og språkpolitiske virkemidler, utarbeidet for Kulturdepartementet (Oslo: Oslo Economics, 2011).

Gruppen författare utgör en heterogen skara; alltifrån bestsellerförfattare med miljoninkomster till entusiaster som ger ut sina verk på eget förlag i mycket små upplagor. På fackboks- och läromedelsområdet finns många författare som skriver böcker inom sina respektive specialgebit vid sidan av sitt ordinarie arbete. Svenska Författarförbundet, som även organiserar översättare, har 2 750 medlemmar.

Förlagen har som huvuduppgifter att bedöma insända manuskript, beställa verk av författare, redigera och formge böckerna, beställa den tekniska produktionen samt marknadsföra de färdiga verken.

Förlagsbranschen är kanske mer fragmenterad än någon annan mediebransch. En stor mängd mycket små förlag står sida vid sida med förlagskoncerner med miljardomsättning. Branschtidningen Svensk Bokhandel uppskattar det totala antalet förlag till ett tusental, varav närmare 400 drivs i aktiebolagsform. De övriga utgörs av handelsbolag och enskilda firmor, ofta med en mycket låg omsättning.

Den totala omsättningen i förlagsledet är svår att beräkna, beroende på att flera av de ledande aktörerna är vertikalt integrerade och inte särredovisar sina intäkter i skilda produktionsled. Svensk Bokhandels beräkning att förlagens totala försäljning 2010 uppgick till 7,3 miljarder kronor, varav 4,7 miljarder kronor för de allmänlitterära förlagen, ger dock en indikation på marknadens storlek. Tidningen beräknar vidare att de 13 största förlagen svarade för två tredjedelar av den totala omsättningen.¹

Läromedelsförlagen och de allmänlitterära förlagen utgör de två huvudgrupperna i förlagsbranschen. De arbetar under vitt skilda förutsättningar eftersom de verkar på olika typer av marknader. Läromedelsförlagen saluför i regel ett läromedelspaket i stora upplagor, i konkurrens med ett fåtal andra paket, till en begränsad kundkrets som är beroende av beslut i riksdag, kommunala församlingar och friskolekoncerner. De allmänlitterära förlagen är verksamma på en konsumentmarknad där de bjuder ut sina verk i konkurrens med mängder av andra titlar.

Distributionsföretag fungerar som en mellanhand mellan förlagen och återförsäljarna. Distributörerna erbjuder logistiska lösningar för lagerhållning och snabb leverans av böckerna. Den specialiserade bokhandeln har av tradition varit den ledande återförsäljaren av böcker. Under de senaste decennierna har nya försäljningskanaler utvecklats som bokklubbar, varuhus, nätbokhandlar samt direktförsäljning från förlagen. Bland slutkunderna kan tre grupper urskiljas. Största gruppen utgörs av de privata konsumenterna som framför allt köper allmänlitteratur. Elever, studenter och yrkesverksamma, som köper böcker för att utbilda eller förkovra sig, utgör läromedelsförlagens främsta målgrupper. Slutligen så utgör även biblioteken en viktig köpare av litteratur i olika former.

Förlagskoncerner på frammarsch

Bokbranschen i sin helhet karaktäriseras av en mycket stark kontinuitet. Flera av de ledande aktörerna har sina rötter i förlag som grundades på 1800-talet. Vid förra sekelskiftet dominerades den svenska bokmarknaden av två förlag, Bonniers och Norstedts, som var inriktade på var sin del av marknaden, allmänlitteratur respektive skolböcker. Vid sidan av de två stora fanns ett antal medelstora förlag, i regel specialiserade på någon nisch.

Branschen behöll i stort denna struktur in på 1980-talet. Sedan dess har det funnits en tydlig tendens mot en polarisering på bokmarknaden, med å ena sidan en liten grupp stora förlagskoncerner som blivit allt större och å andra sidan en växande grupp små förlag. De medelstora förlagen har i stor utsträckning införlivats med någon av de stora förlagsgrupperna, några exempel är Tiden, LT, Prisma och Legenda.

1. *Svensk Bokhandel*, <http://www.svb.se/>, 6 november 2009 och 18 november 2011.

De överlägset största aktörerna på den svenska bokmarknaden är Bonniers och KF med intäkter på över respektive nära två miljarder kronor (tabell 1). De två stora följs av nio företag med skilda inriktningar som omsätter mellan 200 och 500 miljoner kronor.

Flera av dessa stora aktörer är vertikalt integrerade, det vill säga verksamma i flera olika produktionsled. Det finns även flera exempel på horisontell integration, där en koncern är aktiv på flera områden inom samma produktionsled (tabell 2). Bonniers och KF har exempelvis intressen dels i alla produktionsled, dels i flera olika typer av kanaler i återförsäljarledet.

Tabell 1. Företag/förlag på bokmarknaden: intäkter och resultat 2010 (miljoner kronor)

Ägare	Företag/förlag	Intäkter	Resultat*	Verksamhet
Familjen Bonnier	Bonnier AB ¹	2 669,0	291,0	Allmänlitteratur, barnböcker, läromedel, bokklubbar, ljudböcker, nätbokhandel, bokdistribution
KF	KF Media ¹	1 965,0	-175,0	Bokhandelskedja, nätbokhandel, allmänlitteratur, barnböcker, bokklubbar
Bridgepoint Capital	Liber	472,7	52,1	Läromedel, facklitteratur
Ratos (66), Litorina (34)	BTJ Sverige	426,1	10,3	Bibliotekstjänster
Killbergs bokhandel (30), Natur och Kultur (29)	Bokia	344,0	-39,8	Bokhandelskedja
Wolters Kluwer	Norstedts Juridik	314,4	44,4	Facklitteratur
Stiftelsen Bokförlaget Natur & Kultur	Natur & Kultur	295,4	0,5	Läromedel, allmänlitteratur
J.A Lindblads Förlag (60), Natur & Kultur (40)	Förlagssystem JAL	284,5	2,8	Bokdistribution
Familjen Bratt	Bratt International ¹	243,1	21,6	Läromedel, facklitteratur
Svenska kyrkan (51), Svenska Missionskyrkan (34)	Berling Media ¹	231,3	31,2	Läromedel, religiös litteratur
Hakon Invest (89)	Forma Books ²	224,0	0,4	Underhållningslitterat., barnböcker, facklitteratur

Anm.: Detaljhandelsföretag är medtagna endast i de fall de tillhör företag med förlagsverksamhet. Uppgifterna avser det verksamhetsår som till minst sju månader infallit under 2010. För en mer utförlig och detaljerad version av tabellen se tabell 1 i appendix.

* Resultat efter finansiella poster.

¹ De ekonomiska uppgifterna avser koncernens/sfärens sammanlagda verksamhet på bokmarknaden i Sverige exklusive koncernelimineringar.

² De ekonomiska uppgifterna avser affärsområdet "Books" inom Forma Publishing Group. Resultatet avser rörelseresultat.

Källa: Årsredovisningar.

Tabell 2. De större aktörernas verksamhetsområden på den svenska bokmarknaden

Företag/aktör	Utgivning		Distribution		Försäljningskanal		
	Allmänlitt.	Läromedel	Förlagssys.	Samdistrib.	Bokhandel	Nätthandel	Bokklubb
Bonnier	X			X		X	X
KF Media	X		(X)		X	X	X
Liber		X					
Bokia					X		
Wolters Kluwer – Norstedts Juridik		X					
Natur & Kultur	X	X	[X]		[X]		x
Wahlström			X				
Studentlitteratur		X					
Berling Media	X	X					x
Forma Books	X						x

X = Ledande aktör X = Stor aktör x = Liten aktör [X] = Stor minoritetspost i ledande aktör (X) = Styrelsepost i ledande aktör

Mediekoncerner expanderar och retirerar på bokmarknaden

På de utländska bokmarknaderna finns i regel en liknande struktur som på den svenska, med ett antal stora företag som är vertikalt eller horisontellt integrerade. Bland ägarna till världens största förlag återfinns både renodlade förlagskoncerner och mediekoncerner med verksamhet inom flera branscher. Till den senare kategorin hör det av Rupert Murdoch kontrollerade News Corporation som i likhet med flera andra stora aktörer breddade sin verksamhet under 1990-talet och bland annat gick in på bokmarknaden.

På de nordiska mediemarknaderna skedde under 1990-talet en liknande utveckling som på de stora utländska marknaderna. De största nordiska mediekoncernerna expanderade under detta decennium kraftigt genom att dels etablera sig i nya mediebranscher, dels gå in i grannländerna.² Även bokmarknaderna påverkades av denna utveckling, dock inte i lika hög grad som etermedierna. Ett par av koncernerna, Bonniers och Schibsted, startades båda som bokförlag 1837 respektive 1839, och var därför sedan länge etablerade på sina respektive nationella bokmarknader. Bonniers expanderade nu in i grannländerna genom att köpa flera stora förlag, norska Cappelen (1987), danska Lindhardt og Ringhof (1990) och finländska Tammi (1996). Schibsted gick in på den svenska marknaden med ett par mindre förlag inriktade på underhållningslitteratur och managementböcker.

Danska tidskriftsförlaget Egmont fanns sedan 1940-talet representerat på den svenska bokmarknaden, med utgivning av underhållningslitteratur och barnböcker. Finska Sanoma förvärvade 1999 det största bokförlaget i Finland, WSOY, och kom därigenom in på den svenska bokmarknaden genom årsboks-förlaget

2. Avsnittet utgår från Staffan Sundin, "Koncentration och utländskt ägande på de nordiska mediemarknaderna", i Ulla Carlsson, red., *Nordic Information*, 3/2011.

Bertmarks. Som ett led i Stenbecksfärens ambitioner att bli en heltäckande aktör på mediemarknaden förvärvades 1991 Brombergs förlag.

Sedan mitten av 00-talet har de flesta av de stora nordiska mediekoncernerna ändrat sin strategi; från att tidigare ha försökt täcka så många områden som möjligt har man istället börjat sälja perifera verksamheter för att koncentrera sig på några kärnområden. Stenbecksfärens MTG sålde 2006 tillbaka Brombergs till grundaren och förlagschefen Dorotea Bromberg. Schibsted begränsade sin bokutgivning i Sverige till ett litet förlag för underhållningslitteratur, Boknöje.

Bonniers och Egmont genomförde 2007 en större transaktion, där koncernerna fusionerade sina två norska förlag till det till lika delar ägda Cappelen Damm, samtidigt som Egmont övertog Bonniers danska förlag Lindhardt og Ringhof. I Sverige gick Egmont motsatt väg och avyttrade 2007 sitt förlag för underhållningslitteratur, Damm, till Forma Publishing för att koncentrera sig på utgivning av barn- och ungdomsböcker.

Ytterligare en stor nordisk affär gjordes 2011 då Bonniers förvärvade WSOY:s allmänlitterära utgivning från Sanoma samtidigt som den finska koncernen köpte läromedelsförlagen Bonnier Utbildning och Tammi Learning. Bonniers som tidigare ägde det tredje största förlaget får genom affären en utomordentligt stark ställning på den finländska bokmarknaden samtidigt som koncernen något minskar sin omsättning i Sverige. Sanoma, som är en betydande läromedelsutgivare i flera europeiska länder, stärker å sin sida sin redan starka ställning på den finländska läromedelsmarknaden samtidigt som koncernen kommer in på den svenska.

Sammanfattningsvis har Bonniers och Sanoma flyttat fram sina positioner på två av sina kärnområden, allmänlitteratur respektive läromedel, även om Bonniers tvingats till reträtt i Danmark. Stenbecksfären och Schibsted har helt eller delvis lämnat den svenska bokmarknaden. Egmonts strategi är mindre klar: expansion på hemmamarknaden, fortsatt satsning i Norge och delvis avveckling i Sverige.

Bonniers och KF – dominanter på den svenska bokmarknaden

Albert Bonniers Förlag har i mer än hundra år varit landets ledande utgivare av kvalificerad skönlitteratur. Även om konkurrensen hårdnat sedan första halvan av 1900-talet, då Bonniers dominans var mycket markant, har förlaget lyckats behålla sin starka position. Förlaget har även en omfattande och bred utgivning av fackböcker.

Bonniers har sedan 1938 haft ägarintressen i det allmänlitterära förlaget Wahlström & Widstrand, som har profilerat sig som ett medelstort förlag med inriktning på kvalificerad skönlitteratur och en bred fackboksutgivning. Bonniers tredje stora allmänlitterära förlag, Forum, startades 1944 och har sedan dess inriktat sig på utgivning av utländsk skönlitteratur och fackböcker.

Koncernens utgivning av barn- och ungdomslitteratur är sedan 1993 samlad i Bonnier Carlsen.

Under 2000-talet har Bonnier AB inte i någon större utsträckning ändrat sin förlagsstruktur, förutom försäljningen av Bonnier Utbildning till Sanoma. Basen har under det senaste decenniet varit de tre stora allmänlitterära förlagen, Albert Bonniers förlag, Wahlström & Widstrand och Forum samt barn- och ungdomsförlaget Bonnier Carlsen. Utgivningen av illustrerade fackböcker är sedan 2008 samlad i det nybildade förlaget Bonnier Fakta. Ljudboksutgivningen bedrivs sedan millennieskiftet i Bonnier Audio. Semic, med ursprung i Bonnierkoncernens jul- och serietidningsutgivning, har en bred utgivning av fackböcker till låga priser. Rebus vänder sig till förskolebarn med pek- och pysselböcker. Max Ström, som Bonnierförlagen förvärvade 2001, är specialiserat på utgivning av fotografiska böcker. Serieförlaget Kartago köptes 2009. Två nya nischade förlag startades 2011, Mix inriktad på läsare mellan 17 och 27 år, samt förlaget 2244 med utgivning av litteratur från länderna kring Svarta Havet. Koncernen är med åtta bokklubbar, bland annat Bonniers Bokklubb och Månadens Bok, helt dominerande på denna marknad.

Bonniers förändrade 2008 radikalt sin organisation på förlagsområdet. Tidigare fungerade de enskilda förlagen som självständiga enheter med egen ledning, redaktion samt marknadsavdelning och koncernens förlag konkurrerade med varandra. Moderbolaget Bonnierförlagen hade en del samordnade koncernfunktioner för till exempel ekonomi, bokklubbar och personal. Denna decentraliserade struktur ersattes 2008 av en helt ny centraliserad organisationsform. De fyra allmänlitterära förlagen Albert Bonniers Förlag, Wahlström & Widstrand, Forum och Bonnier Carlsen fick en gemensam vd. Fackboks-förlagen Bonnier Fakta och Semic fördes samman i en grupp med en gemensam vd. Marknads- och informationsavdelningarna blev gemensamma för samtliga förlag förutom Max Ström och Semic.

KF har under en lång tid successivt byggt upp en omfattande verksamhet på bokmarknaden. Bokförlagsrörelsen är samlad i underkoncernen Norstedts Förlagsgrupp. Utgivningen bedrevs tidigare under flera olika förlagsnamn med skilda profiler, men är sedan 2009 koncentrerad till två enheter: Norstedts med bred allmänlitterär utgivning och Rabén & Sjögren som är ledande utgivare av barn- och ungdomslitteratur. Förlagsgruppen driver fyra helägda bokklubbar och är delägare i tre större klubbar, Barnens Bokklubb, Clio och Månadens Bok.

KF förvärvade 1987 Akademibokhandelsgruppen som nu har en andel på cirka 40 procent av bokhandelsmarknaden och cirka 15 procent av den totala bokmarknaden. Företaget är med sina 66 boklådor representerat i de flesta större städer.³ Akademibokhandeln har under flera år redovisat stora förluster. KF förvärvade 1998 internetbokhandeln Bokus, som hade startats året innan. Bokus drivs under eget varumärke men är sedan 2009 företagsmässigt integrerad i Akademibokhandelsgruppen.

3. Årsredovisning för Kooperativa Förbundet (KF) 2010.

KF förde 2010 samman hela sin verksamhet på bokmarknaden, Norstedts Förlagsgrupp, Akademibokhandelsgruppen, Bokus samt Coops bokförsäljning i en organisation med gemensam ledning och med den uttalade målsättningen att nå samordningsvinster.⁴

Allmänlitterära förlag starka inom sina nischer

På den allmänlitterära marknaden verkar många olika typer av förlag, alltifrån stora förlagskoncerner till mycket små förlag. Många av de mindre förlagen svarar för en viktig del av utgivningen av kvalificerad litteratur. Som företag betraktade är de dock mycket små. I kulturdebatten uppmärksammade förlag som Nya Doxa, Daidalos och Ellerströms har exempelvis alla en omsättning som understiger 6 miljoner kronor (appendix, tabell 1). En billigare produktionsteknik i kombination med det statliga litteraturstödet har gjort det möjligt att starta små förlag, vilka ofta drivs närmast på ideell grund.

Bokförlaget Natur & Kultur intar genom sin ägarform en särställning på den svenska bokmarknaden. Förlaget startades 1922 av Johan Hansson. Grundarens intresse för folkupplysning återspeglades i en omfattande utgivning av fackböcker, men också av skönlitteratur och barnböcker. Hansson överlät 1947 förlaget till en stiftelse som enligt stadgarna bland annat ska "motverka totalitära idéer och statsskick samt främja ekonomisk och politisk frihet".⁵

Förlaget har en bred verksamhet och hör till landets främsta utgivare inom läromedel, facklitteratur, barn- och ungdomslitteratur samt skönlitteratur. Uppskattningsvis två tredjedelar av omsättningen på 295 miljoner kronor faller på läromedel, där förlaget ger ut produkter för alla stadier. Fackboksutgivningen präglas fortfarande av grundarens idéer med bland annat inriktning på böcker inom psykologi, humaniora, samhällsvetenskap och medicin. Natur & Kultur äger även ljudboksförlaget Storyside.

Under 00-talet har Natur & Kultur engagerat sig på flera områden på bokmarknaden utanför förlagsledet. Stiftelsen Natur & Kultur gick tidigt in som minoritetsägare i nätbokhandeln Adlibris. Förlagsledningen övervägde dock aldrig att ta över hela företaget eftersom man var rädd för branschens reaktion. Sedan Bonniers hade övertagit aktiemajoriteten i Adlibris 2005 valde Natur & Kultur efter ett par år att sälja sin aktiepost.⁶

Natur & Kultur förvärvade 2007 en 40-procentig andel i bokdistributionsföretaget Förlagssystem. Stiftelsen gjorde året därpå en stor affär genom att delta i en nyemission i bokhandelskedjan Bokia, för att därigenom bli en av de största ägarna med en andel på 30 procent. Sammanfattningsvis har Natur

4. *Svenska Dagbladet*, 17 mars 2010.

5. Se: <http://www.nok.se/om-nok/Forlaget/>.

6. *Svensk Bokhandel*, <http://www.svb.se/>, 22 juni 2006.

& Kultur med ett stort läromedels- och allmänlitterärt förlag samt starka intressen i distributions- och detaljhandelsleden etablerat sig som en tredje kraft på bokmarknaden vid sidan av Bonniers och KF Media.

Hakon Invest, huvudägare i ICA AB, är genom sitt helägda dotterbolag Forma Publishing Group en av de större aktörerna på den svenska mediemarknaden. Icakuriren tillhör de största veckotidningarna med en upplaga på 160 000 exemplar, medan kundtidningen Buffé når över två miljoner hushåll. Ica Bokförlag, grundat 1945, har en omfattande utgivning av facklitteratur som till exempel kokböcker och praktiska handböcker för hemmet.

Sedan mitten av 00-talet har koncernen expanderat kraftigt på bokmarknaden genom att förvärva två stora förlag som båda är specialiserade på underhållningslitteratur, det familjeägda B. Wahlströms Bokförlag och Damm Förlag som Egmont sålde till Forma. De tre bokförlagen har förts samman i en underkoncern, Forma Books, som 2010 redovisade intäkter på 224 miljoner kronor. En viss renodling av utgivningslinjerna har skett så att Ica Bokförlag koncentrerar sig på fackböcker, Damm på underhållningslitteratur för vuxna och B. Wahlströms på barn- och ungdomslitteratur.⁷ Alla tre förlagen hör till landets största på respektive område.

Av Forma Publishing Groups totala omsättning på 875 miljoner kronor år 2010, svarade bokutgivningen för cirka en fjärdedel. Hösten 2011 meddelade Hakon Invest att Forma Publishing Group var till salu. Om företaget inte skulle kunna säljas i sin helhet avsåg ägarna att sälja det i delar.⁸

Familjen Tönnesson bedriver en omfattande verksamhet på olika områden via sina två koncerner, Cydonia och IMP. I sfären ingår även flera företag som är verksamma på den svenska bokmarknaden och som sammantaget omsatte cirka 200 miljoner kronor år 2010. Störst är Nationalencyklopedin som nämnda år ökade sin omsättning med 51 procent, främst genom försäljning via Bonnierkoncernens Dagens Nyheter och Expressen.⁹ Stabenfeldt är ett norskt företag som driver barnbokklubbar i nio länder. Det svenska dotterbolaget är även verksamt i Finland. Tönnesonsfärens tredje förlag, Bra Böcker, var en gång en av de större aktörerna på den svenska bokmarknaden, men har under lång tid varit på tillbakagång. Sedan 2001 har förlaget förlorat 75 procent av sina intäkter och genomgående redovisat stora förluster. I januari 2012 aviserade ägarna att Bra Böcker skulle bli dotterbolag till Nationalencyklopedin och på sikt styra över sin utgivning mot fackböcker.¹⁰

Utgivningen av religiös litteratur har alltid bildat en egen sfär med specialinriktade förlag, egna försäljningskanaler och en väl avgränsad målgrupp. Den totala omsättningen beräknas i förlagsledet uppgå till cirka 150 miljoner kronor.¹¹

7. Se: <http://www.formabooks.se/>.

8. *Svensk Bokhandel*, <http://www.svb.se/>, 9 november 2011.

9. Årsredovisning för NE Nationalencyklopedin AB 2010.

10. *Svensk Bokhandel*, <http://www.svb.se/>, 12 januari 2012.

11. *Svensk Bokhandel*, <http://www.svb.se/>, 23 oktober 2009.

Den största aktören är Berling Media med Svenska Kyrkan och Svenska Missionskyrkan som huvudägare. Koncernens totala omsättning, som inkluderar läromedelsförlaget Gleerups, facklitterära förlaget Gothia samt Kyrkans Tidning, uppgick år 2010 till 338 miljoner kronor. Verbum, med en renodlad utgivning av kristen litteratur, omsatte 52 miljoner kronor.

Ökad koncentration på läromedelsmarknaden

Läromedel har alltid utgjort en viktig del av bokmarknaden. Omsättningen för läromedelsförlagen uppgick år 2010 till cirka 1,7 miljarder kronor. Förändringarna i stort på bokmarknaden – nya produktions- och distributionsformer – påverkar även läromedelsmarknaden. Så gott som alla läromedelsproducenter har länge arbetat med att utveckla olika former av digitala läromedel. Det kan till exempel röra sig om e-böcker, eller komplement till tryckta produkter. I dag svarar digitala produkter för endast en liten del av omsättningen på läromedelsmarknaden, men den beräknas växa snabbt de närmaste åren.¹²

Flera av de största läromedelsförlagen, Liber, Norstedts Juridik och Sanoma Utbildning, ingår i stora koncerner med en omsättning på flera miljarder kronor och verksamhet på en lång rad marknader. Utvecklingskostnader för exempelvis nya digitala produkter kan därför slås ut på många dotterbolag, något som bör ge dessa förlag en konkurrensfördel gentemot de förlag som enbart är verksamma på en marknad.

Liber har länge varit den största aktören på läromedelsmarknaden. Förlaget grundades 1973 och växte sedan genom en rad förvärv och fusioner, bland annat förvärvades Norstedts och Almqvist & Wicksell 1990. Koncernen förvärvades 1993 av holländska Wolters Kluwer, en av världens största förlagskoncerner. Liber renodlade 1997 sin inriktning på den institutionella marknaden genom att sälja det allmänlitterära förlaget Norstedts till KF. Wolters Kluwer sålde 2007 Liber till det hollandsbaserade Infinitas Learning, ägt av det brittiska riskkapitalbolaget Bridgepoint. Infinitas Learning bedriver verksamhet i sju länder och hör med en omsättning på 2,8 miljarder kronor till de större läromedelsutgivarna i Europa. Vid försäljningen 2007 behöll Wolters Kluwer de delar av Libers utgivning som inte utgjordes av läromedel. Denna verksamhet överfördes till dotterbolaget Norstedts Juridik.

Liber har en bred utgivning av läromedel på alla nivåer, från förskola till universitet. Under de senaste åren har förlaget expanderat inom litteratur för högskolan. Ett mindre förlag, Uppsala Publishing House, förvärvades 2009. Liber omsatte år 2010 473 miljoner kronor vilket motsvarar en andel på cirka 40 procent av den totala läromedelsmarknaden (tabell 3).¹³

12. *Svensk Bokbandel*, <http://www.svb.se/>, 7 april 2011.

13. *Svensk Bokbandel*, <http://www.svb.se/>, 7 april 2011.

Tabell 3. Företag/förlag på läromedelsmarknaden: intäkter och resultat 2010 (miljoner kronor)

Ägare	Företag/förlag	Intäkter	Resultat*	Verksamhet
Bridgepoint Capital	Liber	472,7	52,1	Läromedel, facklitteratur
Wolters Kluwer	Norstedts Juridik	314,4	44,4	Facklitteratur
Familjen Bratt	Bratt International ¹	243,1	21,6	Läromedel
	Studentlitteratur	234,7	20,5	Läromedel
	Iustus Förlag	8,4	1,1	Facklitteratur
Stiftelsen Bokförlaget Natur & Kultur	Natur & Kultur	ca 180	...	Läromedel
Svenska kyrkan (51), Svenska Missionskyrkan (34)	Berling Media ¹	179,0	21,8	Läromedel Läromedel Läromedel
	Gleerups Utbildning	152,8	21,5	
	Gothia Förlag	26,2	0,3	
Familjen Bonnier	Bonnier Utbildning [Sanoma Utbildning] ²	168,0	...	Läromedel
S A Madelin	Beta Pedagog	33,0	10,7	Läromedel
Görel Hydén (51) Lars Malmius (49)	Adastra Produktion ³	23,0	8,4	Läromedel
Thure Eneroth (51), Bo Eklund (49)	Kontentan	13,9	0,9	Kompendier
Lena Serholt (50), Martin Serholt (50)	Serholt Läromedel ⁴	10,8	2,2	Läromedel
Skandinaviska Databöcker	Docendo	9,5	0,2	Läromedel
Interskol AB	Interskol Förlag	5,4	1,1	Läromedel
Anders Karlsson (50), Olle Hed (50)	Jure Förlag	5,1	0,5	Facklitteratur
Lantz International	Hallgren & Fallgren Studieförlag ⁵	3,3	0,1	Läromedel

Anm.: Uppgifterna avser det verksamhetsår som till minst sju månader infallit under 2010.

* Resultat efter finansiella poster.

¹ De ekonomiska uppgifterna avser koncernens/sfärens sammanlagda verksamhet på läromedelsmarknaden i Sverige exklusive koncernelimineringar.

² Sanoma förvärvade Bonnier Utbildning hösten 2011 och förlagets namn ändrades till Sanoma Utbildning.

³ Studentlitteratur förvärvade förlaget 2010.

⁴ Studentlitteratur förvärvade förlaget 2011.

⁵ De ekonomiska uppgifterna avser 2009 (07) – 2010 (06).

Källa: Årsredovisningar.

Norstedts Juridik betecknar sig som ett ”ledande informationsförlag och programvaruföretag inom juridik, skatt, ekonomi och offentlig förvaltning” som erbjuder ”litteratur, internetjänster, utbildningar och avancerade programvaror”.¹⁴

14. Se: <http://www.nj.se/cms/pub/start sida-om-nj>.

Företaget har således en bredare inriktning än enbart bokutgivning. Den totala omsättningen uppgick till 314 miljoner kronor.

Studentlitteratur, grundat 1963, är en av de största aktörerna på läromedelsmarknaden med en omsättning på 235 miljoner kronor. Moderbolaget Bratt International, till lika delar ägt av Gunilla Bratt och Kristina Edler, omsatte nära 300 miljoner kronor. Tyngdpunkten i utgivningen har legat på kurslitteratur för högskolan men under de senaste åren har förlaget satsat alltmer på för- och grundskolan samt gymnasiet. Ledningens uttalade målsättning är att "förtäta utgivningen", det vill säga att försöka expandera på de områden där förlaget varit dåligt representerat.¹⁵ En rad företagsköp har gjorts för att vidga verksamheten. De förvärvade förlagen är relativt små men har genomgående en stark ställning inom sina respektive nischer.

Störst bland de förlag Studentlitteratur förvärvat är Adastra Läromedel som är inriktat på grundskolan. Andra förvärv sedan 2009 är Mareld (beteendevetenskap), Cura (beteendevetenskap), Serholts Läromedel (för- och grundskola), det kristna förlagets Arguments skolsortiment (för- och grundskola), samt aktiemajoriteten i Iustus förlag (juridisk litteratur).¹⁶ Studentlitteraturkoncernen beräknas öka sin omsättning med cirka 50 miljoner kronor genom förvärven.

Nordens näst största mediekoncern, finska Sanoma, har sedan mitten av 90-talet varit representerad på den svenska bokmarknaden genom årsboksförlaget Bertmarks som år 2010 omsatte 83 miljoner kronor. Koncernen stärkte sin ställning i Sverige genom att år 2011 förvärva Bonnier Utbildning med en omsättning på 168 miljoner kronor, där namnet ändrades till Sanoma Utbildning efter övertagandet. Sanoma Learning driver läromedelsförlag i sju länder och omsatte 2010 nära 2,4 miljarder kronor.¹⁷

Mångfacetterad barn- och ungdomsboksmarknad

Marknaden för barn- och ungdomslitteratur liknar på många sätt den allmänlitterära marknaden för vuxna. Där finns både kvalificerad litteratur och enklare, mer underhållningsinriktade böcker. Vidare saluförs faktaböcker på en mängd olika områden. Det finns ett prisdifferentierat utbud med alltifrån påkostade fullprisböcker till enkla billighetsutgåvor. Flera av de större förlagen driver bokklubbar. Dessutom finns en kategorisering som i stort saknas för vuxenlitteratur, nämligen den strikta åldersindelningen från spädbarn till unga vuxna. De större förlagen strävar i regel efter att täcka både många typer av böcker och åldersgrupper, medan många av de mindre utgivarna har nischat in sig på ett område.

15. *Svensk Bokbandel*, <http://www.svb.se/>, 8 april 2011.

16. Se: <http://www.studentlitteratur.se/o.o.i.s/8270>.

17. *Svensk Bokbandel*, <http://www.svb.se/>, 29 april 2011.

De fyra största utgivarna av barn- och ungdomslitteratur, mätt i antal titlar, särredovisar inte sin omsättning. De fyra förlagen, Rabén & Sjögren, Bonnier Carlsen, B. Wahlströms och Egmont Kärnan, svarade år 2010 för 13, 12, 9 respektive 8 procent av titlarna eller sammanlagt 42 procent.¹⁸ Eftersom de antagligen har högre intäkter per titel än de mindre förlagen, kan det antas att deras andel av den totala barn- och ungdomsboksmarknaden uppgår till närmare 50 procent.

Bland de mer kvalitetsinriktade förlagen är KF-ägda Rabén & Sjögren och Bonnier Carlsen de största, båda med en mycket bred utgivning. Alfabet, Berghs och Opal är andra utpräglade kvalitetsförlag med en omsättning på mellan 10 och 25 miljoner kronor. Egmont Kärnan och B. Wahlströms har sedan länge dominerat utgivningen av massmarknadslitteratur för barn. På ett par år har dock Tukan Förlag snabbt etablerat sig som en allvarlig konkurrent på denna marknad. Eftersom inget av förlagen särredovisar sina intäkter från barn- och ungdomslitteratur går det inte att ge någon exakt bild av deras storlek.

Det finns flera relativt stora barnbokklubbar. Störst är Barnens Bokklubb, till lika delar ägd av Norstedts Förlagsgrupp och Opal, som har ett brett sortiment men som under de senaste åren minskat sin omsättning. Sandviks Förlag, som drivs av det norska moderbolaget, har specialiserat sig på utgivning av böcker för späd- och förskolebarn som säljs via bokklubbar. Förlaget förvärvade 2010 Egmonts barnbokklubbar, däribland Disneyklubben.¹⁹ Den tredje stora aktören på marknaden är Stabenfeldt, som ingår i Tönnessonsfären och driver flera nischade klubbar. Bonniers barnbokklubb Lilla Svalan är betydligt mindre än sina konkurrenter.

Förlagskoncernerna tar över bokförsäljningen

En stor del av bokdistributionen är samlad i två företag, Förlagssystem och Samdistribution. Störst är Förlagssystem som tidigare ägdes helt av Bertil Wahlström. Han sålde år 2007 40 procent av aktierna till Natur & Kultur, som samtidigt överlät sin distributionsrörelse till Förlagssystem. Liber Distribution, med bland annat Liber och KF Medias förlag som kunder, såldes 2011 till Förlagssystem samtidigt som KF Media erhöll en plats i Förlagssystemets styrelse. Efter transaktionerna beräknas Förlagssystem kontrollera nära två tredjedelar av all logistik av allmänlitteratur. Enda större konkurrenten är Bonnierägda Samdistribution.²⁰

När den svenska bokmarknaden växte fram under 1800-talet var det vanligt att en bokhandlare även drev ett förlag. Under 1900-talet blev denna ordning allt mer ovanlig och i stället skapades det en klar rågång mellan bokförlag och

18. Se Åsa Warnqvists artikel i denna antologi.

19. *Svensk Bokhandel*, <http://www.svb.se/>, 8 oktober 2010.

20. *Svensk Bokhandel*, <http://www.svb.se/>, 9 augusti 2011.

bokhandel. Avskaffandet av den fasta prissättningen på böcker 1970 kom att bli starten för ett nytt närmande mellan bokförlagen och bokhandeln. Först ut var Bonniers som snabbt byggde upp en rad bokklubbar, där man kunde sälja både sina egna förlags och andra förlags böcker direkt till kunderna/medlemmarna. Flera andra förlag startade bokklubbar men Bonniers kunde behålla sin dominerande ställning på bokklubbsmarknaden.

När de fasta bokpriserna upphörde började KF, som ägde ett av de större bokförlagen Rabén & Sjögren, att bygga upp bokavdelningar i sina varuhus. Koncernen fortsatte att expandera i återförsäljarledet genom att förvärva Akademibokhandelsgruppen 1987 samt internetbokhandeln Bokus 1998. Norstedts startade även flera bokklubbar och den tidigare delägda Böckernas klubb övertogs helt 2010. Som nämnts ovan samlades år 2011 KF:s hela verksamhet på bokmarknaden, Norstedts Förlagsgrupp, Akademibokhandelsgruppen, Bokus samt Coops bokförsäljning, i en organisation med gemensam ledning.

KF:s främsta konkurrent Bonniers har under 00-talet flyttat fram sina positioner i återförsäljarledet. Aktiemajoriteten i nätbokhandeln Adlibris övertogs 2005 och Adlibris har sedan dess ökat sin omsättning från 300 till 1 100 miljoner kronor. Därigenom har Bonniers med god marginal kunnat kompensera sina bokklubbars minskade omsättning. Bonnierförlagen ingick 2009 ett avtal med Rusta om att ta över ansvaret för bokförsäljningen på varuhusen och där sälja sina restlager till låga priser. Bonnierförlagens dotterbolag Pocketgrossisten övertog hösten 2011 all bokhantering på Åhléns 76 varuhus. Företaget bestämmer sortiment, distribuerar böcker och föreslår kampanjer. Pocketgrossisten sköter även distributionen till 500 ICA-butiker. I tolv större butiker driver Pocketgrossisten en inbyggd boklåda, "Book Store".²¹

Även några av de övriga större förlagen har gått in i försäljningsledet, men ingen i lika hög grad som de två stora aktörerna. Natur & Kultur är med en andel på 30 procent en av två stora delägare i bokhandelskedjan Bokia. Flera förlag driver bokklubbar. Opal är exempelvis hälftenägare i Barnens bokklubb och Atlantis är hälftenägare i Clio, i båda fallen med Norstedts Förlagsgrupp som partner.

Under 2000-talet har det blivit allt vanligare att förlagen säljer böcker direkt till kunderna via sina hemsidor. För en del små förlag med begränsade marknadsföringsresurser har direktförsäljningen kommit att bli en viktig kanal, medan den för vissa medelstora förlag, som Harlequin och Brombergs, fungerar som komplement till de traditionella försäljningsformerna. Bonniers och KF:s förlag säljer inte direkt till läsarna utan länkar på sina hemsidor till koncernernas nätbokhandlar, Adlibris respektive Bokus.²²

Sammanfattningsvis har de stora förlagskoncernerna successivt flyttat fram sina positioner i återförsäljarledet så att de i dag har ägarintressen i de två största bokhandelskedjorna, äger de två dominerade nätbokhandlarna och alla stora

21. *Dagens Nybeter*, 29 mars 2011.

22. *Svensk Bokhandel*, <http://www.svb.se/>, 20 maj 2010.

bokklubbar samt driver bokförsäljning i fyra stora varuhus- och daglighandel-kedjor. Därtill kan läggas en betydande försäljning direkt till kunderna. Utanför de stora koncernernas intressesfärer finns endast den försäljning som sker genom bokhandeln utanför de två stora kedjorna, några mindre nätbokhandlar samt de övriga förlagens direktförsäljning via hemsidor eller egna bokklubbar. Situationen liknar den som rådde på 1800-talet, med en stark vertikal integration på bokmarknaden, men med den skillnaden att den tidens många små entreprenörer nu ersatts av ett par mycket stora koncerner.

De stora aktörernas expansion i försäljningsledet har väckt en hel del debatt. Åsa Linderborg har till exempel hävdad att Bonniers "får en total makt över våra läsvanor – vi köper det som exponeras i butikerna".²³ Svensk Bokhandels chefredaktör Lasse Winkler skrev apropå Bonniers uppgörelse med Åhléns: "Faktum är att Bonniers i dag är så starka på bokmarknaden att de kan klara sig utan konkurrenser. Deras utgivning täcker alla områden och den håller hög kvalitet. Deras egenägda distributionskanaler dominerar sina respektive områden och de har tillräckliga ekonomiska muskler för att alltid kunna erbjuda alla återförsäljare bästa villkor. De kan på egen hand krossa allt motstånd."²⁴

Koncernerna brukar försvara sig mot anklagelsen att de skulle gynna sin egen utgivning i de försäljningskanaler som de kontrollerar med att deras bokhandlar och bokklubbar verkar på kommersiell grund och därför har allt intresse av att erbjuda ett brett utbud oavsett förlag. Argumentet stämmer så till vida att till exempel nätbokhandlarna ser ett mycket brett sortiment som en stark konkurrensfördel. Akademibokhandeln eller Åhléns kommer säkerligen inte heller att avstå från att sälja bestsellers från andra förlag än Norstedts respektive Bonniers. Ett direkt gynnade tycks endast ha förekommit på Rusta, som numera uppges sälja nästan enbart verk från Bonnierförlagen.²⁵ Men det rör sig å andra sidan endast om restupplagor inom några områden till kunder som troligen inte sökt sig till varuhusen primärt för att köpa böcker.

En relevant fråga i sammanhanget är dock om de stora koncernernas förlag gynnas i marknadsföringen, i form av kampanjer och skyltning i bokhandlarna, plats på nätbokhandlarnas nätsidor och specialerbjudanden i varuhusens och daglighandelns kundtidningar. Några mindre stickprov tyder på att så inte är fallet, men frågan kan inte besvaras förrän en större undersökning har gjorts. Möjligen kan omstruktureringarna inom försäljningsledet ha gynnat de största förlagen, medan de medelstora förlag som haft den fysiska bokhandeln som sin främsta kanal kan ha fått det svårare att marknadsföra sina produkter i takt med att försäljningen via nätet och varuhus ökat. De minsta förlagen, med små marknadsföringsresurser och problem att sälja sina verk till bokhandeln, kan ha gynnats av nätbokhandlarnas strävan att hålla ett mycket brett sortiment.

23. *Aftonbladet*, 30 mars 2011.

24. *Svensk Bokhandel*, <http://www.svb.se/>, 29 mars 2011.

25. *Svensk Bokhandel*, <http://www.svb.se/>, 29 mars 2011.

Agenturer och författarbolag – nya aktörer på bokmarknaden

De skönlitterära förlagen arbetar ofta på mycket lång sikt genom att odla författarskap som kanske inte blir lönsamma förrän efter tio-femton års utgivning. På den allmänlitterära marknaden har det i hela västvärlden under det senaste decenniet funnits en tendens till att bestsellers säljer allt bättre och blir allt viktigare för förlagens lönsamhet.

I Sverige har det funnits en mycket lång tradition av att förlagen inte aktivt skall försöka ta författare av varandra. Författarna har å sin sida i regel visat stor trohet mot sina förlag. Mot den bakgrunden väckte det mycket uppmärksamhet när Piratförlaget bildades 1999 med bland annat två bestsellerförfattare, Jan Guillou och Liza Marklund, bland ägarna. Det nya förlaget deklarerade att det skulle erbjuda bra säljande författare bättre villkor än branschen i övrigt. Piratförlaget etablerade sig snabbt som ett av de större skönlitterära förlagen. Under 00-talet har allt fler författare börjat anlita agenturer och förlagsbyten förekommer allt oftare.

Det har länge funnits litterära agenter som representerat utländska förlag och författare på den svenska marknaden. Bonniers startade redan på 1930-talet en avdelning som sålde rättigheter till förlagets författares verk på de utländska marknaderna.²⁶ I mitten av 1990-talet etablerade sig en ny typ av agenter i Sverige, som var fristående från förlagen och företrädde sina författare gentemot både utländska förlag och det inhemska förlaget. Denna typ av litterära agenter var vanligt förekommande på de anglosaxiska bokmarknaderna men hade tidigare inte funnits i Sverige.

Pionjären, Nordin Agency, lyckades snabbt knyta en rad svenska författare till sig och bli mycket lönsam. Andra agenturer har startats men Nordin Agency, nu med Joakim Hansson som ägare, är fortfarande störst med en omsättning på 14 miljoner kronor. Närmaste konkurrenten är Salomonsson Agency med 11 miljoner kronor, medan de övriga agenturens intäkter understiger 4 miljoner kronor.²⁷ Intäktsuppgifter saknas för de stora förlagens egen agenturverksamhet, men Norstedts Agency, som bland annat företräder Stieg Larsson, beräknas ha haft en betydande omsättning de senaste åren. De fristående agenturerna har troligen spelat en roll för att etablera svenska författare i utlandet och de har kanske även bidragit till att höja honorarnivån för bestsellerförfattarna.

Författarrättighetsbolag är en annan ny företagstyp som har vuxit snabbt på den svenska bokmarknaden under 2000-talet. I särklass störst bland författarbolagen är Moggliden, som förvaltar Stieg Larssons rättigheter och ägs av hans far och bror. Under sitt första förlängda verksamhetsår omsatte bolaget 206 miljoner kronor, följande år, 2010, 135 miljoner kronor. Saltkråkan, som förvaltar Astrid Lindgrens verk och ägs av hennes ättlingar, har under många år uppburit royalties på flera tiotals miljoner kronor. Camilla Läckbergs Camlac

26. Staffan Sundin, *Konsolidering och expansion 1930-1954: Bonniers – en mediefamilj* (Stockholm: Bonnier, 2002), s. 45.

27. Årsredovisningar 2010.

Tabell 4. Författarrättighetsbolag: intäkter och resultat 2010 (miljoner kronor)

Ägare	Företag	Intäkter	Resultat*
Familjen Nyman/Billing (59), Familjen Lindgren (41)	Saltkråkan AB – koncern ¹ <i>Saltkråkan AB – moderbolag</i> ²	159,3 39,7	79,0 23,9
Erland Larsson och Joakim Larsson	Moggliden ³	135,5	126,0
Camilla Läckberg	Camlac	30,2	8,8
Henning Mankell	Palco Media	27,7	14,6
Jonas Gardell	Jonas Gardell Produktion ^{4 5}	24,8	11,1
Leif G W Persson	Leif G W Persson AB	11,8	0,5
Mari Jungstedt	Next Page	9,2	2,7
Jens Lapidus	Pilpul Litteratur	7,3	4,8
Jan Guillou	Achilleus Art & Media ⁴	6,7	-0,4
Elisabeth Marklund/ Limerick Publishing	Mediahuset Altersbruk	6,2	-1,3
Johan Theorin	Theorins Texter	6,1	5,4
Alexander Ahndoril (50), Alexandra Ahndoril (50)	Green Eyes Fiction ⁶	6,0	3,7
Sven Nordqvist (50), Eva M Ålander (50)	Nordqvist & Ålander AB	5,0	1,2
...	Steve Sem-Sandberg AB	4,9	0,9
Jan Arnald	Jan Arnald AB	4,6	3,1
Måns Gahrton	Någorlunda Art Stockholm	4,4	0,7
...	Åsa Larsson AB ⁴	4,1	2,4
Martin Widmark	Martin Widmark AB	4,0	1,0
Gunilla Bergström	Bokmakaren	4,0	1,1
...	Kommando Ajvide ⁷	3,1	2,0
Anders Roslund	Anders Roslund AB	3,1	1,0
Mons Kallentoft	Hard Boiled Productions i Stockholm	3,0	0,8
Börge Hellström	Ordkonstruktören i Nacka	2,9	0,8
Peter Englund	Petarden ⁴	2,8	2,8
Helena Willis	Helena Willis AB ⁴	2,7	1,6
Åsa Linderborg	Åsa Linderborg AB ⁴	2,6	2,2
Kajsa Ingemarsson	Kajsa Ingemarsson AB	2,2	1,2
Mats-Eric Nilsson	Tal & Skrift	2,1	0,2

* Resultat efter finansiella poster.

¹ Verksamheten omfattar Astrid Lindgrens Värld AB samt Astrid Lindgrens författarrättigheter.

² Verksamheten omfattar Astrid Lindgrens författarrättigheter.

³ Verksamheten omfattar Stieg Larssons författarrättigheter.

⁴ De ekonomiska uppgifterna avser 2009 (07) – 2010 (06).

⁵ Bolagets intäkter utgjordes av omsättning värdepapper 19,5 miljoner kronor och nettoomsättning 5,2 miljoner kronor.

⁶ De ekonomiska uppgifterna avser 2009 (05) – 2010 (06).

⁷ Verksamheten omfattar John Ajvide Lindqvists författarrättigheter.

Källa: Årsredovisningar.

och Henning Mankells Palco Media är andra bolag som 2010 redovisade intäkter på över 20 miljoner kronor. De svenska underhållningsförfattarnas stora framgångar i både Sverige och utlandet återspeglas i att ytterligare ett 25-tal författarbolag omsatte över två miljoner kronor (tabell 4).

Inom televisions-, radio- och tidskriftsbranscherna har det blivit allt vanligare att lägga ut den redaktionella produktionen på fristående bolag. Denna typ av utläggning förekommer även på bokmarknaden, men har hittills varit av liten omfattning. De flesta förlag föredrar att sköta hela den redaktionella processen inom huset. Det största fristående bokproduktionsbolaget, Nygren och Nygren, omsatte inte mer än fem miljoner kronor.

Ljudböcker minskar och e-böcker ökar

Den svenska marknaden för ljudböcker växte snabbt fram till 2008. Antalet utgivna titlar fyrdubblades under några få år, från 82 stycken 2002 till 322 fem år senare för att 2010 gå ner till 212.²⁸ Den dominerande aktören på ljudboksmarknaden är Bonnier Audio. Förlaget har sin grund i ett ljudboks-förlag som startades av Synskadades Riksförbund. Vid millennieskiftet övertog Bonnier-förlagen 70 procent av aktierna i förlaget, som samtidigt bytte namn till Bonnier Audio. Bland utgivarna av ljudböcker dominerar de stora allmänlitterära förlagen. Störst är Bonnier Audio med cirka 70 titlar år 2011. Andra betydande aktörer är Norstedts, Natur & Kulturs Storyside, Piratförlaget och Forma Books som 2009 gav ut mellan 12 och 24 titlar.

E-böckerna utgör en snabbt växande del av bokmarknaden. I USA har tillväxten varit mycket kraftig, 164 procent mellan 2009 och 2010. Försäljningen av e-böcker stod 2010 för 8 procent av den totala bokförsäljningen.²⁹ Även i Storbritannien är ökningen mycket snabb och där svarade e-böckerna för 6 procent av den totala försäljningen.³⁰ Internetbokhandeln Amazon har en mycket stark position i de anglosaxiska länderna med en beräknad marknadsandel på 60-70 procent av handeln med e-böcker i USA och 90 procent i Storbritannien.³¹

I Sverige har försäljningen av e-böcker varit marginell, men den förväntas öka snabbt i takt med att läsplattor blir allt vanligare. Förlagen särredovisar inte e-boksförsäljningen men uppgifter från den ledande e-boksdistributören, Elib, kan ge en viss uppfattning om utvecklingen. Företaget uppger att man första halvåret 2010 distribuerade i genomsnitt 1 800 e-böcker i månaden, i februari 2011 hade antalet ökat till 5 000.³² Ett annat mått är att Elib på två år

28. *Branschstatistik 2010: Rapport från Svenska Förläggareföreningen* (Stockholm: Svenska Förläggareföreningen, 2011).

29. *Svensk Bokbandel*, <http://www.svb.se/>, 18 mars 2011.

30. *Svensk Bokbandel*, <http://www.svb.se/>, 20 maj 2011.

31. *The Economist*, 10 september 2011.

32. *Svensk Bokbandel*, <http://www.svb.se/>, 5 november 2010 och 4 mars 2011.

har ökat sin omsättning med 75 procent, från 12,8 till 22,4 miljoner kronor. Även om tillväxten är stark så har e-böckerna en mycket svagare ställning på den svenska bokmarknaden än på de anglosaxiska.

Fyra av de största aktörerna, Bonniers, KF Media, Natur & Kultur och Piratförlaget, äger till lika delar Elib, som producerar och distribuerar digitala böcker i olika former, såsom e-böcker, Mp3-böcker och strömmande ljudböcker för både ägarförlagens och andra förlags räkning.³³ Elibs katalog omfattade i början av 2011 cirka 3 000 titlar men växer snabbt. Biblioteken, som betalar 20 kronor per utlån, har fått ökade kostnader på grund av den snabba låneökningen. Förlagen å sin sida ser med oro på att en obegränsad tillgång till gratis biblioteksböcker kan underminera eboksmarknaden. Från bibliotekshåll hörs även kritik mot att biblioteken är helt i händerna på Elib och dess ägare som bestämmer vilka böcker som får lånas ut. I februari 2011 var 80 procent av Elibs titlar möjliga att låna via biblioteken.³⁴

Ägarkoncentrationen ökar på bokmarknaden

Utvecklingen på bokmarknaden har i likhet med mediemarknaden i stort gått mot en ökad ägarkoncentration. Så gott som alla de största aktörerna har sedan 2005 varit involverade i olika transaktioner, i regel förvärv men i ett par fall försäljningar. Bonniers har kraftigt stärkt sin ställning i återförsäljarledet genom förvärvet av nätbokhandeln Adlibris 2005, som sedan köpet expanderat mycket kraftigt. Koncernen har även gått in i grossistledet genom förvärvet av Pocketgrossisten. På bokklubbsområdet har Bonniers ökat sin ägarandel i redan tidigare majoritetsägda Månadens Bok samt köpt Pocketklubben. I övrigt inskränker sig förvärven till det relativt lilla serieförlaget Kartago. Genom försäljningen av Bonnier Utbildning kommer Bonnierförlagen sannolikt att minska sin omsättning; sammantaget har dock Bonniers stärkt sin position på bokmarknaden sedan 2005, framför allt genom köpet av Adlibris.

Forma Publishing Group blev genom köpen av B. Wahlströms och Damm Förlag en av de större aktörerna på bokmarknaden. Familjen Wahlström lämnade förlagsbranschen efter nästan 100 år, men finns kvar på bokmarknaden genom sitt majoritetsägarande i distributionsföretaget Förlagssystem. Framtiden får utvisa om Hakons Invests saluförande av Forma Publishing Group kommer att leda till ytterligare ägarkoncentration genom att någon av de större förlagskoncernerna förvärvar Forma Books.

Natur & Kultur har liksom Bonniers gått in i distributions- och återförsäljarleden genom att köpa stora minoritetsposter i Förlagssystem och Bokia. Studentlitteratur har på kort tid köpt ett halvdussin relativt små förlag, men

33. Se: http://www.elib.se/ebook_about_elib.asp.

34. *Svensk Bokhandel*, <http://www.svb.se/>, 4 mars 2011.

sammantaget har förvärven inneburit en ökad ägarkoncentration på läromedelsmarknaden. Sanoma har flyttat fram sina positioner genom förvärvet av Bonnier Utbildning. KF Medias förvärv inskränker sig till ett par mindre barnboksförlag samt övertagandet av den tidigare hälftenägda Böckernas Klubb. Koncernen har också gått in som delägare i Elib och det snabbt växande Pocketförlaget.

Bland de medelstora förlagen har ett par transaktioner gjorts. Alfabeta beräknas fördubbla sin omsättning till cirka 50 miljoner kronor sedan det förlusttyngda Ordfront Förlag förvärvats hösten 2011. Ordfront hade i sin tur övertagit aktiemajoriteten i En bok för alla. Lind & Co köpte år 2007 Fischer & Co.

Ett par affärer har inneburit att ägarkoncentrationen minskat, förutom den ovan nämnda försäljningen av Bonnier Utbildning även uppdelningen av Libers utgivning i två förlag, Liber och Norstedts Juridik, i samband med att Wolters Kluwer avvecklade sin läromedelsverksamhet.

Sammanfattning

Den svenska bokmarknaden har strukturerats om på flera områden. Den vertikala och horisontella integrationen har ökat och de största koncernerna har centraliserat sina organisationer samtidigt som ägarkoncentration har ökat inom branschen. De två stora aktörerna på den svenska bokmarknaden, Bonniers och KF Media, har genomgående varit drivande aktörer i dessa processer.

Den vertikala integrationen har framför allt ökat genom att flera av de stora förlagskoncernerna i allt högre grad engagerat sig i återförsäljarledet så att de i dag har intressen i en stor del av bokförsäljningen. Distributionen har i stor utsträckning koncentrerats till två företag, båda förlagsanknutna.

På det horisontella planet har både Bonniers och KF etablerat nya försäljningskanaler, i första hand nätbokhandlar. De två stora aktörerna har även centraliserat sina respektive organisationer. Bonniers har samordnat ledningen för flertalet av sina allmänlitterära respektive facklitterära förlag. KF Media har gått ett steg längre än konkurrenten genom att lägga all sin verksamhet på bokmarknaden under en gemensam ledning.

Till denna utveckling mot centraliserad ledning och ökad integration kan läggas att de flesta av de större aktörerna har förvärvat mindre företag med en ökad ägarkoncentration på bokmarknaden som följd.

Appendix

- Tabell 1. Företag/förlag på bokmarknaden: intäkter och resultat 2010
- Tabell 2. Statligt litteratur- och distributionsstöd 1986/87–2008
- Tabell 3. I Nationalbibliografin registrerade böcker och broschyrer 1985–2010
- Tabell 4. Utgivna titlar samt totalt antal tryckta och sålda volymer av nya titlar 1986/87–2010
- Tabell 5. Utgivna titlar efter litteraturkategori 1986/87–2010
- Tabell 6. Tryckta volymer efter litteraturkategori 1986/87–2010
- Tabell 7. Tryckta och sålda volymer per utgiven titel samt andelsålda volymer 1986/87–2010
- Tabell 8. Bokförsäljning 1986/87–2010
- Tabell 9. Försäljning av allmänlitteratur 1986/87–2010
- Tabell 10. Försäljning efter litteraturkategori 1986/87–2010
- Tabell 11. Försäljning av pocketböcker 1986/87–2010
- Tabell 12. Försäljning av ljudböcker 2002–2010
- Tabell 13. Nettoförsäljning till återförsäljare efter försäljningskanal 1986/87–2010
- Tabell 14. Nettoförsäljning av direktsåld litteratur efter försäljningskanal 1986/87–2010
- Diagram 1. Försäljning av pocketböcker och ljudböcker 1994–2010

Tabell 1. Företag/förlag på bokmarknaden: intäkter och resultat 2010 (miljoner kronor)

Ägare	Företag/förlag	Intäkter	Resultat*	Verksamhet
Familjen Bonnier	Bonnier AB ¹ <i>Bonnierförlagen gm Albert Bonniers Förlag, Forum, Wahlström & Widstrand, Bonnier Carlsen, Bonnier Fakta, Bonnier Pocket, Månpocket, Minotaur, Fitnessförlaget, Reseförlaget, Rebus, Semic, Manga, Bonnier Baby, 2244, Mix, Bonnier Utbildning², samt åtta bokklubbar</i>	2 669,4 1 319,3	291,0 153,0	Allmänlitteratur, barnböcker, läromedel, bokklubbar
Bonnier (85)	AdLibris	1 095,7	118,8	Internetbokhand.
Bonnier (70), SRF Iris (30)	Bonnier Audio	107,5	20,7	Ljudböcker
Bonnier (91)	Max Ström Bokförlag Bonnier Business Publishing	49,5 24,8	3,0 0,6	Allmänlitteratur Facklitteratur
KF	KF Media ¹ Akademibokhandelsgruppen	1 964,9 1 389,0	-175,4 -239,3	Bokhandelskedja Internetbokhand. (Bokus)
	Norstedts Förlagsgrupp gm Rabén & Sjögren, Norstedts Förlag	552,9	67,4	Allmänlitteratur, barnböcker
	Böckernas Klubb	23,0	-3,5	Bokklubb
Bridgepoint Capital	Liber	472,7	52,1	Läromedel, facklitteratur
Ratos (66), Litorina (34)	BTJ Sverige	426,1	10,3	Bibliotekstjänst
Killbergs bokhandel (30), Natur & Kultur (29)	Bokia	344,0	-39,8	Bokhandelskedja
Wolters Kluwer	Norstedts Juridik	314,4	44,4	Facklitteratur
Stiftelsen Bokförlaget Natur & Kultur	Natur & Kultur	295,4	0,5	Läromedel, allmänlitteratur
J.A Lindblads Förlag (60), Natur & Kultur (40)	Förlagssystem JAL	284,5	2,8	Bokdistribution
Familjen Bratt	Bratt International ¹ <i>Studentlitteratur Iustus Förlag</i>	243,1 234,7 8,4	21,6 20,5 1,1	Läromedel Läromedel Facklitteratur
Svenska kyrkan (51), Svenska Missionskyrkan (34)	Berling Media ¹ <i>Gleerups Utbildning Verbum Förlag Gothia Förlag</i>	231,3 152,8 52,3 26,2	31,2 21,5 9,4 0,3	Läromedel Religiös litterat. Läromedel
Hakon Invest (89)	Forma Books gm Damm Förlag, B Wahlströms Förlag, Ica Bokförlag samt två bokklubbar ³	224,0	0,4	Underhållningslitteratur, barnböcker, facklitt.
Familjen Tönnesson	Tönnesson-sfären ¹ <i>NE Nationalencyklopedien Stabenfeldt⁴ Bra Böcker</i>	169,9 117,0 34,8 18,1	... 4,9 ... -4,6	Lexika Barnbokklubbar Allmänlitteratur
Egmont International Holding	Egmont Kärnan ⁵	ca 150	...	Barnböcker, seriealbum
Mathias Engdahl	Pocket Shop	125,2	8,8	Bokhandel
BookStop	Pocketstället	89,6	-10,8	Pocketboks-distribution

Tabell 1. Forts.

Ägare	Företag/förlag	Intäkter	Resultat*	Verksamhet
Bokgirot Invest (60), Skönås (40)	Boktjänst	86,0	0,2	Bokförsäljning till institutioner
Sanoma	Bertmarks Förlag	83,4	-1,1	Årsböcker
Piratförlaget (45,5), Norstedts Förlagsgr. (35), Läsörlaget (9)	Pocketförlaget	79,7	4,0	Pocketböcker
Jan Guillou (33), Liza Marklund (33), Anne-Marie Skarp (33)	Piratförlaget	78,0	3,2	Allmänlitteratur
Torstar Corporation	Förlaget Harlequin ⁶	65,3	...	Underhållnings- litteratur
Norstedts Förlagsgr. (50), Opal (50)	Barnens Bokklubb	64,7	0,1	Barnbokklubbar
Reader's Digest	Reader's Digest ⁷	62,4	-4,6	Allmänlitteratur
Anders Karlsson (50), Olle Hed (50)	Juresfären ¹ Jure AB Jure Förlag	61,2 56,1 5,1	2,0 1,5 0,5	Fackboks-försälj. Facklitteratur
The Thomson Corporation Group	Thomson Reuters Professional	59,3	-27,9	Facklitteratur Affärs info.
Pagina Holding	Pagina Förlag	56,3	2,3	Facklitteratur
Kraft & Kultur (91)	Select Audio Books	53,6	2,4	Ljudboks-distribu- tion
Sandviks a.s	Sandviks Förlag	45,2	-0,1	Barnbokklubbar
Stefan Krook (34), Ebbe Krook (20), Thom Lundberg (19) ⁸	Företagslitteratur	44,2	16,3	Pocketboks-försälj- ning
Föreningen Ordfront (55), Kniga (45)	Ordfrontsfären	33,6	-1,9	
	Ordfront Förlag	24,3	-2,6	Allmänlitteratur, bokklubbar
	Ordfront (75), En bok för allas vänner (25)	9,3	0,7	Barnböcker, allmän- litteratur
Bang-Melchior & Co (80), Läsförlaget (20)	Tukan Förlag	35,1	3,6	Barnböcker, fack- litteratur
S A Madelin	Beta Pedagog	33,0	10,7	Läromedel
Swedmedia	Libris Media	32,7	0,9	Religiös litt.
Studieförbundet Näringsliv och Samhälle	SNS Service ⁹	29,7	0,0	
Kristoffer Lind (64), Leif Eriksson (22)	Lindsfären ^{1 10}	46,2	7,7	
	Bokförlaget Lind & Co ¹⁰	35,3	6,1	Allmänlitteratur
	Bokförlaget T Fischer & Co ¹⁰	11,0	1,6	Allmänlitteratur
Dag Hernried (95), Schildts Förlag (5)	Alfabeta Bokförlag	27,8	-2,1	Barnböcker
Görel Hydén (51), Lars Malmius (49)	Adastra Produktion	23,0	8,4	Läromedel

Tabell 1. Forts.

Ägare	Företag/förlag	Intäkter	Resultat*	Verksamhet
Piratförlaget (25), Natur & Kultur (25), AdLibris (25), Norstedts (25)	Elib	22,4	0,7	E-böcker
Dorotea Bromberg (95)	Brombergs Bokförlag	20,6	0,6	Allmänlitteratur
Nordisk Kriminal-kronike ApS	Svenska Polisidrottsförlaget	19,3	1,4	Facklitteratur
Svenska Litteratur-sällskapet (30) m.fl. ¹	Bokförlaget Atlantis	19,2	-0,5	Allmänlitteratur
Familjen Segerhjelm (50), Bengt Christell (34), Catrine Grímlund (16)	Bokförlaget Opal	18,1	2,0	Barnböcker
Dan Israel (70), Henning Mankell (30)	Leopard Förlag	15,9	1,1	Allmänlitteratur
Björn Andersson (50), Erik Osvalds (50)	Svenska Historiska Media Förlag	15,5	-0,8	Facklitteratur
Gunnar Törnkvist	Argument Förlag	14,8	0,4	Religiös litt.
Joakim Hansson	Nordin Agency	14,1	8,1	Litterär agentur
Thure Eneroth (51), Bo Eklund (49)	Kontentan	13,9	0,9	Kompendier
Trygve Carlsson	T Carlsson Bokförlag	13,4	0,6	Allmänlitteratur
Familjen Strömberg	C A Strömberg ¹²	12,7	-1,0	Idrottslitteratur
Svenska Fotbollförb.	Svenska Fotbollförlaget	12,6	7,4	Läromedel
Opal (31), Carl Hafström (24), Norstedts Förlagsgr. (23), Saltkråkan (12)	Berghs Förlag	12,6	1,4	Barnböcker
Atlantis (50), Norstedts Förlagsgr. (50)	Clio den historiska bokklubben	12,2	1,9	Bokklubb
...	Earbooks	11,4	-2,1	Ljudböcker
Hans Lindberg	Årets Bilsport	11,2	0,4	Idrottslitteratur
Niclas Salomonsson	Salomonsson Agency	11,2	3,3	Litterär agentur
Mosaikk AS	Bazar Förlag	11,0	0,8	Allmänlitteratur
Blommenholm Industrier (26)	Schibsted Förlag	10,9	2,6	Allmänlitteratur
Lena Serholt (50), Martin Serholt (50)	Serholt Läromedel	10,8	2,2	Läromedel
Kerstin Aronsson (78), Bertil Falck (18)	Kabusa Böcker	10,7	0,3	Allmänlitteratur
Glenn Ek (50), Roger Grym (50)	Sportförlaget i Europa	10,6	-1,6	Idrottslitteratur
Per Jannersten	Jannersten Förlag	10,3	1,3	Facklitteratur
Bertil Ekerlid	Ekerlids Förlag	9,5	0,7	Allmänlitteratur
Skandinaviska Databöcker	Docendo	9,5	0,2	Läromedel
Ulf Heimdahl	Informationsförlaget	9,4	0,1	Uppdragsprod.
Storytel AG digitala medier	Storytel	9,2	0,4	Försäljning av
Telgram Studios	Telegram Bokförlag	7,6	0,7	Allmänlitteratur

Tabell 1. Forts.

Ägare	Företag/förlag	Intäkter	Resultat*	Verksamhet
Lars Danielsson (51), Patrik Hultberg (25), Lena Maria Nordstrand (24)	Kommunlitteratursfären	7,6	0,7	
Anna-Lena Hultberg (51), Lars Danielsson (49)	Bokförlaget Hegas Kommunlitteratur	4,1 3,5	-0,2 0	Barnböcker Facklitteratur
Christina Sejte	Symposion	4,6	0,0	Allmänlitteratur
Johan Lindblad (73), Norstedts Förlagsgr. (27)	Kakao Förlag	7,1	0,0	Facklitteratur
Politiken och Idéernas Arena i Stockholm	Bokförlaget Atlas	6,5	-0,5	Allmänlitteratur
Anders Ekberg	Bokförlaget Arena ¹³	6,4	-2,5	Allmänlitteratur
Marie Arvinus	Arvinus Förlag ⁷	6,3	-0,3	Facklitteratur
...	Bokförlaget Daidalos	6,0	0,6	Allmänlitteratur
Familjen Åkerlund	Artos Bokförlag	5,8	1,3	Facklitteratur
Fanny Bergenström (50), Roberto Jequier (50)	Trio Förlag & Produktion	5,7	1,1	Facklitteratur
Byggtreprenörerna	Byggförlaget	5,7	2,5	Facklitteratur
Svante Weyler, Hr Ferdinand	Svante Weyler Bokförlag	5,5	-0,5	Allmänlitteratur
Magnus Nygren	Nygren och Nygren	5,4	-0,1	Bokproduktion
Interskol AB	Interskol Förlag	5,4	1,1	Läromedel
Göte Johansson	Läsförlaget Göte Johansson	5,3	-0,1	Allmänlitteratur
Familjen Wahlén	Bokförlaget Settern	5,1	0,4	Allmänlitteratur
...	Allt om Hobby ⁷	5,0	-1,0	Facklitteratur
New Wave Group	Kosta Förlag	5,0	-2,9	Facklitteratur
Anna Bengtsson och Ola Wallin	Ersatz	4,8	0,2	Allmänlitteratur
Agneta Back Östman	Excellent Förlag	4,7	0,8	Facklitteratur
...	Isaberg Förlag	4,6	0,1	Allmänlitteratur
Pietro Maglio (50), Lars Sundh (50)	Modernista	4,6	0,1	Allmänlitteratur
...	Gospel Media	4,4	0,7	Religiös litteratur
Matias Larsson och Lars Wierup	Reporto Publishing	3,9	0,9	Facklitteratur
Rohport Holdings	Three Doctors	3,9	-0,3	Medicinsk litt.
Stefan Lindström (50), Eelika Maranik (50)	Stevali Production	3,9	0,2	Bokproduktion
Joakim Sunesson	Semnos Förlag	3,7	0,3	Religiös litt.
Ordfront Förlag (50), Lars Brahmé (25), Mattias Lindgren (25)	Ordfront Ljud	3,6	0,4	Ljudböcker
Läsförlaget (50), Piratförlaget (50)	Bästsäljarna	3,4	0,1	Bokförsäljning
...	Grenadine Bokförlag	3,3	-0,3	Facklitteratur
Lantz International	Hallgren & Fallgren Studieförlag ⁷	3,3	0,1	Läromedel
Örjan Gerhardsson, Krister Gerhardsson	Novapress	3,2	0,2	Allmänlitteratur

Tabell 1. Forts.

Ägare	Företag/förlag	Intäkter	Resultat*	Verksamhet
Lennart & Philip Sane AB	Lennart Sane Agency	3,1	0,7	Litterär agentur
Lennart Sane Agency (50), Hästhagen Töregård (50)	Ulf Töregård Agency	3,1	1,3	Litterär agentur
David Stansvik	Bokförlaget Nya Doxa	3,1	0,0	Allmänlitteratur
Jonas Ellerström	Ellerströms Förlag	3,0	0,3	Allmänlitteratur
Familjen Gidlund	Gidlunds Förlag	3,0	-0,1	Allmänlitteratur
Styrbjörn Gustafsson	Tranan och Trasten	3,0	-0,1	Allmänlitteratur

Anm.: Detaljhandelsföretag är medtagna endast i de fall de tillhör företag med förlagsverksamhet. Uppgifterna avser det verksamhetsår som till minst sju månader infallit under 2010.

* Resultat efter finansiella poster.

¹ De ekonomiska uppgifterna avser koncernens/stärens sammanlagda verksamhet på bokmarknaden i Sverige exklusive koncernelimineringar.

² Sanoma förvärvade Bonnier Utbildning hösten 2011 och förlagets namn ändrades till Sanoma Utbildning.

³ De ekonomiska uppgifterna avser affärsområdet "Books" inom Forma Publishing Group. Resultatet avser rörelseresultat.

⁴ Stabenfeldts totala intäkter och resultat efter finansiella poster uppgick till 63,3 respektive 8,7 mkr.

⁵ Egmont Kärnans totala intäkter och resultat efter finansiella poster uppgick till 526,8 respektive 37,0 mkr. Bokförlagsverksamheten särredovisas inte.

⁶ Harlequins totala intäkter och resultat efter finansiella poster uppgick till 1 67,5 respektive 32,0 mkr.

⁷ De ekonomiska uppgifterna avser 2009 (07) – 2010 (06).

⁸ Adlibris förvärvade Företagslitteratur hösten 2011.

⁹ De ekonomiska uppgifterna omfattar även konferens- och seminarieverksamhet samt utbildning.

¹⁰ De ekonomiska uppgifterna avser 2010 (07) – 2011 (06).

¹¹ Atlantis ägs av Svenska Litteratursällskapet (30), Kjell och Märta Beijers stiftelse (20), Nilo Helanders stiftelse (20), Föreningen Konstsamfundet (15), Söderström & Co (15).

¹² De ekonomiska uppgifterna avser 2009 (05) – 2010 (06).

¹³ De ekonomiska uppgifterna avser 2009 (05) – 2010 (04).

Källa: Årsredovisningar.

Tabell 2. Statligt litteratur- och distributionsstöd¹ 1986/87–2008 (miljoner kronor)

	86/87	91/92	95/96 ²	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2007	2008
Löpande pris	25,9	31,2	42,2	31,3	49,8	44,0	39,6	39,0	36,6	38,1	41,3
Fast pris	46,6	40,4	49,8	36,6	57,4	48,5	42,6	41,8	38,7	39,4	41,3

¹ I litteraturstödet infördes 1999 ett utökat ansvar för att sprida den statsbidragsstödda litteraturen och titlar som får litteraturstöd distribueras sedan 1999 till landets huvudbibliotek. Förlagen får ersättning, distributionsstöd, för de exemplar som distribueras på detta sätt.

² Avser 18 månader.

Källa: Statens kulturråd, Kulturen i siffror 2003:7, 2004, Kulturrådets årsredovisningar, 2004–2008 (bearbetning).

Tabell 3. I Nationalbibliografin registrerade böcker och broschyrer efter kategori 1985–2010 (antal titlar)

	Skönlitteratur	Barn/ungdom	Facklitteratur	Totalt	Därav nya verk
1985	2 069	706	6 882	9 657	7 956
1990	2 347	1 080	8 607	12 034	10 166
1996	1 904	996	10 595	13 496	11 348
2000	1 880	1 205	7 891	10 976	8 872
2002	1 929	1 090	7 073	10 092	8 062
2004 ¹	2 924	1 652	13 107	17 683	15 240
2006	2 449	1 556	17 760	21 765	19 247
2007	2 629	1 677	18 479	22 785	20 228
2008	3 111	1 659	21 412	26 182	23 162
2009	2 641	1 490	15 698	19 829	17 505
2010	3 186	1 719	16 726	21 631	18 817

Anm.: Med bok avses publikationer med fler än 48 sidor. Inkluderat i tabellen är även broschyrer som överstiger 16 sidor. Den lägre nivån från och med 2000 beror till viss del på en eftersläpning i registreringen. Statistiken avser redovisade publikationer under ett år, inte den exakta svenska bokutgivningen under året.

¹. Uppgifterna från och med 2004 omfattar ett större antal ej tidigare redovisade delar i rapportserier etc. Därför är siffrorna betydligt högre än tidigare år. Ökningen är särskilt markant inom olika facklitteraturområden.

Källa: Kungliga bibliotekets databas, Libris.

Tabell 4. Utgivna titlar samt totalt antal tryckta och sålda volymer av nya titlar 1986/87–2010

	Nya titlar och nya upplagor ¹	Tryckta volymer (1 000-tal)	Sålda volymer (1 000-tal)
1986/87	3 101	27 986	17 551
1990/91	3 303	28 849	17 550
1996	3 416	22 633	14 068
2000	3 588	27 570	17 682
2001	3 303	27 651	17 831
2002	3 476	29 122	19 184
2003	4 030	34 796	22 232
2004	4 219	34 117	21 915
2005	4 347	34 541	21 886
2006	4 178	34 192	22 730
2007	4 708	39 838	27 752
2008	4 459	34 271	22 878
2009	4 301	29 391	20 238
2010	4 074	30 857	21 347

Anm.: Tabellen innefattar endast litteratur utgiven av förlag som är anslutna till Svenska Förläggareföreningen, vilka står för ca 70 procent av den totala bokförsäljningen i Sverige. Vidare omfattar den endast allmänlitteratur, dvs. läroböcker och massmarknadslitteratur ingår inte. E-böcker redovisas fr.o.m. 2006, ljudböcker fr.o.m. 2002.

1. Med nya upplagor menas tidigare utgivna titlar som utgivits i ny upplaga.

Källa: Svenska Förläggareföreningens branschstatistik 1986/87–2010.

Tabell 5. Utgivna titlar efter litteraturkategori 1986/87–2010 (antal)

	86/87	91/92	1996	2000	2002	2004	2006	2007	2008	2009	2010
<i>Skönlitteratur</i>											
Summa original	796	759	655	664	619	622	644	652	618	539	479
- Svensk	319	312	285	270	262	246	268	256	270	253	237
- Översatt	381	373	300	335	298	326	334	367	306	256	205
- Lyrik/dramatik	96	74	70	59	59	50	42	29	42	30	37
Återutgivning	437	475	462	507	610	650	589	717	552	465	439
Summa	1 233	1 234	1 117	1 171	1 229	1 272	1 233	1 369	1 170	1 004	918
<i>Barn- och ungdom</i>											
Original	580	651	626	854	635	979	876	927	828	803	784
Återutgivning	105	121	95	194	146	199	205	217	178	195	108
Summa	685	772	721	1 048	781	1 178	1 081	1 144	1 006	998	892
<i>Facklitteratur</i>											
Original	1 069	1 108	1 363	1 180	1 207	1 374	1 366	1 472	1 421	1 335	1 186
Uppslagsverk ¹	23	3	60	41	45	43	19	19	19	–	–
Återutgivning	91	99	155	148	132	184	215	170	249	200	199
Summa	1 183	1 210	1 578	1 369	1 384	1 601	1 600	1 661	1 689	1 535	1 385
<i>Annan litteratur</i>											
E-böcker	–	–	–	–	–	–	5	53	57	225	469
Ljudböcker	–	–	–	–	82	168	264	481	537	539	410
Totalt	3 101	3 216	3 416	3 588	3 476	4 219	4 178	4 708	4 459	4 301	4 074

Anm.: Tabellen innefattar endast litteratur utgiven av förlag som är anslutna till Svenska Förläggareföreningen, vilka står för ca 70 procent av den totala bokförsäljningen i Sverige. Vidare omfattar den endast allmänlitteratur, dvs. läroböcker och massmarknadslitteratur ingår inte. E-böcker redovisas fr.o.m. 2006, ljudböcker fr.o.m. 2002.

1. Från och med 2009 redovisas uppslagsverk under Facklitteratur, original.

Källa: Svenska Förläggareföreningens branschstatistik 1986/87–2010 (bearbetning).

Tabell 6. Tryckta volymer efter litteraturkategori 1986/87–2010 (tusental)

	86/87	91/92	1996	2000	2002	2004 ¹	2006	2008	2009	2010
<i>Skönlitteratur</i>										
Summa original	5 590	6 026	4 608	5 692	5 680	6 587	6 472	5 549	5 054	4 715
- Svensk	1 840	2 515	2 135	2 224	2 762	3 169	3 438	3 342	2 917	2 904
- Översatt	3 565	3 354	2 280	3 331	2 769	3 253	2 799	2 081	2 090	1 738
- Lyrik/dramatik	185	157	192	137	149	165	234	126	47	73
Återutgivning	6 971	6 037	4 911	6 400	9 104	8 727	9 913	10 183	8 030	8 507
Summa	12 561	12 063	9 519	12 092	14 784	15 313	16 385	15 733	13 083	13 221
<i>Barn/ungdom</i>										
Original	6 335	6 577	4 374	6 293	3 856	6 768	5 716	4 971	4 713	5 642
Återutgivning	982	802	715	1 319	1 048	1 346	1 204	889	1 048	1 509
Summa	7 317	7 379	5 089	7 611	4 904	8 114	6 920	5 859	5 761	7 151
<i>Facklitteratur</i>										
Original	7 019	7 298	6 489	6 526	7 528	8 436	7 811	8 602	7 656	7 362
Återutgivning	722	655	908	1 043	1 122	1 558	1 776	2 660	1 752	2 153
Summa	7 741	7 953	7 397	7 569	8 650	9 994	9 587	11 262	9 408	9 515
<i>Annan litteratur</i>										
E-utgivning	–	–	118	35	6	62	3	49	–	–
Ljudböcker	–	–	–	–	461	696	1 300	1 417	1 138	970
Uppslagsverk	367	45	627	298	322	222	163	100	–	–
Totalt	27 986	27 440	22 750	27 605	29 127	34 401	34 358	34 420	29 391	30 857

Anm.: Tabellen innefattar endast litteratur utgiven av förlag som är anslutna till Svenska Förläggareföreningen, vilka står för ca 70 procent av den totala bokförsäljningen i Sverige. Vidare omfattar den endast allmänlitteratur, dvs. läroböcker och massmarknadslitteratur ingår inte. E-böcker redovisas fr.o.m. 2006, ljudböcker fr.o.m. 2002.

¹: Från och med 2003 ingår fler förlag än tidigare i underlaget.

Källa: Svenska Förläggareföreningens branschstatistik 1986/87–2010 (bearbetning).

Tabell 7. Tryckta och sålda volymer per utgiven titel samt andel sålda volymer 1986/87–2010 (antal och procent)

	Tryckta volymer per titel (1000-tal)	Sålda volymer per titel (1000-tal)	Såld andel av tryckt upplaga (%)
1986/87	9,0	5,7	63
1990/91	8,7	5,3	61
1996	6,6	4,1	62
2000	7,7	4,9	64
2001	8,4	5,4	64
2002	8,3	5,5	66
2003	8,6	5,5	64
2004	8,1	5,2	64
2005	7,9	5,0	63
2006	8,2	5,4	66
2007	8,9	5,9	70
2008	8,2	5,1	67
2009	7,7	4,7	69
2010	9,1	5,2	69

Anm.: Tabellen innefattar endast litteratur utgiven av förlag som är anslutna till Svenska Förläggareföreningen, vilka står för ca 70 procent av den totala bokförsäljningen i Sverige. Vidare omfattar den endast allmänlitteratur, dvs. läroböcker och massmarknadslitteratur ingår inte. E-böcker redovisas fr.o.m. 2006, ljudböcker fr.o.m. 2002.

Källa: Svenska Förläggareföreningens branschstatistik 1986/87–2010 (bearbetning).

Tabell 8. Bokförsäljning 1986/87–2010 (miljoner exemplar)

	Nyutgivna	Övriga	Totalt
1986/87	17,6	12,5	30,1
1990/91	17,6	16,1	33,7
1996	14,1	13,3	27,4
2000	17,7	14,7	32,4
2001	17,9	16,9	34,8
2002	19,2	16,4	35,6
2003	22,2	20,2	42,4
2004	22,0	17,6	39,6
2005	21,9	18,7	40,6
2006	22,7	18,7	41,4
2007	27,8	17,8	45,6
2008	22,9	17,7	40,6
2009	20,2	18,3	38,5
2010	21,3	18,6	39,9

Anm.: Tabellen innefattar endast litteratur utgiven av förlag som är anslutna till Svenska Förläggareföreningen, vilka står för ca 70 procent av den totala bokförsäljningen i Sverige. Vidare omfattar den endast allmänlitteratur, dvs. läroböcker och massmarknadslitteratur ingår inte. E-böcker redovisas fr.o.m. 2006, ljudböcker fr.o.m. 2002.

Källa: Svenska Förläggareföreningens branschstatistik 1986/87–2010 (bearbetning).

Tabell 9. Försäljning av allmänlitteratur¹ 1986/87–2010 (miljoner kronor)

	Löpande pris	Fast pris i 2010 års prisnivå
1986/87	1 174,6	2 134,4
1990/91	1 488,0	1 987,4
1996	1 675,5	1 986,1
2000	1 804,0	2 099,9
2001	1 972,3	2 240,8
2002	2 145,0	2 386,1
2003	2 392,4	2 610,6
2004	2 362,2	2 567,5
2005	2 390,2	2 586,8
2006	2 503,5	2 673,0
2007	2 547,2	2 660,7
2008	2 319,7	2 349,1
2009	2 225,1	2 246,2
2010 ²	1 894,2	1 894,2

Anm.: Tabellen innefattar endast litteratur utgiven av förlag som är anslutna till Svenska Förläggareföreningen, vilka står för ca 70 procent av den totala bokförsäljningen i Sverige. Vidare omfattar den endast allmänlitteratur, dvs. läroböcker och massmarknadslitteratur ingår inte. E-böcker redovisas fr.o.m. 2006, ljudböcker fr.o.m. 2002.

¹ Inklusive realisationsförsäljning.

² Siffrorna från och med 2010 är inte jämförbara med föregående år. Till skillnad från föregående år ingår försäljning till bokklubb, mot tidigare från bokklubb. Från och med 2010 redovisas allt i nettointäkter, försäljning till återförsäljare såväl som direktförsäljning till konsument. Fram till och med 2009 redovisades nettointäkter vid försäljning till återförsäljare och konsumentpriser vid direktförsäljning.

Källa: Svenska Förläggareföreningens branschstatistik 1986/87–2010 (bearbetning).

Tabell 10. Försäljning efter litteraturkategori 1986/87–2010 (miljoner kronor)

	Skön- litteratur	Barn- och ungdom	Fack- litteratur	E-utgivning	Ljudböcker	Uppslags- verk
1986/87	525,2	116,4	389,7	–	–	80,5
1991/92	676,8	211,2	555	–	–	35,9
1996	644,7	222,5	581,4	–	–	85,6
2000	716,7	230	654,9	–	–	56,4
2002	871,8	265	691,5	–	76	49
2004	859,7	390,3	751,5	–	96,4	46,1
2006	904,2	362,7	825,1	–	185,2	43,9
2007	943,3	345,7	843,6	0,3	195,8	51,1
2008	806,7	302,6	865,7	0,6	185,2	27,2
2009	765,2	321,3	868,1	0,8	162,7	–
2010 ¹	554,4	349,1	864,5	3,4	122,8	–

Anm.: Tabellen innefattar endast litteratur utgiven av förlag som är anslutna till Svenska Förläggareföreningen, vilka står för ca 70 procent av den totala bokförsäljningen i Sverige. Vidare omfattar den endast allmänlitteratur, dvs. läroböcker och massmarknadslitteratur ingår inte. E-böcker redovisas fr.o.m. 2006, ljudböcker fr.o.m. 2002.

¹ Siffrorna från och med 2010 är inte jämförbara med föregående år. Till skillnad från föregående år ingår försäljning till bokklubb, mot tidigare från bokklubb. Från och med 2010 redovisas allt i nettointäkter, försäljning till återförsäljare såväl som direktförsäljning till konsument. Fram till och med 2009 redovisades nettointäkter vid försäljning till återförsäljare och konsumentpriser vid direktförsäljning.

Källa: Svenska Förläggareföreningens branschstatistik 1986/87–2010 (bearbetning).

Tabell 11. Försäljning av pocketböcker 1986/87–2010

	Försäljningsvärde totalt (mkr)	Försäljningsvärde nya titlar/utgåvor (mkr)	Antal sålda volymer ny utgivning (tusental)
1986/87	53,1	31,6	2 330
1990/91	55,8	28,7	1 398
1994	53,8	30,4	1 518
1996	54,5	30,3	1 534
1998	75,7	44,5	2 027
2000	112,0	68,9	3 313
2001	155,4	102,1	4 491
2002	188,1	113,2	5 461
2003	222,5	130,4	5 986
2004	212,6	127,1	5 678
2005	221,5	135,4	6 101
2006	236,9	140,7	6 715
2007	268,2	168,2	8 897
2008	258,7	157,9	7 286
2009	255,7	146,5	6 317
2010 ¹	252,5	161,4	7 037

Anm.: Tabellen innefattar endast litteratur utgiven av förlag som är anslutna till Svenska Förläggareföreningen, vilka står för ca 70 procent av den totala bokförsäljningen i Sverige. Vidare omfattar den endast allmänlitteratur, dvs. läroböcker och massmarknadslitteratur ingår inte. E-böcker redovisas fr.o.m. 2006, ljudböcker fr.o.m. 2002.

1 Siffrorna från och med 2010 är inte jämförbara med föregående år. Från och med 2010 ingår realisationsförsäljning och till skillnad från föregående år ingår försäljning till bokklubb, mot tidigare från bokklubb. Från och med 2010 redovisas allt i nettointäkter, försäljning till återförsäljare såväl som direktförsäljning till konsument. Fram till och med 2009 redovisades nettointäkter från försäljning till återförsäljare och konsumentpriser vid direktförsäljning.

Källa: Svenska Förläggareföreningens branschstatistik 1986/87–2010 (bearbetning).

Tabell 12. Försäljning av ljudböcker 2002–2010

	Försäljning totalt (mkr)	Försäljning nya titlar/utgåvor (mkr)	Sålda volymer ¹ ny utgivning (tusental)	Sålda volymer ny utgivning/titel (tusental)
2002	76,0	55,7	303	3,7
2003 ²	79,0	53,2	664	6,1
2004	96,4	70,7	470	2,8
2005	154,5	112,4	778	4,1
2006	185,2	133,8	967	3,7
2007	195,8	139,9	882 (37)	1,8
2008	185,2	135,3	1 003 (49)	1,9
2009	162,7	119,4	846 (68)	1,6
2010 ³	122,8	86,3	786 (68)	1,9

Anm.: Tabellen innefattar endast litteratur utgiven av förlag som är anslutna till Svenska Förläggareföreningen, vilka står för ca 70 procent av den totala bokförsäljningen i Sverige. Vidare omfattar den endast allmänlitteratur, dvs. läroböcker och massmarknadslitteratur ingår inte.

¹: Varav antalet nedladdningsbara/strömmade anges inom parentes.

²: 2003 års siffror påverkas av ett stort antal lågprissatta ljudböcker.

³: Siffrorna från och med 2010 är inte jämförbara med föregående år. Från och med 2010 ingår realisationsförsäljning och till skillnad från föregående år ingår försäljning till bokklubb, mot tidigare från bokklubb. Från och med 2010 redovisas allt i nettointäkter, försäljning till återförsäljare såväl som direktförsäljning till konsument. Fram till och med 2009 redovisades nettointäkter från försäljning till återförsäljare och konsumentpriser vid direktförsäljning.

Källa: Svenska Förläggareföreningens branschstatistik 2002–2010 (bearbetning).

Tabell 13. Nettoförsäljning¹ till återförsäljare efter försäljningskanal 1986/87–2010 (procent och miljoner kronor)

	86/87	91/92	1996	2000	2002	2004	2006	2008	2009	2010
Bokhandel ^{2,3}	60	51	47	42	44	45	45	37		35
Internetbokhan. ³	–	–	–	–	–	–	–	18	67 ⁶	20
Varuhus	14	12	11	14	17	15	16	14		14
Bokklubbar ⁴	–	18	18	17	16	14	13	11	11	11
Grossister	–	–	–	9	9	12	14	10	–	–
Bibliotek ⁵	13	9	7	6	5	4	4	4	–	–
Grossister inkl. Bibliotekstjänst	–	–	–	–	–	–	–	–	14	14
Presam	3	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Pocketgrossisten SM-distr. m.fl.	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
Övriga	10	9	14	11	9	9	7	7	8	5
Totalt	100	100	99	100	100	100	100	100	100	100
Löpande pris	587	961	1 022	1 239	1 619	1 721	1 861	1 808	1 755	1 719
Fast pris ⁷	1 067	1 255	1 211	1 442	1 801	1 871	1 987	1 831	1 772	1 719

Anm.: Tabellen innefattar endast litteratur utgiven av förlag som är anslutna till Svenska Förläggareföreningen, vilka står för ca 70 procent av den totala bokförsäljningen i Sverige. Vidare omfattar den endast allmänlitteratur, dvs. läroböcker och massmarknadslitteratur ingår inte. E-böcker redovisas fr.o.m. 2006, ljudböcker fr.o.m. 2002.

¹ Nettoförsäljning är summan av leveranser minus returer.

² Från och med 2000 redovisas Seelig under Grossister och därmed ligger samtliga grossister i samma kategori, tidigare redovisades Seelig under bokhandel.

³ Till och med 2006 redovisades internetbokhandel i "Bokhandel".

⁴ Försäljningen till bokklubbar ingick tidigare ej i statistiken som försäljning till återförsäljare.

⁵ Avser försäljning till Bibliotekstjänst, dvs. ej bibliotekens totala inköp.

⁶ Redovisades enbart som total för bokhandel, internetbokhandel och varuhus 2009.

⁷ Fast pris i 2010 års prisnivå.

Källa: Svenska Förläggareföreningens branschstatistik 1986/87–2010 (bearbetning).

Tabell 14. Nettoförsäljning¹ av direktsåld litteratur efter försäljningskanal 1986/87-2010 (procent och miljoner kronor)

	Försäljningskanal			Totalt	Värde totalt	
	Bok-klubbar	Hem, postorder	Övrigt ²		Löpande pris	Fast pris ³
1986/87	72	19	9	100	546	992
1991/92	75	19	6	100	694	906
1996	75	17	8	100	698	827
2000	73	17	11	100	766	892
2002	78	9	13	100	751	835
2004	79	8	13	100	866	941
2006	75	11	14	100	868	927
2007	69	14	17	100	816	852
2008	70	13	17	100	706	715
2009	73	10	17	100	633	639
2010	72	11	17	100	619	619

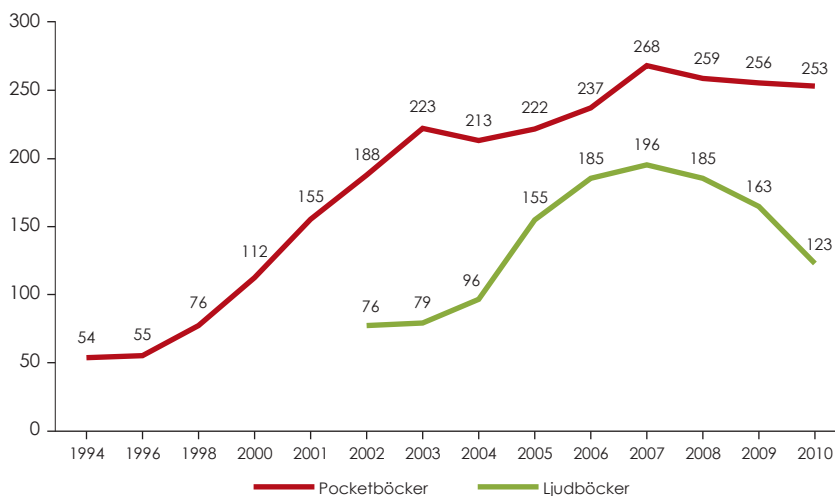
Anm.: Tabellen innefattar endast litteratur utgiven av förlag som är anslutna till Svenska Förläggareföreningen, vilka står för ca 70 procent av den totala bokförsäljningen i Sverige. Vidare omfattar den endast allmänlitteratur, dvs. läroböcker och massmarknadslitteratur ingår inte. E-böcker redovisas fr.o.m. 2006, ljudböcker fr.o.m. 2002.

¹ Nettoförsäljning är summan av leveranser minus returer. Redovisas i konsumentvärde.

² Storkonsumenter som myndigheter, företag, institutioner m.m.

³ Fast pris i 2010 års prisnivå.

Källa: Svenska Förläggareföreningens branschstatistik 1986/87-2010 (bearbetning).

Diagram 1. Försäljning av pocketböcker och ljudböcker 1994-2010 (miljoner kronor)

Anm.: Försäljningsvärdet 2010 är inte jämförbart med föregående år.

Källa: Svenska Förläggareföreningens branschstatistik 1994-2010 (bearbetning).

Dragonball, LasseMaja och Twilight

Utgivningen av barn- och ungdomslitteratur i Sverige 2001–2010

Åsa Warnqvist

Vad barn och unga läser, hur mycket de läser och vad boken har att konkurrera med är vanliga frågor när boken och litteraturens ställning diskuteras. Det är ofta i de unga åren läsintresset väcks och grundläggs, och barn och unga blir därför en viktig grupp för kulturpolitiken att beakta.

Den tid som barn och unga lägger på läsning en genomsnittlig dag har minskat sedan 1990-talet, men fortfarande är ungdomar och unga vuxna i åldern 15–24 år de som ägnar allra mest tid åt bokläsning. Det är också bland barn och unga i åldrarna 9–14 som vi finner procentuellt sett flest läsare en genomsnittlig vecka. I linje med detta visar olika mätningar att barn- och ungdomslitteratur är den kategori som utlånas mest på folkbiblioteken och att barn och ungdomar är de flitigaste låntagarna. I listan över de mest utlånade författarna på folk- och skolbibliotek 2010 kom en vuxenboksförfattare först på plats 27 (Carlsson 2011, s. 104 och 107; Carlsson & Facht 2010, s. 210–213; SFF 2011, s. 1).

Trots minskad läsning har utgivningen av barn- och ungdomslitteratur varit rekordstor under 2000-talet sett till antalet nya titlar, och den utgör en väsentlig del av det svenska trycket. Sett till hela trycket, inklusive broschyrer och småtryck, stod litteraturen för barn och unga för omkring 8–11 procent under perioden 2001–2010. Av den skönlitterära utgivningen var i genomsnitt 34 procent barn- och ungdomslitteratur (KB 2011a).

Men hur har utgivningen sett ut över tid? Hur har förändringar i förlagslandskapet och kulturpolitiken påverkat den? Vilka trender kan skönjas och vilka genrer och litteraturtyper dominerar? Det är de huvudfrågeställningar som står i centrum i denna artikel. Vidare studeras vilken betydelse och vilket genomslag de statliga stöden har haft för att främja mångfalden i utgivningen, digitaliseringens påverkan samt försäljningen av barn- och ungdomslitteratur. Fokus ligger på utgivningen under perioden 2001–2010.

Svensk barn- och ungdomslitteratur: en kort, historisk översikt

Med barn- och ungdomslitteratur menar vi vanligen den skön- och facklitteratur som skrivs och ges ut *för* barn och ungdomar i åldrarna 1–18 år. Definitionen utgår alltså från produktionsledet och tar vanligtvis inte hänsyn till vad barn och unga i själva verket läser. I Sverige har denna utgivning en lång tradition.

Utgivningen 1591–2000

Det verk, utgivet i bokform, som brukar betraktas som det första som vände sig till unga läsare är *Een sköön och härligh jungfrw speghel*, Laurentius Johannis Lælius adapterade översättning av Conrad Portas *Jungfrauen Spiegel*, publicerad i Sverige 1591 (se t.ex. Westin 2002). År 1991 firades därför barnbokens 400-årsjubileum i Sverige på bred front. Det fanns dock redan tidigare åtskilliga verk som vände sig till unga läsare. Nämnas kan handskriften *Sicelinna thröst* (Själens tröst, cirka 1430), som i dagsläget är det äldsta funna verk översatt till svenska som uttryckligen riktar sig till en ung mottagare (Paulin 2011, s. 43).

Liksom för vuxenutgivningen skedde det en markant ökning av utgivningen av barn- och ungdomslitteratur under 1800-talet, i takt med att bokproduktionen industrialiserades och folkmängden samt läskunnigheten ökade, det senare inte minst i och med folkskolans inrättande 1842. Medan utgivningen i början av seklet årligen uppgick till ett fåtal titlar, låg den mot slutet på omkring 100 titlar per år (Klingberg, 1967; Klingberg & Bratt 1988; Mählqvist 1977, s. 55–59). Men det är under 1900- och 2000-talen som den stora ökningen sker.

Tillgängliga studier visar att en första uppgång kom under krigsåren på 1940-talet, vilket reflekterar en allmän ökning i bokutgivningen, delvis till följd av att böcker var en av få varor som inte ransonerades. En andra uppgång kom under 1960- och 1970-talen. Bara under perioden 1966–1975 ökade antalet årligen utgivna titlar från strax över 500 till närmare det dubbla, detta trots att den så kallade förlagskrisen inträffade runt 1970. Krisen orsakades av en generell nedgång på bokmarknaden i slutet av 1960-talet i kombination med bland annat överutgivning. Den svångremspolitisk som under tidigt 1970-tal tillämpades på smalare genrer som vuxenlyrik och smal prosa drabbade dock inte barn- och ungdomslitteraturen, som i stället successivt ökade (Mählqvist 1977, s. 55–59; Tellgren 1982, s. 24; Warnqvist 2007, s. 49–50).

För perioden efter 1975 saknas större vetenskapliga studier av utgivningen av barn- och ungdomslitteratur och man är i stället hänvisad till materialet i den svenska nationalbibliografin, framtagna av Kungl. biblioteket (KB), och den översiktliga statistik som där presenteras. Sedan 1999 har även Svenska barnboksinstitutet (Sbi) tagit fram statistik över utgivningen genom sin årliga

Bokprovning¹. All statistik över bokutgivningen som löpande tas fram i Sverige har emellertid inneboende problem och frågor som rör statistikläget diskuteras därför i undertecknads andra artikel i denna antologi, där även förslag till långsiktiga lösningar på detta problem presenteras.

Rekordstor utgivning under 2000-talet

Enligt KB har utgivningen mellan 1976 och sekelskiftet 2000 med några undantag legat relativt jämnt mellan cirka 900 och 1 200 titlar per år. Både Nationalbibliografin och Sbi:s statistik visar sedan en stor och successiv ökning av utgivningen under det senaste decenniet. Enligt Sbi, vars statistik används i denna artikel då den är mer detaljerad än KB:s, ökade utgivningen från omkring 1 200 titlar per år 1999–2002 till hela 1 821 titlar år 2008. Denna toppnotering följs av en minskning 2009 och 2010, men sett ur ett historiskt perspektiv är ökningen mellan åren 2002 och 2008 markant och anmärkningsvärd: utgivningen ökade med över 50 procent under bara sex år (se tabell 1).

Var är då förklaringen till de stora ökningarna under perioden 1966–1975 och sedan sekelskiftet 2000? Under åren 1966–1975 var de främsta orsakerna ett ökat antal små förlag och det faktum att barn- och ungdomslitteraturen i regel var vinstgivande för förlagen (Tellgren 1982, s. 26–29). Som nedan konstateras tillkom en rad nya, mindre förlag även under perioden 2001–2010. Det finns dock anledning att beakta andra, bakomliggande faktorer som betydelsefulla för ökningen i titlar och förlag, både under perioden 1966–1975 och efter sekelskiftet.

Eftersom litteraturen för barn och ungdom delvis produceras, sprids och används på andra sätt och av andra orsaker än litteratur för vuxna kan man anta att det finns ett jämnare behov av denna litteratur samt att en del av försäljningen är automatiskt tryggad genom försäljning till exempelvis bibliotek och skolor. Det gör barn- och ungdomslitteraturen attraktiv för förlagen och till ett säkrare kort under generella nedgångar på bokmarknaden, vilket skulle kunna vara en förklaring till att den inte drabbades på samma sätt som vissa andra litteraturkategorier under förlagskrisen.

Sannolikt har även folkökning en viss betydelse. Flera av årskullarna på 1960-talet var stora, liksom invandringen vissa år. Befolkningen ökade med närmare en miljon invånare under tjugoförårsperioden 1956–1975, vilket rimligen spelade roll för den ökade utgivningen under perioden 1966–1975. Däremot är inget motsvarande samband urskiljbart för perioden 2001–2010 (SCB 2011). Den markanta ökningen under blott sex år 2002–2008 har andra förklaringar.

1. Nationalbibliografin finns fram till 1985 samlad i fem- eller tioårskatalogerna *Svensk bokkatalog* och därefter i årskatalogen *Svensk bokförteckning* till och med 2003. Bibliografin övergick efter 2003 till att endast finnas tillgänglig elektroniskt i en egen databas inom Libris.

Ökningens orsaker: sänkt bokmoms, litteraturstöd och mangaboom

Den främsta orsaken till ökningen efter sekelskiftet är den sänkning av bokmomsen från 25 till 6 procent, som genomfördes den 1 januari 2002 och resulterade i sänkta bokpriser i handeln. Svenska Förläggareföreningen (SvF) lyfter i sin branschstatistik fram sänkningen som betydelsefull i ökningen av såväl antal utgivna titlar som försålda exemplar de närmaste fem åren efter sänkningen. Medlemsförlagens intäkter var 2007 större än någonsin (SvF 2011, s. 3 och 6). Optimismen i branschen har medfört ett ökat antal nya aktörer och därmed även en ökad konkurrens om marknadsandelar, vilket kan vara en bidragande orsak till att redan etablerade förlag också ökade antalet utgivna titlar (se vidare nedan).

Tabell 1. Utgivningen av barn- och ungdomslitteratur i Sverige 2001–2010

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Antal titlar	1 182	1 206	1 326	1 412	1 493	1 515	1 680	1 821	1 750	1 663

Källa: Svenska barnboksinstitutet (Sbi dokumentation).

Tabell 2. Litteraturstödda barn- och ungdomsböcker 1975/76–2011

Antal titlar		Antal titlar	
1975/76	105	1993/94	165
1976/77	94	1994/95	155
1977/78	91	1995/96	278 *
1978/79	133	1997	168
1979/80	153	1998	166
1980/81	129	1999	221
1981/82	133	2000	191
1982/83	135	2001	234
1983/84	147	2002	197
1984/85	151	2003	180
1985/86	138	2004	188
1986/87	141	2005	219
1987/88	139	2006	205
1988/89	143	2007	242
1989/90	147	2008	269
1990/91	152	2009	190
1991/92	153	2010	186
1992/93	159	2011	184

* Siffran täcker halva 1995 och hela 1996, alltså ett och ett halvt års tilldelning.

Källa: Statens kulturråd (Deswar 24 januari 2012).

Viss betydelse för ökningen kan även det statliga litteraturstödet ha haft. Ett stöd som ligger på en stabil och hög nivå ger förlagen en trygghet som gör det möjligt att satsa långsiktigt även på smalare titlar. Stödet till barn- och ungdomslitteraturen har under 2000-talet totalt sett varit större än tidigare. Omkring 200 titlar per år tilldelades stöd, att jämföra med de drygt 100–150 titlar det rörde sig om under stödets första 20 år. Särskilt hög var tilldelningen 2007 och 2008, men därefter minskade den avsevärt (se tabell 2). Bland de sex förlag som tilldelades mest litteraturstöd under perioden 2006–2008 i kronor räknat fanns två barn- och ungdomsboksförlag, Bonnier Carlsen och Alfabeta (Carlsson m.fl. 2010, s. 212).

Vid en granskning av enskilda litteraturkategorier kan konstateras att ytterligare en viktig förklaring till decenniets utgivningspuckel är den mangatrend som toppade runt 2006–2008 och därefter snabbt avtog, samt en successiv ökning av utgivningen inom vissa andra kategorier (se vidare nedan).

Småförlagen på frammarsch: marknadens nya och gamla aktörer

Sänkningen av bokmomsen och den optimism den förde med sig i branschen i form av ökad försäljning beredde som nämnts marken för nya aktörer. Inom det barn- och ungdomslitterära området har en rad olika förlag som enbart eller delvis ger ut litteratur för barn, ungdomar eller unga vuxna etablerats under det senaste decenniet, särskilt mot slutet.

Några nyetablerade förlag 2001–2010 (startår inom parentes)

Argasso (2002), Kabusa (2002), Lindskog förlag (2004), Kolik (2005), Nisses böcker (2005), Atrium (2006), Olika (2007), Turbine (2007), Vilda (2007, gick 2009 samman med Olika), X-publishing (2007), Ekholm & Tegebjer (2008), Fimafeng (2008), Tukan Förlag (2008), Vombat (2008), Alvina (2009), Nypon (2009), Gilla Böcker (2010).

Gemensamt för flera av dessa nya förlag är att grundarna sedan tidigare har haft mångårig erfarenhet av bokutgivning, antingen som författare, förlagsredaktörer eller förläggare, och därmed kunnat etablera förlaget relativt snabbt som en stark aktör på fältet trots en begränsad utgivning kvantitativt sett. Det gäller förlag som Kabusa, Gilla Böcker och X-publishing, vilka bland annat har givit ut prisbelönta böcker. Augustpriset i barn- och ungdomsbokskategorin tilldelades 2009 respektive 2010 X-publishings *Skriv om och om igen* av Ylva Karlsson, Katarina Quick, Sara Lundberg och Lilian Bäckman, respektive Gilla Böckers *Här ligger jag och blöder* av Jenny Jägerfeld. Den senare hörde till det

då alldeles nystartade förlagets första utgivna titlar. Vidare gav Kabusa 2010 ut *Ankomsten* (*The Arrival*, 2006) av Shaun Tan som året efter tilldelades världens största barn- och ungdomslitterära pris, Astrid Lindgren Memorial Award (ALMA).

Även flera vuxenboks-förlag har under 2000-talet givit sig in på området och grundat särskilda förlag eller skapat imprints för utgivning av barn- och ungdomslitteratur. Tre exempel är Tranan, Bladstaden och Piratförlaget, som ger ut litteratur för barn och unga under namnen Trasten (startår 2006), Bladslottet (2010) och Lilla Piratförlaget (2011). Även ett sedan länge etablerat vuxenboks-förlag som Daidalos, grundat 1982, började under perioden att ge ut litteratur för barn och ungdom, huvudsakligen översatta bilderböcker med allåldersprägel av uppmärksammade nordiska författare och bilderbokskonstnärer som danska Oscar K. och Dorte Karrebæk (*Idiot!*, 2010; *Lägre*, 2011) och norska Gro Dahle och Svein Nyhus (*Snäll*, 2008; *Den arge*, 2009; *Roy*, 2009; *God natt, natt*, 2010).

Betydligt färre barn- och ungdomsboks-förlag med reguljär utgivning har lämnat bokmarknaden under perioden. Ett exempel är dock Eriksson & Lindgren, som grundades 1989 och köptes upp av Norstedts Förlagsgrupp 2006. Utgivning under förlagsnamnet upphörde 2009, efter att Norstedts Förlagsgrupp tagit beslutet att upphöra med sju av koncernens förlagsnamn och samla utgivningen under namnen Norstedts och Rabén & Sjögren (Söderling 2008).

I denna omstrukturering försvann även förlagsnamnet Tiden, ett anrikt förlag grundat 1912 som förvärvades av Rabén & Sjögren 1992 och uppgick i Norstedts Förlagsgrupp när Norstedts fusionerades med Rabénförlagen 1998. Tiden hade givit ut litteratur för barn och unga sedan 1950-talet, bland annat de storsäljande Harry Potter-böckerna.

Ett tredje exempel på ett förlag som både har etablerats och försvunnit under 2000-talet är Mangismo, ett förlag med säte i Danmark som specialiserade sig på utgivning av översatta japanska och koreanska serier (manga respektive manhwa) i Danmark, Norge och Sverige. Utgivning under förlagsnamnet pågick endast några år, 2005–2007, och övertogs efter förlagets konkurs av andra förlag, i Sverige av Egmont Kärnan.

De fyra stora: Bonnier Carlsen, B. Wahlströms, Egmont Kärnan och Rabén & Sjögren

Om man fäster blicken på de mindre förlagen har det barnlitterära förlagslandskapet alltså vidgats, men i toppen finns alltjämt ett fåtal förlag som har dominerat utgivningen sedan lång tid tillbaka. B. Wahlströms, Rabén & Sjögren och Bonniers var de tre största utgivarna av barn- och ungdomslitteratur under 1950-talet och fortfarande ett par decennier senare. Under perioden 1966–1975 var den fjärde största utgivaren Carlsen/if (Mählqvist 1977, s. 73; Tellgren 1982, s. 47).

Sbi:s statistik visar att dessa förlag fortfarande dominerar utgivningen kvantitativt sett. De största aktörerna har de senaste åren varit, utan inbördes ord-

ning då den har varierat år från år, Bonnier Carlsen, B. Wahlströms, Egmont Kärnan och Rabén & Sjögren. Situationen för marknadens största aktörer har således länge varit och är fortfarande stabil, även om de under 2009 och 2010 förlorade i marknadsandelar till mindre förlag (se tabell 3).²

Koncentration och specialisering

De tydligaste tendenserna hos de större förlag och förlagskoncerner som sedan länge har dominerat marknaden, är att de flesta har gått från att ge ut både vuxen- och barnlitteratur till att samla sin barn- och ungdomsboksutgivning på särskilda förlag eller imprints. Gamla, etablerade förlag gav tidigare ofta ut både barn- och vuxenlitteratur, men i och med bokmarknadens expansion har vi de senaste decennierna sett en tydlig uppdelning och specialisering.

De två största, allmänutgivande förlagen med så kallad kvalitetsutgivning, Bonniers och Norstedts, gav längre tillbaka ut såväl barn- som vuxenlitteratur, men båda har efter åtskilliga uppköp, bolagsfusioner och sammanslagningar samlat sin utgivning av barn- och ungdomslitteratur till Bonnier Carlsen respektive Rabén & Sjögren, som i dag är de största utgivarna av så kallad kvalitetslitteratur för barn och ungdomar. Rabén & Sjögren började en gång i tiden som ett allmänutgivande förlag och övergick till att enbart ge ut barn- och ungdomslitteratur först 1993.

Även B. Wahlströms, som 2011 firade sitt 100-årsjubileum, startade som utgivare av litteratur för vuxna. B. Wahlströms och Egmont Kärnan är de största utgivarna av det vi brukar kalla populär- eller massmarknadslitteratur inom den barn- och ungdomslitterära sektorn. Distinktionen mellan kvalitets- och massmarknadsutgivning har dock alltmer förlorat sin relevans inom området.

Utvecklingen mot en koncentration av utgivningen till ett fåtal stora aktörer – förlagskoncerner som köper upp mindre och medelstora förlag och sedan samlar dem under ett fåtal förlagsnamn – samt ett ökat antal mindre aktörer, följer den utveckling som förläggare Per I. Gedin angav som kännetecknande för branschen i stort decennierna efter förlagskrisen. Gedin såg i sin analys av den svenska bokmarknaden en ökad polarisering mellan stora förlag som ingick i mediekonglomerat och små förlag som specialiserade sig inom områden som de stora förlagen inte ansåg tillräckligt lönsamma (Gedin 1997, se t.ex. s. 248–249). Utgivningen av barn- och ungdomslitteratur uppvisar, framför allt under det senaste decenniet, en liknande utveckling, men de senaste åren är det alltså småförlagen som har tagit marknadsandelar från de stora.

2. Dessvärre börjar Sbi inte förrän 2006 att redogöra för förlagsfördelning i sin statistik, och då endast den procentuella fördelningen och inte antalet titlar per förlag. Vad som ändå går att utläsa är att de fyra största utgivarna varje år under femårsperioden 2006–2010 (Bonnier Carlsen, B. Wahlströms, Egmont Kärnan, Rabén & Sjögren och år 2006 Damm förlag) först ökade sin andel av utgivningen från 48 procent år 2006 till 51 och 52 procent de två nästföljande åren, innan den minskade avsevärt till 42 procent både 2009 och 2010 (tabell 3).

Tabell 3. Andelen titlar i procent fördelad på förlag 2006–2010

	2006	2007	2008	2009	2010
Bonnier Carlsen/Bonnierförlagen	18	15	13	12	12
B. Wahlströms	10	9	12	10	9
Damm	10	–	–	–	–
Egmont Kärnan/Egmontförlagen	–	17	19	10	8
Rabén & Sjögren	10	10	8	10	13
Övriga förlag, med fler än 5 titlar	40	38	35	46	41
Förlag med 1–5 titlar	12	11	13	12	17
Totalt	100	100	100	100	100

Anm.: Förlag som har mer än 6 procent av de utgivna titlarna redovisas separat i tabellen. De förlag som har 6 procent eller mindre, men en utgivning om fler än fem titlar, räknas samman i posten Övriga förlag.

Källa: Svenska barnboksinstitutet (Sbi dokumentation).

Privatdetektiver, japanska seriefigurer och vampyrer: trender i utgivningen

Sbi har sedan 1993 kartlagt olika trender och utvecklingstendenser i utgivningen, och på senare år har institutet i flera av sina årliga Bokprovningar poängterat den över lag höga kvaliteten på svensk barn- och ungdomslitteratur. Då utgivningen är så stor och varierad är det omöjligt att på detta begränsade utrymme göra annat än att skrapa på ytan när det gäller tendenser. För fördjupning hänvisas den intresserade till dokumentationen på Sbi:s webbplats, från vilken statistik och vissa faktauppgifter i detta avsnitt är hämtade.³

Vid en analys av Sbi:s årliga genomgångar framgår att den stora ökningen i utgivningen under perioden 2001–2010 kan härledas till vissa specifika litteraturkategorier: bilderböcker, kapitelböcker (litteratur för åldrarna 6–9 år), ungdomsböcker och tecknade serier. När det gäller exempelvis mellanåldersböcker (litteratur för åldrarna 9–12 år) och fackböcker är det däremot svårt att utläsa någon klar trend åt ena eller andra hållet (se tabell 4).

Utgivningen av bilderböcker har ökat med närmare 50 procent under perioden 2001–2010. En inte avgörande men bidragande orsak till ökningen är att det under perioden har etablerats flera små förlag som huvudsakligen har satsat på just bilderböcker. En trend inom denna utgivning, som även gäller för småbarns- och faktaboksutgivningen, är ett experimenterande med bilderboken som fysisk bok. Det finns åtskilliga exempel på hur bilderboken blir något mer än bara pappersbok för att öka interaktiviteten: böcker med taktila inslag och/eller ljudknappar, tygböcker, böcker som är både bok och leksak, faktaböcker med mekaniska funktioner.

3. För att inte tynga framställningen i detta avsnitt med referenser hänvisas i löpande text endast till citat. I övrigt hänvisas direkt till Bokprovningarna på Sbi:s webbsida (se Sbi dokumentation).

Även utgivningen av kapitelböcker har ökat under decenniet. Tidigare framfördes kritik mot bristen av litteratur för barn i åldrarna 6–9 år, men under 2000-talet har denna utgivning mer än fördubblats (se tabell 4). Läsna lätt-böcker och andra verk för nybörjarläsare och lässvaga barn och unga har blivit avsevärt fler, ett svar på det faktum att läsförståelsen och läsintresset har minskat (Ole-vik 2008). En annan viktig orsak till ökningen av kapitelböcker är decenniets andra stora boom, deckarna.

LasseMaja i tusental: deckarboomen

Deckarintresset slog igenom på bred front inom barn- och ungdomslitteraturen under 2000-talet. Enligt Sbi utkom 21 deckare för barn och unga år 2000, sex år senare var antalet uppe i 75, och det är framför allt de svenska originalen som har blivit fler. I hög grad är det i litteratur för mellanåldern som deckarna frodas, men ökningen är stor även bland kapitelböckerna.

De kanske mest populära deckargåtorna för nybörjarläsarna har varit och är Martin Widmarks och Helena Willis bokserie om LasseMajas detektivbyrå, som har sålt i flera miljoner exemplar. Som ett mått på dess popularitet kan nämnas att förstaupplagan av *Sjukhusmysteriet* (2010), del 19 av bokseriens i skrivande stund 20 delar, trycktes i 75 000 exemplar (Bonnierförlagen 2010). Möjligen har framgångarna för bokserier som LasseMaja resulterat i en något ensidig satsning på nybörjarläsarna. Det som under senare år framför allt har efterlysts i Sbi:s genomgångar av utgivningen för dessa åldrar, är vad de kallar för den episka barnromanen, alltså högläsningsböcker.

Läsna och teckna Dragonball: mangaboo-men

Den enskilda trend som har fått störst genomslag i utgivningen kvantitativt sett är den ovan nämnda mangaboo-men, utgivningen av japanska och senare även koreanska serier, ofta publicerade i omfattande bokserier, till exempel Dragonball (42 delar), Naruto (54 delar) och One Piece (64 delar). Denna utgivning står för den i särklass största förändringen inom en enskild litteraturkategori under perioden. Utgivningen av tecknade serier ökade med över 400 procent på bara fem år 2002–2006 (se tabell 4), och nästan hela ökningen berodde på manga-utgivningen. Sbi konstaterade 2006 till exempel att 94 procent av utgivningen av tecknade serier var manga. Trenden satte även spår i fackboksutgivningen, framför allt i form av böcker om hur man tecknar manga.

Lika snabbt som den kom var trenden dock över. En första nedgång kom 2007 och berodde främst på att förlaget Mangismo gick i konkurs. Utgivningen sjönk sedan snabbt med 65 procent på endast två år, från 2008 till 2010 (se tabell 4). I dag är det få förlag som ger ut manga. En del, till exempel Egmont Kärnan, avslutade utgivningen av långa serier mitt i på grund av bristande

försäljning. De japanska serierna dröjer dock kvar i andra former. Den karaktäristiska tecknarstilen har anammats av flera svenska serietecknare, så kallad pseudomanga eller svensk manga.

Harry Potter och Twilight: fantasylitteraturen

Deckare och manga hör till de genrer som expanderade mest under 2000-talet, och det är den stora minskningen av utgivningen av japanska serier som ensam står för lejonparten av minskningen av barn- och ungdomsboksutgivningen totalt 2009 och 2010. Andra genrer inom vilka utgivningen var omfattande är exempelvis hästböcker och fantasy, inte minst inom kapitelboks- och mellanåldersutgivningen.

I Bokprovningen för 2004 talade Sbi om Harry Potter-effekten för att illustrera hur fantasyutgivningen i Sverige påverkades av framgångarna med J. K. Rowlings heptalogi om den unge trollkarlen, i Sverige utgiven 1999–2007. På senare år har inom denna genre särskilt verk med skräck- och vampyrtematik gjort sig gällande, inte minst Stephenie Meyers internationellt storsäljande Twilight-svit, vars första del *Om jag kunde drömma* utkom på svenska 2006.

Idyllfobi och dystopi: ungdomslitteratur och unga vuxna

Ungdomsböckerna har under decenniet ökat med 35 procent (se tabell 4). En bidragande orsak är det ökade antalet verk som befinner sig i gränslandet mellan ungdomsbok och vuxenbok. Denna kategori, som går under beteckningen "unga vuxna", hade 2004 blivit så etablerad att Sbi talade om den som en ny genre. Flera nya förlag, som X-publishing och Gilla Böcker, har satsat särskilt på denna typ av litteratur.

Inom ungdomslitteraturen har allvarliga och tunga ämnen länge dominerat. I Bokprovningen 1999 konstaterade Sbi att "90-talets idyllfobi fortfarande tycks råda" (Sbi 2000, s. 2). Denna trend höll alltjämt i sig när det var dags att summera 2010. Ämnen som samhälls- och integrationsproblem, våld, dysfunktionella familjer, missbruk, mobbning, självmord och död behandlas i ungdomsromanerna, men ju längre fram man kommer under decenniet desto tydligare blir det att de svåra ämnena också går ner i åldrarna och blir allt vanligare i mellanåldersböckerna.

Dystopiska skildringar om miljökatastrofer eller livet efter dem tillhör de tunga ämnen som på senare år har varit vanligt förekommande i ungdomslitteraturen, men klimatförändringarna sätter också spår i litteratur för yngre barn. Åtskilliga verk, både skön- och facklitterära, handlar på olika sätt om naturen och vårt förhållande till den.

Tabell 4. Utgivningen av barn- och ungdomslitteratur i Sverige fördelad på litteraturkategorier 2001–2010

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Bilderböcker	423	312	379	384	424	408	546	522	611	603
Kapitelböcker	–	97	125	132	147	143	185	234	253	221
Mellanåldersböcker	294 *	259	237	287	271	293	292	277	268	237
Ungdomsböcker	196	210	244	253	257	237	259	261	239	264
Fakta (inkl. pyssel)	160	169	198	182	174	143	178	257	165	186
Sagor	13	20	29	28	13	19	32	17	28	36
Poesi	5	5	6	8	10	3	6	7	5	8
Tecknade serier	59	56	69	82	149	238	155	222	160	77
Sångböcker	2	4	3	11	4	6	2	7	2	10
Samlingar	12	19	20	28	14	25	24	16	19	21
Dramatik	–	–	–	–	–	–	1	1	0	0
Övriga	13	57	–	–	–	–	–	–	–	–
Antal titlar totalt	1 177	1 208	1 310	1 395	1 463	1 515	1 680	1 821	1 750	1 663
Förstaupplagor (%)	79	74	74	75	73	79	80	87	85	83

* Både kapitelböcker och mellanåldersböcker ingår i siffran för 2001.

Källa: Svenska barnboksinstitutet (Sbi dokumentation).

Världen i Sverige: översättningar och mångfald

Under första halvan av 1900-talet utgavs fler svenska original än översättningar inom den svenska barn- och ungdomsboksutgivningen. Andelen svenska original var cirka 60 procent, men minskade efterhand och 1975 var rollerna ombytta (Tellberg 1982, s. 71). Under 2000-talet har översättningarna i stort sett genomgående varit fler än de svenska originalen. För första gången sedan 2003 kom det år 2010 ut fler svenska barn- och ungdomsböcker än översatta (se tabell 5).

Den absoluta majoriteten av dessa översättningar kommer från engelskan och det har i debatten länge funnits en kritik mot den likriktning som den stora andelen översättningar från engelskan medför, liksom mot bristen på översättningar från mindre språkområden. Under perioden 2001–2010 finns få tecken som pekar på att läget nämnvärt skulle ha förändrats.

De vanligaste översättningsspråken: engelska och japanska

Som tabell 6 visar är den barn- och ungdomslitteratur vars originalspråk är engelska i stor majoritet bland de förstagångsutgivna översatta titlarna under hela perioden, även om dominansen minskar från klart över 70 procent de första fyra åren, till omkring eller till och med under 60 procent. Orsaken till minskningen under decenniets mitt är ökningen av titlar från japanska och koreanska.

I och med mangaboomen blev japanska det näst största originalspråket under perioden. Dess förekomst bland de förstagångsutgivna titlarna tiodubblades mellan 2001 och 2006. Två år senare påbörjades dock en lika hastig minskning, orsakad av det ovan nämnda minskade intresset för japanska serier. Eftersom mangaboomen ledde till att vissa förlag även började ge ut koreanska serier, dök detta språk upp med hela 18 titlar 2005 från att tidigare inte ha varit representerat i utgivningen över huvud taget (se tabell 6). Med mangautgivningens minskning ökade engelskans dominans återigen till närmare 70 procent 2010.

Mångfald och språk

Som tabell 6 visar förekom det utöver japanska och koreanska mycket få översättningar från utomeuropeiska språk i utgivningen 2001–2010. Världens mest talade språk, kinesiska, finns till exempel inte alls med. Ett par titlar på vietnamesiska är de enda som utöver japanska och koreanska representerar språken i östra Asien. Afrikansk litteratur skriven på framför allt franska och engelska finns emellertid med i statistiken.⁴

Större europeiska språk som franska, nederländska och tyska samt de skandinaviska språken danska och norska är efter engelska och japanska de mest representerade. Övriga nordiska språk översätts det däremot mycket lite från, allra minst från isländska men även översättningar från finska är relativt få, även om de har ökat något de senaste åren i förhållande till decenniets början (se tabell 6). Värt att notera när det gäller utgivning i Finland är emellertid att den finlandssvenska litteraturen inte finns med i den svenska statistiken. De finlandssvenska förlagen Söderströms och Schildts, som gick samman 2011, utger sedan länge svenskspråkig barn- och ungdomslitteratur. Dessa verk uppmärksammas och recenseras ibland även i Sverige, och även om de inte når någon större spridning via den traditionella bokhandeln har de numera ökade möjligheter att ta sig över Bottniska viken genom nätbokhandlarna.

Om vi bortser från svenska författares och illustratörers verk översatta till andra språk och utgivna i Sverige, samt översatta verk där originalspråk inte finns angivet, förekommer i Sbi:s statistik förstagångsutgivna översättningar från sammanlagt 26 språk, varav den stora majoriteten är europeiska. Eftersom samma språk många gånger talas i flera länder finns förstås fler kulturer än så representerade, men med tanke på att det just är mindre och utomeuropeiska språkområden som saknas kan man inte tala om mångfald i detta avseende i någon större utsträckning. Endast sju språk – danska, engelska, franska, japanska, nederländska, norska och tyska – finns genomgående representerade i utgivningen varje år under decenniet, och hela tio språk är under decenniet

4. Utgivningen av barnlitteratur i Afrika sker framför allt på de officiella språken, vilka i nästan alla afrikanska länder är språk som har sitt ursprung utanför kontinenten, i de flesta fall franska eller engelska. Många av de ursprungliga afrikanska språken saknar skriftspråk.

endast representerade med en eller två titlar (se tabell 6). Trots ökat litteraturstöd, vilket "för att främja mångsidighet" ska ta "särskild hänsyn till geografisk, kulturell och språklig spridning" (Kulturrådet 2011), har alltså representationen av världens språk inte blivit bättre i den svenska utgivningen.

Det inflöde av litteratur från små språkområden som ändå existerar står ofta mindre, specialiserade förlag för. Trasten har haft stor betydelse för publiceringen av världslitteratur, Berghs förlag har en hög andel litteratur från Nederländerna. Förlaget Hjulet har framför allt givit ut bilderböcker från Afrika, och exempelvis Daidalos och Kabusa har satsat på litteratur från nordiska grannländer. Det lilla förlaget Fimafeng strävar efter att ge ut böcker i samtryck på upp till nio olika språk i Norden, inklusive minoritetsspråk. För att lyfta fram och introducera världslitteratur för barn och unga har också nätverket Den hemliga trädgården (bestående av IBBY Sverige, Internationella biblioteket, Svensk Biblioteks förening och Världsbiblioteket) varit av betydelse.

Mångfald och innehåll

Mångfald kan betyda mycket och antalet översättningar från ett visst språkområde säger inte nödvändigtvis något om den faktiska mångfalden i utgivningen. För att komma åt frågeställningar av det slaget krävs ett betraktande av verkens innehåll, och en viktig fråga inom bilderboksutgivningen under perioden har varit just bristen på mångfald.

I Bokprovningen 2002 noterade Sbi en avsaknad av ett multietniskt perspektiv i bilderböckerna, medan däremot flera av ungdomsböckerna berörde kulturkrockar och hedersfrågor. Redan året efter tyckte sig dock Sbi se en liten förändring. 2006 såg Sbi "relativt många böcker från och om andra kulturer" (Sbi 2007, s. 4) och åren därefter hade antalet ökat tillräckligt för att temat skulle behandlas under egna rubriker, som "Mångkultur" 2007 och "Etnisk mångfald" 2010 (Sbi 2008, s. 4; Sbi 2011, s. 5). Trots koncentration till vissa språk när det gäller översättningarna syns alltså mångfalden allt mer i utgivningen, vilket indikerar att litteraturstödet's fokus på mångfald ändå kan ha haft viss betydelse.

Mångfald relaterad till annat än etniskt ursprung är också något som syns allt oftare. 2007 konstaterade Sbi att normativitet och konventioner ifrågasätts i allt fler bilderböcker, till exempel Pija Lindenbaums *Kenta och barbisarna* (Rabén & Sjögren) där traditionell manlighet ifrågasätts när en pojke föredrar rosa klänningar och lek med barbiedockor framför att spela fotboll. Året efter pekade Sbi på ett ökat antal skildringar av andra familjebildningar än den traditionella kärnfamiljen.

Dessa perspektiv ligger i tiden och har de senaste åren tagit sig uttryck i att flera nya förlag har etablerats med inriktning på just genusfrågor och normativitet. Vilda förlag, Olika förlag och Vombat har nischat sig mot att verka för jämställdhet, positiva genusmönster, mångfald och demokrati, vilket är

en bidragande orsak till att frågor kring normativitet har framträtt tydligare i utgivningen.

Tabell 5. Utgivningen av barn- och ungdomslitteratur i Sverige fördelad på svenska original och översättningar 2001–2010

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Svenska original	508	584	673	700	671	638	803	711	768	837
Översättningar	674	622	653	712	822	877	877	1 110	982	826
Totalt	1 182	1 206	1 326	1 412	1 493	1 515	1 680	1 821	1 750	1 663

Källa: Svenska barnboksinstitutet (Sbi dokumentation).

Tabell 6. Antalet översatta förstautgåvor fördelade på originalspråk 2001–2010

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Totalt
Danska	32	20	12	31	25	20	34	43	35	42	294
Engelska	411	385	370	426	406	429	485	670	559	500	4 641
Estniska	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1
Finska	4	–	1	2	6	2	4	5	5	9	38
Franska	25	12	25	19	37	19	32	37	39	21	266
Grekiska	–	–	–	–	1	–	4	–	–	–	5
Hebreiska	1 *	–	–	1	–	–	–	–	–	–	2
Inuit	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	2
Isländska	–	2	2	1	–	1	1	–	1	–	8
Italienska	–	–	4	8	9	3	8	1	6	7	46
Japanska	13	11	22	33	70	130	68	128	68	17	560
Koreanska	–	–	–	–	18	26	20	9	–	–	73
Litauiska	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1
Nederlän.	11	17	17	11	13	10	11	17	14	25	146
Norska	13	19	19	22	16	30	21	32	58	31	261
Polska	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1	2
Portugis.	–	1	–	1	1	–	–	4	1	2	10
Ryska	–	1	–	–	–	–	–	2	–	1	4
Serbiska	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Slovenska	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1
Spanska	4	1	1	1	2	–	1	3	7	6	26
Svenska**	–	–	–	–	–	19	22	31	47	16	135
Tjeckiska	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
Turkmen.	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	2
Tyska	29	17	31	26	22	34	39	35	32	34	299
Ungerska	–	–	–	–	–	–	1	1	–	3	5
Vietnames.	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	2
Upp. saknas	–	–	–	–	–	9	5	10	31	13	68
Summa	543	486	506	583	626	735	758	1 028	905	730	6 900

* I detta fall hebreiska/engelska.

** Svenska författares och illustratörens verk översatta till andra språk och utgivna i Sverige.

Källa: Svenska barnboksinstitutet (Sbi dokumentation).

E-böcker och appar: den framtida barn- och ungdomslitteraturen

Digitaliseringen har skapat nya möjligheter för förlagen att nå ut med sina produkter, men då e-utgivningen är i sin linda finns ännu inget regelverk för lagring. KB väntar på att e-plikt ska införas och Sbi lagrar av ekonomiska och praktiska skäl inte detta material. Det är därför svårt att uttala sig om storleken på denna utgivning.

Inom den svenska barn- och ungdomsboksutgivningen kom de första e-böckerna år 2000 och de första apparna för iPhone och iPad år 2010. Enligt Nationalbibliografen, som alltså kan ha luckor när det gäller detta material, har 185 e-böcker givits ut mellan 2000 och 2010 (se tabell 7). Även om utgivningen för 2011 i skrivande stund inte listas där pekar information i förlagsreklam och förlagskataloger på att 2011 och 2012 medför en ökning. Utgivningen av e-böcker har än så länge huvudsakligen koncentrerats till böcker innehållande text, medan bilderböcker och bilderboksgestalter når ut digitalt i större utsträckning genom appar. De senare har ofta olika typer av pyssel- och spelfunktioner.

E-bok+, bloggromaner och interaktivitet

En nyhet som vi sannolikt kommer att se mer av framöver är så kallade *enhanced e-books*, på svenska kallat e-bok+ eller e-bok extra, en digital multimediasversion av den tryckta boken som läses i till exempel en dator eller på en läsplatta (Brandel 2011). Den första e-boken+ som gavs ut i Sverige var Sara Ohlssons ungdomsroman *Jag är tyvärr död och kan inte komma till skolan idag* (Gilla Böcker), utgiven våren 2011 med klickbar extrainformation om romangestalter, ljudillustrationer och länkar till exempelvis Spotifylistor.

Digitaliseringen påverkar också innehållet i böckerna. Mer information om verket, och sådant som är relaterat till verket, samlas ofta på en officiell webbsida och det har blivit vanligare att berättelser och gestalter på detta sätt lever vidare och utvecklas utanför den tryckta boken. Kommande romaner kan också publiceras som exempelvis blogginlägg på internet innan resultatet blir en tryckt bok.

Ett exempel på denna utveckling utgör *Under trottoaren* av Pernilla Glaser (Bonnier Carlsen, 2011), en ungdomsroman som publicerades löpande som blogg före publiceringen i bokform. Bloggen hade interaktiva funktioner där läsaren uppmanades att välja hur berättelsen skulle fortsätta genom ett antal val. Genom detta, samt genom möjligheten att mejla in bilder och idéer till författaren, fick läsarna möjlighet att påverka innehållet i den sedermera tryckta boken. Läsarna fick också rösta fram bokomslaget. På bloggen fanns bonusmaterial om romanens gestalter, länkar, tävlingar med mera. Även denna typ av verk, som existerar på olika sätt i olika format innanför och utanför bokpärmar, kommer vi sannolikt att se betydligt mer av framöver.

Tabell 7. Utgivningen av e-böcker för barn- och ungdom i Sverige 2000–2010

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Antal titlar	5	14	27	26	49	11	6	7	6	16	18

Källa: Kungl. biblioteket, Nationalbibliografen (http://libris.kb.se/form_extended.jsp?f=nb).

Fler titlar, mindre upplagor: några ord om bokförsäljningen

Den totala försäljningen av barn- och ungdomslitteratur i Sverige är med rådande materialläge inte möjlig att fastställa. Den som är intresserad av siffror över bokförsäljningen är hänvisad till SvF:s branschstatistik, vilken dock endast presenterar uppgifter från medlemsförlagen. Dessa skiftar i antal år från år och har minskat avsevärt under det senaste decenniet (1998 var antalet förlag 82, 2006 var de 69 och 2010 endast 53). Ett ökat antal aktörer i branschen, i kombination med ett minskat antal medlemmar, gör att föreningens statistik numera endast täcker cirka hälften av den totala bokförsäljningen i Sverige. SvF uppskattade 2008 att det såldes omkring 80 miljoner volymer i Sverige varje år och föreningens statistik omfattade cirka 40 miljoner (SvF 2009, s. 2).

Inom det barn- och ungdomslitterära området inkluderar föreningens statistik uppgifter från samtliga större förlag förutom Egmont Kärnan, samt några mindre och medelstora förlag som Alfabet, Berghs och Opal, men däremot inga småförlag och inga av de nya förlag som har etablerats under 2000-talet. Dessa är i stället knutna till Nordiska oberoende förlags förening (NOFF), en intresseförening för mindre och medelstora förlag i Norden som dock inte tar fram någon statistik över medlemmarnas utgivning och försäljning.

Den utgivning av barn- och ungdomslitteratur som sker på andra förlag än de som är medlemmar i SvF är därmed långtifrån försumbar. En jämförelse mellan antalet utgivna titlar under rekordåret 2008 visar exempelvis att SvF:s medlemmar gav ut 1 006 titlar, medan Sbi redovisar 1 821 titlar. SvF:s statistik täcker alltså detta år endast 55 procent av utgivningen (se tabell 1 och 8). Att komplettera SvF:s statistik med uppgifter från bokmarknadens övriga aktörer är av största vikt för att få en mer heltäckande bild av försäljningen av barn- och ungdomsböcker i Sverige, men eftersom detta inte har kunnat göras inom ramen för denna artikel presenteras här endast några hypoteser och tendenser utifrån föreningens statistik.

Det senaste decenniet har försäljningen av barn- och ungdomslitteratur i genomsnitt stått för 16 procent av försäljningen enligt SvF (SvF 2011, s. 10). Som ovan nämnts sänktes den svenska bokmomsen 2002, vilket fick positiva effekter på försäljningen av böcker generellt. Medlemsförlagens intäkter var 2007 större än någonsin, men därefter inträdde en successiv minskning, vilket året efter också reflekteras i minskningen av antalet utgivna titlar barn- och

ungdomslitteratur (SvF 2011, s. 3 och 10). För medlemsförlagen toppade emellertid försäljningen av barn- och ungdomslitteratur redan 2004 (se tabell 8).

Sett till antalet utgivna titlar följer SvF:s förlag i stort den totala utvecklingen inom området under decenniet (se tabell 1 och 8). Då en så hög andel av utgivningen av barn- och ungdomslitteratur återfinns utanför SvF:s statistik är det omöjligt att säga om den successiva minskningen i försäljning och tryckta volymer efter 2004 gäller för hela branschen eller bara de större aktörerna. Siffrorna visar emellertid att både tryckta och sålda volymer per titel minskar efter 2004–2005 (se tabell 8), vilket indikerar att den ökade konkurrensen på barnboksmarknaden tvingar de större aktörerna att hålla utgivningen av antalet titlar uppe, men med följden att upplagorna blir mindre. Det är ännu för tidigt att säga något om mer långsiktiga konsekvenser av detta, men noteras kan att en liknande utveckling föregick 1970-talets förlagskris.

Tabell 8. Antal titlar utgivna av Svenska Förläggareföreningens medlemsförlag samt antal tryckta och sålda volymer 2001–2009

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Antal nya titlar	837	781	1152	1178	1102	1081	1144	1006	998
Total fakturerad försäljning (Mkr)	290,5	265,0	379,6	390,3	389,2	362,7	345,7	302,6	321,3
Antal tryckta volymer (1000-tal)	6 269	4 905	7 271	8 115	7 280	6 920	6 819	5 859	5 761
Antal tryckta volymer per titel (1000-tal)	7,5	6,3	6,3	6,9	6,3	6,4	6,0	5,8	5,8
Antal sålda volymer (1000-tal)	3 987	3 318	4 506	4 863	4 725	4 436	4 506	3 567	3 520
Antal sålda volymer per titel (1000-tal)	4,8	4,2	3,9	4,1	4,3	4,1	3,9	3,5	3,5

Anm. Upplägget i branschstatistiken har ändrats mellan 2009 och 2010, vilket gör att siffrorna för dessa år inte är jämförbara (SvF 2011, s. 4). Därför redovisas här endast siffror till och med 2009.

Källa: Svenska Förläggareföreningens branschstatistik (<http://forlaggare.se/bokbranschen-i-siffror/branschstatistik>).

Sammanfattning och slutsatser

Som genomgången ovan visar var utgivningen av barn- och ungdomslitteratur under perioden 2001–2010 större än den någonsin tidigare hade varit. Orsakerna till den rekordstora utgivningen står att finna i ett ökat antal utgivare samt en ökad utgivning inom vissa litteraturkategorier och genrer, som deckare, fantasy och japanska serier. En närmare analys av totalsiffrorna för decenniet visar att det framför allt är mangaboomen som är orsaken till den utgivningspuckel som vi ser i mitten och slutet av perioden. De bakomliggande orsakerna till ökningen i övrigt är med största sannolikhet sänkningen av den svenska bokmomsen 2002 samt ett ökat litteraturstöd till böcker för barn och unga.

Före mangans intåg var engelskan i stark dominans bland översättningarna, ett förhållande som länge har kritiserats. Men även om japanskan i och med mangaboomen blev det näst största översättningsspråket påverkades fördelningen mellan originalspråken inte nämnvärt; översättningarna från andra utomeuropeiska språk var alltså få. När utgivningen av japanska serier minskade markant under slutet av decenniet ökade dessutom engelskans dominans återigen och det finns all anledning att misstänka att den kommer att stärkas ytterligare i takt med att mangan går tillbaka.

Det litteraturstöd som särskilt ska beakta mångfalden i utgivningen och den geografiska, kulturella och språkliga spridningen, har uppenbarligen inte räckt till för att representationen av världens språk skulle bli bättre, trots att stödet ökade under 2000-talet. Men även om stödet inte har medfört översättningar från fler språk kan dock en ökad mångfald skönjas på ett innehållsligt plan. Framför allt bilderboksutgivningen har mer och mer kännetecknats av etnisk och kulturell mångfald samt ett ifrågasättande av normer och konventioner.

En av de stora nyheterna och förändringarna under decenniet var e-utgivningen, som i någon mån ringar in decenniet i och med att den första e-boken för barn och unga kom år 2000 och de första apparna för iPhone och iPad år 2010. E-utgivningen har fört med sig nya sätt att publicera och läsa litteratur, med ökad interaktivitet genom nya format som e-bok+ och bloggromaner. En annan viktig förändring i utgivningen är att läsa lätt-litteratur för nybörjarläsare och lässvaga barn och unga har ökat markant, en konsekvens av att läsförståelsen och läsintresset bland barn och unga har minskat.

Även om det barnlitterära förlagslandskapet har vidgats under decenniet finns alltså ett fåtal förlag i toppen, som har dominerat utgivningen kvantitativt sett sedan lång tid tillbaka: Bonnier Carlsen, B. Wahlströms, Egmont Kärnan och Rabén & Sjögren. Deras position på marknaden är stabil, men noteras kan att de under 2009 och 2010 förlorade i marknadsandelar till mindre förlag. Faktorer som sänkningen av bokmomsen och det ökade litteraturstödet gjorde det attraktivt att etablera nya förlag under decenniet, vilket har lett till en ökad konkurrens på barnboksmarknaden som har tvingat de större aktörerna att hålla utgivningen av antalet titlar uppe, men med följderna att upplagorna och försäljningen per titel blir mindre. De långsiktiga konsekvenserna av detta är det svårt att bedöma i dagsläget och med rådande statistik, men det är värt att notera att en liknande utveckling föregick 1970-talets förlagskris.

Referenser

- Bonnierförlagen (2010). "LasseMaja hjälper Barncancerfonden", pressrelease 18 november. <http://www.bonnierforlagen.se/Nyhetsarkiv/2010/LasseMaja-hjalper-Barncancerfonden>.
- Brandel, Tobias (2011). "E-bok+ går runt Apples hårda censur". *Svenska Dagbladet*, 3 april 2011.
- Carlsson, Ulla (red.) (2011). *Nordicom-Sveriges Mediebarometer 2010*. MedieNotiser nr 1. Göteborg: Nordicom.

- Carlsson, Ulla & Ulrika Facht (red.) (2010). *Mediesverige 2010: Statistik och analys*. Göteborg: Nordicom.
- Deswar, Alan, Avdelningen för administration, Statens kulturråd, Stockholm, 24 januari 2012 (e-post).
- Gedin, Per (1997). *Litteraturen i verkligheten: Om bokmarknadens historia och framtid*. Stockholm: Rabén Prisma.
- KB (2011a). Kungl. biblioteket. "Statistik över svensk bokutgivning". <http://www.kb.se/soka/Bibliografier/statistik/>.
- KB (2011b). Kungl. biblioteket. "I Nationalbibliografin redovisad utgivning(monografier)". <http://www.kb.se/dokument/Soka/Statistik2010.pdf>.
- Klingberg, Göte (1967). *Kronologisk bibliografi över barn- och ungdomslitteratur utgiven i Sverige 1591–1839*. Årsböcker i svensk undervisningshistoria 47. Stockholm: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Klingberg, Göte & Ingar Bratt (1988). *Barnböcker utgivna i Sverige 1840–89: En kommenterad bibliografi*. Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet 30. Lund: Lund University Press.
- Kulturrådet (2011). Statens kulturråd. "Utgångspunkter för bedömning av litteraturstödet". <http://www.kulturradet.se/sv/bidrag/litteratur/Litteraturstod/Bedomning-av-litteraturstod>.
- Mählqvist, Stefan (1977). *Böcker för svenska barn 1870–1950: En kvantitativ analys av barn- och ungdomslitteratur i Sverige*. Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet 5. Stockholm: Gidlund.
- NOFF (2011). Nordiska oberoende förlags förening. <http://www.noff.se/medlemmar.asp>.
- Olevik, Josefin (2008). "Nu vill alla läsa lätt". *Dagens Nyheter*, 26 augusti 2008.
- Paulin, Lotta (2011). "Thet vnger lærer han gammal håller": strövtåg i den äldre barnlitteraturens historia". *Barnboken – tidskrift för barnlitteraturforskning* nr 1 2011. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:sbi-38>.
- Sbi dokumentation. Svenska barnboksinstitutet. "Dokumentation från Bokprovningen". <http://www.sbi.kb.se/sv/Utgivning-och-formedling/Bokprovning/Dokumentation>.
- Sbi (2000). Svenska barnboksinstitutet. "Bokprovning årgång -99". <http://www.sbi.kb.se/sv/Utgivning-och-formedling/Bokprovning/Dokumentation/>.
- Sbi (2007). Svenska barnboksinstitutet. "Brats, brott och betong: 2006 års utgivning". http://www.sbi.kb.se/Documents/Public/Bokprovning/Dokumentation/Argang_2006.pdf.
- Sbi (2008). Svenska barnboksinstitutet. "Smarta barn och vilna vuxna: 2007 års utgivning". http://www.sbi.kb.se/Documents/Public/Bokprovning/Dokumentation/Argang_2007.pdf.
- Sbi (2011). Svenska barnboksinstitutet. "Dokumentation: Årgång 2010". http://www.sbi.kb.se/Documents/Public/Bokprovning/Dokumentation/Dokumentation_Argang_2010.pdf.
- SCB (2011). Statistiska centralbyrån. "Befolkningsutveckling; födda, döda, in- och utvandring, gifta, skilda 1749–2010". http://www.scb.se/Pages/TableAndChart_26046.aspx.
- SFF (2011). Sveriges författarfond. "De mest utlånade författarna i folk- och skolbibliotek 2010". <http://www.svff.se/pdf/Topp2010.pdf>.
- SvF (2009). Svenska Förläggareföreningen. "Branschstatistik 2008". Rapport från Svenska Förläggareföreningen. <http://forlaggare.se/media/11030/svfstat2008web.pdf>.
- SvF (2011). Svenska Förläggareföreningen. "Branschstatistik 2010". Rapport från Svenska Förläggareföreningen. http://forlaggare.se/media/41030/svfstat_2010%20web.pdf.
- Söderling, Fredrik (2008). "Norstedts tar bort sju förlagsnamn". *Dagens Nyheter*, 29 november 2008.
- Tellgren, Christina (1982). *På barnens bokmarknad: Utgivningen av barn- och ungdomslitteratur i Sverige 1966–1975*. Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet 14. Stockholm: Bonniers juniorförlag.
- Warnqvist, Åsa (2007). *Poesifloden: Utgivningen av diktsamlingar i Sverige 1976–1995*. Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 54. Lund: Ellerströms.
- Westin, Boel (2002). "Vad är barnlitteraturforskning?", i *Litteraturvetenskap: En inledning*. Lund: Studentlitteratur.

Kartläggningen av den svenska bokutgivningen

Frågan som alla glömde: Vem tar fram statistiken?

Åsa Warnqvist

Detaljerad och heltäckande statistik är ett måste när bokutgivningen i ett land ska beskrivas. Hur många romaner, biografier eller kokböcker ges ut ett visst år? Hur har utgivningen förändrats över tid? Hur stor del av den litteratur som ges ut i Sverige är översatt, och från vilka språk? För att förstå hur stora tekniska förändringar som offsettrycket, persondatorn och print-on-demand-tekniken har påverkat bokutgivningens omfattning, eller om det till exempel finns behov av statligt stöd inom särskilda områden för att främja bredd och mångfald, krävs tillförlitliga siffror.

Tidigare litteraturutredningar har åtskilliga gånger uppmärksammat behovet av en pålitlig statistik över den svenska bokutgivningen, men vad har egentligen gjorts inom området? Hur långt tillbaka finns tillförlitlig och jämförbar statistik och vilka problem uppvisar denna? Hur skulle det statistiska materialet kunna kompletteras och förbättras, och hur ser statistikläget ut inför framtiden? Det är de centrala frågorna i denna artikel.¹

Tillgänglig statistik och den löpande statistikens brister

Det tidiga svenska trycket finns samlat i en rad bibliografier.² 1866 började Svenska Bokförläggareföreningen att löpande ge ut *Svensk bok-katalog*, som successivt utökades och så småningom kom att utvecklas till Sveriges nationalbibliografi. Sedan 1906 kan denna sägas täcka i stort sett hela det svenska trycket. Uppdraget att sköta redigeringen av bibliografin övergick 1953 till Kungl. biblioteket (KB), som fortsatte att ge ut kataloger över bokutgivningen till och med 2003. Sedan dess finns Nationalbibliografin enbart i digital form som en sökbar deldatabas i Libris, fullständig från och med år 1976 och framåt.

Forskningen började på 1960-talet ta fram metoder för att göra historiska kartläggningar av utgivningen och konstaterade då att nationalbibliografin är det enda

1. I min doktorsavhandling (Warnqvist 2007) har jag mer utförligt beskrivit och diskuterat den statistik som finns tillgänglig över svensk bokutgivning och jag hänvisar den läsare som är intresserad av fördjupning dit.

2. 1800-talets utgivning finns dokumenterad i den löpande utgivningen av *Svensk bibliographi eller allmän förteckning öfver utkomna böcker, gravurer, kartor, stentryck och musikalier* (1828–1865) och den i efterhand insamlade *Svenskt boklexikon* (1861–1884) som täcker åren 1830–1865. Den följdes av Årskatalog för svenska bokhandeln som senare blev *Svensk bok-katalog* (se vidare Warnqvist 2007, s. 23).

tänkbara materialet om man är intresserad av bokutgivningen från 1900-talets början och framåt. Inom en rad forskningsprojekt har sedan den svenska utgivningen successivt kartlagts. Statistik har tagits fram, men fortfarande finns luckor, särskilt när det gäller de senaste 40 årens bokutgivning (för en genomgång av tillgängliga studier, se Warnqvist 2007, s. 42–47 och 287–291).

Den årliga utgivningen har under denna period, särskilt under de senaste decennierna, varit så omfattande att det skulle krävas mycket stora resurser för att täppa till denna lucka, som dessutom blir större för varje år. Den årliga utgivningen har de två senaste decennierna ökat från cirka 10–12 000 registrerade publikationer per år till omkring det dubbla enligt KB.

Helt utan statistik för de senaste decennierna står vi emellertid inte. KB tar fram en löpande, årlig statistik över utgivningen, men denna är alltför översiktlig för att vara användbar i andra sammanhang än när totalsiffror för ämnesområden, publicerings- eller originalspråk behövs. Periodvis har även bristande resurser orsakat eftersläpning i KB:s registrering, vilket i sin tur leder till felaktigheter i de årligen framtagna siffrorna (se vidare nedan). Konsekvensen blir att den enda heltäckande, löpande statistik som tas fram över det svenska trycket är kortfattad och inte helt tillförlitlig.³

Bristande statistik även inom relaterade områden

Som komplement till diskussionen kan tilläggas att utgivningen inte är det enda område där statistiken är bristfällig när det gäller den svenska bokmarknaden. Även de tillgängliga siffror som finns över försäljningen av böcker är ofullständiga, eftersom branschorganisationen Svenska Förläggareföreningen (SvF), som tar fram siffror över detta i sin branschstatistik, endast redogör för medlemsförlagens utgivning.

Då antalet medlemmar i föreningen har minskat avsevärt under det senaste decenniet – 1998 var antalet förlag 82, 2006 var de 69 och 2010 endast 53 – täcker SvF:s statistik numera endast 50 procent av den totala bokförsäljningen i Sverige. SvF uppskattade 2008 att det såldes omkring 80 miljoner volymer i Sverige varje år och föreningens statistik omfattade cirka 40 miljoner (SvF 2009, s. 2). Majoriteten av de nya, mindre förlag som har grundats det senaste decenniet har i stället anslutit sig till NOFF, Nordiska oberoende förlags förening, som dock inte tar fram någon statistik över medlemsförlagens utgivning och försäljning. Konsekvensen blir att slutsatser och kulturpolitiska beslut som grundas på hur försäljningen av böcker ser ut i Sverige baseras på ett ofullständigt material.

Det finns även annan statistik som är relevant för att kunna belysa bokutgivningen och dess villkor som är svår att få fram. Det främsta exemplet är kanske bristen på en större studie eller redovisning av det statliga litteraturstödet. Stödet, som är ett produktionsstöd som utbetalas i efterhand till förlagen, infördes budgetåret 1975/76 i kölvattnet av det tidiga 1970-talets förlagskris. En större kartläggning av stödet med statistik över tilldelningen genomfördes 1977 (Holmström 1977), men sedan dess saknas större analyser. Statistik har presenterats i andra sammanhang,

3. Svenska Förläggareföreningen presenterar sedan 1973/1974 en något mer detaljerad statistik över bokutgivningen, men som nedan konstateras omfattar denna endast medlemsförlagens utgivning och ger således ingen fullständig bild av utgivningen.

exempelvis i Kulturrådets årsrapporter och *Mediesverige 2010* (Carlsson & Facht 2010, s. 202), men det råder viss osäkerhet rörande dessa siffrors tillförlitlighet.⁴

Statistikläget för svensk barn- och ungdomslitteratur

Situationen för den löpande statistiken ser något bättre ut inom det barn- och ungdomslitterära området, huvudsakligen på grund av att det sedan 1999 finns två statistikproducenter inom området med intentionen att täcka hela utgivningen, KB och Svenska barnboksinstitutet (Sbi). Även här finns också historiska studier och bibliografier upprättade över den tidiga utgivningen. Tack vare att området har två statistikproducenter, vars siffror går att ställa mot varandra, är barn- och ungdomslitteraturen ett bra område för att mer i detalj diskutera de tillförlitlighetsproblem som den löpande framtagna statistiken bär på. Försättningsvis i denna artikel får därför denna statistik illustrera de generella problemen inom den svenska bokutgivningsstatistiken.

Historiska studier och tryckta bibliografier

Forskarna Göte Klingberg och Ingar Bratt har i tre bibliografier över perioden 1591–1899 samlat all litteratur utgiven i bokform i Sverige som är att betrakta som avsedd för barn och ungdom. På grund av att någon tillförlitlig nationalbibliografi inte fanns under de århundraden för vilka insamlingen gäller, hämtades materialet från en rad andra källor, som bibliografier, förlagskataloger och privata samlare (Klingberg 1967, s. 11–13; Klingberg & Bratt 1988, s. ix–x; Bratt 1996). Tack vare dessa pionjärinsatser kan vi sägas ha en god bild av utgivningens omfång fram till 1900-talet.

Under de drygt 110 år som har passerat sedan dess har utgivningen ökat markant, vilket har gjort det svårt för enskilda forskare att studera något annat än en kortare period, enskilda år inom ett längre intervall alternativt bara en viss del av utgivningen. Stefan Mählqvist valde i sin doktorsavhandling att studera utgivningen av fiktionsprosa för barn och ungdom 1870–1950 genom att excerpera materialet i nationalbibliografin vart tionde år (Mählqvist 1977). Christina Tellgren studerade däremot hela utgivningen av barn- och ungdomslitteratur under tioårsperioden 1966–1975 (Tellgren 1982).

Då den årliga utgivningen under sistnämnda period steg från strax över 500 titlar till närmare 1 000 (Tellgren 1982, s. 24) säger det sig självt att det krävs stora forskningsprojekt för att på samma sätt kunna studera utgivningen därefter. Någon större kvantitativ studie av barn- och ungdomsboksutgivningen efter 1975 utifrån ett tillförlitligt material har heller inte genomförts. I stället har man varit hänvisad till KB:s årliga, övergripande statistik över det svenska trycket, alternativt egna sökningar i den nationalbibliografiska deldatabasen i Libris.

Kungl. bibliotekets statistik

Den av KB framtagna statistiken är problematisk så till vida att den tas fram endast några månader efter det år den täcker och därmed inte inkluderar det material

4. Vid förfrågningar till Kulturrådet inför författandet av undertecknads huvudartikel i denna antologi har det för flera år inte gått att få fram siffror som stämmer med dem som tidigare har redovisats.

som skickas in till KB efter denna tidpunkt. I gengäld inkluderas det eftersläpande materialet i kommande års statistik, men resultatet för enskilda år blir alltså felaktigt. Vissa år har KB även haft större eftersläpningar än vanligt till följd av bristande resurser. Det gäller exempelvis början av 2000-talet, men har förekommit även senare. 2007 var ett sådant år, vilket medförde att mer av 2007 års utgivning än normalt katalogiserades under 2008 (se tabell 1; Nauri 14 december 2011).

KB:s statistik har som nämnts också problemet att den inte är särskilt detaljerad. Litteratur för barn och ungdom särskiljs som egen kategori, men de enda underkategorier som utgivningen sedan bryts ner i är nya verk och nya upplagor, skönlitteratur och övrig litteratur, publiceringsspråk samt originalspråk för verk översatta till svenska (se t.ex. KB 2011b). Den bästa källan för att få en så fullständig bild som möjligt av den utgivning KB registrerar är i dagsläget den nationalbibliografiska deldatabasen i Libris, där eftersläpande verk efter hand registreras. Dock erbjuder inte heller databasen några särskilt goda möjligheter att isolera underkategorier eftersom systemet inte är anpassat för detta. Systemet är heller inte anpassat för vanliga användare. Det krävs till exempel ofta booleska sökningar för att kunna isolera en viss kategori litteratur från det övriga svenska trycket.

Svenska barnboksinstitutets statistik

Eftersom det har funnits behov av betydligt mer detaljerad statistik inom det barn- och ungdomslitterära området än vad KB har tagit fram, har Sbi sedan 1999 tagit fram egen statistik inom ramen för sin årliga Bokprovning, vilken även innehåller en analysdel där utveckling och trender diskuteras. Denna statistik är baserad på de verk som Sbi får sig tillsända av förlag, författare, tryckerier eller KB och är den mest detaljerade statistik över den svenska bokutgivningen som tas fram löpande alla kategorier. Statistiken har utvecklats och utvidgats år från år och redogjorde 2010 för fördelningen mellan litteraturkategorier, svenska original och översättningar (inklusive fördelning utifrån originalspråk), förstaupplagor och återutgivning, förlag, huvudpersonernas kön samt antalet debutanter (Sbi 2011).

Även Sbi:s statistik har emellertid sina problem. I likhet med KB:s statistik finns en brytpunkt några månader efter det aktuella årets slut och hänsyn tas därmed inte heller här till den eftersläpning av insänt material som kan förekomma. Till skillnad från KB kompletterar Sbi heller inte med det eftersända materialet i efterhand, varför det inte finns någon möjlighet att senare presentera en fullständig bild av utgivningen. Hur många titlar som saknas i Sbi:s statistik är omöjligt att säga utan en grundligare genomgång av materialet, men antalet är enligt institutet självt inte försumbart (Östlund 29 november 2011).⁵

Denna typ av eftersläpningar kan medföra snedvridningar i totalbilden då de kan gälla enskilda förlag eller vissa kategorier av förlag som ger ut en viss typ av litteratur. Det är i efterhand svårt att reda ut vad som har ingått i det eftersläpande materialet, men om det följer mönstret för vuxenutgivningen rör det sig framför

5. En jämförelse mellan Sbi:s och KB:s totalsiffror för tioårsperioden 2001–2010 exklusive epublikationer (se tabell 1) indikerar att det skulle röra sig om cirka 30 titlar per år, men omständigheter som att Sbi i sin statistik i hög utsträckning medräknar nytryck med mindre förändringar talar för att den faktiska siffran är betydligt högre än så (se vidare nedan).

allt om utgivning från småförlag och egenutgivare (jfr Warnqvist 2007, s. 26), vilket skulle kunna ge en skev bild av fördelningen av marknadsandelar. Småförlagen och framför allt egenutgivningen är också kategorier med en hög andel debutanter, varför det även här finns anledning att peka på statistikens osäkerhet.

En jämförelse mellan KB:s och Sbi:s statistik

En analys av KB:s siffror över barn- och ungdomslitteraturen 2001–2010 visar hur eftersläpningen har påverkat resultatet. År 2002 och 2003 är det tydligt att eftersläpningen har varit stor, vilket också gör att utgivningen 2004 och 2005 ser ut att vara något mer omfattande än den faktiskt var. Samma sak gäller som nämnts år 2007, vilket påverkar totalsiffran för 2008. En mer rättvisande bild av utgivningen ger den nationalbibliografiska deldatabasen i Libris, och denna lämpar sig därför bättre för en jämförelse med Sbi:s siffror. Observeras bör dock att KB, till skillnad från Sbi, under denna period har registrerat alla publikationstyper i sin databas, medan Sbi av ekonomiska och praktiska skäl inte har samlat in e-material. Vid en jämförelse måste alltså e-utgivningen räknas bort i KB:s siffror (se tabell 1).

Skillnaden i antalet registrerade verk mellan KB och Sbi under perioden 2001–2010 landar på närmare 350 titlar. Det speglar en del av den icke-registrerade eftersläpningen hos Sbi, men inte allt, då det även finns vissa skillnader i vad som registreras som slår åt andra hållet. Sbi räknar i sin statistik till exempel med en hel del nytryck med mindre förändringar som av KB inte betraktas som nya verk. Oavsett dessa skillnader står det klart att Sbi:s statistik är nästan lika omfattande som KB:s (se tabell 1).

Går man ner på detaljnivå finns emellertid ytterligare skillnader i hur materialet registreras, huvudsakligen orsakade av den mänskliga faktorn, det vill säga att bibliotekarierna och katalogisatorerna vid de båda biblioteken gör olika bedömningar av hur verket ska klassificeras. Detta kan gälla litteraturkategori eller bedömningen om vad som är ett nytryck respektive en ny upplaga, men även frågan om ett verk över huvud taget ska klassas som avsett för barn eller ungdomar.

Ett problem på kategorinivå, som uppstår vid en jämförelse av utgivningen inom en viss kategori i Sbi:s statistik och i KB:s nationalbibliografiska deldatabas, är det faktum att KB fram till 2011 tillämpade dubbelklassificering (sedan 2011 använder KB Dewey och inte SAB som klassifikationssystem, vilket innebär att man i fortsättningen bara tillämpar en kod). I KB:s statistik förekommer ett enskilt verk endast en gång, men vid egna sökningar i deldatabasen, vilket krävs om man vill komma åt en viss litteraturkategori, får man träff på verk även om den klassifikation man har sökt på inte är huvudsignum för verket. Sbi arbetar med huvud- och underkategorier, och i de fall där ett verk kan föras till mer än en kategori är det huvudkategorin som har avgjort vart titeln har förts i statistiken. Som tabell 2 visar påverkas detta inte nämnvärt vid egna sökningar i Sbi:s biblioteksdatabas Elsa.

Exemplet barnlyrik

Vid sökningar utifrån klassificeringar i KB:s deldatabas framgår att antalet diktsamlingar för barn och unga publicerade 2001–2010 som klassificerades under Hc.03,u uppgick till 126 titlar. Sbi redovisar för dessa tre år hälften, 63 titlar, under

rubriken Poesi i sin statistik (se tabell 2). I Elsa finns möjlighet att ta fram listor där även det eftersläpande materialet finns med, men som tabell 2 visar gör det ingen större skillnad i detta fall. Det är en genomgående trend att den digitala nationalbibliografin listar betydligt fler lyriktitlar än Sbi. Delvis beror det på att KB tillämpar dubbelklassificeringar, delvis på att bedömningen av vad som är att betrakta som lyrik för barn har skilt sig åt på de båda biblioteken.⁶

På grund av att KB numera använder Dewey är det troligt att skillnader som dessa blir mindre i framtiden, men de kommer att kvarstå för all detaljerad statistik för tiden före 2011 som tas fram ur nationalbibliografin av någon annan än deras egna statistiker. Även ett ökat samarbete mellan KB och Sbi de senaste åren gör att skillnaderna på sikt successivt kommer att minska. Både KB:s och Sbi:s statistik rymmer emellertid fler problem på detaljplanet än vad som har kunnat diskuteras här. Barnlyriken har endast fått utgöra ett exempel.

Slutord och diskussion

Problemet med att få fram en heltäckande, detaljerad och pålitlig statistik över bokutgivningen i Sverige har som nämnts funnits länge. De problem som ovan har noterats i KB:s statistik är förstås inte isolerade till det barn- och ungdomslitterära området utan gäller för hela det svenska trycket. Vad som krävs är en mer detaljerad, löpande statistik och ett mer användarvänligt och forskningsanpassat nationalbibliografiskt gränssnitt i databasen. Detta skulle vara av värde för både branschen och forskningen samt ge bättre underlag för framtida litteraturutredningar.

Eftersom KB har ansvaret för att samla in det svenska trycket har biblioteket alla förutsättningar för att ta fram en rik, detaljerad och användbar statistik över den svenska bokutgivningen. Men biblioteket har inget statistikansvar inom detta område och inga resurser att lägga på att utveckla den övergripande statistik som biblioteket i dagsläget ändå tar fram och presenterar på sin webbplats.

Den enda tänkbara lösningen på hur den samtida och framtida bokutgivningen ska kunna beskrivas med pålitlig statistik är att lösa den löpande statistikens brister genom att göra den tillförlitlig och mer detaljerad. Utgivningen är i dag för stor för att den humanistiska forskningen med dess begränsade resurser i efterhand ska kunna reparera skadan annat än punktvis. KB måste alltså få ett statistikansvar inom området samt särskilda medel för detta uppdrag.

Den typ av närgranskning av utgivningen med analyser av trender och utveckling som Sbi årligen genomför ligger emellertid utanför KB:s verksamhet. Analysen är unik inom den svenska bokutgivningen, och särskilt viktig inom just det barn- och ungdomslitterära området, då den är användbar inte bara för forskningen utan även för exempelvis pedagoger och bibliotekari i det fortlöpande läsförmedlande

6. Stickprov under den aktuella perioden visar att KB listar verk som innehåller dikter, ramsor, visor eller rimmade berättelser skrivna för barn som barnlyrik, men även bilderböcker och ABC-böcker om dessa är rimmade eller har andra lyriska kvaliteter. Sbi däremot förefaller konsekvent ha fört de senare till andra kategorier. Så har exempelvis Carin och Stina Wirséns *En liten skår och många små brokiga* (2009), Magdalena Korotynśkas *Simsalabims Stockholms ABC* (ny utg. 2009) och jubileumsgåvan av Elsa Beskow *Tomtebarnen* (2010) fått huvudkategori Bilderböcker hos Sbi och kommer därför inte med under kategorin Poesi i deras statistik. Samtliga har dock underkategori Rim och är sökbara på detta i Sbi:s databas Elsa.

arbetet. Det är följaktligen av största vikt att även Sbi har möjlighet att i framtiden utveckla sin statistik, exempelvis till att omfatta fler variabler samt inkludera det eftersläpande materialet. Även här saknas dock medel.

Med tanke på att Sbi har varit föregångare i arbetet med den löpande statistiken samt att utgivningen av barn- och ungdomslitteratur är särskilt viktig att kartlägga och beskriva, vore ett sätt att utnyttja Sbi:s expertis att ge institutet statistikansvaret för det barn- och ungdomslitterära området. Sbi har redan nationellt ansvar för att ta fram ämnesord för barn- och ungdomslitteratur. Med ett delat statistikansvar mellan KB och Sbi och särskilda medel för att utveckla hållbara metoder finns alla möjligheter att skapa en statistik över bokutgivningen för framtidens behov.

Tabell 1. Utgivningen av barn- och ungdomslitteratur i Sverige 2001–2010

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Totalt
SvF:s statistik	837	781	1 152	1 178	1 102	1 081	1 144	1 006	998	892	1 0171
KB:s statistik	1 205	1 090	1 191	1 652	1 609	1 556	1 677	1 977	1 744	1 719	15 420
KB:s databas NB inkl. e-publikationer	1 222	1 213	1 359	1 614	1 576	1 599	1 760	1 857	1 794	1 574	15 568
KB:s databas NB exkl. e-publikationer	1 208	1 186	1 333	1 565	1 565	1 593	1 753	1 851	1 778	1 556	15 383
Sbi:s statistik	1 182	1 206	1 326	1 412	1 493	1 515	1 680	1 821	1 750	1 663	15 048

Källor: Svenska Förläggareföreningen (SvF 2011); Kungl. biblioteket (KB 2011a, KB 2011b); Svenska barnboksinstitutet (Sbi dokumentation).

Tabell 2. Utgivningen av diktsamlingar för barn och ungdom i Sverige 2001–2010

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Totalt
KB	12	10	12	17	13	11	12	12	11	16	126
Sbi:s statistik	5	5	6	8	10	3	6	7	5	8	63
Sbi:s databas Elsa	3	3	9	11	10	4	6	7	5	9	67

Källor: Kungl. biblioteket (KB 2011b); Svenska barnboksinstitutet (Sbi dokumentation) och databasen Elsa (http://uno.kb.se/F/-?func=file&file_name=find-a&local_base=sbi01).

Referenser

- Bratt, Ingar (1996). *Barnböcker utgivna i Sverige 1890–99: En kommenterad bibliografi*. Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet 60. Lund: Lund University Press.
- Carlsson, Ulla & Ulrika Facht (red.) (2010). *Mediesverige 2010: Statistik och analys*. Göteborg: Nordicom.
- Holmström, Bengt (1977). *Statligt litteraturstöd* (Ds U 1977:14). Stockholm: LiberFörlag/ Allmänna förlaget.
- KB (2011a). Kungl. biblioteket. "Statistik över svensk bokutgivning". <http://www.kb.se/soka/Bibliografier/statistik/>.
- KB (2011b). Kungl. biblioteket. "I Nationalbibliografin redovisad utgivning(monografier)". <http://www.kb.se/dokument/Soka/Statistik2010.pdf>.
- Klingberg, Göte (1967). *Kronologisk bibliografi över barn- och ungdomslitteratur utgiven i Sverige 1591–1839*. Årsböcker i svensk undervisningshistoria 47. Stockholm: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Klingberg, Göte & Ingar Bratt (1988). *Barnböcker utgivna i Sverige 1840–89: En kommenterad bibliografi*. Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet 30. Lund: Lund University Press.

- Mählqvist, Stefan (1977). *Böcker för svenska barn 1870–1950: En kvantitativ analys av barn- och ungdomslitteratur i Sverige*. Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet 5. Stockholm: Gidlund.
- Nauri, Miriam, enhetschef, Nationalbibliografin, Kungl. biblioteket, Stockholm, 13 december 2011 (telefonintervju).
- Nauri, Miriam, enhetschef, Nationalbibliografin, Kungl. biblioteket, Stockholm, 14 december 2011 (e-post).
- Sbi dokumentation. Svenska barnboksinstitutet. "Dokumentation från Bokprovningen". <http://www.sbi.kb.se/sv/Utgivning-och-formedling/Bokprovning/Dokumentation>.
- Sbi (2011). Svenska barnboksinstitutet. "Dokumentation: Årgång 2010". http://www.sbi.kb.se/Documents/Public/Bokprovning/Dokumentation/Dokumentation_Argang_2010.pdf.
- SvF (2009). Svenska Förläggareföreningen. "Branschstatistik 2008". Rapport från Svenska Förläggareföreningen. <http://forlaggare.se/media/11030/svfstat2008web.pdf>
- SvF (2011). Svenska Förläggareföreningen. "Branschstatistik 2010". Rapport från Svenska Förläggareföreningen. http://forlaggare.se/media/41030/svfstat_2010%20web.pdf.
- Tellgren, Christina (1982). *På barnens bokmarknad: Utgivningen av barn- och ungdomslitteratur i Sverige 1966–1975*. Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet 14. Stockholm: Bonniers juniorförlag.
- Warnqvist, Åsa (2007). *Poesifloden: Utgivningen av diktsamlingar i Sverige 1976–1995*. Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 54. Lund: ellerströms.
- Östlund, Cecilia, första bibliotekarie, Svenska barnboksinstitutet, Stockholm, 29 november 2011 (telefonintervju).

A Very Special Trade? Or Just Like Other Media?

Characteristics of the International Book Industry

Helge Rønning & Tore Slaatta

Despite increasing globalization in the publishing industry, it is important to be aware of the national and regional differences, as they are still essential in achieving a proper understanding of the international book industry. Recent studies of trends in international publishing show that a few, big European publishers have a surprisingly strong position internationally. However, local and national differences still play an important role in the structuring of markets.

Our analyses are based on a recent study of trends in international publishing that we published in 2010.¹ We also build on recent studies of particularly Anglo-American publishing by John B. Thompson as well as on recent research on European publishing.² A major finding internationally is the prevalence of national and regional markets for publishing. Thus, in spite of increasing globalization, linguistic as well as national and regional characteristics still define a wide range of more or less distinct book markets, particularly in Europe. Historically, the Nordic countries – Denmark, Finland, Norway and Sweden – share some characteristics that allow for interesting comparisons as well as for observing the Nordic national book markets in a regional perspective.³ In the following we look at six particular themes:

-
1. Helge Rønning & Tore Slaatta, "Mellom perm og skjerm: Utviklingstrekk i internasjonal forlagsbransje" (2010). See: <http://www.nffo.no/Publikasjoner/default.aspx> [available 20 January 2012].
 2. John B. Thompson, *Books in the Digital Age: The Transformation of Academic and Higher Education Publishing in Britain and the United States* (Cambridge: Polity, 2005), and *Merchants of Culture: The Publishing Business in the Twenty-First Century* (Cambridge: Polity, 2009). See the work of Gisèle Sapiro and colleagues, e.g. Gisèle Sapiro, ed., *Les contradictions de la globalisation éditoriale* (Paris: Éditions Nouveau Monde, 2009) and Gisèle Sapiro, *L'espace intellectuel en Europe: De la formation des États-nations à la mondialisation, XIXe-XXIe siècle* (Paris: Éditions La Découverte, 2009). See also Miha Kovač & Rüdiger Wischenbart, "Diversity Report 2010: Literary Translation in Current European Book Markets", as well as various statistical sources on the international and European publishing industry and book markets.
 3. For an interesting comparative analysis of the Nordic book market, see Terje Fredriksen, "Bok og marked – en komparativ rapport" (2006), <http://www.ft.dk/samling/20051/almdel/KUU/Bilag/116/259079.PDF> [available 20 January 2012].

1. Ownership concentration, mergers and acquisitions
2. Horizontal integration in the media industry
3. Educational publishing and STM (Science, Technology, Medicine) publishing
4. Vertical integration
5. Bestseller logics
6. National markets and policies

Ownership Concentration: Who's Afraid of the Big Bad Wolf?

An initial observation of the situation in international and European publishing is that the “Americanization” of the publishing world that many feared at the end of the previous millennium has not materialized, neither in the Nordic countries nor in the rest of Europe. Instead, some of the major European companies seem to be doing well in the US, and most major international publishing corporations in fact have their roots in Europe, rather than in the United States.

Over the years, Europeans have bought into American publishers, and not vice versa. Germany, the UK and the Netherlands are the homes of two groups within the top 10. Though the US has only one company in the top 10, eight of the groups in the top 10 generate the majority of their book revenue within the US, because many publishers have moved their international headquarters to New York. For reasons of language the UK-based publishers have a particular advantage in their expansion into the US, but other European publishers have established a strong presence in New York both in trade and scholarly publishing. The German Bertelsmann Group, which includes Random House, is the global leader in trade publishing, and the company ranks fifth on the list of the world's largest publishers, followed by French Hachette, which acquired Time Warner Books in 2006.⁴ This is shown in the following list, detailing trends and developments among the largest publishers in the world.

As can be seen from the above, the Anglo-American dominance is strong, but not total, seen from an ownership perspective. A good example of successful, transnational strategies across the Atlantic is the French publishing giant Hachette. The company is owned by the multinational Lagardère Group, which, among other subsidiary companies, took over the Time Warner Book

4. Philip Jones, “Pearson stays on top as world's largest book publisher”, *The Bookseller*, 21 July 2010, <http://www.thebookseller.com/news/pearson-stays-top-worlds-largest-book-publisher.html> [available 20 January 2012].

Table 1. Global ranking of the largest publishing houses in 2009*

2008	2007	2006	Company	Registered	Controlling company	Registered	Revenue (Million €)
1	2	2	Pearson	UK	Pearson (corp.)	UK	5 044
2	4	1	Reed Elsevier	UK, Holland USA	Reed Elsevier	UK, Holland, USA	4 586
3	1	3	Thomson Reuters	USA	Woodbridge Company Ltd	Canada	3 484
4	5	5	Wolters Kluwer	Holland	Wolters Kluwer	Holland	3 374
5	3	4	Bertelsmann	Germany	Bertelsmann	Germany	2 980
6	6	6	Lagardère Publ./ Hachette Livre	France	Lagardère	France	2 159
7	7	7	McGraw-Hill Education	USA	McGraw-Hill Companies	USA	1 794
8	13	12	Grupo Planeta	Spain	Grupo Planeta	Spain	1 760
9	10	10	De Agostini Editore	Italy	De Agostini Editore	Italy	1 616
10	11	9	Scholastic (corp.)	USA	Scholastic	USA	1 499
23	51	45	Egmont Group	Denmark/ Norway	Egmont International	Denmark/ Norway	644
25	24	26	Bonnier	Sweden	Bonnier Group	Sweden	616

* Rüdiger Wischenbart, "The Global Ranking of the Publishing Industry 2009", *Publishing Research Quarterly*. Published online 17 February 2010.

Group in 2006. Through a series of local acquisitions, Hachette has in recent years established substantial publishing groups in France, Great Britain, the US, Italy, Spain, Poland, Australia and Canada, among other countries.⁵ Hachette has thus become a full international player.

The list shows that large and profitable publishers can still emerge also within more confined, regional and transnational markets. An interesting development on the international scene is the situation in the Spanish-speaking publishing world. The market for books in Spanish is the second largest in the world, and more books are translated into Spanish than into any other language. Publishers with roots in Latin America and Spain are highly integrated, and the Latin American book market continues to expand. It is therefore hardly surprising to find two Spanish publishing groups among the fifty largest in the world: Planeta (8) and Santilana (27).⁶ The same degree of integration is not found in the Portuguese-speaking world. Brazil has its own independent publishing industry, separate from that of Portugal. However, this may also have its advantages, as Gustavo Sorá has shown in his analysis of the Latin American market for textbooks: globalization may actually weaken, rather than strengthen, local publishers' market shares and profitability.⁷

5. See: <http://ketupa.net/hachette.htm> [available 15 July 2011].

6. "Lost in translation no more", *The Economist*, 17 January 2008.

7. Gustavo Sorá, "Des éclats du siècle: Unité et désintégration dans l'édition hispano-américaine en sciences sociales" in Sapiro, *Les contradictions de la globalisation éditoriale*.

There seems to be two dominant trends: First, national markets still follow their own logic, with only a few players working at a transnational level. And, second, convergence is not happening. Publishing firms are buying publishing firms. A further question arising is of course whether the national book markets also have similarities outside obvious regional configurations such as in the Nordic countries, or in the German-speaking areas of Germany, Austria and Switzerland.

In Germany, for example, large publishing groups like Bertelsmann and Holtzbrinck are a major force. Bertelsmann includes traditional German literary publishing houses such as Luchterhand. Among other things, Holtzbrinck controls quality publishers such as S. Fischer and Kiepenheuer & Witsch. In France, Hachette dominates the market along with Editis. Yet both countries have a large number of medium- and small-sized publishers that are leaders in the field of culture, such as Suhrkamp and Hanser in Germany, and Gallimard and Actes Sud in France.⁸ Although many well-known publishers belong to larger groups, they operate with full editorial autonomy as well as considerable financial independence within the group. This applies to the publishing houses of the La Martinière Group (41), for example, including one of the most prestigious literary publishers in France, Le Seuil. Both France and Germany have extensive bookselling systems, such as the multimedia retail chain FNAC in France, which also covers Spain and Portugal. In Germany there are two dominant chains. The biggest is Verlagsgruppe Weltbild GmbH. This is one of the largest Internet, book and media retail companies anywhere in Europe. In 2011 the company generated a turnover of approximately 1,657 billion euros. Its book-retail business comprises the brands Hugendubel, Weiland, Weltbild, Jokers and Wohltat. Weltbild also publishes its own books.⁹ The second biggest chain is Thalia, with 289 stores in total, of which 57 are in Austria and Switzerland. The turnover in 2009/10 was 905,8 million euros. In addition there are many independent retailers. In 2005 there were, according to the European Booksellers Federation, 7 394 bookshops, or one bookshop per 16 667 inhabitants.¹⁰

As a comparison, in 2010 there were 654 sales points for the 7 chains of bookstores in Norway and 28 independent bookstores.¹¹ That is in total 682 bookstores or approximately one bookshop per 7 400 inhabitants. In the other Nordic countries the comparable figures are: Denmark 12 000, Sweden 18 000 and Finland 17 300. In all the Nordic countries, chains of bookstores dominate the market. The conglomeration of bookstores into chains is a very pronounced

8. Gallimard is in itself a large publishing group with many different imprints. The group is 43rd on the international ranking list.

9. See: <http://www.weltbild.com/company/about-us/> [available 24 November 2011].

10. Information from Rüdiger Wischenbart in the presentation "The Many Many Books – for Whom?" Presentation at The 3rd International Conference on the Book.

11. See: <http://www.bokhandlerforeningen.no/Statistikk> [available 27 November 2011].

European phenomenon, and it has been argued that this may create problems for smaller, independent publishers.¹²

France is home to roughly 10 000 publishing houses, but half of them have released no more than a scattering of titles. Still, publishing is a large industry in France, where 20 publishers have catalogues in excess of 5 000 titles. The French publishers association Syndicate National de l'Edition (SNE) has 400 members, the largest is by far the Lagardère-owned Hachette Livre, with a turnover of 2,13 billion euro in 2007. Number two on the list is Editis, with a turnover of 760 million euro. Until 2008 the financial and industrial conglomerate Wendel Investimente owned Editis, but it was sold to the Spanish publishing group Grupo Planeta.¹³ France Loisirs follows in third place with 380 million euro. Mergers are on the rise, and 30 companies currently account for 90 per cent of all revenues.¹⁴ Although Hachette and other French publishers do well abroad, international ownership is increasing among French publishers, especially when it comes to niche publishing: Both Reed Elsevier and Wolters Kluwer have gained strong positions in the areas of legal literature and STM, while Bertelsmann has bought into France Loisirs and Le Grand Livre du Mois, among others, and thus taken over the French book club market.¹⁵

A number of smaller publishers are doing well in the non-fiction market, especially Presses Universitaires de France, Belin, Minuit, Actes Sud, and Les Editions du Rocher. All of these, however, have a significantly lower turnover than the larger and more broadly profiled publishers, with Actes Sud down in 25th place among the largest publishers in France. After several years of decline, book sales increased by 1 per cent in 2008. The market segments with the greatest growth are comic books (3,5 per cent), teenage literature (3 per cent) and novels (2,5 per cent). Business/economics and the humanities were among the declining segments. A quarter of all book sales take place in bookstores, while supermarkets and multimedia outlets account for 42,5 per cent of the turnover. In 2005 there were 1 600 bookstores in all of France, according to The European Booksellers Federation.

A law that stipulates a fixed price regime regulates the French book market. This also pertains to e-books as of November 2011.¹⁶ Book prices are fixed by law with a maximum possible discount of 5 per cent, and prices apply for two years. The fixed price system was legislated in 1981 and approved by the European Court of Law in 1985. The literary field receives substantial government

12. For a discussion of the situation for independent publishers in France, see Sophie Noël, "La petite édition indépendante face à la globalisation du marché du livre: le cas des éditeurs d'essais 'critiques'" in Sapiro, *Les contradictions de la globalisation éditoriale*.

13. See: <http://www.editis.com/content.php?lg=en&id=51> [available 9 October 2010].

14. See: <http://www.lekti-ecriture.com/contrefeux/-Grands-groupes-d-edition-et-.html> [available 27 November 2011].

15. See: <http://mediadix.u-paris10.fr/cours/Edition/204GroupesEdition.htm> [available 27 November 2011].

16. See: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000024778333> [available 20 January 2012].

support. Books are subject to 5,5 per cent value added tax (VAT), a significant reduction compared with the standard VAT of 19,6 per cent.

In France, the largest publishing groups have established their own distribution channels for e-books. Hachette Livre, owned by Lagardère, administers Numilog.com. Gallimard, La Martinière and Flammarion have joined forces around Eden Livres. Editis, number two on the list of the largest publishers, has teamed up with Média-Participations to establish an e-platform.¹⁷ But as elsewhere in Europe, the e-book market has yet to take off in France. In October 2011, Amazon presented a French Kindle version, and the expansive Canadian company Kobo¹⁸ simultaneously announced that it would team with FNAC to release its e-book platform and create the country's largest e-book store.¹⁹

Media Convergence and Specialization (Horizontal Convergence)

Internationally, we are currently experiencing a situation in which convergence and divergence coexist both at national and transnational levels. After a long period of mergers and acquisitions across media technologies and markets, the dominant parts of the industry have once again begun to cultivate the book and relate to digital products based on the book as a medium in its own right. Although consolidation does take place in the publishing world, it does not centre on multimedia. It takes place in the realm of the book itself, as a battle between analogue and digital, offline and online. Publishers of educational materials, non-fiction and STM are particularly eager to cultivate their particular specialities, thereby boosting their own importance within the industry. These segments of the publishing business are prime movers in the area of digital media. However, there is also a general trend towards niches and specialization, both inside and outside the major publishing groups. This translates into more competition between individual publishers within a single group, while large publishing multinationals diversify across national frontiers by turning transnational.

Rather than seeing the contours of a converging oligarchic publishing industry at the international level, we see the development of strong, specialized publishing groups both inside and outside major companies. Publishers that have been absorbed by one of the large multimedia groups do particularly well, although there are strong indications that they are allowed to operate at lower profit margins than other divisions within the company. Today's technologies

17. See: <http://www.livreshebdo.fr/actualites/DetailsActuRub.aspx?id=3218> and <http://www.livreshebdo.fr/actualites/DetailsActuRub.aspx?id=3563> [available 28 March 2010].

18. Kobo was sold to the Japanese electronics company Rakuten on November 8, 2011.

19. See: <http://paidcontent.org/article/419-kobo-france-fnac-smackdown-against-le-kindle/> [available 26 November 2011].

and production procedures also provide opportunities for new niche publishers to establish a position outside areas dominated by the major corporations. There is a steady supply of small, expeditious market players, while larger publishing houses buy up new imprints and bolster their own.

Imprints are established in one of three different ways in the international publishing business, and the national markets differ in terms of number of imprints and the role they play in relation to their parent company. Imprints appear particularly when major publishing groups buy up smaller publishers and maintain their organizational integrity within the parent company. They become imprints when the parent company assumes responsibility for accounting, distribution and marketing, while editorial staffs manage brand names and positioning vis-à-vis authors and readers. Parent companies may also take an active part in establishing new niches and trade names in order to meet the competition from smaller niche market players. Lastly, large corporations have realized that innovation and development frequently are most effective at an arm's length from the parent unit. Thus in some cases, they hesitate to make any changes whatsoever after acquiring a publishing company, and choose instead to maintain it as an independent organizational unit under the corporate umbrella.

Another interesting differentiating phenomenon that varies across Europe is how the division between fiction and non-fiction, and between general trade books, on the one hand, and STM, academic and educational publishing, on the other, is made between different publishers and companies.²⁰ In some countries such as Denmark and Norway, big publishers – e.g. Gyldendal in Denmark and the big three Norwegian companies Aschehoug, Cappelen Damm, and Gyldendal – operate on an integrated platform that encompasses all forms of publishing: general trade books, educational material, academic books. While in many other European countries, e.g. Germany, educational and particularly STM publishing are separate from trade publishers.

A third indication of a less oligopolistic trend in the European and Nordic book industry is the ability of niche and specialty publishers to establish and strengthen their market positions. In part, they have achieved this by creating their own distribution channels through direct sales from publishers to readers and specialty bookstores. Sales increasingly takes place via the Internet, and Internet bookstores are of particular importance to such publishers. Releases include everything from poetry to mysticism and technical literature. Even well-established niche publishers and small, specialized academic publishers, who take advantage of their own backlists, can to some degree maintain their position through digital distribution. New Net-based distribution channels breathe life into old books and publishing alike. Small domestic niche markets

20. For a detailed and up-to-date account of variations among the international publishing industry's various national and regional markets, see Sapiro, *Les contradictions de la globalisation éditoriale*.

now have the opportunity to think globally with respect to exile communities and scattered ethnic or religious groups. Books from Pakistan and Asia, for example, represent a growing market in Norway, and even the Norwegian-language book market can expand geographically via the Internet and reach all corners of the world. Perhaps an integrated, Net-based Nordic book market will ultimately allow Norwegian, Swedish, Finnish and Danish books to reach a larger readership?

With directly controlled, digital distribution channels, the publishing companies today have new opportunities to exploit the “long tail”. On his blog in November 2005, the inventor of the term, *Wired* magazine’s Editor-in-chief Chris Anderson, commented on how the publishing industry and niche publishing fit into the book market as a whole.²¹ He estimates that the long tail is responsible for approximately fifteen to sixteen per cent of the total US book market. Anderson and other commentators expect this particular long tail to grow through print-on-demand, other electronic distribution methods and not least e-books. The importance of backlists will increase, and publishers will have to find better ways to exploit them. This trend allows niche publishers to increase the possibility of finding their place in a book industry that is converging and diverging at the same time. The challenge for small and medium-sized publishers, however, lies in finding the proper distribution channels.

The Importance of Educational Publishing

It is interesting to observe that approximately half the publishers on the list of the largest publishing companies, all of them European, operate within the general book market. This shows the importance of the publishing sector in the cultural industries of Europe. At the same time, it is important to bear in mind that the industry’s most profitable segment at the international level is made up of companies specializing in educational, scientific and professional (not general) trade publications.

The special importance of academic and educational publishing to profits means that the competition is becoming particularly global in these market segments. This also means that publishers in small and medium-sized markets like the Nordic one will be facing an increasing challenge in these areas. Internationally, the Anglo-American dominance in academia and the sciences may ultimately play an important role in the Nordic publishing business as well. An example of this is how Pearson currently is establishing itself in the Norwegian market for books in the area of higher learning to an extent that it is also publishing books in Norwegian translation. With global markets for their English textbooks, they are also able to offer advantageous cuts and reduced prices for local booksel-

21. See: http://www.longtail.com/the_long_tail/2005/11/sizing_the_book.html [available 6 January 2010].

lers. Smaller countries in particular will have to confront the question of how educational books and academic publications will be published in the future – in their native language and by domestic publishers, or through international publishing enterprises? Economies of scale depend above all on the prevalence of a given language and its position in the global hierarchy of languages.²²

Bookstores and Distribution Outlets: Vertical Integration

Despite the presence of many national characteristics, and different international trend patterns, it seems that independent bookstores may be losing ground. In Norway, publishers have acquired and developed bookstore chains and thus established a market with pronounced vertical features. In Norway the three main publishers own the biggest bookstore chains. We see similar developments in other countries, such as Germany, but not in the United States. On the other hand, Bertelsmann owns a stake in Amazon. Booksellers are facing problems throughout the US, and the sale of digital books is becoming increasingly important. Only booksellers located in large shopping malls, or in cities with a traditional book-reading public and large educational institutions, such as New York or Boston, will survive.

But this is an American development, and we must remember that US booksellers traditionally have had a far less central position than booksellers in Europe. Europe is not experiencing the same type of development, partly due to the existence of book laws that regulate the market and fix prices. Nine European countries now have such laws. Nor has the development of retail chains been quite as rapid in Europe as in the United States. With the exception of the situation in Great Britain, European bookstores – chains and individual booksellers alike – seem to be doing reasonably well.

Booksellers have become vulnerable. The industry is capital-intensive, with major expenses for storage and large numbers of books on the shelves, many of which remain there for a long time before they are sold. In recent years, numerous alternative distribution channels have been established. Kiosks came first, followed by book clubs, and now supermarkets and chain stores such as Walmart have entered the market. And in Great Britain the supermarket chain Tesco is a big mover in the book market. Bestsellers are being sold at major discounts in supermarkets. This is a trend that now has been noted in Denmark as well, after the introduction of a free price system for books in 2011.

Online bookstores such as Amazon have been established for quite some time, and now the e-book revolution is in full swing. Some of the larger quality bookstores are still doing well, but the question is whether they will be able to survive if the print-on-demand and e-book markets experience substantial

22. See Sapiro, *Les contradictions de la globalisation éditoriale*.

growth. Experiments with selling books in new ways are under way: Blackwell's bookshop in Charing Cross Road in London now has a machine called Espresso. In the course of five minutes it can print and bind a paperback edition of a book that exists in digital form.²³ And Barnes & Noble, the world's largest bookstore chain, has developed its own e-book reader, The Nook, and many European bookstores are now following suit. Ultimately, this may mean that unregulated book markets will adopt a four-part distribution structure. 1) In all likelihood, one or perhaps a few large chains will remain, with a smaller selection of books than before. 2) In addition, there will be a few specialty stores for niche books. 3) That being said, the large long tail sales will take place over the Internet – via print-on-demand – 4) in combination with the evolving e-book, and with Amazon and Google as the most likely dominant players in a global market. This trend is one of the impetuses behind the introduction of book laws in Europe.

Cycles, Genres and Bestseller Thinking

As things stand at the moment, different types of publishing houses both internationally and in the Nordic region face different challenges. The general book market demands an ever-greater number of bestsellers. Studies show that a global market has been established for a few international bestsellers that spread rapidly and simultaneously over large parts of the world. More than before, major publishers' earnings are the result of such unique sales phenomena as the books by Dan Brown and Stephenie Meyer. At the same time, national bestsellers tend largely to be associated with specific genres.²⁴ In the 12 months between April 2008 and March 2009, seven of the 40 best-selling titles were identical in four or more Western European countries. Fourteen of these were originally written in English, indicating that global bestseller thinking currently favours English-language writers and publishers. At the same time, the English-language markets are also the most difficult to break into for writers with other native languages. Only a handful of authors writing in languages other than English make one or two bestseller lists outside their own language area. There are a few exceptions, of course, such as the books by Swedish crime author Stieg Larsson, but for the most part these are the exceptions that prove the rule. The study of translations between different language areas provides an interesting indication of the continuing and increasingly lopsided relationship between centre and periphery in international publishing.²⁵

23. For the development of print-on-demand, see "Just Press Print", *The Economist*, 5 February 2010.

24. See Miha Kovač & Rüdiger Wischenbart, "Diversity Report 2009: Cultural Diversity in Translations of Books; Mapping Fiction Authors Across Europe", and "Bestselling Fiction in Europe 2008/2009: An Extraordinary Case of Diversity within Strict European Contours", <http://www.wischenbart.com/> [available 15 July 2011].

25. Johan Heilbron has developed unique research methods capable of mapping the degree to which the in-

However, European bestseller lists illustrate an interesting trend in the area of translated literature. Many of the books that sell best in multiple markets are international releases that transgress geographical and language boundaries. Yet it is also a fact that a given novel can do well in one or two countries, without seeing an international breakthrough. Apart from the obvious bestsellers, there are strong indications that translated literature is generally in a more difficult position than before. This may be due to two main factors. First, the battle for media attention has become fiercer, with particular focus on national authors and big international names in the individual book markets. This means that even exceptionally well-translated books do not receive the coverage they deserve. The second factor is related to pressure exerted in connection with the distribution stage, with bookstore chains devoting more attention to bestsellers and books that receive media coverage than to books expected to appeal to a limited readership. In this context, it is worthwhile to point out that although some titles may not perform well upon their release, they can be revived as paperbacks or e-books and become part of the long tail. Thus, translated literature may ultimately become an important part of the new backlist strategies in the publishing world.

Particular attention should be paid to what is often referred to as pulp fiction, popular literature, or the mass market, which has its own unique distribution channels that target specific audiences, for example, romance novels catering especially to female audiences. The biggest player internationally is Harlequin Mills & Boon, owned by Canada's largest newspaper chain, Torstar. In 2008, Torstar was 35 on the list of the world's largest publishing companies. Harlequin specializes in genres such as romance, erotic literature, psychological thrillers and suspense novels, as well as popular novels about intimate relationships. Approximately 120 new titles are published each month in 29 different languages, covering 107 domestic markets on all continents.²⁶

Overview of the Nordic Region as an Example of National Markets and Policies

Thomas Carlyle's apocryphal comment that a publisher is – or should be – a combination of stock exchange and cathedral is a perfectly fitting description of the big old Nordic publishing houses. Historically they have been important contributors to the national development of a literary public and deeply rooted

ternational sociology of translation continues to be hierarchically structured. See especially Johan Heilbron, "Towards a Sociology of Translation: Book Translations as a Cultural World System", *European Journal of Social Theory*, vol. 2, 1999, pp. 429–444.

26. For a thorough study of Harlequin's inner workings and international publishing strategies, see Eva Hemmings Wirtén, *Global Infatuation: Explorations in Transnational Publishing and Texts* (Uppsala: Uppsala University Press, 1998).

book culture in the Nordic countries. Just to exemplify, we have Gyldendal in Denmark, Bonnier in Sweden, Aschehoug in Norway, Werner Söderström in Finland. They have played an important part in the mixed economic system that is such a vital part of cultural policy in the Nordic countries, with a comprehensive system of public support for infrastructural cultural initiatives and services while private and commercial interests continue to act as the centre of the cultural economies. An important aspect of this is also the different support schemes for the development of literature and books and thus also publishing that exist in all the Nordic countries, but with clear national differences in their concrete implementations.

The Nordic publishing groups included in the list of the world's largest in 2008 are Egmont (23),²⁷ Bonnier (25) and Sanoma Oyj, formerly SanomaWSOY (31). Among these, Bonnier has the strongest interests in international publishing outside the Nordic market. Sanoma Oyj has shown more interest in European magazine publications, while Egmont primarily has a stake in audiovisual media, not least in Norway. The Bonnier Group has significant holdings, especially in the German publishing world, including Thienemann and Carlsen, major publishers of children's books and teenage literature, in addition to the prominent literary publisher Piper. As illustrated earlier, the Nordic publishing groups are above all national institutions, with occasional interests in other Nordic countries. One or a few publishing groups tend to dominate in each country, frequently those with a long history as central cultural institutions.²⁸

Thus mergers from foreign, non-Nordic companies will probably be from other European publishers, rather than the American companies. And most probably, the Nordic publishers are not interesting for the biggest players at the international level.²⁹ At the moment then, the ownership structures and the delimited, small national markets probably form a stable basis for the existing publishing firms in the Nordic region. The four large Nordic countries share a similar publishing market pattern. Two or three major companies dominate the market, followed by several medium-sized publishers and a number of smaller ones. The large corporations typically own several trade names and subsidiaries, in addition to serving as distributors for book clubs and bookstores. A number of them are also involved in publishing as part of more extensive operations covering a wide variety of media platforms.

27. In 2009, Egmont combined all of its publications for children and teens into a single division, Egmont Kids Media, registered on the list of new publishing companies during the first half of 2009. See Wischenbart, "The Global Ranking of the Publishing Industry 2009".

28. According to comparative studies of European media systems, the Northern European media industry continues to show influences of the dominant role of books and literature in the process of modernization and shaping of national identity. See Daniel Hallin & Paolo Mancini, *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics* (New York: Cambridge University Press, 2006).

29. Some years ago it was rumored that Bertelsmann was interested in buying into Norwegian publishing, but apparently found it too difficult to come to grips with the cultural aspects of the system.

Conclusion: From International Trends to Local Dynamics

International trends concerning ownership concentration, vertical and horizontal integration in the media industry, the role of educational publishing and STM, the dynamics created by the ebook, and transnational bestseller logics are all visible trends in the Nordic region as well. However, underlying our systematic descriptions of the different national markets is a strong belief that these differences will prevail and that homogenizing effects of globalization in the publishing industry will be filtered through differently and thus influence the developments in the Nordic countries in diverse ways and at separate speeds. At least this would be the simple argument if we were only talking about the physical book market and did not seriously analyse the effects of the growing e-book markets and the presence of global players in the digital book market such as Amazon and Google. Threats to the continuous preservation of national markets do not come from market concentration among Nordic players, but from the international digital players. Thus any measure taken to preserve the physical book as a medium, treated differently or separately as a cultural commodity from the e-book, will strengthen national and local publishers at the expense of Amazon and Google. To some degree, these same measures will also probably strengthen concentration in the national markets.

Läsningen av den goda boken: Litteraturpolitik som demokratipolitik

Jenny Johannisson, Linnéa Lindsköld
& Amira Sofie Sandin

Offentliga åtgärder som syftar till att främja produktionen av skönlitteratur och läsning av denna skönlitteratur har demokratiska målsättningar som utgångspunkt. Dessa målsättningar består i att med de gemensamma ekonomiska resurser som står till buds erbjuda så många medborgare som möjligt tillfälle att både skapa och ta del av skönlitteratur. Den svenska litteraturpolitiken kan således, liksom övrig svensk kulturpolitik, betraktas som demokratipolitik.¹

Liksom den svenska kulturpolitiken i stort uppvisar litteraturpolitiken en rad inbördes olikartade perspektiv, som ibland hamnar i konflikt med varandra.² Den grundläggande förutsättningen för litteraturpolitiken som demokratipolitik är att de offentliga åtgärderna syftar till att å ena sidan främja produktionen av skönlitteratur samt villkoren för de författare som står för själva produktionen och å andra sidan främja medborgarnas tillgång till och läsande av skönlitteratur. De ekonomiska resurserna tillåter inte stöd till all produktion och allt deltagande; ett urval måste göras avseende både litterära verk och vilken typ av läsning, hos vilka målgrupper, som ska prioriteras. Från ett demokratipolitiskt perspektiv blir då en viktig fråga vem som gör urvalen och hur urvalen genomförs.

I det följande presenteras resultaten från två aktuella studier av litteraturpolitikens olika sidor. Hur det kvalitetsbegrepp som styr det svenska litteraturstödet formuleras och av vem är föremål för Linnéa Lindskölds pågående avhandlingsarbete. I en kartläggning och analys av lässtimulerande projekt vid svenska barnbibliotek genomförd av Amira Sofie Sandin 2011, granskas vems perspektiv som egentligen tillåts styra läsförmedlande verksamhet för barn. Tillsammans pekar studierna på hur kvalitet löper som en röd tråd – ibland i explicita termer och

1. Vestheim, Geir (2003). Kulturpolitik, demokrati og legitimitet. Ingår i: Sörlin, Sverker (red). *Kulturen i kunskapssamhället: Om kultursektorns tillväxt och kulturpolitikens utmaningar*. Stockholm: Nya Doxa. S. 255-281.

2. Johannisson, Jenny (2010). "Om samverkan, (de)centralisering och kulturpolitisk förändring". Ingår i: *På väg mot ett starkare Kultursverige: Samverkansmodellen 2010*. Stockholm: Sveriges Kommuner och Landsting. S. 63-75.

ibland i implicita – genom både litteratur- och kulturpolitiska utredningar och åtgärder, från 1970-talet fram till idag. Olika kvalitetskriterier utgör grunden för urvalet av vilka författare, böcker och lästyper som ska få offentligt stöd. Frågan är alltså vem som tillåts bestämma vilka kriterier som ska gälla.

Betydelsen av kvalitet – perspektiv på kvalitetsbegreppet i litteraturstödspolitiken 1975-2009³

Ordet kvalitet har stor betydelse i kulturpolitiken, men vad det egentligen betyder definieras sällan. Sedan 1975 delas ett statligt stöd ut till ny, svensk skönlitteratur (hädanefter kallat litteraturstödet) med litterär kvalitet som enda kriterium. Det explicita syftet är att garantera en bred och mångsidig bokutgivning. Om en bok bedöms vara av (tillräckligt) god kvalitet, av en arbetsgrupp bestående av ämnesexperter, får den stöd och blir även distribuerad till Sveriges huvudbibliotek. Hur kvalitet definieras av arbetsgruppen blir därmed en avgörande fråga. Här presenteras några reflektioner om hur kvalitetsbegreppet används i litteraturstödspolitiken 1975-2009.

Förändrad syn på kommersialism

Marknadens krav på vinst framställs som det enskilt största hotet mot kvalitet. Tidigare gjordes en koppling mellan distributionssätt och kvalitet där "kiosklitteratur" sattes i motsats till kvalitet. Detta synsätt har luckrats upp men det görs fortfarande skillnad på kvalitetslitteratur och populärlitteratur.⁴ Den dominerande synen på vad kvalitet är har i kulturpolitiken innehållit en implicit kritik mot marknadsekonomin.

Kvalitetsbegreppet är kontextbundet

Kvalitet definieras sällan i kulturpolitiska sammanhang men det går att finna värdeord som knyts till estetisk kvalitet i vissa kulturella och sociala situationer. Intensitet, originalitet och komplexitet lyfts fram i arbetsgruppens riktlinjer för hur kvalitetsbegreppet ska tolkas, även debutanter och lyrik främjas, vilket gör kvalitetsbegreppet mindre suveränt. Förnyelse premieras framför bevarande.

3. Texten är baserad på Lindskölds pågående avhandlingsarbete. Där kommer ett helt analysskapitel ägnas åt kvalitetsbegreppet i stödet och föreliggande text är en förkortad sammanfattning av hittillsvarande resultat. Materialet som behandlats för texten består av litteraturutredningarna från 1974, 1980 och 1997, kulturutredningarna från 1995 och 2009 samt debattartiklar och debattböcker som skrivits om litteraturstödet under perioden. De som debatterar är kulturpolitiker, kulturjournalister, förläggare och författare. En diskursanalytisk metod används för analysen och materialet studeras framför allt med avseende på två faktorer: vilka andra tecken som knyts till kvalitetsbegreppet, dvs. vilken betydelse kvalitetsbegreppet ges, samt kvalitet som kampbegrepp, dvs. vilka olika beskrivningar av kvalitetsbegreppet som ställs mot varandra.

4. Se även Lindsköld, Linnéa (2012). "Svensk litteraturpolitik i förändring: Debatterna om förlaget En bok för alla 1992 och 2007". *Dansk biblioteksforskning*, nr 1/2 2012 [kommande].

Boken som artefakt har en uttalat privilegierad ställning jämfört med övriga medier.

Det finns en hög grad av enighet om kvalitetsbegreppets betydelse hos de grupper som berörs av stödet. Skillnader i bedömning av kvalitet tillskrivs olika politiska inriktningar snarare än problem med själva begreppet och kvalitetsbegreppets suveränitet överdrivs, trots att även andra faktorer än kvalitet används i bedömningen. Naturligtvis finns det kritiska röster i periferin, men dessa har ännu inte nått något större genomslag i litteraturstödspolitiken. Det finns en viss diskrepans mellan hur användningen av kvalitetsbegreppet i litteraturstödet framställs offentligt och hur det används i arbetsgruppen. Detta kan ha att göra med den legitimitet som begreppet hyser i litteraturstödspolitiken.

Kvalitetsbegreppets exkluderande karaktär

Att professionell expertis ligger till grund för beslut anses garantera ett visst mått av autonomi. På det sättet behandlas begreppet som opolitiskt. Det finns ett underliggande antagande om att litteratur av god kvalitet gör läsarna till bättre människor och medborgare, men för att utföra sitt instrumentella uppdrag måste själva bedömandet av litteraturen ske autonomt via en arbetsgrupp med kvalitet som enda kriterium.

Kvalitetsbegreppet är exkluderande och det kan därför ses som ett hot mot demokrati och mångfald när vissa genrer inte passar in i ett snävt kvalitetsbegrepp. Andra menar att kvalitetslitteratur är en förutsättning för ett demokratiskt samhälle. Flertalet debattörer säger sig vara medvetna om att kvalitet inte är ett oskyldigt och objektivt ord. Lösningen blir en ständig pågående öppen debatt och diskussion om kvalitetslitteratur. Men vilka röster får höras i en sådan debatt? Frånvarande är den grupp det ständigt talas om men som aldrig själva kommer till tals: läsarna.

Lässtimulerande arbete vid barnbibliotek

Barnbiblioteket ska vara en plats där barn kan uttrycka sig, utöva delaktighet, fördjupa och utveckla nya intressen och kunskaper – alltså ta del av sina demokratiska rättigheter. Men hur tillvaratar bibliotekets vuxna barns intressen, behov, rätt och vilja att påverka? Vilka faktorer kan påverka utvecklingen av lässtimulerande åtgärder vid samtida barnbibliotek som är relevanta för barn och unga? Nedan presenteras problemområden och förslag till åtgärder baserade på resultaten från en granskning av 93 lässtimulerande projekt för barn.⁵

5. Sandin, Amira Sofie (2011). *Barnbibliotek och lässtimulans: Delaktighet, förhållningssätt, samarbete*. Stockholm: Regionbibliotek Stockholm. Syftet med rapporten var att placera barnbibliotekets lässtimulerande arbete i en teoretisk ram för att bidra till en genomtänkt vidareutveckling av verksamheten. Studien byggde på så vis vidare på tidigare forskning som synliggjort behovet av forskningsförankring och kritisk diskussion

Deltagande eller delaktighet?

Barnperspektivet genomsyrar barnbiblioteksverksamheter och delaktighet uppmannas i mål- och styrdokument, men problematiseras sällan. Ofta används begreppet för att beskriva aktiviteter där barn får *ta del* av kulturutbud (deltagande) med tydliga ramar som bestäms av vuxna. Få exempel från lässtimulerande arbete ger uttryck för delaktighet som *utövas* och ger reella påverkansmöjligheter. Det finns ett stort behov av metodutveckling för att tillvarata barns egna perspektiv och ge dem inflytande över, och skapa engagemang för, lässtimulerande aktiviteter och verksamheter. Ett sätt för biblioteken att försöka engagera barn och unga har varit att bege sig in på den digitala arenan vilket främst inneburit att traditionella arbetsmetoder ”klänts i digitala kläder”. Sociala och digitala medier skapar förutsättningar för interaktivitet, kunskapsutveckling samt kultur- och identitetsskapande. Denna potential tillvaratas dock sällan i lässtimulerande arbete där den linjära berättelsen i den tryckta boken är det dominerande mediet.

Strategisk kompetensutveckling/fortbildning för bibliotekspersonal – en olöst fråga

Det finns väl upparbetade former för att fortbilda personal i traditionella arbetsmetoder men det saknas strategier för att skapa en kritisk diskussion och utveckla *nya* metoder. De exempel på projekt som lett till innovation av arbetsmetoder har grundats i omvärldsbevakning, undersökningar av barn och ungas behov och önskemål, samt användning av olika medier och uttryckssätt som tillvaratagit och uppmuntrat barns kreativitet och eget kulturskapande. Avgörande för utvecklingen har också varit att praktik belysts med teori och att verksamheter, uppdrag, förhållningssätt, förgivettaganden och yrkesroller på så vis synliggjorts, diskuterats och ifrågasatts av de vuxna i projekten. Även samarbete med andra yrkesgrupper än bibliotekarier kan bidra till kunskaps- och verksamhetsutveckling genom att nya kompetenser engageras i projekten. Utfallet av samverkan är dock beroende av vilka aktörer som ges legitimitet samt hur/om gemensamma strategier och mål utformas.

Behov av kritisk och reflekterande dokumentation

I lässtimulerande verksamheter läggs tonvikten på ”att göra” medan mindre tid läggs på avgörande faktorer för utveckling såsom diskussion, reflektion och ifrågasättande. Knapphändig dokumentation försvårar kunskaps- och erfarenhetsspridning och på så vis även utveckling av lässtimulerande arbete.

gällande barnbibliotekens arbete, se: Rydsgö, Kerstin & Elf, Anna-Carin (2007). *Studier av barn- och ungdomsbibliotek – en kunskapsöversikt*. Stockholm: Regionbibliotek Stockholm, samt Rydsgö, Kerstin, Limberg, Louise & Hultgren, Frances (2010). *Barnet, platsen, tiden: Teorier och forskning i barnbibliotekets omvärld*. Stockholm: Regionbibliotek Stockholm.

Är litteraturpolitiken en demokratipolitik?

Som demokratipolitik ska litteraturpolitiken främja både ett producentperspektiv och ett medborgarperspektiv. Ovan framkommer att när urval av prioriterade åtgärder görs, tillåts producentperspektivet att dominera avseende såväl kvalitetsbestämning av skönlitteratur som läsfrämjande åtgärder riktade till barn. Det är de som skapar innehållet i verksamheten – oavsett om detta avser skapandet av konstnärligt innehåll eller förmedlande verksamhet – som tillåts bestämma regler och riktlinjer för vad som utgör den goda boken och den goda läsningen. Det är uppenbart att den svenska litteraturpolitiken har lång väg att gå innan den kan sägas vara grundad i en bred debatt där flera aktörer – författare, förlag, bokhandlar, bibliotek, samt individuella och grupper av läsare – deltar. Bredden av aktörer bör också återspegla en bredd i olika perspektiv, som i högre utsträckning än idag återspeglar förändrade samhälleliga strukturer avseende t.ex. ekonomiska villkor och tekniska redskap. Mycket återstår alltså att göra innan svensk litteraturpolitik blir en fullödig demokratipolitik.

Författarna

Ulla Carlsson, professor och föreståndare, Nordicom, Göteborgs universitet

Ulrika Facht, forskningsinformatör, Nordicom, Göteborgs universitet

Ulf Fredriksson, docent, Avdelningen för internationell pedagogik,
Institutionen för pedagogik och didaktik, Stockholms universitet

Lars Höglund, professor, Enheten för biblioteks- och informationsvetenskap,
Göteborgs universitet

Jenny Johannisson, universitetslektor, Institutionen Biblioteks- och
informationsvetenskap/Bibliotekshögskolan, Högskolan i Borås

Lisbeth Larsson, professor, Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion,
Göteborgs universitet

Yvonne Lindqvist, docent, Svenska språket, Örebro universitet, Tolk- och
översättarinstitutet (TÖI), Stockholms universitet

Linnéa Lindsköld, doktorand, Institutionen Biblioteks- och informations-
vetenskap/Bibliotekshögskolan, Högskolan i Borås

Skans Kersti Nilsson, universitetslektor, Institutionen Biblioteks- och
informationsvetenskap/Bibliotekshögskolan, Högskolan i Borås

Magnus Persson, professor, Fakulteten för lärande och samhälle, Malmö
högskola

Katarina Renman Claesson, forskare, Juridiska institutionen, Stockholms
universitet

Monica Rosén, professor, Institutionen för pedagogik och specialpedagogik,
Göteborgs universitet

Per Rydén, professor emeritus, Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet

Helge Rønning, professor, Institutt for medier og kommunikasjon,
Universitetet i Oslo

Amira Sofie Sandin, doktorand, Institutionen Biblioteks- och informationsvetenskap/Bibliotekshögskolan, Högskolan i Borås

Pamela Schultz Nybacka, universitetslektor, Institutionen för ekonomi och företagande, Södertörns högskola

Tore Slaatta, professor, Institutt for medier og kommunikasjon, Universitetet i Oslo

Pelle Snickars, docent och forskningschef, Kungl. biblioteket

Ann Steiner, universitetslektor, Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet

Olof Sundin, professor, Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet

Staffan Sundin, professor, Nordicom, Göteborgs universitet, Institutionen för konst, kommunikation och lärande, Luleå tekniska universitet

Johan Svedjedal, professor, Avdelningen för litteratursociologi, Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet

Petra Söderlund, docent, Avdelningen för litteratursociologi, Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet

Åsa Warnqvist, postdoktor, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, Stockholms universitet

Patrik Wikström, docent, JMG, Göteborgs universitet

Ledning och administration

Institutionschef:
Ulla Carlsson
Telefon: +46 31 786 12 19
Fax: +46 31 786 46 55
ulla.carlsson@nordicom.gu.se

Administratör (beställningar m m):
Anne Claesson
Telefon: +46 31 786 12 16
Fax: +46 31 786 46 55
anne.claesson@nordicom.gu.se

Teknisk redigering och webbandsvarig:
Per Nilsson
Telefon: +46 31 786 46 54
Fax: +46 31 786 46 55
per.nilsson@nordicom.gu.se

Verksamhetsområden

Medie- och kommunikationsforskning

Publikationsverksamhet

Redaktör: Ulla Carlsson
Telefon: +46 31 786 12 19
Fax: +46 31 786 46 55
ulla.carlsson@nordicom.gu.se

Forskningsdokumentation

Nordisk koordinatör:
Claus Kragh Hansen
Statsbiblioteket
Victor Albecks Vej 1
DK-8000 Aarhus C

Telefon: +45 89 46 20 69
Fax: +45 89 46 20 50
ckh@statsbiblioteket.dk

Medieutveckling och mediestatistik

Nordic Media Trends

Nordisk koordinatör:
Eva Harrie
Telefon: +46 31 786 46 58
Fax: +46 31 786 46 55
eva.harrie@nordicom.gu.se

Medier i Norden

Redaktör: Terje Flisen
terjef@nordicmedia.info

Outlook Europe

Redaktör: Anna Celsing
anna.celsing@skynet.be

The International Clearinghouse on Children, Youth and Media

Vetenskaplig koordinatör:
Cecilia von Feilitzen
Telefon: +46 8 608 48 58
Fax: +46 8 608 46 00
cecilia.von.feilitzen@sh.se

Forskningsinformator:
Catharina Bucht
Telefon: +46 31 786 49 53
Fax: +46 31 786 46 55
catharina.bucht@nordicom.gu.se

Nationella centraler

Nordicom-Danmark

Statsbiblioteket
Victor Albecks Vej 1
DK-8000 Aarhus C

Medie- och kommunikationsforskning

Maria Hvid Stenalt
Telefon: +45 89 46 21 67
Fax: +45 89 46 20 50
mhs@statsbiblioteket.dk

Nordicom-Finland

Fakulteten för kommunikation,
medier och teater
FIN-33014 Tammerfors
universitet

Medie- och kommunikationsforskning

Päivi Lukin
Telefon: +358 3 3551 7045
Fax: +358 3 3551 6248
paivi.lukin@uta.fi

Nordicom-Island

Háskóli Íslands,
Félagsvísindadeild
IS-101 Reykjavík

Medie- och kommunikationsforskning

Guðbjörg Hildur Kolbeins
Telefon: +354 525 42 29
Fax: +354 552 68 06
kolbeins@hi.is

Nordicom-Norge

Institutt for informasjons-
og medievitenskap
Universitetet i Bergen
Postboks 7800
N-5020 Bergen

Medie- och kommunikationsforskning

Ragnhild Mølster
Telefon: +47 55 58 91 40
Fax: +47 55 58 91 49
ragnhild.molster@infomedia.
uib.no

Medieutveckling och mediestatistik

medienorge

Nina Bjørnstad
Telefon: +47 55 58 91 26
Fax: +47 55 58 91 49
nina.bjornstad@infomedia.
uib.no

Nordicom-Sverige

Göteborgs universitet
Box 713
SE 405 30 Göteborg

Medie- och kommunikationsforskning

Maria Edström
Telefon: +46 31 786 66 40
maria.edstrom@nordicom.gu.se

Karin Poulsen
Telefon: +46 31 786 44 19
karin.poulsen@nordicom.gu.se

Medieutveckling och mediestatistik

MedieSverige

Ulrika Facht
Telefon: +46 31 786 13 06
ulrika.facht@nordicom.gu.se

Karin Hellingwerf
Telefon: +46 31 786 19 92
karin.hellingwerf@nordicom.gu.se

Staffan Sundin
Telefon: +46 36 16 45 82
+46 911 786 47
staffan.sundin@nordicom.gu.se

Nordicom, Göteborgs universitet, har på Litteraturutredningens uppdrag utarbetat en forskningsantologi – *Läsarnas marknad, marknadens läsare* – som i förstone utkom i SOU-serien (SOU 2012:10). Den trycktes i en liten upplaga och för att tillgodose de förfrågningar som har kommit till Nordicom utges antologin på nytt. Några nya artiklar har också tillkommit.

Bokens och litteraturens ställning har varit föremål för flera statliga utredningar genom åren och oomtvistad är den kulturpolitiska betydelse boken tillskrivs utifrån ett demokratiperspektiv. En återkommande fråga är hur boken skall kunna hävda sig i konkurrens med allt det nya som följer med teknologiutvecklingen – något som i högsta grad anses ha konsekvenser för såväl läsare som marknad. Antologin innehåller analyser av utvecklingen på detta område utifrån många olika frågeställningar i digitaliseringens tidevarv.

I antologin medverkar en rad forskare som har sin bakgrund i så skilda discipliner som sociologi, statsvetenskap, företagsekonomi, medie- och kommunikationsvetenskap, pedagogik, litteraturvetenskap, historia, nordiska språk samt biblioteks- och informationsvetenskap.

Antologin utges i samarbete med Institutionen Biblioteks- och informationsvetenskap/Bibliotekshögskolan, Högskolan i Borås och Swedish Cultural Policy Observatory (SweCult), Linköpings universitet.

NORDICOM

Nordiskt Informationscenter för Medie- och Kommunikationsforskning

www.nordicom.gu.se

GÖTEBORGS
UNIVERSITET

HÖGSKOLAN I BORÅS
VETENSKAP FÖR PROFESSION

LINKÖPINGS UNIVERSITET
SweCult

ISBN 978-91-86523-42-8

9 789186 523428